

DAUGAVPILS UNIVERSITĀTE
DAUGAVPILS UNIVERSITY

Humanitārās fakultātes
XXIII starptautisko zinātnisko lasījumu materiāli.
Vēsture XVII

VĒSTURE: AVOTI UN CILVĒKI

Proceedings of the 23rd International Scientific
Readings of the Faculty of Humanities.
History XVII

~ DAUGAVPILS UNIVERSITĀTES
AKADĒMISKAIS APGĀDS "SAULE" ~

2014

Saleniece I., atb. red. *Vēsture: avoti un cilvēki. XXIII zinātniskie lasījumi. Vēsture XVII*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds "Saule", 2014. 504 lpp.

Redkolēģija / Editorial Board

Irēna Saleniece (Daugavpils Universitāte, Latvija) –
atbildīgā redaktore

Sandra Grigaravičiūtė (Lietuvas Edukoloģijas universitāte, Viļņa)

Aleksandrs Ivanovs (Daugavpils Universitāte, Latvija)

Ēriks Jēkabsons (Latvijas Universitāte, Latvija)

Tatjana Kuzņecova (Daugavpils Universitāte, Latvija)

Ineta Lipša (Latvijas Universitāte, Latvija)

Olaf Mertelsmann (Tartu Universitāte, Igaunija)

Ilgvars Misāns (Latvijas Universitāte, Latvija)

Valerij Nikuļin (I. Kanta Krievijas Valsts Universitāte, Kaļiņingrada)

Henrihs Soms (Daugavpils Universitāte, Latvija)

Geoffrey Swain (Glāzgovas Universitāte, Apvienotā Karaliste)

Vitālijs Šalda (Daugavpils Universitāte, Latvija)

Juris Urtāns (Latvijas Kultūras akadēmija, Latvija)

Visi raksti ir zinātniski recenzēti.

Korektori:

Jana Butāne-Zarjuta, Gaļina Sirica

Tehniskās redaktores:

Iveta Bogdanoviča, Vita Štotaka

Maketētāja:

Marina Stočka

Iekļauts EBSCO datu bāzē.

Included in EBSCO database.

2013. gada janvārī notika 23. Daugavpils Universitātes Humanitārās fakultātes Zinātniskie lasījumi, kuru laikā vēsturnieku diskusiju krustpunktā bija tēma *Avoti un cilvēki*. Vēsturnieku darba grupā ir izveidojušās noteiktas tradīcijas – pieeju daudzveidība, uzskatu plurālisms un iecietība pret atšķirīgiem viedokļiem. Uz nolasīto referātu pamata kopš 1997. gada iznāk rakstu krājumi. Pirms publicēšanas raksti anonīmi recenzēti. Lasītāju uzmanībai tiek piedāvāts kārtējais šai tēmai veltītais darbu apkopojums, kurā dažādu nacionālo historiogrāfijas skolu pārstāvji iedziļinās pagātnes problēmās.

In January 2013 the 23rd Scientific Readings took place at Daugavpils University, the Faculty of Humanities. Historians actively participated in them. The theme *Sources and People* for several years remains at the point of their opinion intersection. Since 1997 the collected articles based on the papers presented have been published. All the materials of the Scientific Readings testify that some certain traditions have been formed in the workgroup of historians: the variety of approaches, pluralism of opinions and tolerance to different points of view. Papers are peer-reviewed.

SATURS / CONTENTS

Тамара Абросимова

Высшая школа России в первые годы советской власти (1918–1923)	11

Ilga Apine

Nacionālo valstu nākotne Jirgena Hābermāsa ideju gaismā	19

Dagnija Baltiņa

Dokumentārais mantojums kā koncepcija: teorijas attīstība un piemērošana	27

Татьяна Бартеле

Рижская Ломоносовская гимназия (1868–1914)	33

Kristīne Beķere

Baltiešu emigrācijas rietumos publiskās politiskās akcijas	42

Jānis Brente

Komunistiskā režīma lēmumi par augstāko izglītību Latvijas PSR (1948–1953)	51

Edgars Ceske

Heinrihs Frīdrihs fon Štorhs un viņa ceļojums uz Franciju 1786. gadā	58

Valda Čakša

Čuhņa: vārda izcelsme un nozīmes transformācija mūsdienu diskursā	66

Ineta Didrihsone-Tomaševska

Politiskās emigrācijas gals: Austrālijas latviešu piemērs	75

Guntis Dišlers

Indriķa Straumītes “Pareizticīgā latvieša piezīmes” kā 19. gadsimta vidus latviešu reliģiskās, kultūras un politiskās identitātes spogulis	83

Евгений Гребень

Принудительный труд в Германии по воспоминаниям белорусских оstarбайтеров	91

Sandra Grigaravičiūtė

Concept of Creation and Development of the Network of Lithuanian Consulates and Its Implementation in 1919–1940	98

Elīna Guščika

- Tistavas-Seimaņu uzkalniņu kapulauks: izpētes vēsture
 un arheoloģiskais materiāls 109

Aleksandrs Ivanovs, Aleksey Varfolomejev

- Basic Approaches to Creation of Historical
 Semantic Networks 122

Галина Яковлева

- Горячее лето 1953-го: попытки бериевской коренизации
 в БССР 128

Gintautas Jakštis

- Latvijas virsnieki Lietuvas armijā (1919–1921) 141

Ilze Jermacāne

- Sarkanās armijas 201. (43. gvardes) latviešu strēlnieku
 divīzijas izveidošana: informācija Latvijas Nacionālā arhīva
 Latvijas Valsts arhīva dokumentos 147

Reinis Kalniņš

- Vācu okupācijas varas un Latvijas Zemes pašpārvaldes
 uzskatu sadursme grāmatnīcas “Valters un Rapa”
 reprivatizācijā (1942–1943) 155

Viesturs Kanders

- Jans Hodkevičs – Pārdaugavas hercogistes administrators
 (1566–1578) 162

Anete Karlsonē

- Nemateriālais kultūras mantojums: krāsaugu izmantojuma
 atspoguļojums dažādos vēstures avotos 169

Элина Круповича

- Неизвестные документы по истории Латвии межвоенного
 периода в Русском заграничном историческом архиве
 в Праге 178

Maija Krūmiņa

- Otrā pasaules kara un bēgšanas naratīvi diasporas latviešu
 dzīvesstāstos 188

Салвиус Кулявичюс

- Наследие и память: тенденции реконструкции культурного
 наследия в Литве советского периода 196

Andris Kupšāns	
Konstruktīvisma adaptācijas mēģinājumi 20. gs. 20.–30. gadu izglītības sistēmā	207
Toms Ķikuts	
Dvēseļu revīziju materiāli kā avots par Vidzemes zemnieku migrāciju pēc brīvlatīšanas	216
Ainis Lociks	
Padomju Savienībā 20. gs. 20.–30. gados izdotajā uzziņas literatūrā atrodamā informācija par Latvijas Aizsargu organizāciju	226
Сигитас Лужис	
Habent sua fata libelli: библиофильство и первые библиотеки в княжестве Жемайтском	236
Ruslana Marceņuka	
Jauni avoti Latvijas Universitātes (1922–1941) profesora Vasilija Sinaiska biogrāfijā	246
Monika Michališina	
Izcilā poļu filologa profesora Juliāna Kržižanovska darbība Latvijā	255
Евгения Назарова	
Г. Меркель или А. И. Стендер: об авторстве двух брошюр на латышском языке 1812–1813 гг.	263
Zane Nemme	
Demogrāfiskā situācija Ērgemes draudzē 1834.–1850. gados	270
Валерий Никулин	
Плитный промысел крестьян Северо-Запада России (вторая половина XIX – начало XX века)	278
Reinis Norkārklis	
Laju reliģiskās apvienības Livonijas-Kurzemes diecēzē (1685–1772)	285
Guntis Pakalns	
Kā Pēteris Šmits rediģēja “Latviešu pasaku un teiku” tekstus	295

Николай Плавинский

- Некоторые результаты раскопок средневековых
 погребальных памятников Браславского Поозерья
 археологической экспедицией Национального
 исторического музея Республики Беларусь 304

Вида Пукене

- Проблема литовской государственности и идея
 литовско-латвийского единства (1915–1917) 313

Dāvis Pumpuriņš

- Latvijas-Lielbritānijas ekonomiskās attiecības Latvijas
 satīriskās preses karikatūrās (1918–1934) 320

Tālis Pumpuriņš

- Arhitekts, etnogrāfs un muzeju darbinieks
 Ksaverijs Andermanis 328

Andis Rasums

- 1939.–1941. gada notikumi Latvijā nacistiskās Vācijas
 izlūkdienestu ziņojumos 336

Daina Roze

- “Latviskie” augi žurnālā “Atpūta” (20. gadsimta 30. gadi) 346

Inna Rozentāle

- Pleca siksnas valkāšanas tradīcija Latvijas teritorijā
 vēlajā dzelzs laikmetā (?) 354

Ирена Саленице

- «Субъективная сторона» процесса советизации в историях
 жизни учителей юго-восточной Латвии 366

Галина Седова (ин. Евфросиния)

- Антирелигиозная политика в период «хрущевских гонений»:
 из истории одного документа Рижской епархии 378

Gita Siliņa

- Daļlīteratūras lietošana ikdienas dzīvē un sociālā atmiņa:
 Reģīnas Ezeras romāns “Āka” un tās ekranizējums –
 kinofilma “Ezera sonāte” (rež. Gunārs Cilinskis) 392

Raitis Simsons

- Senprūšu atainojuma historiogrāfija Latvijas vēsturē 401

Henrihs Soms	
Kalupes lauksaimniecības biedrības vēsture (1908–1944) preses skatījumā	408
Zane Stapķeviķa	
Vēstures avotu liecības par Annas Kalnbērziņas (1917–1993) personību	417
Geoffrey Swain	
Latvia's National Communism Crisis: a Research Note	425
Vitālijs Šalda	
Degvīna ražotne Rīgā (1900–1940)	432
Sanami Takahashi	
Russian Speakers in Latgale and “the Socialist Rituals” under Socialism	443
Ilona Teplouhova	
Vaska zīmogu kā vēstures avotu sākotnējā analīze: klasifikācija un būtiskākās pazīmes	449
Laura Uzule	
Latvijas Nacionālā arhīva zonālo valsts arhīvu nozīme pagātnes liecību rekonstruēšanā: padomju periodā izdoto Kurzemes reģionālo laikrakstu redakciju dokumentu izpēte	458
Guna Vainovska	
Izmaiņas Rīgas Cenzūras komitejas darbā 19. gs. otrajā pusē	469
Манвидас Виткунас	
Следы вооружённых конфликтов X – начала XIII веков на территории восточной и южной Литвы	477
Māris Zvaigzne	
Latvijas sovjetizācijas vēstures aspekti: ieskats Indriķa Pinkša politiskajā darbībā 1950.–1959. gadā	487
Ziņas par autoriem / Authors	498

Тамара Абросимова

Высшая школа России в первые годы советской власти (1918–1923)

Ключевые слова: образование, высшая школа, реформа, университет, профессор

Key words: education, Academia, reform, university, Professor

Высшая школа — важная составляющая любого государства. Придя к власти в 1917 году, большевики, несмотря на экономическую разруху, голод, массу других всевозможных проблем, сочли необходимым уделить внимание высшим учебным заведениям страны. Большевистское руководство не скрывало своих намерений, прежде всего, контролировать и направлять образование и науку на служение господствующей государственной идеологии. Но на тот момент они еще не были достаточно сильны, чтобы противостоять столь мощной оппозиции, которую представляло руководство вузов.

9 ноября 1917 года был принят декрет ВЦИК и СНК о создании Государственной комиссии по просвещению, которая должна осуществлять общее руководство народным просвещением [2, 59–62]. Комиссии предлагалось фактически выполнять те функции, которые прежде были возложены на министра народного просвещения. Комиссия обязана была сотрудничать с Государственным комитетом по народному образованию, созданному ещё Временным правительством.

Но Государственный комитет отказался от сотрудничества с советской властью, и 20 ноября 1917 года СНК принял декрет «О роспуске Государственного комитета по народному образованию» [2, 111–112]. Одновременно оппозиционно настроенное руководство вузов, профессорско-преподавательский состав и студенчество, отрицавшее советскую власть, создали объединенный совет высших учебных заведений. Вновь созданный Совет считал невозможным государственное руководство учебными заведениями. В конце октября — начале ноября 1917 года заседание директоров высших учебных заведений Петрограда приняло решение не признавать Совет народных комиссаров и ни в какие контакты с комиссарами не вступать. К этой антисоветской установке не присое-

динился только Политехнический институт, заняв осторожную позицию по отношению к советской власти [16, 33].

11 января 1918 года было созвано совещание представителей высших учебных заведений и научных учреждений Петрограда и на нем принято решение создать Российский совет учёных учреждений и высших учебных заведений для защиты автономии и посягательств центральной власти на руководство ими. Только Политехнический институт, вопреки общему решению, вновь принял резолюцию, в которой подчёркивалось, что существование института, как учреждения государственного, немыслимо вне связи с органами существующей власти [10, 5].

Все же уже в феврале 1918 года руководство высших учебных заведений и академических институтов признало «невозможным избежать» деловых отношений с властью [15, 5]. Решающим фактором в принятии решения оказались деньги. Без государственного финансирования деятельность высших учебных заведений и академических институтов была невозможна.

Большевики стремились усилить своё влияние в вузах не только среди профессорско-преподавательского состава, но и среди студентов. С этой целью в конце ноября 1917 года при Петербургском комитете РСДРП(б) была воссоздана студенческая организация [1, 296]. Представители студенческой организации в дальнейшем отчитывались перед ПК о своей деятельности [14, 6]. Члены студенческой организации проводили активную работу по вовлечению в партию студентов высших учебных заведений [8]. Организовывали лекции, одной из первых была лекция первого наркома просвещения А.В. Луначарского (1875–1933) «Студенчество и социализм». Она проходила в помещении Бестужевских курсов 14 декабря, на лекции присутствовало около 2 000 человек [4]. В течение января 1918 года лекции подобной тематики организовывались несколько раз и неизменно сопровождалась обструкцией и неприятием со стороны основной массы студентов. Студенты-большевики пытались создавать в вузах партийные ячейки, но, учитывая отношение к власти основной массы студентов и преподавателей, первоначально это был вяло текущий процесс [18, 14]. Это не останавливало большевиков, они понимали, что это преодолимые трудности. Студенты достаточно раскрепощены и, как вся молодежь, склонны к радикализму. Это та часть общества, которую можно и нужно было завоевать. Требовалось время на вживание студентов в советскую действительность.

Большевики осознанно проводили политику подчинения всей высшей школы партийному руководству. В отчёте перед Советом комиссаров Союза Коммун Северной области (СКСО) А.В. Луначарский заявил: «Мы создаём учреждения, в которых доминировать будут студенты-коммунисты» [16, 36]. Советской власти нужны были лояльные законопослушные специалисты. С этой целью решено было реформировать высшее образование. Весной 1918 года при Комиссариате народного просвещения была создана комиссия по реформе высшей школы. Председателем комиссии был назначен П.К. Штернберг (1865–1920), также в комиссию вошли М.Н. Покровский (1868–1932), М.А. Рейснер (1868–1928) и др. Один из важных вопросов, который предстояло решить комиссии, — это обеспечение доступности высшего образования для рабочих и крестьян. Комиссия изменила правила приёма в вузы. 2 августа 1918 года Совет народных комиссаров утвердил декрет «О правилах приема в высшее учебное заведение Российской Советской Федеративной Социалистической Республики» и постановление о преимущественном приёме в высшие учебные заведения представителей пролетариата и беднейшего крестьянства [3, 138, 141]. Это внесло некоторое замешательство, ибо к этому времени приёмными комиссиями вузов уже был сделан набор по старым правилам. Все же пришлось руководствоваться новым декретом, согласно которому высшие учебные заведения были доступны для всех граждан. Единственным условием приёма было достижение 16-летнего возраста. Плата за обучение отменялась, а уже внесённая плата за первое полугодие 1918/1919 учебного года должна была быть возвращена. Отменялись вступительные испытания. Конкурс среди наиболее подготовленных и способных не требовался. Приём шел под лозунгом улучшения социального состава студенчества. Но для учёбы в высшем учебном заведении рабоче-крестьянской молодежи огромным препятствием являлось отсутствие необходимой общеобразовательной подготовки. Тогда возникла идея создания при вузах сети рабочих факультетов, где в течение нескольких лет будет читаться учебный курс. 15 сентября 1918 года Наркомпрос принял решение «Об организации рабочих факультетов при университетах». Право на обучение в них имели только рабочие и крестьяне. В декрете СНК РСФСР от 17 сентября 1920 года «О рабочих факультетах» указывалось, что основной целью рабфаков является «вовлечение пролетарских и крестьянских масс в стены Высшей школы» [13, 38]. Среди профессуры возникновение рабфаков вызвало закономер-

ную озабоченность. «Идет окончательный разгром высших школ, — писал в 1923 году В.И. Вернадский (1863–1945), — подбор подготовленных студентов рабфаками, которые сверх того главное время проводят в коммунистических клубах. Уровень требований понижен до чрезвычайности. Университет превращается в прикладную школу» [7, 211]. Партия, пользуясь своим монопольным политическим положением, делала все, чтобы подчинить студентов своему идейному влиянию. В конце декабря 1922 года Центральный Комитет РКП(б) разослал циркулярное письмо «Всем Облбюро, ЦК национальных коммунистических партий, обкомам, губкомам РКП(б)». В нем подчеркивалось, что задача высшей школы — дать стране в кратчайшее время красных специалистов по всем отраслям народного хозяйства. В документе отмечалось: «Собрав в высшей школе кадры пролетарского и коммунистического студенчества, партия ныне должна сделать следующий шаг в деле завоевания высшей школы, в которой до сих пор еще господствует буржуазный учёный и буржуазная идеология... Партия должна пропитать своим идейным влиянием саму работу школы. Только разрешение этой задачи устраним реальную угрозу того, что пролетарские элементы студенчества будут подвергнуты буржуазной обработке» [9, 134].

В процессе реформирования большевики сочли необходимым изменить структуру гуманитарных факультетов. Из гуманитарных факультетов преобладали юридические. После декрета 2 августа 1918 года и предполагаемой демократизации высшей школы на юридические и историко-филологические факультеты был самый большой недобор. М.Н. Покровский предложил закрыть юридические факультеты и заменить их другими [5, 195]. В результате были учреждены так называемые ФОН-ы (факультеты общественных наук), объединившие исторические отделения историко-филологических факультетов и юридические факультеты с тремя отделениями: экономическим, юридически-политическим и историческим [12, 16].

Следующим шагом явилось упразднение звания профессора и замена его званием преподавателя. 1 октября 1918 года был издан декрет СНК «О некоторых изменениях в составе и устройстве государственных учреждений и высших учебных заведений РСФСР» [3, 381–382]. Декрет отменял учёные звания и степени. Физиолог Н.Я. Пэрна (1878–1923) писал позднее в своем дневнике: «переименованный в преподаватели, я оказался как бы кинут обратно в младшую степень — помощников, наравне

с ассистентами, из которой я с таким трудом выкарабкался в 1917 году» [11, 11–12]. Происходившие перемены крайне удручали профессоров, но они ничего не могли изменить.

Право на занятие кафедры предоставлялось учёным и преподавателям в порядке конкурсного избрания на определённый срок. По условиям декрета, провозглашался открытый доступ к преподавательской работе. Профессора и преподаватели, превысившие допустимый стаж 10 лет в данном вузе или 15 лет в общей сложности, в первую очередь подлежали переизбранию. Безусловно, найти замену опытному преподавательскому контингенту было крайне сложно. Стремясь выполнить поставленную задачу создания новой школы, власть вводила реформы, но они до конца Гражданской войны имели незначительное влияние на демократизацию высшего образования. Как отмечалось в отчёте отдела вузов Наркомпроса за 1918–1919 гг., изменений в преподавательском составе практически не произошло [6, 91].

Интенсивное наступление на вузовских преподавателей началось с конца 20-х годов. Присутствовавший на совещании Наркомпроса М.Н. Покровский предлагал ограничить деятельность преподавателей высшей школы твёрдыми программами, потребовать от них знание марксистской литературы и успешной сдачи соответствующего экзамена, в противном случае, по его мнению, было необходимо лишать их права преподавания [17, 192].

С 1920 года старую профессию постепенно начинают заменять преподавателями, которые в дальнейшем стали видными учёными: Н.М. Дружинин (1886–1986), В.П. Волгин (1879–1962), В.А. Городцов (1860–1945), Ю.В. Готье (1873–1943), Е.А. Косминский (1886–1959), А.Н. Савин (1873–1923), А.И. Яковлев (1878–1951) и др. В 1921 году был образован Институт красной профессуры (ИКП), который стал готовить смену профессорско-преподавательскому составу высшей школы. Часть старых преподавателей лишилась работы, многие были высланы, но, несмотря на все усилия власти, профессура «со стажем» по-прежнему продолжала трудиться вместе с молодыми преподавателями.

Вместе с тем нужно признать, что, идя путём реформ, власть к 1923 году, в основном подчинила высшее образование государственной политике.

Источники

1. Бухбиндер Н.А. «Студенческая организация при ПК РСДРП(б).» *Красная летопись*, 1923, № 6.
2. *Декреты Советской власти*. Т. I. Москва, 1957.
3. *Декреты Советской власти*. Т. III. Москва, 1964.
4. *Известия ЦИК и Петросовета*, 1918. 21 декабря.
5. *История ленинградского университета (1819–1969): Очерки*. Ленинград, 1969.
6. *Народное просвещение*, 1920, № 18–20.
7. «Письма В.И. Вернадского И.И. Петрункевичу.» *Новый мир*, 1989, № 12.
8. *Правда*, 1917. 9 декабря.
9. Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 17, оп. 60, д. 208.
10. Российский государственный исторический архив, ф. 3121, оп. 3, д. 48.
11. Санкт-Петербургский филиал архива РАН, ф. 749, оп. 2, д. 281.
12. *Сборник декретов и постановлений рабочего и крестьянского правительства по народному образованию*. Вып. 2. Москва, 1920.
13. *СУРСФСР*, 1920, № 80.
14. Центральный государственный архив историко-политических документов в С. Петербурге, ф. 1, оп. 1, д. 64.
15. Центральный государственный архив Санкт-Петербурга, ф. 3121, оп. 3, д. 48.

Литература

16. Купайгородская А.П. *Высшая школа Ленинграда в первые годы Советской власти (1917–1925)*. Ленинград, 1984.
17. Купайгородская А.П. «Объединение научных и высших учебных заведений Петрограда (1917–1923).» В кн.: *Власть и наука, учёные и власть*. Санкт-Петербург, 2003.
18. Шилов Л.А. «Создание и укрепление партийных функций вузов и их участие в борьбе за политическое завоевание высшей школы в первые годы Советской власти (1917–1921).» *Вестник ЛГУ: Сер. истории, языка, литературы*, 1965, № 8.

Kopsavilkums

Krievijas augstskolas pirmajos padomju varas gados (1918–1923)

Augstskolas ir jebkuras valsts svarīga sastāvdaļa. Nākot pie varas, jau 1917. gadā boļševiki, neraugoties uz ekonomisko sabrukumu un badu, uzskatīja par vajadzīgu veltīt uzmanību valsts augstākajām mācību iestādēm. Viņi centās demonstrēt savu lojalitāti, cerot uz atbildes reakciju. Taču zinātnieki un augstskolu pasniedzēji sākotnēji atteicās no sadarbības. Sabotāžu viņi neuzsāka, kaut demonstrēja savu naidīgumu padomju varai. Taču 1918. gada februārī lietišķas attiecības ar varu nācās atjaunot. Izšķirošais faktors lēmuma pieņemšanā bija nauda. Bez valsts finansējuma augstāko mācību iestāžu un akadēmisko institūtu darbība nebija iespējama.

Boļševiku vara centās pastiprināt savu ietekmi augstskolās un padarīt tās ideoloģiski paklausīgas. Rezultātā tika īstenota virkne reformu: atcelti darbinieku zinātniskie nosaukumi, mainīti uzņemšanas noteikumi, universitātēs radītas strādnieku fakultātes utt.

1921. gadā tika nodibināts Sarkanās profesūras institūts, kas sāka gatavot maiņu augstskolu profesoru un pasniedzēju sastāvam. Daļa veco pasniedzēju zaudēja darbu, daudzi tika izsūtīti. Zinātnes darbinieki kļuva par vienu no vajātākajām iedzīvotāju grupām.

1922. gadā vara paziņoja, ka neļaus strādāt zinātniekiem, kuri nepiekrīt marksistiskajiem uzskatiem. Zinātnieki, kuri neuzstājās pret padomju varu, mierīgi turpināja strādāt. Vara atbalstīja augstskolas, taču tās nevarēja cerēt uz patstāvību. Tika realizēta zinātnes un augstskolu pilnīgas pakļaušanas partijas vadībai politika. Jāatzīst, ka tā tika īstenota sekmīgi. Padomju vara līdz 1923. gadam pamatos pakļāva augstāko izglītību valsts politikai.

Summary

Higher Educational Establishments in Russia under the Soviet Rule (1918–1923)

Higher education is essential for every country. In 1917, having seized power, the Bolsheviks despite serious economic issues and hunger paid close attention to higher educational establishments of Russia. They tried to show loyalty and expected the same for that. However, scholars and university professors decided not to cooperate with them. There were no attempts of sabotage but the hostile environment was noticeable. However, in February 1918, constructive relations with the country leadership were renewed. A key factor in decision making became money. Without state funding activities

of universities and research organizations were impossible. The Bolsheviks' power tried to increase its influence in universities and made higher educational establishments to accept its ideology. As a result several reforms took place: academic titles were cancelled, admission standards were modified, and some departments admitted blue collar workers only. In 1921, "Red Professors University" was opened, and training of the new generation of the faculty began. A part of the prior faculty lost their jobs; many of the scholars and professors were deported, thus becoming one of the most targeted population groups. In 1922, the leaders of the country announced that they would give an opportunity for scientists to work even if they did not support Marxist views. Academia was supported by the Soviet power; nevertheless, it was not independent. There was launched extensive propaganda in order to make science and Academia obedient to the Party leadership, and it was rather successful. By means of the reforms of 1923 the Bolshevik power in most cases was able to ensure Academia's obedience to political leadership.

Ilga Apine

Nacionālo valstu nākotne Jirgena Hābermāsa ideju gaismā

Atslēgas vārdi: Jirgens Hābermāss, nacionālās valstis, Eiropas federācija, eiro skeptiķi, pilsoniska līdzdalība

Key words: Jürgen Habermas, nation states, European Union, eurosceptics, civic participation

Nacionālajām valstīm ir 200 gadu. Šis valsts tips radās 18. gs. beigās pēc franču un amerikāņu revolūcijām un izplatījās visā pasaulē, kļūdamas par paraugu mūsdienu demokrātijai [6, 33]. Lokālās un dinastiskās apziņas vietā sāka veidoties pilsoniskā. Tādas valsts galvenā tipoloģiskā iezīme ir tā, ka nācija ir cieši sasaistīta ar valsti. To konstatē autoritatīvākie zinātnieki. Georgs Vilhelms Frīdrihs Hēgelis (*Georg Wilhelm Friedrich Hegel*, 1770–1831) 19. gs. sākumā rakstīja, ka ar valsti nācija sāk pilntiesīgu dzīvi. Frīdrihs Meineke (*Friedrich Meinecke*, 1862–1954) 20. gs. sākumā uzsvēra, ka kultūras nācija kļūst arī politiski vienota. Nacionālisma pētnieks Ernests Gellners (*Ernest André Gellner*, 1925–1995) uzskatīja, ka nācijas sekmīgai attīstībai nepieciešams savs politiskais “jumts”. Identitāšu pētnieks Entonijs Smits (*Anthony D. Smith*) atzīmēja valsts lomu nācijas nostiprināšanā: “[..] valsts bija uzņēmies visu atbildību” [16, 68].

Industriālā laikmeta etalons ir teritoriāla valsts ar kultūras substrātu un kolektīvās identitātes formu. Tā ilgstoši nodrošināja gan tautsaimniecisku efektu, gan pilsonisku demokrātiju. Nacionāla valsts piedzīvoja savu uzplaukumu 19. gs. Pēckara periods ienesa būtiskas izmaiņas. Izveidojās Eiropas Savienība (ES) – tautu un valstu kopums. Rietumu autori nonāca pie secinājuma, ka “dzimst jauna tipa nacionālās valsts modelis”: daļu no savas suverēnitātes valstis deleģē starptautiskajiem orgāniem, piešķir lielākas pašpārvaldes tiesības saviem reģioniem un neatbalsta nacionālismu kā valsts ideoloģiju [4, 89].

Vai visas valstis, kas sevi uzskata par nacionālām, atbilst tāda modeļa pazīmēm? Pieredze rāda, ka uzreiz to panākt neizdevās ES jaunpienācējām – Austrumeiropas valstīm. Rietumu demokrātijas principi ir grūti savienojami ar etniski raibu iedzīvotāju sastāvu un sarežģītu etnisko attiecību mantojumu. Tas redzams arī Latvijas attīstībā.

Nacionālo valstu transformācija 20. gs. notika virzienā uz lielāku centralizāciju. Tāpēc visa gadsimta garumā dažādos kontekstos parādījās Eiropas Savienoto valstu lozungs. Gadsimta sākumā to pieminēja radikālie sociālisti V. Ļeņins (*Владимир Ильич Ульянов*, pseidonīms *Ленин*, 1870–1924) un Ļ. Trockis (*Лейба Давидович Бронштейн*, pseidonīms *Лев Давидович Троцкий*, 1879–1940), paredzot sociālistisku valstu apvienību Eiropas mērogā. Starpkaru periodā Latvijā pazīstamais tiesību speciālists Pauls Šimanis (*Paul Schiemann*, 1876–1944) uzskatīja, ka minoritāšu tiesību problēmu Eiropā varēs atrisināt ne atsevišķas valstis, bet “starptautiska pāri valstīm stāvoša samierināšanās institūcija” ar pārnacionālu eiropeisku apziņu [5, 61]. Pēc Otrā pasaules kara Eiropas Savienoto valstu formu kā vēlamu uzskatīja Vinstons Čērčils (*Winston Leonard Spencer-Churchill*, 1874–1965).

Mūsdienās arvien biežāk Eiropā ietekmīgi vīri – ministri, lielo pilsētu mēri – par visvēlamāko Eiropas perspektīvu uzskata tās apvienošanu. Apmeklējot Latviju, daži no tiem dalījās pārdomās par Eiropas nākotni. Tāds bija Londonas eksmērs, pārliecināts leiborists Kens Livingstons (*Kenneth Robert Livingstone*, 1945). Viņš izteica pārliecību, ka tieši Eiropas Savienotās valstis sniegsot tai izeju no krīzes [13, 27]. Eiropas politiķi turpina diskutēt, bet Frankfurtē jau uzcelta monumentāla stikla un tērauda ēka – Eiropas Centrālā banka. Tās prezidents Mario Dragi (*Mario Draghi*) pauž pārliecību, ka nacionālās valstis savas suverenitātes daļu gan nodod Eiropai, toties vienotā monetārā politika ļaus nostiprināt visu Eirozonu [10, 12].

Eiropas Komisijas priekšsēdētājs Žozē Manuels Barrozu (*Žoze Manuel Barrozu*) 2012. gada septembrī, aicinot uz ciešāku konsolidāciju, nosauca Eiropas valstu federāciju par tās nākotni [17, 4]. Federācijas idejas noformulēšana izsauca gan atbalstu tai, gan šaubas. Tiek aktīvāk meklēti argumenti par un pret, teorētisks un ekonomisks pamatojums. Jautājums nu ir kļuvis par diskusiju objektu arī Latvijā.

Šajā problemātikā palīdz orientēties vācu filozofa un sociologa Jirgena Hābermāsa (*Jürgen Habermas*) monogrāfija “Postnacionālā konstelācija un demokrātijas nākotne”. Nav tik būtiski, ka tā tapusi pirms vairākiem gadiem. J. Hābermāss ilgi pētī moderno nacionālo valstu tālāko likteni, ir Eiropā atzīta autoritāte, un viņa grāmata nesen un īsti savlaicīgi pārtulkota latviski (tulkojis Rihards Kūlis). Grāmatas nosaukumā lietotie jēdzieni jau kļuvuši pazīstami Eiropā. Vārdam “konstelācija” angļu valodas vārdnīcā dots ļoti poētisks skaidrojums – ‘zvaigznājs’. Tātad izkārtojums – saskanīgs un harmonisks. Tādai vajadzētu būt Eiropas Savienībai – valstu kopumam.

Uz lielāku un lielāku centralizāciju Eiropas Savienību jau piecdesmit gadus virza un nacionālo valstu pamatus ārda globalizācija. Ilgstoši pastāvēja viens izkārtojuma veids, viens konstelācijas tips: teritoriālās valstīs ar nacionālām robežām, suverenitāti, ar nāciju un pilsonisku demokrātiju centrā. Pēdējos gadu desmitos tautsaimnieciskā darbība plūst pāri nacionālām robežām. Pastāv kopīgs tirgus, vienota monetāra darbība, transnacionāli uzņēmumi, un valstu suverenitāte aizvien vairāk nonāk starptautiska vai Eiropas mēroga institūcijās. Klāt nākušas arī jaunas tehnoloģijas un informācijas aprīte, kas visus savieno.

Kāds labums ienāk Eiropas iedzīvotāju dzīvē reizē ar lielāku ES centralizāciju?

1. Eiropas Savienībai 2012. gadā tika piešķirta Nobela Miera prēmija. Un tā ir pelnīta. Eiropa ilgstoši ir bijusi karu un sadursmju kontinents. Eiropas teritorijā plosījās divi 20. gs. lielākie pasaules kari. Mūsdienās Eiropas Savienība pratusi pārvērst Eiropu par miera kontinentu.
2. Ekonomisti pievērš uzmanību jaunā izkārtojuma ekonomiskajai efektivitātei. Eiropai pastāvīgi bija jākonkurē ar Amerikas Savienotajām Valstīm. Tagad iezīmējas arī jauns konkurences lauks – ar strauji augošajām Āzijas valstīm – Ķīnu un Indiju. Speciālisti nešaubās, ka tas būs vairāk pa spēkam apvienotai un labāk strukturētai Eiropai. Izskan arī pieņēmumi, ka centralizētāka kārtība ļaus ierobežot finansiālās spekulācijas un banku patvaļu.
3. Izšķirošus lēmumus aizvien vairāk pieņem Brisele, nevis nacionālās valdības. Bet varbūt tā ir labāk no lietderības viedokļa? Briselē koncentrējas Eiropas mēroga intelektuālais potenciāls, profesionālo ekspertu grupas var precīzāk noteikt Eiropas attīstības perspektīvas, nekā pašmāju politiķi. Latvijas plašsaziņas līdzekļos izskanējis viedoklis, ka pašreizējiem vadītājiem Latvijā pat ir izdevīgi novelt atbildības nastu uz Briseli. Panākumus varēs pierakstīt sev, bet neveiksmes novelt uz Briseles birokrātiem [1, 2].

Ja pieņemam, ka nacionālās valsts forma ir iegājusi sava garā mūža beigu posmā, kāds varētu izskatīties šis (varbūt arī ilgstošais) beigu posms? J. Hābermāss pieļauj, ka nekas strauji arī nemainīsies. Nacionālā rīcības telpa kā forma arī saglabāsies, jo cita pašlaik nav iespējama. Mēs sevi gan apzināties kā eiropiešus, bet “nav iespējams un arī nav vēlams izlīdzināt dalībvalstu nacionālās identitātes” un sakausēt vienā *Eiropas nācijā*” [6, 86]. Tāpat kā nav iespējama kosmopolitiska pasaules pilsonība. ANO ir irdena valstu kopība, un tās vadība nekļūst par pasaules valdību [6, 95]. Tā pilda savas funkcijas – miera uzturēšanu un cilvēktiesību nostiprināšanu, kam pievienojās arī vides aizsardzība.

Daudzās Eiropas tautas un valstis paliek. Bet arī tām jāmainās, jāklūst atvērtākām vienai pret otru, jāpārvar nacionālais egoisms un jāatzīst sevi par vienas politiskas sistēmas piederīgām [6, 86]. Politiskais jumts postnacionālajā konstelācijā saglabājās, bet tas ir kopīgs Eiropas tautām.

Eiropā nav vienota viedokļa par tās federatīvo nākotni. J. Hābermāss saskata četras pozīcijas: eiroskeptiķus, tirguseiropiešus, eiropafederālistus un “pasaules vadības” piekritējus [6, 72]. Reakcija arī Latvijā nevarēja būt vienprātīga. Arī pie mums ir eiroskeptiķi un eiropafederālisti. Pragmātiska, konstatējoša pozīcija, kā likums, ir profesionāliem ekonomistiem, kuri saredz šādas perspektīvas likumsakarību. Akadēmiķe Raita Karnīte atzīst, ka nenovērstami notiek Eiropas valstu ciešāka integrācija. Kāda valstiska forma tā būs: “[...] Eiropas Savienotās valstis vai tā būs federācija” mēs pagaidām nezinām [9, 2]. Tomēr arī ekonomistu vidū manāma piesardzība. Uz laikraksta “Diena” žurnālista Andreja Panteļejeva tiešo jautājumu finanšu ministram Andrim Vilkam, vai viņš ir federālists, Latvijas galvenais finansists atbildēja, ka viņš esot konservatīvs un pagaidām par federatīvo Eiropu neļūsmo [14, 5].

Droši varēja paredzēt negatīvo attieksmi pret federatīvās Eiropas ideju, jo latvieši savā vēsturē jau piedzīvojuši padomju federācijas pieredzi. Sava nacionāla neatkarīga valsts mums ir īpaša vērtība. Ilgi lolots sapnis, reiz īstenots, traģiski pazaudēts un atkal atgūts. Kā lai piekrist nacionālās valsts zaudēšanai? Drīz pēc Ž.M. Barrozu paziņojuma par federatīvās Eiropas nākotni Latvijas prese puda viedokli, ka tā būšot pretlatviska un uztverama kā 18. novembra ideālu nodošana [11, 2]. Neizpalika latviešu humanitārās inteliģences daļai raksturīgais romantiskais nacionālisms.

Tipisks piemērs – mācītāja Gunta Kalmes grāmata “Pēdas”. Mācītāju biedē globalizācija, kapitālisma iesoļošana, kā raksta G. Kalme, “korporatokrātijas fāzē”. Autors nevēlas pieņemt “postnāciju periodu”. Zīmējot nākotni, G. Kalmem rādās tradicionālais Latvijas kā cietējas, kā zaudētājas tēls. Jo lielās valstis uzbrūkot mazajām, vājajām, grib “[...] kolonizēt Austrumu bloku, to atbrīvojot no kristīgā mantojuma un nacionālām tradīcijām” [8, 320, 325]. Lidzīgas noskaņas caurstrāvota komponista Imanta Kalniņa “Vēstule visiem, kas grib sevi un savu tautu saglabāt”. Komponists aicina novērsties no Rietumu civilizācijas vērtībām un nepieņemt “utopisko projektu, kas saucās federatīvā Eiropas valsts” [7, 6]. Viscēlāko nodomu vadīti, šie autori tomēr grib aizbēgt no realitātes.

Toties cits izcils latviešu humanitārās inteliģences pārstāvis dzejnieks Jānis Peters saskata Latvijas nākotni arī apvienotajā Eiropā. Viņš nebauda tas, ka tiek “taisīta” viena valsts – Eiropas federācija un ka mēs sauksimies

par eiropiešiem. J. Peters ir pārliecināts, ka paliek mūžīgie jēdzieni – Latvijas zeme un latviešu tauta, kamēr trešā kategorija – valsts – nav tik mūžīga: “Latvija ir mūžīga, vienalga kāds režīms valda un kādi laiki” [20, 2].

Nevienam Eiropā vēl nav skaidra Eiropas ēkas nākotnes struktūra. Un neviena no lielvarām (Lielbritānija, Francija, Vācija) nedomā atteikties no savām nacionālajām tradīcijām. Lielbritānija gribētu elastīgāku ES struktūru, kas atspoguļotu valstu lielo dažādību [15, 2]. Vācijas zinātnieki pārliecināti, ka Vācijas nacionālo mantojumu iespējams savienot ar Eiropas vērtībām, bet nacionālo identitāti (ko viņi saprot kā valstisku, nevis etnisku) – ar eiropisko. Visas valstis gribētu pārdomātu funkciju sadali starp nacionālām valdībām un Briseli. Nacionālo parlamenta lomu pat paredzēts paplašināt.

J. Hābermāsa grāmatas krietnu daļu aizņem pārdomas par demokrātijas likteņiem Eiropā. Pirmais postnacionālais demokrātijas paraugs ir Eiropas Savienība. Ar savām speciāli radītajām institūcijām un saistošajiem dokumentiem Eiropas Savienība sargā demokrātiskās vērtības, iegrožo valstu nacionālo egoismu. Vēl samērā nesenā pagātnē Eiropa bija karu un etniskās netaisnības arēna. J. Hābermāss pamatoti raksta: “Mēs visi – barbariskā nacionālisma dēļ, meitas un mazbērni” [6, 92]. Demokrātijas principi viņam ir pārāki par nacionālo valstu etnisko komponentu. Eiropas nākotne ir atvērtības, iekļaušanas, nevis etniskās norobežošanas politika, visu pilsoņu kopēja politiska kultūra [6, 49].

Ši J. Hābermāsa grāmatas daļa ļoti precīzi atsedz Latvijas demokrātiskās kārtības vājo vietu – mums pastāv hronisks demokrātijas deficīts. To labi parādīja valodas referendumu 2012. gada 18. februārī. Tāds referendums vispār nebūtu iespējams, ja nepastāvētu krievvalodīgo iedzīvotāju ilgstoša neapmierinātība ar savu vietu valstī, ar atstumtību no politiskās līdzdalības. Varam uzskatīt referendumu kā etniskā līdzsvara temperatūras izmērīšanu. Un kāda tad šī temperatūra izrādījās? Samērā trausls līdzsvars, ko var sašūpot. Referendumu pavadīja divas etniskās mobilizācijas un konflikta atmosfēras uzkurināšana interneta telpā.

Pirms referendumu valdības aprindās dzima doma, ka kaut kas jāmaina integrācijas politikā, ka nepieciešams dialogs. Tā izrādījās īslaicīga baiļu lēkme. Referendums notika, bailes saplaka, un dialoga ideja izčākstēja. Palika spēkā agrākā etnopolitika: Kultūras ministrijā Sarmītes Ēlertes izstrādāta integrācijas programma uz latviešu etnisko vērtību pamata [3, 6]. Parādās vēl radikālāka tās versija – nacionālās valstis obligāti postulē etnocentrismu politikā [12, 3]. Šeit arī saskatāma lietas būtība. Vai politiķu uzmanības centrā būs latviešu

etniskā nācija un tai pakļauta etnopolitika, vai attīstība tiks virzīta Eiropas demokrātijas gultnē – uz pilsonisku nāciju?

Latvijā nav vienota skatījuma uz to, kādai jābūt integrācijas programmai. Valdošās koalīcijas akceptētais projekts būvēts uz etniskā nacionālisma pamata. Neapmierinātību ar to neslēpj daudzas personas un organizācijas. Krievvalodīgie uztver S. Ēlertes programmu kā asimilācijas variantu [21, 8]. Latvijas zinātnieku viedokli parāda desmitiem politologu un sociologu sarakstītās monogrāfijas un zinātniskās konferences – tās paredz minoritāšu līdzdalību politiskajā procesā un pilsoniskās, politiskās nācijas veidošanos. Šo pašu kontrastu ar valdības atbalstīto integrācijas ceļu atspoguļo daudzas intervijas Latvijas presē. Savu viedokli par integrāciju pauda speciālisti, augstskolu pasniedzēji, redzami publicisti: Juris Rozenvalds, Klāvs Sedlenieks, Ilze Ostrovskā, Ilga Kreituse u.c. Drīz pēc referenduma Viktors Avotiņš secināja: ja nebūs izmaiņu Latvijas etnopolitikā, nebūs nekādas saliedētas sabiedrības [2, 2].

Rada izbrīnu tas, ka Latvijas politiskās elites pārstāvji negrib redzēt, cik lielā kontrastā viņu atbalstītais integrācijas variants atrodas ar Latvijas lielāko baznīcu virsganu pausto pārliecību. Abu konfesiju arhibīskapi – katoļus pārstāvošais Zbigņevs Stankevičs un luterāņus Jānis Vanags – aizstāvēja izlīguma, dialoga taktiku un pēc būtības pauda kritisku attieksmi pret valdības akceptēto. Uz intervētājas, žurnālistes Elitas Veidemanes tiešo jautājumu “Ko darīt ar tā dēvēto integrāciju?” arhibīskaps Zbigņevs Stankevičs sniedz tikpat tiešu atbildi: “Katrs saglabā savu identitāti, bet kopīgi strādā Latvijas labā.” Arhibīskaps uzskata integrāciju par abpusēju procesu, kur abas puses ciena viena otras kultūru un apgūst to [18, 3].

Arī Jānis Vanags uz līdzīgu jautājumu dod nepārprotami skaidru atbildi: “[..] jādāmā, kā latviešiem un krievi integrēties par vienu sabiedrību ar kopīgiem mērķiem un vērtībām.” Arhibīskaps izsaka pārdomas par to, ka latviešiem arī būtu jāmācās krievu valoda un jāmēģina saprast krievu cilvēka identitāti, kas izpaužas 9. maija rituālā Rīgā [19, 2].

Integrācijas redzējumi Latvijā ir ļoti dažādi, un tikpat dažāda būs arī praktiskā rīcība. Tā var veicināt patieso sapratni vai arī to graut. Latvijas Valsts prezidenta Andra Bērziņa konsekventie centieni satuvināt abu pušu kara veterānus integrāciju veicina. Savukārt politiskās elites stūrgalvīgā atteikšanās atzīt pareiztīcīgo Ziemassvētkus par oficiāli atzīmējamu dienu to kavē. Jebkura saprātīga pretimnākšana tikai uzlabotu atmosfēru valstī, veicinātu novirzīšanos no etniskās hierarhijas uz pilsonisku līdzdalību. J. Hābermāsa prognozētā nākotne ir “nacionālās valsts pilsoniskās solidaritātes paplašināšana un labklājības valsts politika postnacionālās federatīvās valsts mērogā” [6, 100].

Bibliogrāfija

1. Avotiņš, V. "Plūda partejiskis vājpiens." *Neatkarīgā Rīta Avīze*, 2012. 28. janvāris.
2. Avotiņš, V. "Ja nebūs politikas, būs ne tikai referendums." *Neatkarīgā Rīta Avīze*, 2012. 14. marts.
3. Bojārs, G. un Lūsiņa, I. "Jāpanāk, lai latviešu valoda skanētu vairāk." *Diena*, 2010. 13. novembris.
4. Dribins, L. "Nacionālā valsts un tās etnopolitika." Grām: *Nacionālā politika Baltijas valstīs*. Rīga: Zinātne, 1995. 247 lpp.
5. Dribins, L. *Etniskās un nacionālās minoritātes Eiropā*. Rīga: Eiropas Parlamenta Informācijas birojs, LU Filozofijas un socioloģijas institūts, 2004. 271 lpp.
6. Hābermāss, J. *Postnacionālā konstelācija un demokrātijas nākotne*. Rīga: Zinātne, 2012. 112 lpp.
7. Kalniņš, I. "Vēstule visiem, kas grib sevi un savu tautu saglabāt." *Neatkarīgā Rīta Avīze*, 2013. 18.–20. janvāris.
8. Kalme, G. *Pēdas*. Rīga: Profesora Roberta Feldmaņa fonds, 2012. 355 lpp.
9. Krautmanis, M. "Raita Karnīte: Pārmērīgi taupības pasākumi sabojā ekonomiku." *Neatkarīgā Rīta Avīze*, 2013. 1.–3. februāris.
10. Ķezbers, U. "Eiropas Centrālā banka aizstāv plašākas ES pilnvaras." *Diena*, 2012. 29. oktobris.
11. Latkovskis, B. "Pa 18. novembra vai izzušanas ceļu." *Neatkarīgā Rīta Avīze*, 2012. 18. septembris.
12. Lulle, B. "Ināra Mūrniece: jāmeklē zāles mediju asinsritei." *Neatkarīgā Rīta Avīze*, 2012. 10. aprīlis.
13. Odiņš, K. "Cietie vārti vaļā." *Sestdiena*, 2012. 26. oktobris – 1. novembris.
14. Panteļevs, A. "Eiropā reģionālā centrālā bēdze ir neizbēgama." *Diena*, 2012. 25. oktobris.
15. Panteļevs, A. "Huligāns Kamerons." *Diena*, 2012. 25. oktobris.
16. Smits, E. *Nacionālā identitāte*. Rīga: Izdevniecība AGB, 1997. 224 lpp.
17. Tamuleviča, Dž. "Barozu gribējis provocēt. Ceļā uz nacionālo valstu federāciju." *Diena*, 2012. 14. septembris.
18. Veidmane, E. "Zbigņevs Stankevičs: Cilvēki ir kā savienotie trauki." *Neatkarīgā Rīta Avīze*, 2012. 5.–9. aprīlis.
19. Veidmane, E. "Dievs atbildēja: "Es neatceros!". " *Neatkarīgā Rīta Avīze*, 2012. 19.–21. oktobris.

20. Veidemane, E. "Latvijas sirds vēl dzīva." *Neatkarīgā Rīta Avīze*, 2012. 16.–19. novembris.
21. Александрова Ю. «Советница министра: билингвальное образование — наш экспортный товар.» *Вести Сегодня*, 2012. 20 февраля.

Summary

The Future of Nation States in the Light of Ideas of Jürgen Habermas

In 1918, independent Latvia was born as a nation state, and it also revived as such in 1991. Nation states in Europe, in their turn, are 200 years old and their golden age was the 19th century. Several well-known contemporary scientists hold a view that in the time of globalization the final period of existence of nation states has begun. One of the modern nation state researchers is an outstanding German philosopher Jürgen Habermas whose political essays "The Postnational Constellation" have been translated into Latvian in 2012. At the same time, the leadership of the European Union puts forward the idea about its transformation into federation. Negative reaction of the Latvian people to this idea is quite expectable. Behind time, Latvia joined the community of European nation states, but 20 years later the nation state of Latvia is apt to be forcibly destroyed. Therefore, the attitude of the Latvians contains not only rational arguments, but also national romanticism. By the way, a definite part of the society traditionally reduces "national" to "ethnic". All in all, the future of federative Europe is both supported and denied in Latvia.

Contemplations about the fates of democracy in postnational Europe are widely represented in J. Habermas' book. For J. Habermas, the principles of democracy are superior to the ethnic component of nation states. In Latvia, on the contrary, a deficit of democracy exists. The integration programme accepted by the government is built not on the foundations of civil solidarity, but on ethnic nationalism. Latvian scientists' vision of the integration differs from that expressed by the government, and it is closer to the future forecasted by Jürgen Habermas. It is an "expansion of civil solidarity of the nation state and well-being state policy on the scale of the postnational federative state".

Dagnija Balčiņa

Dokumentārais mantojums kā koncepcija: teorijas attīstība un piemērošana

Atslēgas vārdi: kultūras mantojums, dokumentārais mantojums, dokumentu teorija, UNESCO, programma “Pasaules atmiņa”

Key words: cultural heritage, documentary heritage, document theory, UNESCO, programme “Memory of the World”

Kultūras mantojums ir viena no šī brīža aktuālākajām starpnozaru disciplinām pasaulē, kas, pati vēl neesot līdz galam atzīta kā patstāvīga disciplīna, tiek attīstīta dažādu citu disciplīnu ietvaros, kā vēsture, arhitektūra, ģeogrāfija, socioloģija vai antropoloģija. Pašas kultūras mantojuma disciplīnas ietvaros viens no trim galvenajiem mantojuma diskursiem līdzās materiālajam un nemateriālajam mantojumam ir dokumentārais mantojums. Ja par materiālo un nemateriālo mantojumu var tikt runāts kā par jau plašāki izdiskutētām mantojuma disciplīnas apakšnozarēm, tad dokumentārais mantojums gan pasaulē, gan arī Latvijā vēl arvien ir mazāk pētīta un izdiskutēta mantojuma joma un jēdziens.

Neskatoties uz to, ka arhīvi un bibliotēkas, kas visvairāk tiek saistīti ar dokumentāro mantojumu, ir vissenākās mantojuma institūcijas pasaulē [9, 110], dokumentārā mantojuma jēdziens kā viena no mantojuma apakšnozarēm ir attīstījies salīdzinoši nesen. Šobrīd šis termins lielākoties tiek lietots Apvienoto Nāciju Izglītības, zinātnes un kultūras organizācijas (*The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization* – UNESCO) programmas “Pasaules atmiņa” ietvaros. Ņemot vērā to, ka UNESCO ir vadošā organizācija pasaulē, kas virza diskusiju par mantojuma jautājumiem, un atzīstot tās ietekmi arī nacionālās kultūrpolitikas un nacionālās identitātes politikas veidošanā [7, 142], šis jēdziens ātri vien ir kļuvis virspusēji vispārzināms. Tomēr pats fakts, ka to lieto UNESCO, vēl nepadara šo jēdzienu plaši izprastu un pieņemamu, tāpēc ir būtiski to attīstīt ne tikai kā terminu politikas dokumentu ietvaros, bet arī akadēmiski.

Kultūras mantojuma (Piez. 1.) ideja ir attiecināma uz nacionālisma ideju attīstību, nacionālajām valstīm tiecoties pēc noteiktas pagātnes interpretācijas radīšanas ar, jo īpaši, arhitektūras un mākslas palīdzību un tādējādi esot galvenajām mantojuma pasūtītājām un radītājām [15, 9]. Šodien, lasot par

kultūras mantojuma jēdziena ģenēzi, lielākoties saskaramies ar pagātnes materiālo un monumentālo vērtību, īpaši arhitektūras un mākslas priekšmetu, kategorizāciju un interpretāciju, uzsverot mantojuma vispārākās taustāmās, vēsturiskās un estētiskās vērtības. Tomēr vienlaikus jau 19. gs. attīstījās arī mantojuma teorētiskais ietvars, ko šodien mēs varētu saistīt ar dokumentāro mantojumu. Tas saistāms ar nacionālo arhīvu attīstību un priekšstatu attīstību par dokumentu vērtēšanu, glabāšanu un aizsardzību nacionālās vēstures rakstīšanas nolūkos. Lai gan dokumenti tika atzīti par rakstītajiem pagātnes pieminekļiem, vienlaikus tie tika izslēgti no vispārējās diskusijas par mantojuma jēdzienu [14, 70]. Iespējams, ka to var skaidrot ar Leopolda fon Rankes (1795–1886) ietekmi, kurš uzsvēra tieši rakstīto avotu patiesumu un ticamību vēstures – viņa izpratnē “to, kā ir bijis patiesībā” – radīšanā un tāpēc tos uzskatīja par tādiem, kuri neprasa papildu uzlabojumus, kas tos paskaidrotu [9, 83].

20. gs. jautājums par dokumentu būtību, saglabāšanu un interpretēšanu attīstījās dokumentu teorijas ietvaros. Taču 20. gs. sešdesmitajos gados, nobriestot dokumentu teorijai un vērtējot dokumentu nozīmi attiecībā uz vēstures rakstīšanu, notika konceptuāls pagrieziens, ko var uzskatīt par dokumentu teorijas neapzinātu tuvināšanos mantojuma disciplīnai. Mišels Fuko (*Michel Foucault*, 1926–1984), analizējot vēstures disciplīnu, uzsvēra, ka dokumentu loma ir ne tikai izteikt tajā ierakstīto saturu, bet jo būtiskāka ir to nozīme noteiktas vēstures radīšanā, t.i., vienkāršs informācijas nesējs pats par sevi vēl nav dokuments, bet par tādu kļūst tikai, esot kāda noteikta stāsta daļa [12, 7]. Sekojot M. Fuko idejām, attīstījās dažādas kritikas par dokumentu patiesumu, par to, ka gan dokumentu radīšana, gan to vēlāka izmantošana ir subjektīva un var apzināti kalpot kā kontroles un manipulācijas instrumenti. Tieši dokumentu atzīšana par instrumentiem noteiktu tagadnes priekšstatu radīšanā par vēsturi, šodienai vai nākotni, kas tādējādi pēc būtības nevar būt simtprocentīgi patiesi, arī ir tas, kas nosaka dokumentu teorijas satuvināšanos ar kultūras mantojuma disciplīnu.

Vienlaikus 20. gs., kultūras mantojuma jēdzienam attīstoties un saskaroties ar dažādiem izaicinājumiem, jo īpaši mantojuma zudumu un iznīcināšanu, arvien pieauga vajadzība paplašināt mantojuma konceptuālo ietvaru, lai nodrošinātu tā aizsardzību. 1945. gadā dibinātā UNESCO kalpoja par forumu, savedot kopā ekspertus no visdažādākajām nozarēm un politikas veidotājus no visas pasaules un veicinot viņu diskusiju par mantojuma jomu un priekšstatiem par to. Sākotnējās diskusijas par kultūras vērtību un īpašuma (*cultural property*) aizsardzību skāra arī arhīvu kolekcijas, grāmatas, manus-

kriptus [1, 1. *pants*] un skaņu, foto un kino dokumentus [2, 1. *pants*]. Taču 1972. gadā pieņemtā konvencija par pasaules kultūras un dabas mantojuma aizsardzību (turpmāk – Pasaules mantojuma konvencija), izceļot jēdzienu “kultūras mantojums” tieši nekustamā materiālā kultūras mantojuma aizsardzības nepieciešamības kontekstā, netieši radīja aizspriedumu par kultūras mantojuma jēdziena saistību un attiecināšanu uz šāda tipa mantojumu.

Jebkurā gadījumā šis visā pasaulē nozīmīgākais starptautiskais mantojuma aizsardzības instruments kalpoja un arvien kalpo par pamatu tālākām diskusijām par mantojuma konceptu. Kritika tieši par šo ierobežojošo un maldinošo kultūras mantojuma jēdziena pielietojumu izskanēja jau drīz pēc Pasaules mantojuma konvencijas pieņemšanas. 1979. gadā profesors Deivids Loventāls (*David Lowenthal*) uzsvēra, ka maldīgi mantojuma jēdziens tiek attiecināts tikai uz fiziskām un aptaustāmām vērtībām, tādējādi nepamanot vērtības, kas ir uztveramas ar citām maņām [11, 15]. 1982. gadā Mehiko kultūras politikas deklarācija kultūras mantojuma jēdzienu attiecināja arī uz arhīviem un bibliotēkām [8, 23. *pants*].

Tālāka diskusija par arhīvu un bibliotēku nozīmību cilvēces atmiņu saglabāšanā tika aktualizēta 1985. gadā toreiz ietekmīgā žurnālā “UNESCO kurjers” (*UNESCO Courier*). Žurnālā tika izcelta UNESCO morālā atbildība iestāties par arhīvu un bibliotēku glabāto vērtību saglabāšanu kā daļu no cilvēces kultūras mantojuma un nepieciešamību radīt īpašu starptautisku ietvaru šo vērtību aizsardzībai [13, 16]. 1992. gadā Sarajevas Nacionālās bibliotēkas nodedzināšana pilsoņu kara laikā īpaši izcēla vajadzību pēc arhīvos un bibliotēkās glabāto vērtību aizsardzības, un 1992. gadā tika izveidota UNESCO programma “Pasaules atmiņa” ar nolūku aizsargāt un uzsvērt dokumentārus objektus kā neatņemamu vispārējā pasaules kultūras mantojuma daļu [6, 260].

Lai gan programma “Pasaules atmiņa” pati nerada terminu “dokumentārais mantojums” un tas dažādos avotos parādās jau 20. gs. sākumā, tā ir pirmā, kas šo jēdzienu skata tik visaptveroši un iekļaujoši. Sākotnēji tās ietvaros dokumentārais mantojums tika skaidrots kā grāmatas, manuskripti, arhīvu dokumenti, audiovizuālie materiāli, ieraksti un elektroniskie dati [3]. Programmai attīstoties, 2002. gadā tās atjaunotajās vadlīnijās tika uzsvērts: “Programma aptver dokumentāro mantojumu par visu dokumentāli atainoto pagātni, sākot no papirusa vīstokļiem vai māla plāksnītēm līdz filmām, skaņu ierakstiem vai digitālajām datnēm. Nekas nav pārāk vecs vai pārāk jauns, lai to atstātu bez ievēribas.” [4, 6] Programmas mērķis bija ne tikai veicināt dokumentārā mantojuma aizsardzību un saglabāšanu, bet jo īpaši – tā pieejamību, kas ir būtisks mantojuma diskursa nosacījums.

Lai gan līdz ar šīs programmas izveidi teorētiski uz dokumentiem tika attiecināts mantojuma jēdziens, programmā skaidrotie dokumentārā mantojuma objekti bieži tika apzināti neievēroti kā mantojums. Gan uzskatot to kā slēptu un nepieejamu dokumentu krātuvju daļu, kuru tā nepieejamības dēļ nav nepieciešams iekļaut mantojuma konceptā, gan arī pretēji – pašu tā glabātāju nevēlēšanās dēļ šo mantojumu darīt pieejamu un atvērt plašākai sabiedrībai [5]. Mantojuma jēdziena piemērošana visām arhīvu un bibliotēku kolekcijām pašu arhivistu un bibliotekāru vidū radīja bažas, ka arhivistu un bibliotekāru radītās kolekcijas un dokumentu interpretācijas varētu tikt apšaubītas, vēl jo vairāk, ka interesenti no malas varētu iejaukties šajā “privāto” dokumentu pasaulē [10, 18].

Ja M. Fuko runā par dokumentu izmantošanu noteiktas vēstures radīšanā, tad mantojuma jēdziena piemērošana dokumentu teorijai papildina šo ideju. Pieņemot dokumentu kā mantojumu, ir iespēja ne tikai veidot tā šī brīža interpretāciju šodienas vajadzībām, bet arī ieskatīties un analizēt pagātnē izdarītās izvēles, lietu izpratni, noskaņojumu. Ne velti programmas “Pasaules atmiņa” vadlīnijās ir uzsvērts, ka dokumentārā mantojuma objekti ir tādi, kas radušies apzināta dokumentēšanas procesa rezultātā [4, 40]. Tādējādi tieši dokumentārais mantojums, ļaujot ielūkoties cilvēces domas, intelektuālo atklājumu un sasniegumu evolūcijā un mantojuma radīšanas nolūkā, kalpo par pārejo mantojuma diskursu pamatotāju un izgaismotāju.

Neskatoties uz dokumentārā mantojuma šobrīd eksistējošo normatīvo pamatu, tas arvien turpina būt par vienu no vissarežģītākajiem mantojuma diskursiem. To var saistīt ar to, ka dokumentārais mantojums ietver ne tikai pozitīvu un pagātni slavinošu mantojumu, bet labu daļu materiālu, kas saistās ar pretrunīgi vērtētiem pagātnes notikumiem, kurus valsts un sabiedrība vēlas aizmirst, atmiņām, kas var tikt viegli izmantotas šodienas manipulācijām vai ir neērtas un nepatīkamas [9, 110]. Vēl jo vairāk – kopējā mantojuma disciplīnas spēja pārvarēt atmiņas par sāpēm, kaunu un netikamiem notikumiem pagātnē arvien vēl ir tikai attīstības sākumstadijā. Taču te nenoliedzami tieši dokumentāram mantojumam ir priekšroka. Materiālais mantojums lielākoties saistās ar tiekšanos pēc skaidrības, apbrīnas vērtā un reprezentatīvā, bet attiecīgi ierobežotā, taču mainīgā izpratnē par šiem raksturlielumiem laika gaitā ir spēcīgi ietekmējusi mantojuma objektus, neapzināti tiecoties tos vienādot. Turpretim dokumentārais mantojums ļauj izcelt citus vērtību slāņus, citas emociju gammas, kas materiālā mantojuma ietvaros paliek neievērotas, ļaujot veidot daudzveidīgākas individuālās asociācijas, kā arī mudinot aktīvāk diskutēt par mantojuma saturu un tā nozīmi un ietekmi sabiedrības attīstībā.

Piezīme

1. Pētījumā kultūras mantojums definēts kā sava laika noteiktas atlases un interpretācijas produkts, kas tādā veidā ne tikai ļauj izziņāt atlasītās vērtības, bet jo vairāk – caur šo atlases un interpretācijas procesu izziņāt sabiedrību, kas to rada.

Bibliogrāfija

1. Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention, 1954. http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13637&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (2012.02.09).
2. Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property, 1970. http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13039&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (2012.02.09).
3. Draft Statutes of the international advisory committee of the Memory of the World programme (147 EX/24). UNESCO Izpildpadomes 147. sesija, Parīze, 1995. gada 3. augusts. <http://unesdoc.unesco.org/images/0010/001022/102221e.pdf> (2011.02.18).
4. Memory of the World: General Guidelines to Safeguard Documentary Heritage (revised version by R. Edmonson), 2002. <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001256/125637e.pdf> (2011.02.11).
5. Hall, K. "The Memory of the World Programme – The IAC Perspective." 2008. <http://portal.unesco.org/ci/en/files/28080/12323671183HallPaper.pdf> (2011.02.11).
6. Harvey, R. "UNESCO's Memory of the World Programme." *Library Trends*. Vol. 56, No. 1 (Summer 2007): 259–274.
7. Hufner, K. "The World Heritage Convention 30 years down the line: What shape should it take in the future." In: *Natur und Kultur = Nature and Culture*. Ed. S. Gauer-Lietz S. Cottbus: Deutsche UNESCO-Kommission e.V., 2002. Pp. 141–146.
8. Mexico City Declaration on Cultural Policies, 1982. http://portal.unesco.org/culture/en/files/12762/11295421661mexico_en.pdf/mexico_en.pdf (2012.02.08).
9. Laurence, A. "Heritage as a tool for government." In: *Understanding the politics of heritage*. Ed. R. Harrison. Manchester: Manchester University Press, 2010. Pp. 81–114.

10. Layland, P. "Worldwide significance. The Memory of the World Register." *National Library of Australia News*, 2001, December: 17–20.
11. Lowenthal, D. "Tuning in to the past. Can we recapture soundscapes of bygone days?" *UNESCO Courier*, 1976, November 29th year, No. 11: 15–21. <http://unesdoc.unesco.org/images/0007/000748/074828eo.pdf> (2011.02.01).
12. Lund, N.W. "Document theory." *Annual Review of Information Science and Technology*. Vol. 43, Issue 1 (2009): 1–55.
13. *UNESCO Courier*, 1985, February, 38th year, No. 2: 16. <http://unesdoc.unesco.org/images/0006/000628/062882eo.pdf#62735> (2011.02.01).
14. Riegl, A. "The Modern Cult of Monuments: Its Essence and its Developmet." In: *Historical and Philosophical issues in the Conservation of Cultural Heritage*. Eds. N.S. Price, M.K. Talley, Jr., A.M. Vaccaro. Los Angeles: The Getty Conservation Institute, 1996. Pp. 69–83.
15. West, S., Ansell, J. "A history of heritage." In: *Understanding heritage in practice*. Ed. S. West. Manchester: Manchester University Press, 2010. Pp. 7–45.

Summary

Documentary Heritage as a Concept: Its Theory and Application

Documentary heritage is a significant part of the memory of the humanity. Still next to the well known discourses of material and intangible heritage, documentary heritage is less known and analyzed in academical circles. More broadly it has been developed since 1992 when UNESCO programme "Memory of the World" was established. The programme recognizes textual items, non-textual documents, audiovisual items, virtual and electronic documents as components of the documentary heritage. Recognition of the value of the documentary heritage opens broader perspectives in analyzing and understanding the past, as well as for the development of new perspectives, awareness, and re-evaluation of various dominant narratives and presumptions of the past.

Татьяна Бартеле

Рижская Ломоносовская гимназия (1868–1914)

Ключевые слова: женское образование, гимназия, принцип бессословности, изучение языков, домашняя учительница

Keywords: Female education, Grammar School, the principle of irrelevance of the social class, languages training, home teacher

В начале 19 века в России была проведена реформа образования. Основными принципами новой системы стали: бесплатность, бессословность (кроме крепостных крестьян), преемственность учебных заведений. В каждом губернском городе была образована мужская гимназия, которой руководил директор [21].

Однако реформа не предусматривала серьезных изменений в системе женских учебных заведений, их сближения с гимназиями.

Первые попытки приблизить учебные программы женских школ к гимназиям были предприняты в 50-е годы 19 века. Вновь создаваемая женская школа, «в отличие от женских институтов (Прим. 1.), задумывалась как открытая и всесословная. При этом в своем учебном курсе она ориентировалась не на женские институты, а на мужские гимназии, что позволяло преодолеть второсортность женского образования и сближало его с мужским образованием. Правительство на этом «начальном этапе не брало на себя никаких обязательств перед этой школой» [19, 115–116].

В 1860 году было принято «Положение о женских училищах ведомства Министерства народного просвещения». Этим документом устанавливались два типа бессословных женских училищ: I разряда — 6 лет обучения; II разряда — 3 года обучения. Цель женских училищ — «сообщить ученицам то религиозно-нравственное и умственное образование, которое должно требовать от каждой женщины, в особенности же от будущей супруги и матери семейства». Открывать эти учебные заведения могли частные лица и общества [22].

Рост пореформенной активности русского общества в Риге поставил вопрос и об открытии в Риге мужской и женской гимназий, где преподавание велось бы на русском языке. Первой была открыта мужская Александровская гимназия (1868), а вслед за ней и женская Ломоносовская (1868).

Для изучения истории Ломоносовской гимназии есть достаточно хорошая база. Среди опубликованных материалов надо назвать ежегодные отчеты о ее деятельности, начиная с 1868 до 1891 (всего 13), брошюру секретаря Педагогического совета гимназии и преподавателя русского языка Н. Н. Миронова «Двадцатипятилетие Рижской Ломоносовской гимназии 13 октября 1868—1893 г.» [7].

Несколько дел по истории гимназии хранится в Латвийском государственном историческом архиве. Это отчеты о работе гимназии, которые не повторяют опубликованные; Устав Общества вспомоществования нуждающимся ученицам Рижской женской Ломоносовской гимназии, 23 отчета о его деятельности с 1882/83 до 1905/6 уч. года; личные дела работавших в ней людей. Сведения о деятельности гимназии есть и в газете «Рижский Вестник».

Во время чествования столетней памяти М. Ломоносова (*Миха́йл (Миха́йло) Васи́льевич Ломоно́сов*, 1711–1765) в апреле 1865 года представители русского общества Риги решили открыть русскую женскую гимназию. Н. Миронов писал, что побудительными событиями для начала работы по подготовке ее открытия послужили три важных события: празднование 1000-летия России, освобождение крестьян от крепостной зависимости и, что особенно важно, чествование столетия памяти М. В. Ломоносова. Автор также подчеркнул, что русский мальчик, получивший образование на немецком языке, «мог еще освободиться от иноплеменного влияния, вступая в сношения с русскими внутренними губерний», а «русская девушка, выходя из немецкой школы, вполне отторгалась от круга сородичей, чуждалась всего русского и забывала родной язык и, таким образом, порывала всякую связь со своей народностью». Он риторически восклицал: «Могла ли такая женщина стоять во главе русской семьи?» [7, 3–5].

Правительство, как отметила исследователь женского образования в России Е. Лихачева, учреждая на счет казны женские училища в прибалтийских губерниях, а также в Варшавском, Виленском и Киевском округах, «руководствовалось целью взять в свои руки женское образование и воспитание и тем ослабить влияние на него местных элементов» [20, 267].

С разрешения Прибалтийского генерал-губернатора была открыта подписка для сбора необходимых для открытия гимназии средств (было собрано 9 000 руб.). В мае 1865 года был избран комитет из 8 человек,

который и должен был провести всю необходимую работу по подготовке к этому [7, 5].

Комитет составил проект устава гимназии и объяснительную записку, в которой доказывалась необходимость открытия русского женского училища в крае. По мысли членов Комитета, создаваемая гимназия должна была подчиняться ведомству императрицы Марии, как это уже было в Санкт-Петербурге, Москве и Вильно. Однако дальнейший процесс создания гимназии затормозился, так как было неясно, кому она будет подчиняться. Если Ведомству императрицы Марии, которое получало деньги из Опекунского совета (Прим. 2.), то гимназия не могла бы получать их из Государственного казначейства. Так как от Государственного казначейства на учреждение гимназии выделялось единовременное и постоянное пособие, то Комитет принял решение, что она будет подчиняться Министерству народного просвещения [7, 13].

1 июля 1868 года Государственный Совет постановил: «Учредить в городе Риге женскую гимназию, присвоив ей наименование «Ломоносовской»». Она создавалась на основании Положения 10 мая 1860 о женских училищах ведомства Министерства народного просвещения. Выпускницы гимназии имели право получать свидетельства на звание домашней учительницы. Государственное казначейство с 1 августа 1868 года отпускало на содержание гимназии 3 000 рублей в год в дополнение к суммам из городских доходов и платы за обучение гимназистками [8, 4–5].

Был образован Попечительский совет, состоявший из 4 избранных и 4 «непременных» членов. Преподавание поручалось в основном учителям Александровской гимназии, плата за обучение была определена в 30 руб. в год, а приемные испытания назначены на 2 октября. Непосредственно работой гимназии руководил педагогический совет [7, 18; 8, 9].

Открытие Ломоносовской гимназии прошло 13 октября 1868 года. Первоначально приняли 63 учениц, но желающих было так много, что в январе 1869 года открыли еще один параллельный класс [8, 4–5, 8].

В первое время помещения для гимназии снимали на Московском форштадте. Но уже 1 августа 1869 года состоялась закладка специального здания для гимназии на бульваре Наследника и молебствие по этому случаю. Проект принадлежал архитектору Я.Ф. Бауманису (*Янис-Фридрих Бауманис*, 1834–1891). Освящение нового здания прошло 10 января 1871 года. На все этажи здания были проведены вода и газ [8, 13; 10, 3–4, 18; 17].

Несмотря на то, что гимназия создавалась как русская и большинство гимназисток были православными, в ней с самого начала учились девочки разных национальностей, о чем можно судить по их вероисповеданию, которое указывалось в каждом отчете.

Таблица № 1

**Выборочная таблица основных вероисповеданий в %
к общему числу гимназисток**

Год	Православного	Римско-католического	Лютеранского	Иудейского	Старообрядческого
1868	89%	3%	6%	0.7%	
1893	66.5%	9%	16.7%	3.5%	1.9%
1910	80%	2%	8.9%	6.1%	2%

[8, 10; 1, 124; 6, 37–38]

При приеме в гимназию соблюдался принцип сословности. Небольшая выборка дает представление о распределении учениц по сословному происхождению.

Таблица № 2

**Выборочная таблица принадлежности к сословию в %
к общему числу гимназисток**

Год	Дворян и чиновников	Духовного звания	Городского сословия	Сельского сословия	Иностранки
1868	36.1%	20%	24.6% купцы и почетные граждане; 19.2% мещане		
1893	51.4%	8.9%	34.7%	4%	1%
1910	43.4% (6.8% потомственные дворяне)	8.9%	34.7%	12%	0.9%

[8, 10; 1, 124; 6, 38]

Цели, которые стремились достичь в обучении девочек, резко отличались от тех, которые ставила Александровская гимназия. Если та создавалась, чтобы открыть мальчикам путь к карьере на территории всей Российской империи, то у Ломоносовской гимназии были другие задачи: воспитание будущей матери, хозяйки дома. Большинство девочек выбирало практическую деятельность. Те, кто оканчивали педагогичес-

кий класс, получали диплом домашней наставницы или домашней учительницы. Максимум, что он позволял, это работать в младших классах женской гимназии.

С первых лет работы в гимназии очень большое внимание уделялось изучению языков. Кроме русского, в ней учили немецкий и французский. Необходимость обучения в женской гимназии двум иностранным языкам объясняли тем, что немецкий являлся одним из местных языков общения, а без знания французского языка девушка не могла претендовать на место домашней учительницы.

Педагогический совет Ломоносовской гимназии много внимания уделял вопросам методики преподавания языков. В начале 1881 года комиссия преподавателей русского языка выработала положение о его преподавании. В нем, в частности, отмечалось, что «темы, предлагаемые для упражнений, как в высших, так и в низших классах должны будить мысль, воображение и чувство учащихся, не переходя за тот круг сведений, который соответствует известной степени развития учениц» [7, 23–24, 40–43].

В этой связи интересно посмотреть на темы письменных работ, которые выполняли ученицы 5–6 классов: «Объяснение пословицы: «Ученье свет, а неученье тьма»», «Сравнение четырех возрастов человеческой жизни с четырьмя временами года», «О переселении в чужие страны», «Забота об образовании — священная обязанность человека» и др. [11, 9–10]

Педагогический совет совершенствование программ и распределения часов на предметы обосновывал тем, какие предметы в дальнейшем придется преподавать выпускникам.

Обеспечение гимназисток качественным образованием сталкивалось с различными трудностями. Одной из них, причем долголетней, было то, что для старших классов у гимназии было очень мало штатных преподавателей. Обычно в ней работали преподаватели мужских гимназий. В отчете за 1909 год говорилось, что гимназия «не могла установить оклады, одинаковые с мужскими гимназиями, и вынуждена была приглашать преподавателей оттуда, и находилась в зависимости от их свободных часов». Гимназия, остававшаяся единственной в Риге правительственной женской гимназией, обучала, главным образом, служилое население города, для которого увеличение платы до уровня частных гимназий было обременительно [5, 6–7].

Традиционно помощь гимназии оказывала рижская общественность. Это были представители самых разных слоев. Деньги на стипендии гимназисткам или на полную оплату учебы давали генерал-губернаторы,

общественные организации, русское купечество и др. Так, например, в 1874–75 учебном году из 215 гимназисток бесплатно обучалось 79, из которых за 36 учениц платили представители общественности [12, 5–6].

В декабре 1879 года прошел базар в пользу «недостаточных учениц». Часть денег пошла на помощь нуждающимся ученицам, а часть была положена в банк «для расходования по мере необходимости» [13, 10].

В 1882 году было создано Общество вспомоществования нуждающимся ученицам Ломоносовской гимназии. Численность членов общества была значительной. Так, например, в 1884–85 уч. году их было 82 [16, 7–8]. Среди них были чиновники, общественные деятели, купцы, священники, директора и преподаватели гимназий. Многие годы членом Общества и его ревизором был архитектор Макс Шервинский, который преподавал в гимназии рисование, а в начале века был автором проекта празднования 700-летия Риги. Ежегодно выпускались отчеты о полученных и израсходованных средствах. Например, в 1883 году из средств Общества оплачивалась учеба 12 бедных гимназисток (из 70 гимназисток, учившихся бесплатно). Кроме того из сумм Общества «недостаточным ученицам» выдавали пособия платьем, обувью, книгами и деньгами на лекарства и молоко [14, 6].

В феврале 1902 года впервые был организован благотворительный спектакль в пользу Общества вспомоществования нуждающимся ученицам Ломоносовской гимназии. В городском (русском) театре давалась комедия А.И. Сумбатова-Южина (1857–1927) «Ириновская община». По этому поводу «Рижский Вестник» писал, что на гимназию жертвуют лица всех религий, народностей и общественного положения [18]. Такие благотворительные спектакли проводились и в дальнейшем. Собранные средства пошли на аренду дач на Рижском взморье для летнего отдыха бедных учениц [2, 33; 3, 12; 4, 12].

«Недостаточные ученицы» пользовались бесплатно книгами из специально созданной для этого библиотеки, которая была особой заботой гимназии. Она постоянно пополнялась. Приоритет отдавался художественной литературе, которая выдавалась и на дом. Учителя читали ученицам книги во время свободных уроков [8, 12; 9, 14–15].

В 1870–71 учебном году было положено начало созданию отдела французских книг. Книги на иностранных языках гимназия получала и в подарок. Были и другие дарения [9, 15–16; 10, 16–17].

Большое внимание в гимназии уделяли воспитанию учениц. Но эта тема требует отдельного исследования.

Ломоносовская гимназия может гордиться своими выпускницами, которые внесли заметный вклад в развитие образования в Риге. Многие выпускницы гимназии посвятили свою жизнь преподавательской деятельности. Например, широко известно в Латвии имя Наталии Драудзини (*Natālija Draudziņa*, 1865–1949), которая окончила гимназию с серебряной медалью [15, 8], основала свою школу, которая существует до сих пор и носит сегодня ее имя.

В годы Первой мировой войны гимназия была эвакуирована. В 1919 году была открыта Рижская городская русская гимназия (бывшая Ломоносовская), но это было уже совсем другое учебное заведение.

Примечания

1. Закрытые учебные заведения Ведомства учреждений императрицы Марии (государственный орган по управлению благотворительностью в Российской империи).
2. Опекунский совет — государственное учреждение. Управлял рядом женских, ремесленных и художественных училищ.

Источники

1. Латвийский государственный исторический архив (далее — ЛГИА), ф. 251 (Рижская Ломоносовская женская гимназия (Видземская губерния), оп. 1, д. 43 (Годовой отчет о состоянии гимназии за 1893 год).
2. Там же, д. 48 (Годовой отчет ... за 1906 год).
3. Там же, д. 49 (Отчет ... за 1907 год).
4. Там же, д. 50 (Отчет ... за 1908 год).
5. Там же, д. 51 (Отчет ... за 1909 год).
6. Там же, д. 52 (Отчет ... за 1910 год).
7. Миронов Н.Н. *Двадцатипятилетие Рижской Ломоносовской гимназии 13 октября 1868–1893 г.* Рига: [Б. и.], 1893.
8. *Отчет о состоянии Женской Ломоносовской гимназии в Риге за 1868–69 учебный год.* Рига, 1869.
9. *Отчет о состоянии Женской Ломоносовской гимназии в Риге за 1869–70 учебный год.* Рига, [Б. г.].
10. *Отчет о состоянии Женской Ломоносовской гимназии в Риге за 1870–71 учебный год.* Рига, 1871.
11. *Отчет о состоянии Женской Ломоносовской гимназии в Риге за 1871/72 учебный год.* Рига, 1872.

12. *Отчет о состоянии Рижской Женской Ломоносовской гимназии в 1874/5 учебном году.* Рига, 1875.
13. *Отчет о состоянии Рижской Женской Ломоносовской гимназии в 1879 году.* Рига, 1880.
14. *Отчет о состоянии Рижской Женской Ломоносовской гимназии в 1883 году.* Рига, 1884.
15. *Отчет о состоянии Рижской Женской Ломоносовской гимназии в 1885 году.* Рига, 1886.
16. *Отчет Общества вспомоществования нуждающимся ученицам Рижской женской Ломоносовской гимназии с 1 сентября 1884 г. по 1 сентября 1885 г.* Рига, 1885.
17. *Рижский Вестник*, 1869, № 62, 2 августа; № 63, 6 августа.
18. «Спектакль в пользу недостаточных учениц Ломоносовской гимназии.» *Рижский Вестник*, 1902, № 32, 8 февраля.

Литература

19. Днепров Э., Усачева Р. *Среднее женское образование в России. Уч. пособие.* Москва: Дрофа, 2009. 272 с.
20. Лихачева Е. *Материалы для истории женского образования в России.* Т. 4. Санкт-Петербург: [Б. и.], 1901. 647 с.
21. «Реформы в российском образовании в начале XIX в.» <http://club.mon.gov.ru/articles/47> (03.01.2013).
22. «Реформы образования конца XIX века.» <http://club.mon.gov.ru/articles/47> (03.01.2013).

Kopsavilkums

Rīgas sieviešu Lomonosova ģimnāzija (1868–1914)

Rīgas Lomonosova ģimnāzija uzsāka darbu 1868. gada 13. oktobrī. Tā tika dibināta, pamatojoties uz Tautas Apgaismības ministrijas 1860. gada 10. maija Nolikumu par sieviešu skolām. Ģimnāzijas absolventēm bija tiesības saņemt mājskolotājas aplieciņu.

Neraugoties uz to, ka skola tika realizēta kā krievu ģimnāzija un lielākā skolnieču daļa bija pareizticīgas, jau no pirmsākuma ģimnāzijā mācījās dažādu tautību meitenes. No pirmajiem darba gadiem ģimnāzijā liela uzmanība tika pievērsta valodu mācīšanai: bez krievu valodas mācīja arī vācu un franču valodu.

Rīgas sabiedrība rūpējās par ģimnāzijas attīstību, sniedza materiālu palīdzību tām meitenēm, kuras nebija spējīgas samaksāt par mācībām. Darbojās Lomonosova ģimnāzijas trūcīgo palīdzības biedrība.

Pirmā pasaules kara gados ģimnāzija tika evakuēta un vairs netika atjaunota.

Summary

The Lomonosov Grammar School in Riga (1868–1914)

The Lomonosov Female Grammar School was opened in Riga on October 13, 1868 on the grounds of the Regulation on female schools adopted on May 10, 1860; these schools were under the supervision of the Ministry of Public Education. Graduates of the Grammar School were granted the right to obtain a home teacher certificate. Despite the fact that the Grammar School was established as a Russian school and that the majority of the schoolgirls were Russian Orthodox, girls of various nationalities attended the School. The enrolment criteria included the principle of irrelevance to the social class. From the onset, one of the educational priorities at the School was languages training. Besides Russian, German and French were also taught. The School was supported by Riga inhabitants who systematically contributed to its development and helped the schoolgirls, who were unable to cover the School tuition fee, to pay for their education. For this aim, there was established the Society of Assistance to the Lomonosov Grammar Schoolgirls-in-need. The Grammar School had a good library as well as necessary study materials which were either bought or received as gifts. During World War I the Grammar School was evacuated and was never restored in its original form.

Kristīne Beķere

Baltiešu emigrācijas rietumos publiskās politiskās akcijas

Atslēgas vārdi: latviešu emigrācija rietumos (trimda), Latvijas neatkarības atjaunošana, politiskas akcijas, demonstrācijas, Baltijas brīvības un miera kuģis

Key words: latvian émigrés, the renewal of Latvia State independence, political actions, demonstrations, Baltic Freedom and Peace Cruise

Otrā pasaules kara nogalē bēgļu gaitās uz rietumiem izkļīdušo latviešu lielākā daļa četrdesmito gadu beigās un piecdesmito gadu sākumā apmetās uz pastāvīgu dzīvi dažādās pasaules valstīs: ASV, Austrālijā, Zviedrijā, Vācijā un citās. Daļa no šiem cilvēkiem īsā laikā pilnībā integrējās jauno mītnes zemju sabiedrībā, pat pilnībā saraujot saites ar latviešu kopienām, vai arī bija neaktīvi kopienas dzīvī. Savukārt daļa tieši otrādi – laiku emigrācijā uzskatīja par pārejošu stāvokli un par savu galveno uzdevumu uzstādīja latvietības saglabāšanu svešumā un Latvijas valstiskās neatkarības atjaunošanu. Valstiskās neatkarības atjaunošana bija šo emigrantu augstākais un galvenais mērķis, kuru kā sava darba galveno uzdevumu formulēja arī svešumā ātri vien izveidotās latviešu organizācijas atsevišķu valstu un visas pasaules līmenī. Piemēram, Amerikas latviešu apvienības (ALA) statūtu 2.b. punkts paredz, ka apvienība “veicinās latviešu nācijas centienus sakarā ar pašnoteikšanās tiesību atjaunošanu latviešu tautai” [1, 207]. Vēl noteiktāk šo organizācijas galveno politisko mērķi uzsvēra tās dibināšanas kongresā [1, 185–207].

Izvirzītais mērķis – Latvijas valsts neatkarības atgūšana – nebija tikai nodeva sentimentālām atmiņām. T.s. trimdas organizācijas un sabiedriskie darbinieki aktīvi mēģināja panākt šī mērķa īstenošanu dzīvē. Mērķa sasniegšanai izmantotie līdzekļi bija ļoti dažādi un plašākā nozīmē ietver vai visu latviešu emigrantu aktivitāšu kopumu – arī kultūras aktivitātes, valodas un tradīciju saglabāšana un mācīšana jaunajai paaudzei bija daļa no galvenā mērķa īstenošanas. “Mērķis var pastāvēt tomēr tikai tad, ja pastāv arī pati grupa, kas šo mērķi grib sasniegt. Ja par visu latviešu primāro mērķi uzskatām brīvību latviešu tautai, tad pati latviešu tauta un viņas dzīvības nodrošināšana nākotnē ir taču pats galvenais.” [12] Tomēr vistiešākās rūpes par okupētās Latvijas neatkarības atjaunošanu latviešu sabiedrība rietumos īstenoja ar sava

politiskā darba palīdzību. Politiski aktīvākās latviešu kopienas atradās ASV, Austrālijā un Kanādā, kā arī Lielbritānijā, Vācijā un Zviedrijā. Nelielas un vietējo apstākļu dēļ politiskajā darbā specifiskas bija kopienas Brazīlijā, Argentīnā, Francijā un Jaunzēlandē.

Politiskos pasākumos latviešu organizācijas cieši sadarbojās ar lietuviešu un igauņu emigrantu kopienām un organizācijām. Sadarbībai pamatus ielika Vācijas bēgļu nometnēs iegūtā pieredze, ka daudz lielāku uzmanību iespējams pievērst gadījumos, kad tiek iesaistīts lielāks cilvēku un plašāks tautību skaits. Triju Baltijas valstu līdzīgais liktenis Otrā pasaules kara laikā radīja ļoti līdzīgas politiskās prasības un vienu mērķi – Baltijas valstu neatkarības atjaunošanu. Sadarbība šī mērķa sasniegšanā veidojās dabiski un bija acīmredzami izdevīga visu triju Baltijas valstu emigrantiem. Atsevišķos gadījumos sadarbība notika vēl plašākā mērogā – piemēram, ar ukraiņu vai poļu kopienām.

Dažādas politiska rakstura akcijas noritēja no Otrā pasaules kara beigām līdz pat 1991. gadam. Lai arī dažādos laika posmos vai dažādās mītnes zemēs akciju raksturs un intensitāte atšķīrās, kopumā tās noritēja divos galvenajos virzienos. Viens darbības virziens bija tieša politiska lobija darbība – vēršanās ar savām prasībām un jautājumiem pie mītnes zemju pārvaldes institūcijām, valdības locekļiem, politiķiem, kā arī starptautiskām organizācijām. Otrs vienlaikus īstenojams virziens bija uzmanības piesaistišana Baltijas jautājumam, mītnes zemes sabiedrības informēšana un pēc iespējas lielākas sabiedrības daļas noskaņošana par labu Baltijas valstīm. Šī darbības virziena svarīgākā, lai arī ne vienīgā (1. piez.), paņēmieni grupa bija publiskas politiskās akcijas. Turklāt šādu akciju rīkošanā trimdas sabiedrība izrādīja vērā ņemamu kreativitāti, izdomājot un pielietojot arvien jaunus un interesantus paņēmienus, kā piesaistīt sabiedrības uzmanību.

Rīkoto publisko politisko akciju formas bija dažādas. Vienas no regulārākajām akcijām, kuras norisinājās jau no pirmajiem emigrācijas gadiem ik gadu praktiski visās trimdas kopienās, bija dažādu piemiņas dienu atzīmēšana: Latvijas neatkarības pasludināšanas gadadiena, deportāciju piemiņas dienas u.tml. Piemiņas dievkalpojumus un gājienu rīkoja pat Dienvidamerikas zemēs, kurās atklātāka politiska aģitācija par labu Baltijas valstu neatkarībai politiskās situācijas dēļ nebija iespējama. Piemēram, 1968. gada 17. novembrī, atzīmējot Latvijas neatkarības 50. gadadienu, kopīgs latviešu, lietuviešu un igauņu dievkalpojums tika noturēts Argentīnā, Buenosairesas katedrālē, kurā sprediķi lasīja kardināls Kadžjāno (*Antonio Kardinal Caggiano*, 1889–1979), bet lūgšanas – baltiešu mācītāji. Dievkalpojumam sekoja svinīgs gājiens ar karogiem un vainagu nolikšanu pie Maija piramīdas [10, 46].

Izplatītākās izteikti politisku akciju formas bija piketi, gājieni un demonstrācijas. Gājieni un demonstrācijas bieži norisinājās saistībā ar konkrētiem politiskiem notikumiem vai gadadienām. Gājieniem varēja būt arī ļoti dažādi mērķi – viens no iecienītākajiem bija puķu vai vainagu nolikšana pie dažādiem, parasti kara varoņiem vai brīvības cīnītājiem veltītiem pieminekļiem.

Biežāk izmantotie vizuālie izteiksmes līdzekļi

Demonstrācijās, gājienos un piketos latviešu emigranti izmantoja ļoti dažādus vizuālos izteiksmes līdzekļus, kas kalpoja uzmanības piesaistīšanai un arī tūlītējai skatītāju informēšanai par gājiena vai demonstrācijas dalībnieku prasību galveno būtību. Tika izmantoti demonstrācijās ierastie līdzekļi – plakāti un dažādi uzraksti ar trāpīgiem un uzmanību piesaistošiem tekstiem. Raksturīgi, ka baltiešu rīkoto akciju plakātu tekstos jūtama arī zināma deva ironijas un humora. Bieži izmantoja arī karikatūras (1. att.)

1. att. Plakāti protesta mītiņā Vīnē
saistībā ar Eiropas Drošības un sadarbības apspriedi 1986. gadā.
Latvijas Valsts arhīvs, 2219. f., 1v. apr., 47. l., 6. lp.

Demonstrācijās ierasti tiek izmantoti arī transparenti un karogi. Neatkarīgo Baltijas valstu nacionālajiem karogiem bija ne tikai dekoratīva, bet arī emocionāla un simboliska nozīme. Neatkarīgo Baltijas valstu karogi labāk kā jebkas cits simbolizēja visu emigrantu rīkoto publisko akciju būtību un

galveno mērķi – centienus atjaunot Baltijas valstu valstisko neatkarību. Kā simboliska cieņas izrādīšana savai mītnes zemei demonstrācijās vienmēr kopā ar Baltijas valstu karogiem tika nesti arī mītnes zemes karogi.

Baltiešu rīkotajiem pasākumiem ļoti raksturīga bija arī nacionālo tautastērpu izmantošana. Nacionālie tautastērpi emigrācijā bija lepnums un sava veida piederības zīme latviskajai kultūrai. Līdzīgi kā Latvijas karogs, tautastērpi bija latviskuma simbols, valkātāja latviskās identitātes apliecinājums. Turklāt baltiešu tautastērpi ir arī vizuāli pievilcīgi un krāšņi. Šo abu faktoru ietekmē tautastērpus ļoti plaši izmantoja dažādās publiskās akcijās. Jau Vācijas pārvietoto personu nometnēs notikušajos pasākumos latvieši, lietuvieši un igauņi redzami tautastērpos [6]. Tērpties tautastērpos, piedaloties dažādās demonstrācijās un citos protesta pasākumos, bija ierasta prakse visu emigrācijas laiku, un arī 1990. gada demonstrācijās, atbalstot Baltijas valstu neatkarības atjaunošanu, baltieši izgāja ielās tautastērpos [7] (2. att.).

2. att. Demonstrācija Adelaidē (Austrālija) 1990. gada 4. maijā.

Foto no Gunta Bērziņa privātā arhīva.

Atsevišķas emigrācijā īstenotās publiskās politiskās akcijas izcēlās ar īpašu izdomas bagātību. Papildus jau minētajiem ierastajiem izteiksmes līdzekļiem un simboliem emigranti bieži interpretēja savas prasības teatrālā un liriskā veidolā. Teatrāli elementi, simbolisku tēlu atveide un ideju vizuāla iemiesošana bija bieži izmantots paņēmieni. Daudz biežāk šādus paņēmienus akcijās sāka

izmantot 1960. gadu beigās un septiņdesmitajos gados. Jaunu un atraktīvāku uzmanības pievēršanas elementu ienākšana politiskajās akcijās sakrīt ar jaunās paaudzes, respektīvi – jau svešatnē dzimušo latviešu, aktīvu iesaistīšanos politiskajā darbā un lielā mērā šī darba pārņemšanu no iepriekšējās – vecākās emigrantu paaudzes.

Atsevišķos gadījumos baltiešu akcijas ieguva tiešām pasaules mēroga ievēribu. Sabiedrības atbalsts spēja panākt arī praktiskus rezultātus, pat mainot mītnes zemju politiku Baltijas valstu labā, piemēram, Austrālijā 1975. gadā (2. piez.).

Dažas redzamākās publiskās politiskās akcijas

Ar dažādām netradicionālām protesta formām izcēlās demonstrācijas saistībā ar 1975. gada Helsinku konferenci un tai sekojošajām Eiropas Drošības un sadarbības apspriedes (EDSA) konferencēm. Vīnes EDSA izvērtēšanas konferences laikā 1986. gadā Minsteres latviešu ģimnāzijas skolēni konferences

3. att. Māra Ķirsona protests
1980. gada 11. novembrī
Madridē.

Foto no Ģirta Zēgnera
privātā arhīva.

ces pils priekšā demonstrēja “ielu teātri”, kurā sarkanarmijas formās tērpti tankisti simboliski sabrauca Baltijas valstis. Savukārt pie Sv. Stefana katedrāles jaunieši uzstādīja karātavas, kurās simboliski tika pakārtas Baltijas valstis [4, 427]. Daudz nopietnāka un dramatiskāka akcija bija mācītāja Māra Ķirsona protests EDSA atklāšanas dienā 1980. gada 11. novembrī konferences nama priekšā Madridē: savu asiņu tecināšana uz zemē izklāta PSRS karoga (3. att.). Šīs akcijas rezultātā M. Ķirsonu islaicīgi apcietināja un ievietoja slimnīcā [9, 378]. Mācītāja fotogrāfija parādījās Spānijas lielākajos laikrakstos, tostarp laikraksta “ABC” titullapā [5].

Viena no visplašāko ievēribu guvušajām baltiešu īstenotajām publiski politiskajām akcijām bija 1985. gadā notikušais Baltijas brīvības un miera kuģa brauciens. Kuģa braucienu organizēja visu trīs Baltijas valstu emigrācijas jauniešu

organizācijas ciešā sadarbībā. Tā galvenais mērķis bija “Igaunijas, Latvijas un Lietuvas tuvākiem kaimiņiem atgādināt, ka miers Eiropā nav atdalāms no cilvēka tiesību respektēšanas un demokrātijas atjaunošanas trīs PSRS okupētajās Baltijas republikās” [11, 127]. Brauciens tika īstenots uz kuģa “*Baltic Star*”, un tā maršruts veda no Stokholmas pa Baltijas jūru starp Gotlandi un Baltijas valstu krastiem, kuģis viesojās Helsinkos un tālāk no Helsinkiem devās atpakaļ uz Stokholmu. Braucienā piedalījās 206 latvieši, 55 lietuvieši un 40 igauņi, vairums no tiem jaunieši. Tāpat piedalījās arī ap 50 dažādu rietumu zemju laikrakstu, radio un televīzijas pārstāvju un ap 20 politiķu, zinātnieku, rakstnieku un mākslinieku [13, 45–46].

Savukārt brauciena starpposmā Helsinkos norisinājās demonstrācija, veltīta Eiropas drošības un sadarbības konferences Helsinku Nolīguma parakstīšanas desmitgadei. Tā bija pirmā oficiāli atļautā politiskā demonstrācija pēc kara Somijā, kurā somu varas iestādes atļāva publiski demonstrēt Baltijas valstu karogus [3]. Medijos publicētie apraksti atzīmē, ka somi šo demonstrāciju uzņēmuši ļoti pozitīvi un tā noritējusi emocionāli sakāpinātā gaisotnē, daudziem somiem piedaloties demonstrācijā un jūtot līdzī Baltijas valstu liktenim. Kopumā demonstrācijā un vainagu nolikšanā pie Igaunijas Brīvības cīņu atbalstītāju pieminekļa varētu būt piedalījušies ap 2 000 cilvēku [2, 13]. Līdzīga demonstrācija brauciena ietvaros notika arī Stokholmā un tajā tika izmantota simbolika – ķēdes butaforija, kas simbolizēja nebrīvās un savažotās Baltijas valstis (4. att.).

4. att. Demonstrācija Stokholmā 1985. gada 29. jūlijā
Baltijas brīvības un miera kuģa akcijas ietvaros.
LVA, 2253. f., 1. v. apr., 52. l., 27. lp.

Kopumā Baltijas brīvības un miera kuģa braucienu pieminēja vairāk nekā 2 000 rakstu dažādu valstu presē, kā arī radio un televīzijas raidījumi. Šīm publikācijām sekoja arī virkne rakstu par Baltijas valstīm vispār, kā arī intervijas ar baltiešu kopienų pārstāvjiem. Par kuģa braucienu plaši rakstīja Skandināvijas un Eiropas prese, bet publikācijas parādījās arī tādās tālās valstīs kā Argentīna, Brazīlija, Austrālija, Saūda Arābija un Japāna. Šī akcija “izvirzīja Baltijas neatkarības jautājumu laikrakstu pirmajās lapaspusēs laikā, kad tikai retais, izņemot pašus baltiešus, uzskatīja, ka šāds jautājums vispār eksistē” [8]. Tik plašā apjomā Baltijas valstu jautājums pasaules plašsaziņas līdzekļos izskanēja vēl tikai 1991. gadā, risinoties neatkarības atjaunošanas procesiem.

Tādējādi baltiešu emigrantu publiskās politiskās akcijas ar mērķi veicināt Latvijas neatkarības atjaunošanu norisinājās ar mainīgu intensitāti no 20. gadsimta četrdesmito gadu beigām līdz 1991. gadam. Uzmanības piesaistīšanai publikajās akcijās – gājienos, demonstrācijās, piketos – baltieši izmantoja gan ierastus vizuālus līdzekļus kā plakātus un karogus, gan teatrālus elementus, gan arī baltiešiem raksturīgos tautastērpus. Šīs politiskās akcijas nekad nebija vardarbīgas.

Ar publisko politisko akciju palīdzību trimda mēģināja piesaistīt savu mītnes zemju sabiedrības uzmanību Baltijas valstu jautājumam, informēt par baltiešu likteni, cilvēktiesību un tautas pašnoteikšanās tiesību pārkāpumiem PSRS okupētajās Baltijas valstīs. Publiskas, vizuāli atraktīvi un piesaistoši noformētas akcijas bieži piesaistīja arī mītnes zemju plašsaziņas līdzekļu interesi. To uzmanība ļāva vēl plašākā informatīvajā telpā runāt par Baltijas valstīm, atgādināt par nelikumīgi zaudēto neatkarību un uzturēt dzīvu ideju par Baltijas valstu neatkarības eventuālu atjaunošanu.

Baltiešu emigranti ar neatlaidīgu darbību vairāk nekā četrdesmit gadu garumā un nerimstošu cerību panākt Baltijas valstu neatkarības atjaunošanu uzturēja dzīvu Baltijas valstu neatkarības ideju ne vien savā vidū, bet ar dažādu publisku demonstrāciju palīdzību pauda šo ideju arī savu mītnes zemju sabiedrībai.

Piezīmes

1. Iespēju robežās tika, piemēram, ievietota informācija plašsaziņas līdzekļos, izdotas un izplatītas grāmatas un brošūras par Baltijas valstīm u.tml.
2. 1974. gadā Austrālijas valdība *de jure* atzina Baltijas valstu inkorporāciju PSRS. Lielā mērā tieši baltiešu protestu rezultātā 1975. gadā šis lēmums tika atcelts.

Bibliogrāfija

1. Albats, B., Klive, V. *ALA-35 (1951–1986)*. Lincoln: Amerikas Latviešu apvienība, 1986. 246 lpp.
2. “Baltiešu dienas Skandināvijā. Lielo notikumu hronoloģija.” *Vēja Zvani*, Nr. 16, 1985.
3. Bohuslawsky, M. “Wave of resistance born on high seas.” *Toronto Sun*, 1985. 30. jūlijs.
4. Celle, O. “Trimdas latviešu darbs Latvijas valsts atjaunošanas procesā.” Grām. *Latvijas valsts atjaunošana (1986–1993)*. Rīga: LU žurnāla “Latvijas Vēsture” fonds, 1998. 419.–433. lpp.
5. “Contra la tirania sovietica.” *ABC*, 1980. 12. novembris. 1. lpp.
6. DP Albums. ID 279. Demonstranti Eslingenā 1948. gadā. <http://www.dpalbums.lv/lat/comments.php?id=279> (10.12.2012).
7. “Jau trešo reizi šogad. 5. maija demonstrācijas Austrālijā.” *Austrālijas Latvietis*, 1990. 25. maijs. 3., 7. lpp.
8. Kalniņš, O. “Baltic Peace and Freedom Cruise remembered.” <http://www.li.lv/en/?id=46&news=61> (11.09.2011).
9. *Latvju enciklopēdija (1962–1982)*. 3. sējums. Lincoln: Amerikas Latviešu apvienības Latviešu institūts, 1987. 578 lpp.
10. Ozols, I., Restberga-Zalta, M. *Latvieši Argentīnā. Īsas ziņas par latviešiem Čīlē un Urugvajā*. Buenos Airesa: Imanta, 2001. 115 lpp.
11. *Pasaules brīvo latviešu apvienības darbības apskats (1956–2001)*. *Rakstu un materiālu krājums*. Sast. A. Cipulis, M. Brancis. Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 2001. 204 lpp.
12. Sprūdžs, Ā. “Mūsu nacionālā darba prioritātes.” *Aglonas Vēstis*, Nr. 8/108, 1973. augusts; Nr. 9/109, 1973. gada septembris.
13. Zaļkalne, L. “1985 – Baltijas valstis atgriežas pasaules kartē.” *Jaunā Gaita*, Nr. 241, 2005.

Summary

Public Political Actions by Baltic Émigrés in the West

Most of the Second World War refugees of the Baltic origin left displaced person camps in Germany during the end of the 1940s and the beginning of the 1950s and settled in different countries: the USA, Australia, Sweden, Germany, Canada and others. Part of the émigrés fully integrated in their new countries and completely severed any ties with their country people. The largest part of the émigrés, on the contrary, formed close-knit communities

and treated their situation as transient, considering the renewal of the independence of the Baltic States their main goal. Baltic organizations and individuals actively promoted the fulfillment of this goal, both by means of direct political lobby in their countries of habitation and by informing the society through different kinds of public political actions.

Public political actions – processions, demonstrations, meetings and similar – usually used several kinds of visual means for drawing attention and informing about the aims and views of the party that organized the action. Different placards and slogans, as well as flags were most commonly used. Practically all Baltic public political actions made use of these typical visual means of expression. In case when flags were used, they were, of course, the national flags of the three Baltic States, therefore being not only ornamental, but also highly symbolic, since the bottom idea of all public actions was the restoration of the independence of the Baltic States, directly symbolized by the flags. Because of this symbolic meaning, the flags of Latvia, Lithuania and Estonia were used in practically all public actions in 1949 as well as in 1991 and in the years between these dates. Colorful national costumes of the three Baltic States were widely used in 1945–1991 both as a purely decorative attribute and as a symbol of the wearers' national identity.

Besides usual visual means of expression, the émigrés often made use of more complicated visual attractions, sometimes showing truly amazing creativity. Theatrical elements and plays were often used, graphically illustrating the situation in the Baltic States under the illegal dominion of the USSR.

Thanks to the devotion to the idea of the Baltic States' national independence, public demonstrations often received more than only local attention. In several cases, public political actions organized by the Baltic émigrés gained worldwide attention. One of the most visible actions was the Baltic Peace and Freedom Cruise in 1985, which resulted in more than 2000 publications in newspapers worldwide and countless television and radio broadcasts.

Jānis Brente

Komunistiskā režīma lēmumi par augstāko izglītību Latvijas PSR (1948–1953)

Atslēgas vārdi: augstākā izglītība, LKP CK birojs, politiskā “tīrīšana”, akadēmiskā personāla sagatavošana

Key words: higher education, the Latvian Communist Party Central Committee Office, political purge, training of academic staff

Augstākā izglītība ir ne vien nozīmīgs ekonomisks, bet arī sociāls faktors – viens no sociālās mobilitātes “liftiem”, kas rada pieeju noteiktam statusam sabiedrībā. Augstskolas veic arī sekundārās socializācijas funkcijas. Augstāko izglītību apguvušie darbinieki ir svarīgs ekonomiskais resurss.

Augstākās izglītības vēsture Latvijas PSR arī agrāk piesaistījusi pētnieku uzmanību. Kopš Latvijas neatkarības atjaunošanas šīs jomas nozīmīgākais pētījums ir profesora Heinriha Stroda (1925–2012) Latvijas Valsts universitātes vēsture [16], kura tālu pārsniedz vienas augstskolas vēstures robežas un raksturo komunistiskā režīma izglītības politiku visā tā pastāvēšanas laikā. No šīs jomas jaunākajiem pētījumiem ir plaša autoru kolektīva veidotā LVU Vēstures un filozofijas fakultātes vēsture [18], kuras izpētē izmantoti dažādi avoti. Abos pētījumos aplūkoti arī šajā rakstā apskatītā laika posma notikumi.

Rakstā skatīta augstākās politiskās lēmēj institūcijas darbība augstākās izglītības jomā Latvijas PSR 20. gadsimta četrdesmito gadu beigās un piecdesmito gadu sākumā.

Komunistiskā totalitārā režīma apstākļos Latvijā vietējās politiskās varas reālā augstākā institūcija – Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās komitejas birojs (LKP CK) – augstākās izglītības stāvoklim, uzdevumiem un konkrētu augstskolu darbam pievērsās samērā nelielā apjomā. Aplūkojamā laika posmā katru gadu augstskolu darbs vai kāds cits augstākās izglītības jautājums tika aplūkots LKP CK biroja sēdēs. Tādu biroja sēžu skaits, kurās izlēma politikas, ekonomikas un citu sabiedrības dzīves jomu jautājumus, pārsniedza pat trīsdesmit gadā, bet darba kārtības jautājumu skaits varēja pārsniegt divdesmit (neskaitot amatpersonu iecelšanu vai apstiprināšanu). Aplūkotajā laika posmā Komunistiskās partijas šaurākais vadības loks tiecās regulēt šādas augstākās izglītības jautājumus:

- PSRS augstskolu mācību programmu ieviešanu un īstenošanu;

- ideoloģisko katedru “vadošās lomas” nodrošināšanu;
- piekļuves augstākajai izglītībai liegšanu politiski nevēlamo sociālo slāņu pārstāvjiem un sociāli uzticamo slāņu pārstāvju uzņemšanu augstskolās;
- akadēmiskā personāla “tīrīšanu” no politiski neuzticamām personām;
- akadēmiskā un zinātniskā personāla sagatavošanu;
- politiski uzticamu “padomju speciālistu” kadru sagatavošanu nozarēm, kurās radās personāla trūkums;
- augstākās izglītības iestāžu darba materiālo nodrošināšanu.

Galvenā pētījumā izmantotā avotu grupa ir Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās komitejas dokumenti, no kuriem svarīgākie ir CK biroja lēmumi. Tie ietverti CK biroja sēžu protokolos, kuri bija politiskās vadības (un līdz ar to arī valsts pārvaldes) oficiāli dokumenti. Tie parāda, ko partijas augstākā vadība uzskatīja par politiskām, ekonomiskām vai ideoloģiskām problēmām. Situācijas raksturojums lēmumos var būt nepilnīgs vai tendenciozs, bet tas tika izmantots konkrētu uzdevumu formulēšanai. Protokolu lēmumu daļas liecina par tām metodēm un paņēmieniem, ar kādiem LKP vadība centās panākt izvirzītos mērķus.

Latvijas PSR augstākās mācību iestādes kopš 1944. gada bija iekļautas Padomju Savienības augstskolu sistēmā. Augstskolu studiju programmas, atsevišķu studiju kursu programmas bija centrālo izglītības pārvaldes iestāžu apstiprinātas. Vietējā politiskā vadība kontrolēja augstskolu iekļaušanu šajā centralizētā vadītājā sistēmā.

Lēmums par PSRS augstākās izglītības programmu ieviešanu tika pieņemts 1946. gadā. Pēc 1948. gada politisko lēmēj institūciju dokumentos šis jautājums vairs netiek izvirzīts, bet arī vēlāk tiek konstatētas dažādas atkāpes no PSRS augstskolu mācību plāniem un programmām.

1948. gadā LKP CK birojs pieņēma lēmumu par Latvijas Valsts universitātes Filoloģijas, Ģeogrāfijas, Ekonomikas un Medicīnas fakultāšu darbu. Tika konstatēts, ka Medicīnas un Ekonomikas fakultātēs lielāko daļu priekšmetu mācībspēki lasa saskaņā ar PSRS Augstākās izglītības ministrijas apstiprinātām programmām [1, 36]. Situācija Filoloģijas fakultātē tika novērtēta kā ļoti neapmierinoša, mācību priekšmeti tika lasīti no programmas paraugplāna atšķirīgā secībā. Tika minēti profesori, piemēram, Pauls Dāle (1889–1968), Jānis Alberts Jansons (1892–1971), kuru lekcijas neatbilda ideoloģiskajām nostādnēm [1, 37]. Arī Latvijas Lauksaimniecības akadēmijā vēl 1953. gada sākumā mācību plāni neatbilda PSRS augstskolu standartam, jo studentu noslodze visās fakultātēs, izņemot Zootehnikas fakultāti, bija lielāka par paraugplānā paredzēto [14, 7].

LKP CK lēmumi par “ideoloģiskā darba” uzlabošanu augstskolās tika pieņemti 1946. gada rudenī [1, 36], tomēr arī pēc ievērojama laika nebija izdevies sasniegt izvirzīto mērķi – ideoloģisko katedru vadošo lomu augstskolās. CK biroja lēmumā par četrām LVU fakultātēm konstatēts, ka “marksisma-ļeņinisma, politekonomijas un citu sabiedriski politisko priekšmetu katedras vēl neatstāj pietiekamu iespaidu uz citu katedru darbu” [1, 38]. Marksisma-ļeņinisma katedra “vadošo lomu” nebija iekarojusi arī Fiziskās kultūras institūtā, kur studenti “nestudē klasiķu darbus” [3, 4]. 1953. gadā CK biroja lēmumā “Par trūkumiem Latvijas PSR Valsts mākslas akadēmijas darbā un pasākumiem tā uzlabošanai” konstatēts, ka “speciālo priekšmetu pasniegšana nav organiski caurstrāvota ar politiskajiem uzdevumiem” [14, 80].

Vienlaikus tika konstatēts, ka ideoloģisko priekšmetu katedras augstskolās darbojas vāji mācībspēku sliktās sagatavotības dēļ. Tas tika konstatēts lēmumā par Latvijas Lauksaimniecības akadēmiju, kuras Marksisma-ļeņinisma pamatu katedra arī nebija “ieguvusi vadošo vietu”, bet vairāki tās mācību spēki lasīja lekcijas “zemā idejiski teorētiskajā līmenī” [9, 111]. Tika nolemts uz attiecīgo katedru Mākslas akadēmijā nosūtīt darbā divus augsti kvalificētus mācībspēkus no aspirantūras beidzējiem [14, 82].

Augstākās izglītības pieejamības pamatā komunistiskā režīma apstākļos tika likti šķiriskās piederības kritēriji. 1948. gada janvārī CK birojs konstatēja, ka LVU Ekonomikas un Medicīnas fakultātēs uzlabojies studentu “sociālais sastāvs” [1, 36]. Latvijas Lauksaimniecības akadēmijas rektors Jānis Peive (1906–1976) 1948. gada aprīlī ziņoja CK pirmajam sekretāram, ka noskaidroti 35 studenti, kuru vecāki ir iekļauti “kulaku” kategorijā, ka viņi veido 2,1% no studentu kopskaita, un prasīja norādījumus, vai šos studentus izslēgt no augstskolas [2, 61]. 1950. gadā LVU rektora ziņojumā LKP CK par politiski neuzticamo personu atlaišanu minēts, ka no universitātes atskaitīti (laika posms nav norādīts) 866 studenti, 284 no viņiem politisku motīvu dēļ [11, 19].

Politiski nevēlamu personu darbs augstākajās mācību iestādēs minēts samērā daudzos LKP CK biroja dokumentos. Lēmumā par Fiziskās kultūras institūta darbu minēti divi katedru vadītāji un vēl četri mācību spēki, kuri klasificēti kā šķiriski sveši un padomju varai naidīgi [3, 4]. Lauksaimniecības akadēmijas vadībai un partijas organizācijai tika norādīts, ka nav veikta profesoru un citu mācību spēku lietišķo un politisko īpašību izpēte. Mācību spēki – partijas biedri – bija sūdzējušies, ka, sadalot slodzes, dažiem politiski neuzticamajiem – bijušajiem aizsargiem – piešķirta pilna slodze, bet daži Komunistiskās partijas biedri pat tiekot “izspiesti” no darba augstskolā [10,

111]. Augstskolas vadībai tika uzdots “veikt pasākumus profesoru un pasniedzēju sastāva uzlabošanai” [10, 113].

1950. gada februārī notika LKP Centrālās komitejas plēnums par kadru sagatavošanu un izvietojumu. Debatēs par CK sekretāra Fjodora Titova (1910–?) referātu piedalījās LVU prorektors Kārlis Pugo (1896–1955). Viņš paziņoja, ka 1949. gadā no darba augstskolā atbrīvoti 107 mācību spēki – 18% no akadēmiskā personāla. Kā lielākās atlaisto grupas tika norādīti “buržuāziski nacionālistiskie elementi un vienkārši bijušie [...] meņševiki” [6, 93].

1950. gada 29. jūlijā LVU rektors nosūtīja LKP CK pārskata ziņojumu par personālu. Tajā minēti šādi dati par atlaistajiem: 121 mācību spēks, 74 personas no mācību palīgpersonāla un 56 personas no administratīvā un saimnieciskā personāla (dati sniegti par laika posmu pēc 1949. gada janvāra). “Veicot sistemātisku kontroli”, tika noskaidroti “šķiriski sveši pretpadomju noskaņoti un tamlīdzīgi buržuāziskie nacionālisti” – 135 personas no mācību spēkiem jeb 25% no visa akadēmiskā personāla. Pārskata autori norādīja, ka no šīm personām nevarēja atbrīvoties tādēļ, ka “lekcijās viņi uzvedas pilnīgi lojāli”, un arī tādēļ, ka nācās meklēt “labus padomju speciālistus un zinātnē spējīgus jauniešus” [11, 19–20]. Jautājums par “kadru piesārņotību” LVU vēl tika izskatīts LKP CK birojā, un tika atzīts, ka “kadru tīrīšanas [...] darbs vēl nav pabeigts” [9, 205]. Par politiski neuzticamo mācību spēku darbību LLA tika minēts referātā LKP CK 7. plēnumā 1950. gada decembrī [7, 100].

Pēckara situācija, politiskās represijas augstskolu darbinieku atlaišanu ar ideoloģisku pamatojumu ieskaitot, augstskolu un studiju vietu skaita paliecināšana izraisīja problēmas mācību spēku kvalitātes uzturēšanā. 1950. gadā LVU no 96 katedrām 61 nebija neviena profesora, bet 18 katedrās neviena mācību spēka ar zinātnisko grādu. Mācību gada laikā bija aizstāvētas 34 disertācijas. Atbilstošas kvalifikācijas mācību spēku trūka arī citās augstskolās, bet Izglītības ministrijai pakļautajos Cēsu un Liepājas skolotāju institūtos ilgu laiku nebija neviena mācību spēka ar akadēmisko grādu. LKP CK birojs mēģināja mainīt situāciju, piemēram, lūdzot PSRS Augstākās izglītības ministriju komandēt darbam par katedru vadītājiem LVU mācību spēkus no citām PSRS augstskolām [9, 206]. Līdz 1951. mācību gadam LVU saņēma septiņus no citām augstskolām komandētus mācību spēkus [13, 56]. Tomēr tas nevarēja būt akadēmiskā personāla papildināšanas galvenais virziens, un mācību spēki bija jāsagatavo aspirantūrā [8, 11–12]. Augstskolu vadībai tika dots norādījums “izvirzīt pasniedzēju un vadītāju darbam cilvēkus no jauno speciālistu vidus” [12, 117]. Mācību spēku trūkums tika konstatēts arī turpmāk – 1953. gadā [15, 104].

Latvijas PSR ekonomiskā sistēma un politiskā režīma izvirzītie attīstības uzdevumi dažādās sabiedrības dzīves jomās radīja nepieciešamību pēc liela skaita augstākās kvalifikācijas speciālistu sagatavošanas augstskolās. LKP CK birojs lūdza PSRS pārvaldes iestādēm attiecīgu kvotu un resursu iedalīšanu [11, 18]. Līdzīga bija situācija ar augstskolām nepieciešamo materiālo resursu iedalīšanu [10, 113].

Mācību neatbilstība PSRS augstskolu programmām vairākās LVU fakultātēs tika konstatēta divus gadus pēc lēmuma pieņemšanas par attiecīgo programmu ieviešanu. LLA šāda situācija tika konstatēta pat 1953. gadā.

Panākt ideoloģisko katedru vadošo lomu augstskolās līdz apskatāmā laikposma beigām politisko lēmumu pieņēmējiem neizdevās. Netika panākts, ka visu katedru mācībspēki masveidā savās nodarbībās propagandētu komunistisko teoriju.

Avoti liecina, ka studentu vidū nonāca arī personas no sociālajiem slāņiem, kurus uzskatīja par politiski neuzticamiem vai nevēlamiem.

Akadēmiskā personāla "tīrīšana" no politiski neuzticamām personām notika kopš 1945. gada, bet kampaņas raksturu tā ieguva 1950. gadā. No darba tika atlaisti daudzi LVU mācību spēki un darbinieki.

Akadēmiskā un zinātniskā personāla politiskās "tīrīšanas" tikai saasināja augstākās kvalifikācijas mācībspēku trūkumu. Lēmumi par akadēmiskā personāla sagatavošanu Latvijā un citās PSRS republikās tika pieņemti vairākas reizes. Tas liecina, ka šo lēmumu īstenošana nedeva paredzēto rezultātu.

Politisku prasību izvirzīšana augstāko izglītību ieguvušo speciālistu profesionālajam derīgumam ierobežoja augstskolu absolventu darba iespējas. Tas veidojās arī tautsaimniecības attīstības ievirzes rezultātā – industrializācija, kolhozu sistēma lauksaimniecībā un izglītības sistēmas un citu sociālās jomas nozaru attīstība paredzēja augstas kvalifikācijas darbinieku skaita pieaugumu.

Augstskolu materiālās bāzes problēmas konstatētas vairumā LKP CK biroja lēmumu par atsevišķu augstskolu darbu, tomēr lieli papildu resursi tām tika piešķirti reti.

Avoti

1. Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), PA 101. f. (LKP Centrālā komiteja), 11. apr., 20. l. (Latvijas Komunistiskās partijas CK biroja sēžu protokoli).
2. LVA, PA 101. f., 11. apr., 57. l. (Latvijas Komunistiskās partijas CK slepenā sarakste par izglītības jautājumiem).

3. LVA, PA 101. f., 12. apr., 15. l. (Latvijas Komunistiskās partijas CK biroja sēžu protokoli).
4. LVA, PA 101. f., 12. apr., 18. l. (Latvijas Komunistiskās partijas CK biroja sēžu protokoli).
5. LVA, PA 101. f., 12. apr., 74. l. (Latvijas Komunistiskās partijas CK slepenā sarakste par izglītības jautājumiem).
6. LVA, PA 101. f., 13. apr., 2. l. (Latvijas Komunistiskās partijas CK 4. plēnuma stenogramma).
7. LVA, PA 101. f., 13. apr., 8. l. (Latvijas Komunistiskās partijas CK 7. plēnuma stenogramma).
8. LVA, PA 101. f., 13. apr., 18. l. (Latvijas Komunistiskās partijas CK biroja sēžu protokoli).
9. LVA, PA 101. f., 13. apr., 19. l. (Latvijas Komunistiskās partijas CK biroja sēžu protokoli).
10. LVA, PA 101. f., 13. apr., 20. l. (Latvijas Komunistiskās partijas CK biroja sēžu protokoli).
11. LVA, PA 101. f., 13. apr., 73. l. (Latvijas Komunistiskās partijas CK slepenā sarakste par izglītības jautājumiem).
12. LVA, PA 101. f., 14. apr., 25. l. (Latvijas Komunistiskās partijas CK biroja sēžu protokoli).
13. LVA, PA 101. f., 14. apr., 72. l. (Latvijas Komunistiskās partijas CK slepenā sarakste par izglītības jautājumiem).
14. LVA, PA 101. f., 16. apr., 18. l. (Latvijas Komunistiskās partijas CK biroja sēžu protokoli).
15. LVA, PA 101. f., 16. apr., 25. l. (Latvijas Komunistiskās partijas CK biroja sēžu protokoli).

Literatūra

16. Strods, H. *Latvijas Valsts universitātes vēsture (1940–1990)*. Rīga: Latvijas Universitāte, 1999.
17. *Latvijas Valsts universitātes Vēstures – filozofijas fakultātes vēsture padomju laikā: Personības, struktūras, idejas (1944–1991)*. Sast. J. Keruss, I. Lipša, I. Runce, K. Zellis. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2010.

Summary

Communist Regime's Decisions on Higher Education in the Latvian SSR (1948–1953)

Under the communist totalitarian regime, the higher political authority in Latvia – Central Committee of the Latvian Communist Party relatively rarely focused its attention on higher education and the specific tasks performed by the universities.

The Party authorities tried to regulate the following issues in the field of higher education:

- implementation and enforcement of the USSR universities' syllabi;
- ensuring the “leading role” of the ideological departments;
- denial of access to higher education for politically undesirable social classes;
- “cleansing” the academic staff of the politically unreliable persons;
- training of the academic and research staff;
- training of politically reliable “Soviet experts” in the areas where there was a lack of experienced staff.

Historical sources indicate that a part of the students came from the social groups that were considered politically unreliable or undesirable. Academic staff “cleansing” of unreliable persons was implemented since 1945. Political purges reduced the share of qualified staff.

Edgars Ceske

Heinrihs Frīdrihs fon Štorhs un viņa ceļojums uz Franciju 1786. gadā

Atslēgas vārdi: vācbaltieši, ceļojumu literatūra, apgaismība, izglītotā pilsoņu kārta, Francija un Elzasa 1786. gadā

Key words: Baltic Germans, travel literature, Enlightenment, Bildungsbürgertum, Alsace and France in 1786

Heinrihs Frīdrihs fon Štorhs (*Heinrich Friedrich von Storch*, krievu avotos *Андрей Карлович фон Шторх*, 1766–1835) Krievijas ekonomikas vēsturē ir labi pazīstams. Ar viņa vārdu saistās politiskās ekonomikas aizsākumi šajā valstī. Tomēr mazāk pazīstama ir viņa grāmata “Skices, ainas un novērojumi, apkopoti ceļojumā uz Franciju” (*Skizzen, Scenen und Bemerkungen auf einer Reise nach Franckreich gesammelt*), kura par autora personīgajiem līdzekļiem iznāca Heidelbergā 1787. gadā. Šī publikācija atnesa viņam popularitāti. “Uzrakstīta atraktīvi nepretenciozā stilā, šī ceļojumu dienasgrāmata atklāj asu skatījumu uz sociālām detaļām” [1, 33]. 1790. gadā sekoja atkārtots izdevums, bet 1792. gadā tā Leidenē iznāca arī holandiešu valodā [1, 33].

H.F. fon Štorhs dzimis Rīgā un sākotnējo izglītību ieguvis Rīgas Domskolā; tomēr līdzekļu trūkums viņu spiež šo skolu tikai pusgadu pirms pabeigšanas atstāt. Laimīgā kārtā jauneklīm – sava gada spējīgākajam un čaklākajam skolniekam – talkā nāca daži Rīgas tirgotāji, piešķirot individuālu stipendiju, lai viņš varētu pabeigt Domskolu un pēc tam 3 gadus studēt ārzemēs. Par to savās atmiņās detalizēti raksta G. Merķelis (*Garlieb Helwig Merkel*, 1769–1850) [2, 317–319].

No 1784. līdz 1787. gadam H.F. fon Štorhs studēja Jēnas, pēc tam Heidelbergas universitātē. Pēdējā viņam piedāvāja ārštata profesora vietu. Tomēr H.F. fon Štorhs 1788. gadā atgriezās Krievijā, kur kļuva par vēstures un valodniecības pasniedzēju elitārajā Pēterburgas Kadetu korpusā. 1789. vai 1790. gadā sāka strādāt Krievijas ārlietu ministra grāfa A.A. Bezborodko (*Александр Андреевич Безбородко*, 1747–1799) kancelejā. Tieši šeit H.F. fon Štorhs pievērsās Krievijas ekonomikas vēstures un statistikas pētniecībai. 1795. gadā Rīgā tika izdots viņa darbs “Statistikas pārskats par Krievijas impēriju tās savādajos kultūrapstākļos” (*Statistische Übersicht des russischen*

Reichs nach ihren merckwürdigsten Kulturverhältnissen), bet 1804. gadā H.F. fon Štorhs kļuva par Sanktpēterburgas Zinātņu akadēmijas īsteno locekli.

Kopš 1799. gada audzināja cara Pāvila I (*Павел Петрович*, 1754–1801) meitas, 1801. gadā tika iecelts par Krievijas ķeizarienes Marijas Fjodorovnas (*Мария Феодоровна*, līdz pārejai pareizticībā *Sophia Marie Dorothea Augusta Luisa von Württemberg*, 1759–1828) – imperatoru Aleksandra I (*Александр I Павлович*, 1777–1825) un Nikolaja I (*Николай I Павлович*, 1796–1855) mātes – priekšā lasītāju. Pēc tam audzināja arī lielkņazu Nikolaju (vēlāko caru Nikolaju I) un viņa brāli Mihailu (*Михаил Павлович*, 1798–1849).

H.F. fon Štorha lekcijas apkopotas viņa ievērojamākajā zinātniskajā pētījumā “Politiskās ekonomikas kursa un to nosakošo principu izklāstījums” (1815) (*Cours d'économie politique ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations*), kas vēl ilgus gadus kalpoja kā nozīmīgākais darbs politekonomijā un kam bija īpaša nozīme Krievijas ekonomiskās literatūras vēsturē. H.F. fon Štorhs ļoti labi pārzināja Krievijas saimnieciskos apstākļus; savu darbu ilustrēja ar praktiskiem piemēriem no Krievijas dzīves. Viņš sevi parādīja kā asu dzimtbūšanas pretinieku, tieši dzimtbūšanā saskatot galveno Krievijas atpalicības cēloni. H.F. fon Štorhs kritizēja arī Krievijas tieslietu sistēmas bēdīgo stāvokli, vērsās pret tajā valdošajām izšķērdēšanas tieksmēm un norādīja uz augstu valsts amatpersonu savtīgajām interesēm. Tādēļ viņa grāmata tika par upuri cenzūrai (netika izdota krieviski).

1830. gadā H.F. fon Štorhs kā pirmais Pēterburgas Zinātņu akadēmijas vēsturē iecelts par tās viceprezidentu un tajā pašā gadā arī par slepenpadomnieku [3, 303–304].

Jaunībā, brīvlaikā starp mācībām Jēnas un Heidelbergas universitātēs, 1786. gada pavasarī un vasarā viņš apceļoja Elzasu un Francijas austrumdaļu, apmeklēja Štrasburgu (*Straßburg*) (tagad Strasbūra (*Strasbourg*) Francijā), kādu laiku uzturējās Parīzē un tad caur Reimsu, Šalonu, Tulu, Nansi u.c. atgriezās Štrasburgā un no turienes – Reinzemē. Savā ceļojumu aprakstā autors cenšas lasītāju iepazīstināt ar apceļojamo pilsētu saimniecību, sociālo sfēru, izglītību un grāmatniecību, ievērojamākajiem arhitektūras pieminekļiem, kā arī izklaides iespējām un sadzīvi. Tomēr vienreizību grāmatai piešķir nevis plašais izziņas materiāls, bet gan autora neapšaubāmās literārās dotības. Viņš spēj aprakstāmos objektus vizualizēt, radot lasītājā klātesamības sajūtu. No šī viedokļa grāmatu kā aizraujošu romānu var lasīt arī mūsdienās. Apraksta beigās ievietots pielikums, kurā aplūkoti Francijas “vecā režīma” būtiskie trūkumi. Grāmata atklāj plašu H.F. fon Štorha literāro iespēju amplitūdu: no neitrāla dokumentētāja un kritizējoša publicista līdz asprātīgam humoristam

vai romantiskam sapņotājam. Neskatoties uz jaunību (apraksta sacerēšanas laikā Štorham bija tikai nedaudz vairāk par 20 gadiem), viņš apliecina plašu erudīciju un atzīstamas analītiskās spējas.

Pirmais ceļojuma pieturas punkts, kā jau teikts, ir Štrasburga, šie austrumu “vārti uz karalisti”, kas Francijai pievienota 17. gadsimta beigās. Interesanti, ka H.F. fon Štorhs, pats būdams vācietis, akceptē Elzasas vāciešu asimilāciju (acīmredzot tāpēc, ka, labi pārzinādams un augstu vērtēdams franču kultūru, atzīst tās pārākumu iepretim vācu “viduslaicīgajai”, jo apgaismība, kā zināms, bija kosmopolītiska parādība: “Tādā pašā mērā, kā pakāpeniski pagrimst vācu tikumi un impērijas pilsētas satversmes pēdējie, satrunējušie pamatprincipi, pieņemtas spēkā gaume uz franču tikumiem un mīlestība pret valdošo nāciju. Un te nu reiz es nevaru pievienoties vācu mietpilsoņu (*deutschen Biedermänner*) žēlabām, kas apraud sava vāciskuma (*ihrer Deutschheit*) zaudējumu un ar visiem saviem spēkiem pretojas gallomānijas uzplūdiem. Liktenis ir lēmis nest svešas nācijas jūgu, un būtu neprāts to [...] padarīt vēl smagāku un nīstamāku, nekā tas jau ir. Jo izsmalcinātāk un pilnīgāk franču valoda, tikumi un gars pāries uz elzasiešiem, jo laimīgāki tie būs.” [4, 12–13] Asimilācijas sekas visvairāk jūtas valodā, kas ir galvenā nacionālās identitātes pazīme: “Lai arī cik nepieciešama vēl joprojām būtu vācu valoda, tomēr vienmēr var teikt, ka franču valoda ir valdošā [...]” [4, 18]

Apraksta daļā, kas veltīta Parīzei, H.F. fon Štorhs vispirms sniedz informāciju, kura varētu interesēt potenciālo ceļotāju – par satiksmes līdzekļu, viesnīcu, pārtikas cenām un kvalitāti. Piemēram, “pārtika un visas citas pirmās nepieciešamības preces Parīzē ir ļoti dārgas” [4, 303]; “pie tā vainīga augstmaņu uzdzīves kāre un akcīzes nodokļi”; vidusšķiras galds ir “slikti apgādāts”; viesnīcu pusdienas ir ļoti trūcīgas (*mager*), “maize it visur ir tikai baltā, kas slikti spēcina un ir bezgaršīga. Labs vīns ir rets, un visbiežāk var sastapt burgundieti. Bieži sastopami tā viltojumi. [...] Sēnas ūdens ļoti bieži izraisa vēdergrauzes.” [4, 261–262]

Tiek sniegtas arī ziņas par dažādiem pakalpojumiem – mājkalpotāju birojiem, pirtīm, veļas mazgāšanu, kā arī preses izdevumiem, kafejnīcām, zinātniskajām biedrībām, azarta un sporta spēlēm, modi, dažādām ceremonijām, policijas darba stilu un kvalitāti; H.F. fon Štorhs apraksta nāvēssoda izpildi diviem naudas viltotājiem – vīram un sievai, dažādus tautas svētkus, tajā skaitā neizdevušos izmēģinājuma lidojumu gaisa balonā utt. Turklāt Parīzei raksturīgi, ka “visi šeit cenšas nopelnīt naudu. Šeit ķeras pie visretākajiem līdzekļiem, izmanto dikdienīgā pūļa muļķīgo ziņkāri, kas labprāt ziedo dažus liārus, ja tikai dabū uzjautrināties. Nevar paspert ne divdesmit soļu,

lai neuzdurtos kādai marionešu teātra būdai, kurā izrādītā nožēlojamā leļļu spēle joprojām izraisa interesi, lai arī to demonstrē jau desmit gadus. Uz bulvāriem var redzēt zeļļus uz augstām koka kājām, kuri par naudu taisa dažādas grimases!” [4, 249]

Ievērojamu sava darba apjomu (gandrīz 60 no 460 lpp.) autors velta franču teātra vēsturei, estētikai, ievērojamākajiem Parīzes teātriem, operai un baletam, muzicēšanas un dziedāšanas tradīcijām [4, 153–210; 350–351].

Tomēr vērtīgākā H.F. fon Štorha apraksta daļa ir tā, kurā atklājas viņa sabiedriskie uzskati. Vispirms tie izpaužas sociālo kontrastu pamanīšanā, ar kuriem Francijas galvaspilsēta ir tik bagāta: “Pa to laiku, kamēr viena šīs greznās galvaspilsētas [iedzīvotāju] ceturtdaļa dzīvo neizmērojamā izšķērdībā, pārējām trim jāmēģina vilkt nožēlojama dzīvība smagā darbā, nezinot, vai tie nākamajā dienā spēs apmierināt savas visneatliekamākās vajadzības. Šie nelaimīgie kā insekti rāpo pāri bagāto durvju sliekšnim un apkārt piļu kolonnām, kur visam piemīt labklājības zīmogs [...]. Šī milzīgā, postam nolādētā cilvēku šķira no sava vidus papildina žēlsirdības iestādes, hospitāļus un nabagmājas, kuras atrodamas lielā, taču vēl nepietiekamā skaitā.” [4, 86–87]

H.F. fon Štorhs apmeklē arī Versaļu, kur viņam ir iespēja divas reizes savām acīm redzēt Luiju XVI (*Louis XVI*, 1754–1793). Autoram, tāpat kā vairumam tā laika ceļotāju, liekas uzkrītoši, ka “Ludviķim Sešpadsmitajam viņa izskatā nepiemīt nekas karalisks; tās drīzāk ir bailes nekā godbijība, ko iedvēš viņa izskats” un “Francijas karalis dzīvo tik mierīgu, lauciniecisku dzīvi, ka to nekādi nevar savienot ar domu par lielu, mirdzošu galmu” [4, 310–311].

Tajā pašā laikā H.F. fon Štorhs ļoti augstu novērtē Luija XVI veiktās reformas, kuru īstais iniciators, tiesa, bija finanšu ministrs A.R.Ž. Tirgo (*Anne Robert Jacques Turgot*, 1727–1781): cunfšu atcelšanu [4, 299] un ceļu klaušu, kuras līdz šim “ar visu savu smagumu gūlās uz pavalstnieku nabadzīgāko daļu – zemniekiem un rentniekiem” aizstāšanu ar vispārējo ceļu nodokli [4, 337].

Tiesa, H.F. fon Štorhs savā darbā (gan netieši) vērsas arī pret karaļa varu – tomēr ne pret Luiju XVI personīgi, bet vienīgi pret pašu absolūtisma ideju, kuru apgaismības un vēlāk Franču revolūcijas ideologi apzīmēja ar jēdzienu “despotisms”. Tas zīmīgi atklājas Luija XV pieminekļa aprakstā Reimsā, kur slavinošais “olektīm garais uzraksts”, “[...] ja pieņem, ka tas nav ne zemisko glaimu izpauzme, ne arī verdziskas dvēseles un nopirkta spalvas produkts”, varētu būt vienīgi smalks mājiens, “ar kuru tauta grib vērst sava

monarha uzmanību uz pienākumiem un tikumiem, kādu tam **trūkst**” (izcēlums mans – E. C.) [4, 359].

Teorētiskā limenī H.F. fon Štorha sabiedriskie uzskati vairāk atklājas jau minētajā pielikumā. Tas veltīts trim galvenajām jomām – politiskajai iekārtai, valsts finansēm un valdības reliģiskajai politikai, kuras, pēc autora domām, atrodas viskritiskākajā stāvoklī. No teksta izriet, ka H.F. fon Štorhs pārzinājis Š.L. de Monteskjē (*Charles Louis de Montesquieu*, 1689–1755) darbu “Par likumu garu” (*De l’esprit des lois*, 1748), Ž.Ž. Ruso (*Jean Jacques Rousseau*, 1712–1778) “Sabiedrisko līgumu” (*Du contrat social*, 1762), kā arī dažus 18. gadsimta ievērojamā vācu vēsturnieka un statistiskās metodes nodibinātāja A.L. fon Šlecera (*August Ludwig von Schlötzer*, 1735–1809) rakstus, kas publicēti viņa periodiskajā izdevumā “Valsts Sludinājumi” (*Staat-sanzeigen*, 1782–1793), jo uz tiem viņš atsaucas un tos citē. Visvairāk šīs ietekmes saskatāmas pirmajā sadaļā, kas veltīta tautas varai un monarhijai. Lai arī H.F. fon Štorhs nekur tieši nepiemin Ž.Z. Ruso pazīstamo “Sabiedriskā līguma” teoriju, tomēr viņa viedokļa izklāsts nepārprotami tiek balstīts uz to. Raksta galvenā doma – ir notikusi tautas suverenitātes pakāpeniska uzurpācija Francijas vēsturē no monarha puses. Sākotnēji Merovingu (franču *Mérovingiens*, franku karaļu dinastija, kas no V gs. līdz 751. gadam valdīja mūsdienu Francijas teritorijā) dinastijas laikā un pēc tam “pie pirmajiem Karolingiem (franču *Carolingiens*, franku karaļu dinastija, kas valdīja no 751. līdz 987. gadam) noteicošā loma valstiski svarīgu lēmumu pieņemšanā bijusi “nacionālajiem kongresiem”, kas notikuši ar nosaukumu “marta un maija lauki” [4, 415] (šeit gan H.F. fon Štorhs “aizmirst” vai varbūt arī nezina, ka minētās sapulces patiesībā bija karaspēka ikgadējās skates, un pat tad, ja nevarētu noliegt to zināmo (lai gan nelielo) lomu lēmumu pieņemšanā, nav jāaizmirst, ka šādas tiesības bija vienīgi karavīriem). Tautas “likumīgās tiesības”, tālāk turpina autors, tās “cēlākā daļa” pati labprātīgi “ļāva sev izņemt no rokām” un vēlāk vairs neuzdrošinājās pieprasīt. Feodālā iekārta (sadrumstalotība) nesa sev līdzī “iekšējās vētras”; tomēr beigu beigās “tronim [...] tieši tad gadījās spēcīgs līdzeklis monarhijas nostiprināšanai: valdnieks atcēla dzimtbūšanu un ierīkoja pilsētas. [...] Tā radās vidusšķira, kura Francijā tiek dēvēta par *la rature*; tā bija ietekmīgs karaļa varas sabiedrotais, ar kuru vienīgo tā spēja noturēties” [4, 411]. Tālākās tautas varas tiešās institūcijas, pēc H.F. fon Štorha pārliecības, bijuši t.s. provinču parlamenti (iestādes, kuru galvenais uzdevums bija reģistrēt karaļa rīkojumus un ziņot, ja kāds no jaunajiem rīkojumiem izrādītos esam pretrunā ar iepriekšējiem). Šo parlamentu ietekme politikā atbilstoši iekšējās dzīves stabilitātei te pastiprinājusies, te

pavājinājusies. Luija XV valdīšanas laikā “viens pārkoņdimdošs Viņa Majestātes uzsauciens” darīja galu “brīvības sajūtas eksistencei” [4, 420] (šeit domāts t.s. kanclera R.N. Mopū (*Rene Nicolas Maupeou*, 1714–1792) 1771. gada janvārī izdarītais apvērsums, kad tika arestēta un izsūtīta liela daļa Parīzes parlamenta locekļu, kas bija protestējuši pret karaļa patvaļu, kā arī likvidēti vairāki provinču parlamenti, bet pārējie reorganizēti. Šis solis izraisīja asu opozīciju ne tikai sabiedrības liberālajā daļā, bet pat augstākās aristokrātijas vidū, lai gan parlamenti pēc būtības bija ļoti reakcionāras dabas institūti). Luijs XVI (*Louis XVI*, 1754–1793) tūlīt pēc kāpšanas tronī atjaunoja visas parlamentu tiesības (pēc H.F. fon Štorha izteiciena – “atdeva tautai tās zaudētās tiesības un kļuva par nācijas elku”) [4, 422]. Līdz ar to viņš Parīzes parlamentu (tiesa gan – nepelnīti) pasludina par “nācijas brīvības un īpašuma konstitucionālo garantu”. Tomēr šis “garants” esot visai vājš: “Vajag tikai rasties tādām vīram, kāds bija Ludviķis Piecpadsmītais – un tūlīt parlamenta vairs nebūs” [4, 423]. Tādēļ H.F. fon Štorhs brīdina no “galma centieniem”, kas draudot ar liberālo reformu likvidāciju un “despotijas” atjaunošanu.

Runājot par valsts nodokļu politiku un īpaši vērsoties pret nodokļu atpircejiem, H.F. fon Štorhs min “trīs varenākos balstus”, kas nekad neesot ļāvuši Francijai pagrimt: lielo iedzīvotāju skaitu, zemes dabisko auglību un tās amatniecību. Bet jau kopš Ludviķa XI (*Louis XI*, 1423–1483) laikiem esot darīts viss, lai šos pamatbalstus apgāztu: “Zemei tika atrauti tās strādīgākie iedzīvotāji, lai lielajās pilsētās tie kā bezdarbīgi dikdieņi kalpotu bezgaumīgai greznībai. [...] Tiek uzturēts tik spožs galms, kas ir par iemeslu, ka uz vienu bagātnieku iznāk tūkstoš nabagu. [...] Centīgo tautu apspiež ar nedzirdētu nodokļu jūgu, [...] kurš tiek padarīts vēl trīskārt smagāks ar kļūmīgo sabojātās finanšu sistēmas labirintu” [4, 437–438]. Tiek sniegts arī Francijas un Prūsijas finansiālo apstākļu salīdzinājums, kas pārliecina par labu pēdējai. Kritizējot nederīgo finanšu sistēmu, H.F. fon Štorhs tomēr nepasaka svarīgāko, ka finanšu ministra nomaīņa galarezultātā atkarīga no galma.

Runājot par reliģiskajām attiecībām, galvenais akcents likts uz tolerances nepieciešamību. H.F. fon Štorhs konspektīvi attēlo starpkonfesionālo cīņu vēsturi no 16. gadsimta pirmās puses līdz 18. gadsimtam, norādot uz Nantes edikta (pieņemts 1598, atcelts 1629) atcelšanas katastrofālajām sekām Francijas saimniecībai. Tomēr “nācijai nav ne mazākās noslieces uz intoleranci. [...] Bet klerikāļi slepus aizdedzina pūļa svēto niknumu; to interesēs ir veicināt fanātismu un iegūt labumu no nekrietnajām ķildām, kas pāršķēļ krūtis valstij.” [4, 460]

H.F. fon Štorha ceļojuma apraksts sniedz interesantas un noderīgas ziņas par Francijas galvaspilsētas un dažu citu pilsētu infrastruktūru, sociālajām attiecībām un kultūru Franču revolūcijas priekšvakarā. Lai arī dažas viņa pārdomas varētu šķist subjektīvas un dažkārt pat vēsturiski nepamatotas (tā, piemēram, reliģiskās attiecības atspoguļo no protestanta pozīcijām), tomēr viņa darbs paliek nozīmīgs, līdz šim ne līdz galam izvērtēts vēstures avots apgaismības laikmeta sabiedriskās domas pētniecībā.

Bibliogrāfija

1. McGrew, R. "Dilemmas of Development: Baron Heinrich Friedrich Storch (1766–1835) on the Growth of Imperial Russia." In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Bd. 24, H. 1. 1976. Pp. 31.–71.
2. Merķelis, G. *Izlase*. Rīga: Liesma, 1969. 430 lpp.
3. Recke, J.F., Napiersky, K.E. *Lexicon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland*. Bd. 4. Mitau, 1832. S. 303.–308.
4. Storch, H.F. *Skizzen, Szenen und Bemerkungen auf einer Reise durch Frankreich*. Heidelberg: F.L. Pfähler, 1787. 461 S.

Summary

Heinrich Friedrich von Storch and His Journey to France in 1786

Heinrich Friedrich von Storch (1766–1835), in the early 19th century a well known Russian economy theorist, was born in Riga. He attended the Riga Cathedral School, then from 1784 to 1787 studied at the Universities of Jena and Heidelberg. In 1788, he returned to Russia and joined the teaching staff of the Corps of Cadets in St. Petersburg, then he made a career in the College of Foreign Affairs. After that, he became a secretary (responsible for literature) of a Russian Empress Maria Feodorowna and a tutor of Czar's Paul I children. It was there that Storch began his researches on the current state of the economy of the Russian Empire. Between 1793 and 1815, Storch published several volumes dealing with demography, trade and industry, which are still useful sources, among them "*Cours d'économie politique ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations*" (1815) is of special importance. Storch was an opponent of serfdom, where he saw the main reason of the economic backwardness of Russia.

His first book "*Skizzen, Szenen und Bemerkungen, auf einer Reise durch Frankreich gesammelt*", published when he was in his early twenties, recorded his experiences and reflections during an extended tour of the Rhineland, Southern Germany and France. "Written in an attractively unpretentious

style, this journal reveals a sharp eye for social detail and a willingness to generalize on national character” (Roderick E. McGrew). The book combines historical sketches, anecdotes, descriptions of streets, monuments and various governmental institutions with demographic and economic information. The book is still informative. It is also an early example of the attempt to use statistical methods in the analysis of social structures.

Storch gives a special analysis of the political structure of pre-revolutionary France (relations between the “power of people” and absolute monarchy), he criticizes the worthless system of taxes and intolerance of the French Government in the sphere of religious affairs. Views reflected in his book were influenced by the ideas of the representatives of French Enlightenment – Ch. L. de Montesquieu and J. J. Rousseau (especially the theory of the “*contract social*”). His work is a significant source to investigate the history of public opinion in Europe in the late 18th century.

Valda Čakša

Čuhņa: vārda izcelsme un nozīmes transformācija mūsdienu diskursā

Atslēgas vārdi: čuhņa, jauna nozīme

Key words: čuhņa, new role

Tautu attīstība un demogrāfija ir saistīta ar ģeogrāfisko vidi, tās faktori būtiski ietekmē gan kultūras, tostarp valodas un mentalitātes iezīmju, gan arī ekonomikas un politikas veidošanos. Attieksme pret “svešu”, līdz tam neiepazītu teritoriju, vidi vai citādi runājošiem cilvēkiem, kas veidojas saskarsmes un pieredzes procesā, laika ritumā tiek ietērpta valodas konstrukcijās. Atsevišķi vārdi, kuru izcelsme meklējama hronikās, laika gaitā transformējas, un, paūžot citas paaudzes attieksmi pret vidi un līdzciltvēkiem, mainās to jēga.

Raksta mērķis ir, balstoties uz vēstures literatūras un avotu (hronikas, intervijas, prese, interneta vietnes u.c.) liecībām, noskaidrot vārda “čuhņa” izcelsmi, tā nozīmes transformāciju laika gaitā un mūsdienu lietošanas iezīmes.

Pētījuma pamatdati iegūti, strādājot Rēzeknes Augstskolas realizētajā projektā “Teritoriālās identitātes lingvokulturoloģiskie un sociālekonomiskie aspekti Latgales reģiona attīstībā”, kas ar ESF finansējumu tika realizēts laikā no 2010. līdz 2012. gadam. Integrējot projekta rezultātos jaunus datus, kas iegūti no Subatē, Jaunpiebalgā un Rēzeknē veiktajām iedzīvotāju intervijām, tiek realizēta starpdisciplinārā pētnieciskā pieeja, kuras pamatā galvenokārt ir kvalitatīvās metodes.

Vārds “čuhņa” ir veidojies vairāku gadsimtu garumā, un tajā ir saplūdušas vismaz triju senkrievu valodā lietoto vārdu nozīmes: “чудь” [19, 314], “чушь” [25] un, atsaucoties uz iepriekšējo paaudžu pētnieku atziņām, arī vārdā “чушка” [26]. No iepriekšminētajiem vārdiem Krievijas impērijā jaunajos un jaunākajos laikos atvasināti vārdi “чухна” [18], “чухонцы” [27, 695] kā diezgan nicinoša norāde uz cittautiešiem (galvenokārt somugru valodu saimes piederīgajiem), kuru krievu valodas izrunā bija raksturīgi citādāki uzsvari jeb cits ritms, nekā krievu valodā ierasts. Lai arī katrā no vārdiem ir savi atšķirīgi akcenti, tomēr to kopējās iezīmes apliecina bināro opozīciju “savējie–svešie” kā striktu robežu starp dažādās valodās runājošajiem cilvēkiem. Meklējot šī vārda attiecināšanas uz latviešiem izcelsmi, var secināt, ka tā ir izveidojusies salīdzinoši nesen.

Latviešu un krievu “vietējas nozīmes” vēsturisko kontaktu pieredze liecina, ka, piemēram, Pleskavas un Tveras apkaimes vienkāršrunā uz latviešu valodā runāto senāk tika attiecināts apzīmējums “латышатъ” – “говорить неразборчиво, невнятно” [21]. Šī etnonīmiska norāde nav izplatījusies tik plašā areālā kā vārdi “чухна” un “чухонцы”, tomēr krievu valodas vēsturisko dialektu, vienkāršrunas vai žargona un onomastikas pētījumi liecina, ka nacionālo iezīmju stereotipizācija, kas balstās uz specifisko semantisko iezīmju konstatāciju, līdz pat 20. gadsimtam bijusi atšķirīga Krievijas pierobežā dzīvojošo igauņu, somu un latviešu raksturošanai.

To apliecina arī laikraksta “Drywa” 1916. gada numurā fiksētais skaidrojums vārdam “čuhņa”. Rakstā ir pamatots, ka vārds uz latgaliešiem tieši netiekot attiecināts, jo “ne tikai senajās slāvu hronikās, bet pat jaunākajos caru laikos Krievijā latgaļi ir saukti – lotyši. Toties pārējie apkārt latgaļu zemēm – čuhņa” [9]. Minētajā rakstā vienlaikus tiek paskaidrots, ka pēc lietojuma emocionālās nozīmes gan neesot pamata uzskatīt, ka krievu ierēdņu attieksme pret latgaliešiem tāpēc būtu uzskatāma par labāku, jo “(..) krywyskajs “latyš”, pa īspaidom pilnīgi leidzynoņas wordim “žid” un “čuhņa”” [9].

Hipotētiski var pieņemt, ka vārda “čuhņa” attiecināšanu uz latviešiem ir sekmējusi imperatore Katrīna II (1729–1796), kura savos memuāros, netieši norādot uz Katrīnas I (1684–1727) neskaidro izcelsmi un Alūksnes tuvumu igauņu apdzīvotajām teritorijām, daudzviet piemin, ka Katrīnai I, kā arī viņas un Pētera I (1672–1725) meitai Elizabetei (1709–1762) tuvās “nekrievu” personas, kas nebija vācu vai zviedru izcelsmes un kuru izruna atšķīrās no ierastās krievu valodas, galmā nievājoši sauktas “чухонцы” (čuhonci) un “чухонки” (čuhonkas). Kā pieļauj šo memuāru pētnieks Ernests Blese (1892–1964), tieši šis iemesls, iespējams, bija saistīts ar faktu, ka arī “vienkāršie krievu ļaudis XX gs. sākumā Pēterpilī tā sauca latviešus” [15, 209–210]. E. Bleses viedoklis ļauj secināt, ka valodas iekšējais faktors, lai arī cieši saistīts ar jēdziena vēsturisko izcelsmi, tomēr kā ekspresīva skaņu simbolika laika gaitā ievieš zināmas korektīvas. Vārdā ietvertais fonosimboliskais tēls vēstures notikumos kļūst par savdabīgu konotatīvu fonu, un “atrakcijas procesā ar citiem etnonīmiem tas tautas naivajā apziņā asociējas ne tikai ar vēsturiskajām “ziemeļu” un “mežonīgajām” tautām (чудь, чушь, чухна), bet, transformējoties vienkāršrunas vārdā “čuhņa” – чухной” [20], tiek attiecināts arī uz citām tautām. Savukārt, salīdzinot Latgales, citu Latvijas novadu un Krievijas iedzīvotāju šī vārda mūsdienu izpratni, ir redzams, ka tajā galvenokārt dominē “acīm redzamās” [20], bet ne vairs izrunā dzirdamās atšķirības.

Atsevišķu uzmanību pelna vārda “čuhņa” lietojuma iezīmes multikulturālajā Latgalē un citos Latvijas novados. Latgales latvieši, īpaši vidējā paaudze, vārdu “čuhņa” lieto diezgan reti, izņēmuma gadījumos ar tā starpniecību sarunvalodā ironiski norādot uz naivumu, neizdarīgumu vai piezēmību: “Jo kaida jaunkundze ir naattapeiga voi bez apgrizīnim, tod parosti soka: “Tu taida kai nu čuhņis!” Par šū vōrdu ir laseita ari anekdote. Kaidis jauneklis, atsagrīzīs nu Parizes, sateik sovu kaimiņu. Sābris vaicoj: “A iz kuru pusi tei Parize ir i cik tōli?” Jaunais cylvāks atbild: “Iz Preiļu pusi i apmāram 2000 kilometru tōli.” Tod atskaņ vaicōjums: “A kū ta tu tamā čuhņā dareji?”” [3].

Vārda lietojuma kopīgās iezīmes zināmā mērā apliecina arī bināras opozīcijas cilvēka domāšanā. Vārds “čuhņa” mūsdienu sabiedrībā galvenokārt izsaka vērtējošu attieksmi un atklāj etniskās un teritoriālās piederības izpratni vai stereotipisku domāšanu. Pastāv zināmas atšķirības vārda lietojumā starp Latgales reģiona krievvalodīgajiem iedzīvotājiem, Latgales latviešiem un citu Latvijas novadu iedzīvotājiem. Aptaujājot dažādu tautību cilvēkus Latgalē un citos novados, tika uzdoti divi jautājumi: 1. Kas ir “čuhņa”? 2. Vai zināt šī vārda vēsturisko izcelsmi un jēgu?

Izvērtējot Latgales krievvalodīgo iedzīvotāju atbildes par vārda “čuhņa” jēgu, ir konstatējamas gan kopējas, gan arī atšķirīgas iezīmes ar mūsdienu krievu valodas pētījumos konstatēto. Krievijas interneta vietnēs pieejamie valodnieku pētījumi liecina, ka savstarpējā komunikācijā mūsdienu krievu nācijas piederīgie ar vārda “čuhņa” starpniecību joprojām pauž nicinošu attieksmi pret “svešajiem”, t.i., mazo nāciju pārstāvjiem, lietojot šo vārdu kā sinonīmu vārdam “necienīgs”: “Tu ko, līdzini mūs, krievus, ar šo čuhņu?” [22, tulkots]. Otrkārt, ar šo vārdu norāda arī uz kāda apgalvojuma vai darbības bezjēdzīgumu, stulbumu, muļķīgumu (līdzīgi kā ar vienkāršrunas vārdiem “чушь”, “фигня”). Tāpat vārdu “чuhņa” izmanto, norādot uz bezatbildīgu rīcību vai darbību: “uz skatu torņa laukuma raksta (..) līdzīgu “чuhņu”” [22, tulkots]. Par izplatītākajiem šī vārda sinonīmiem krievu valodas vienkāršrunā mūsdienās ir atzīti trīs vārdi: “вранье”, “ерунда”, “чушь” [23], kas saturiski nav saistīti ar vārda “чuhņa” sākotnējo nozīmi.

Aptaujājot Rēzeknes iedzīvotājus, konstatēts, ka vairākums no viņiem, izņemot augstskolas vēstures kursu docētājus [11], nezina vārda “чuhņa” vēsturisko izcelsmi, bet diezgan bieži sarunvalodā lieto tā mūsdienīgās nozīmes.

Starp krievu tautības iedzīvotājiem, kuri vairākās paaudzēs dzīvo Latgalē, ir konstatētas gan Krievijas sarunvalodai līdzīgas iezīmes, gan arī nedaudz citas nianse. Atšķirība ir tā, ka Latgales krievu tautības cilvēki šo vārdu

nepiemēro “savai teritorijai”, t. i., Latgalei vai latgaliešiem, bet opozīcija “savējie–svešie” tiek saglabāta galvenokārt attiecībā uz citiem Latvijas novadiem un tur dzīvojošajiem, piemēram, apgalvojums, ka “visi čivļi dzīvo čuhņa” [4; 16, 151]. Tikai vienas cienijama vecuma krievu tautības sievietes atbildē varēja konstatēt vārda sākotnējās jēgas saglabāšanos. Viņa vairākus gadu desmitus ir nodzīvojusi Tallinā un uz dzīvi Rēzeknē pārcēlusies nesen, bet, taujāta par vārdu “čuhņa” jēgu, šķelmīgi atbildēja: “Protams, zinu, tie ir igauņi!” [6; 16, 151].

Savukārt latgaliešu jaunā paaudze lielākoties apliecina vārda “čuhņa” mūsdienu transformācijas tendences: jauniešu izpratnē “čuhņa” ir noslēgta, pašpietiekama telpa bez domas un gara kustības, kur dzīvo “cilvēki bez zobiem” [5; 16, 151]; tā ir esamība, kura, saņemot pozitīvu impulsu, tomēr var progresēt, ja cilvēks spēj un grib organizēt savu dzīvi. Vārdu “čuhņa” jaunieši galvenokārt attiecina uz lauku vidi. “Čuhņa”, viņuprāt, ir pretstats progresam – pilsētas dzīvesveidam raksturīgo pazīmju, īpaši jaunāko tehnoloģiju izmantošanas iespēju trūkums [5; 16, 151]. Jaunieši atzīst, ka apzinās vārda krievisko izcelsmi, tomēr savstarpējā komunikācijā reizēm to lieto situācijās, kad apspriež nepatīkamus iesaistītos.

Pirms aptauju veikšanas ārpus Latgales reģiona tika mēģināts noskaidrot arī vārda “čuhņa” lietojumu mūsdienu latviešu literatūrā. Rezultātā konstatēts, ka literatūrā tas reti satopams. Reti parādās, piemēram, publicistikā kā norāde uz atpalcību, sastingumu, bezdarbību: “zibens šajā tukšnesī jeb prērijā ne bez providences ziņas nokļūst kaut kādā galīgā čuhņā, Dieva pamestā pilsētas tipa ciematā” [8]. Savstarpējā komunikācijā šis vārds pārsvarā tiek lietots neformālās situācijās – starp “savējiem”, t. i., paziņu, draugu un radnieku starpā: “Čuhņa. Jāa. Čuhņa bija forša vieta. Tur visi savējie. Viens otru saprata.” [10] Lidzīgā kontekstā tas ir sastopams arī latgaliešu rakstītajos tekstos, piemēram, par vides problēmām, rakstos par “aizlaistu, atpalykušu, nakūptu i aizaugušu vītu”. Interesanti, ka minētajā rakstā ir jūtama rūpe arī par latgaliešu valodas tīrību, jo raksta autore iesaka, ka “reizem itū vōrdū varātu arī aizstōt ar vōrdū “peiss”” [3].

Tādējādi gan latgaliešu inteliģence, gan arī jaunā paaudze apzinās krievu valodas vienkāršrunas negatīvo ietekmi, gan arī to, ka reģiona atšķirtība no pārējiem latviešu novadiem pagātnē ir atstājusi ietekmi ne tikai uz Latgales reliģiskajām un saimnieciskajām tradīcijām, bet arī piesārņojusi latgaliešu valodu. Tāpēc latgalieši nebrīnās, ka ciemiņi te atšķirīgo pamana un itin bieži arī “par savādo smejas” [17, 78], nereti attiecinot vārdu “čuhņa” uz visu Latgali: “Čuhņa! Tai īsauce aiz maņa autobusā sādušuo malnmataina

meitiņe sovys muotis pīsmokušū smīklu pavadeita autobusā Valmiera–Rēzekne, puorbraucūt Gulbinis-Bolvu rūbeži” [13].

Arī subjektīvie viedokļi, kas lasāmi dažādās interneta vietnēs, liecina, ka to autori vārdu “čuhņa” attiecinot uz Latgales pilsētām, kurās paši vērojuši negācijas vai par kurām ir dzirdējuši negatīvas atsauksmes, netieši tajā saskata arī krievu valodas faktoru: “un kas tad tik foršs ir tavos Bolvos?! Tāda pati čuhņa kā visa Latgale! Ne velti kāds krievu partijnieks uzstājoties teica: “Dorogije bolvani i bolvanki! Tā lūk!!!”” [1]. Šajos viedokļos par vārda piemērošanas kritērijiem galvenokārt kalpo tādas sociālās dzīves kvalitātes iezīmes kā lielveikalu skaits vai kādas ražošanas (iedzīvotāju nodarbinātības) un kultūrvides liecības [16, 152].

Šie interneta vietnēs un presē publicētie viedokļi kopumā apliecina vēsturisko metropoles un provinces statusa hierarhizēto izpratni – viss, kas tālāk no centra, ir nepilnvērtīgs. Nereti šie viedokļi apliecina arī pašapziņas un pašiniciatīvas trūkumu: “Visi mēs esam čuhņa, izņemot Rīgu!” [16, 151]. Viedokļi liecina, ka to saturiskais pamats lielākoties ir aizgūts kā stereotips no plašsaziņas līdzekļiem vai līdzilvēkiem, bet retāk balstās uz pieredzē uzkrātajiem iespaidiem.

Kopumā ārpus Latgales veiktās aptaujas liecina, ka vārda “čuhņa” lietojums tur nav tik intensīvs kā Latgalē. Piemēram, no Subatē aptaujātajiem 36 iedzīvotājiem vārda vēsturisko izcelsmi nezināja neviens un tikai divi pieļāva, ka tas saglabājies no “krievu laikiem” [12]. 7 cilvēki apgalvoja, ka šo vārdu nekad nav lietojuši, bet visbiežāk to ir dzirdējuši lietojam starp jauniešiem, bet 14 aptaujātie apgalvoja, ka ar to sastapušies interneta vietnēs. Kopumā tikai 8 no aptaujāto kopējā skaita atzina, ka šo vārdu reizēm lieto: starp savējiem, lai pakārcinātos – 3; divi krievu valodā runājoši vīrieši atbildēja, ka vārdu lieto nenormatīvās leksikas nozīmē kā sinonīmu vārdam *x*(..); trīs jaunieši minēja, ka lieto to sarunas uzturēšanai starp vienaudžiem, galvenokārt kā sinonīmu neattapībai (latviešu valodā tas skanētu kā “bremze”) [12].

Skaidrojot vārda nozīmi, subatiešu atbildes liecina par šādām vārda transformācijām: 8 vārdu daļēji saprot kā norādi uz nekoptu, piesārņotu vietu; 12 uzskata par krievvalodīgo piesārņotās valodas iezīmi; 9 uzskata, ka tas ir no krievu valodas aizgūts žargonvārds, un 7 to saprot kā nievājošu, cilvēka cieņu aizvainojošu vārdu, kura lietošana “pazemo pašu runātāju” [12].

No Jaunpiebalgā aptaujātajiem 42 respondentiem vārda vēsturisko izcelsmi ar interneta starpniecību bija noskaidrojuši trīs cilvēki pēc tam, kad to ievērojuši anekdotēs par igauņiem. Savukārt 39 aptaujātie, nezinot vārda vēsturisko izcelsmi, dažādi interpretēja tā nozīmi: 16 aptaujātie vārda mūsdienu izpratnes pamatojumu saistīja ar interneta vietnēs iegūtu informāciju, kur šis vārds lie-

tots kā apzīmējums nekoptai videi; četri to uzskata par “lamuvārdu, kas aizgūts no krievu valodas” [7], pieci uzskata, ka vārdā ir “jūtama negatīva nozīme un tas varētu būt vēsturiski pārmantots no cittautiešiem” [7]; viens pieļāva, ka “vārds varētu būt radies no anekdotēm par čukčiem” [7]; vēl viens respondents pauda pārliecību, ka tas ir mūsdienās jaunizdomāts vārds (tāpat kā mēstule) [7]; bet 15 vecākās paaudzes respondenti apgalvoja, ka ir dzirdējuši to lietojam, tomēr paši nelieto un arī nejūt vajadzību noskaidrot tā nozīmi.

Atbildot uz jautājumu par šī vārda lietošanu ikdienā, divi pusmūža respondenti atzina, ka ir lietojuši to sarunvalodā kā sinonīmu “neaudzinātībai”, savukārt 8 no aptaujātajiem jaunākās paaudzes respondentiem atzina, ka reizēm to lieto nenopietni, jokojoties, savstarpēji apceļoties, jo “vārds izklausās tā rēcīgi” [7]; seši atzina, ka šis vārds gan neesot viņu leksikai raksturīgs, tomēr viņi nav pārliecināti, ka to nekad nav lietojuši, ietekmējoties no sarunu partneru leksikas. No aptaujāto kopēja skaita 7 respondentu atbildes bija izvaiņīgas, nekonkrētas, bet to vienoja kopēja iezīme – atziņa, ka mūsdienu sarunvalodai vārds “čuhņa” nodara mazāku ļaunumu nekā angļu valoda, kas jau sāk izspiest latviešu valodu.

Var secināt, ka daudzviet mūsdienu sabiedrībā vārds “čuhņa” tiek lietots kā emocionāls un stilistiski ekspresīvs apzīmējums, paužot dažādu sabiedrības grupu atšķirīgu attieksmi pret reģionu vai konkrētu apdzīvotu vietu, līdzilvēkiem vai arī raksturojot atsevišķa cilvēka darbību. Dažādu tautību un sociālā stāvokļa runātāji ar šo vārdu atkarībā no vārda formas un lietojuma konteksta apliecina savu subjektīvo attieksmi pret realitāti amplitūdā no krasas negācijas līdz nožēlai un līdzjūtībai.

Saistot vārda saglabāšanos vienkāršrunā ar latviešu-krievu vēsturiskajiem kontaktiem un apstākli, ka ar šo vārdu mūsdienās runātāji nereti apliecina pasvītrotu, varbūt pat pārprastu atbrīvotību, kas nav savienojama ar politkorektumu, tas tiek lietots galvenokārt starp “savējiem”. Tādējādi, no vienas puses, vārda nozīme runātājam nav svarīga, bet svarīgs ir komunikācijas konotatīvais (ar valodas vienības emocionālo, ekspresīvo pusi saistītais) fons, bet, no otras puses, vārda publiskais lietojums netieši ietver arī neapzinātu protestu pret sociālo realitāti, īpaši pret nesakārtotu vidi.

Latviešu sarunvalodā vārds “čuhņa” ir vērtējams kā barbarisms [14], un tā lietojums mūsdienās dažādās sabiedrības grupās atklāj nekritiski domājoša cilvēka orientāciju pasaulē un viņa stereotipiskās izjūtas sociālajā situācijā. Apstākļos, kad sabiedrības ikdienas dzīvi skar būtiskas pārmaiņas, vārda lietotāji nesaskata vai nevēlas ieraudzīt jaunas attīstības perspektīvas reālajā esamībā, ļaujas inercei, nerūpējoties par savas valodas tīrību.

Avoti

1. Alūksniešiem (reģionālais portāls). <http://aluksniesiem.diena.lv/forums/mana-dzivesvieta/aluksne-ziemelvidzemes-perle-19612>, 2011. g. 26. jūnijs. (2012. 04.01).
2. “Rēzekne, to mazāk blatojat.” (2009) <http://www.estrs.lv/raksti/15/8899> (2012.08.01).
3. Bernāne, A. “Tu kai nu čuhnis!” *Rēzeknes Vēstis*, 2011. 14. aprīlis. <http://news.rv.lv/2011/04/14/tu-kai-nu-cuhnis/> (2011.20.11).
4. Intervija ar Natāliju Pastuhovu, ierakstija Valda Čakša Rēzeknē 2011. g. 15. decembrī; ieraksts (17 minūtes, krievu valodā) glabājas autores personīgajā arhīvā.
5. Intervija ar J. Ivanova Rēzeknes mūzikas vidusskolas audzēkņiem, ierakstija Valda Čakša Rēzeknē 2012. g. 16. janvārī; ieraksts (43 minūtes, latviešu valodā) glabājas autores personīgajā arhīvā.
6. Intervija ar Iraidu Kuzņecovu, ierakstija Valda Čakša Rēzeknē 2012. g. 19. februārī; ieraksts (11 minūtes, krievu valodā) glabājas autores personīgajā arhīvā.
7. Jaunpiebalgas iedzīvotāju aptauja 2012. g. 17. augustā. Pierakstija Valda Čakša, glabājas autores personīgajā arhīvā.
8. Naumanis, N. “Viņu un mūsu vāgi.” *Diena*, 2006. 3. augusts.
9. Reformators. “Vairok drūsuma, mozok šaubu!” *Dryva*, 1916. 30. marts. Nr. 13
10. Reina. “Čuhņa krogs + pagrabs.” <http://z7.invisionfree.com/Nekurnekadzemel/index.php?showtopic=109> (2011.19.11).
11. Rēzeknes Augstskolas docētāju aptauja 2012. g. 4. oktobrī. Pierakstija Valda Čakša, glabājas autores personīgajā arhīvā.
12. Subates iedzīvotāju aptauja 2012. g. 26. jūnijā. Pierakstija Valda Čakša, glabājas autores personīgajā arhīvā.
13. Tārauda, I. “Oi, kaida čuhņa!!!” (2006) <http://latgola.lv/meiti/vasals/meits.cgi?read=3402> (2011.29.01).

Literatūra

14. “Barbarisms”. <http://valoda.aialab.lv/> (2013.16.03).
15. Blese, E. “Mūsu kādreizējie bagātie radi.” *Ceļa Zīmes*, 1955, maijs, Nr. 25: 209–210.
16. Čakša, V. “Čuhņa.” Grām.: *Latgales lingvoteritoriālā vārdnīca I.* = *Лингвотерриториальный словарь Латгалии I.* Galv. red. I. Šuplinska. Rēzekne: Rēzeknes Augstskola, 2012. 150.–153. lpp.

17. Kursīte, J. "Čiulis un čangalis: ikdienas stereotipi." Grām.: *Nomales identitāte*. Rīga: Madris, 2005. 78.–87. lpp.
18. Spektors, A. sast. *Skaidrojošā vārdnīca*. [Rīga]: LU Mobilā versija: *tezaurs.lv/wap* (2012.28.01).
19. Švābe, A. "Krievu mesli." Grām: A. Švābe. *Straumes un avoti*. II sēj. Rīga, 1940.
20. *Березович Е. Л., Гулик Д. П.* «Homo ethnicus в зеркале языка: к методике описания.» <http://www.ruthenia.ru/folklore/berezovich7.htm> (2013.18.02).
21. «Латышаты.» <http://slovar-dalja.ru/slovar-dalya/latyshat/> (2013.15.02).
22. Левашов В. «Заговор патриота» (цитата из Национального корпуса русского языка, см. Чухня. Русский Викисловарь. <http://ru.wiktionary.org/wiki/%D1%87%D1%83%D1%85%D0%BD%D1%8F> (2012.15.09).
23. *Словарь синонимов*. http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_synonims/ (2013.10.03).
24. «Чухна.» *Толковый словарь Ушакова*. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ushakov/1089654> (2013.17.03).
25. «Чушь.» *Толковый словарь Ушакова*. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ushakov/1089686> (2013.2.11).
26. «Чушка.» *Этимологический словарь русского языка Макса Фасмера*. <http://dic.academic.ru/searchall.php?SWord=%D0%A7%D1%83%D1%88%D0%BA%D0%B0&from=ru&to=xx&submitFormSearch=%D0%9D%D0%B0%D0%B9%D1%82%D0%B8&stype=0> (2013.2.11).
27. *Толковый словарь Ефремовой*. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/efremova/266970/%D0%A7%D1%83%D1%85%D0%BE%D0%BD%D1%86%D1%8B> (2013.2.11).

Summary

Čuhņa: Word Origins and Transformation of Its Meaning in Modern Discourse

The aim of the paper is to clarify the historical origins of a word *čuhņa* (chukhnia), transformation of its meaning in the course of time and its usage nowadays, basing upon the evidences of historical narratives (analysis of Old Russian chronicles) and other sources (interviews, the press, Internet sites, etc.). The basic data were acquired in 2010–2012 within the ESF Project

“Linguo-culturological and Socio-economic Aspects of Territorial Identity in the Development of the Region of Latgale” that was carried out at Rēzekne Higher Educational Institution. In addition, the data of the interviews conducted by the author in 2012 (Subate, Vecpiebalga, Rēzekne) were used in this research. The data allow clarifying whether the word *čuhņa*, which is used nowadays, maintains its historical essence or it is a reflection of some stereotypes in colloquial speech.

Within the research, it was established that the origin of the word is related to the Russian *чухна*, *чушь*, *чудь*, used as ethnonyms in Old Russian chronicles of the 12th–15th centuries denoting people speaking a foreign language and living in a foreign land. In the course of time, from these words such words as *чухонцы*, *чухонки* (the Estonians and the Finns living in the neighbourhood of St. Petersburg, Catherine’s II courtiers of foreign origin, and later – the Latvians living in St. Petersburg) were derived.

Within the research, it was concluded that the internal factor of a language is related to the historical origin of the word; however, the word *čuhņa* as an expressive symbolism of sounds makes corrections in the formation of a foreigner’s image.

Within the process of transformation, the word has acquired several additional meanings and is used as a synonym to the word *disrespectful*; in colloquial speech, it denotes socially blameworthy behaviour or action, but mainly it is used as a reference to *backwardness*, *numbness*, *inactivity*, *silliness*, *senselessness*, etc. The interviews testify that the users of the word mostly are not informed about its origin and initial meaning. On the Web and in the press, the word *čuhņa* is used as an emotional and stylistically expressive designation, expressing attitude towards a region or a certain populated area or describing actions of an individual.

Nowadays, depending on the form and usage context, a speaker by the word *čuhņa* confirms the biased attitude ranging from sharp negation to regret and sympathy.

Ineta Didrihsone-Tomaševska

**Politiskās emigrācijas gals:
Austrālijas latviešu piemērs**

Atslēgas vārdi: Austrālija, bēgļi, dzimtene, emigrācija, Latviešu apvienība Austrālijā un Jaunzēlandē, latvieši, neatkarība, politiskā emigrācija, trimda

Key words: Australia, home country, independence, exile, emigration, the Latvians, refugee, political emigration, The Latvian Federation of Australia and New Zealand

Pirmais pasaules karš izraisīja pirmo bēgļu krīzi, bet Otrais pasaules karš veicināja Eiropā jaunu tautu masu pārvietošanos, kā rezultātā apmēram 40 miljoni cilvēku kļuva par bēgļiem [17, 42]. Viņu vidū bija arī vairāk nekā 200 000 Baltijas valstu iedzīvotāju, no tiem apmēram 120 000 latviešu [16, 219; 22, 37]. Pirmajos pēckara gados vairums bēgļu atgriezās savā etniskajā dzimtenē, taču viņu vidū bija arī tādi, kas dažādu apstākļu dēļ nevēlējās atgriezties un par patvērumu izraudzījās valstis, kas pēckara gados bija atvērtas jaunu imigrantu uzņemšanai. Laika periodā no 1947. līdz 1951. gadam Austrālijā no Vācijas pārvietoto personu nometnēm ieceļoja aptuveni 36 500 Baltijas valstu iedzīvotāju, no tiem apmēram 20 000 bija latviešu, 10 000 lietuviešu un aptuveni 6 500 igauņu [25, 151; 24, 321; 21, 16].

Pēc pastāvīgas dzīves uzsākšanas Austrālijas kontinentā latvieši, tāpat kā vairākums austrāliešu, apmetās uz dzīvi lielākajās valsts pilsētās – Melburnā, Sidnejā un Adelaidē – vai dzīvoja to tuvumā [18, 14]. Latviešu koncentrācija pilsētās labvēlīgi ietekmēja latviešu kulturāli sabiedriskās dzīves attīstību. Jau pirmajos gados pēc ierašanās nodibināja latviešu sabiedriskās organizācijas, arī skolas, bibliotēkas, teātru ansambļus, korus, darbību uzsāka tautasdeju kopas un jaunatnes pulciņi.

Pēc ierašanās Austrālijā daļa latviešu sevi neuztvēra kā piederīgus pārējiem imigrantiem, jo viņu izpratnē latvieši bija politiskie bēgļi [8]. Nelokāmi šo nostāju ir paudis laikraksta “Austrālijas Latvietis” galvenais redaktors, vēlākais Latvijas vicekonsuls un ģenerālkonsuls Austrālijā un Jaunzēlandē E. Dēlīņš (1921–2004): “Mēs esam politiskie bēgļi. Mēs neesam emigranti.” [5]

Līdzās šai nostādnei vienmēr ir pastāvējusi un pat mūsdienā Latvijas historiogrāfijā (Piez. 1.) joprojām pastāv tendence lietot jēdzienus “trimda” un “trimdinieks”. To, kāda ir atšķirība starp “trimdinieku” un “emigrantu”,

ieskicē kāds Austrālijas latvietis 1979. gadā. Viņš teicis, ka “pasaules brīvībā dzīvojot, trimdinieks trimdu izjūt kā netaisnību. Emigrants tajos pašos apstākļos emigrāciju atzīst par labāko lietu, kas ar viņu mūžā varējusi notikt. Emigrants smaida, pārskatīdams savas jaunās dzīves vietas plašumu. Arī trimdinieks skatās un priecājas par Dieva zemes skaistumu, bet to nejūt kā visu savu dzīvi. Kāpēc tad trimdinieks izjūt netaisnību? Varbūt tādēļ, ka tas savu trimdu nav meklējis. Emigrants emigrāciju ir meklējis un atradis. Trimdinieks ir meklējis ceļu uz brīvību ne sev, bet savai tautai. Kamēr šī tautas brīvība nav atrasta, viņa mērķis nav sasniegts.” [2] Atliek noprast, ka Austrālijā mītošie latvieši pieskaitāmi tai grupai, kas ticēja pašu trimdnieku ideologu radītajai definīcijai un bija “politiski cīnītāji par Latvijas neatkarību, tīra latviskuma sargātāji svešumā un nesamierināmi antikomunisti” [19, 440]. Rezultātā pat 30 un 40 gadus pēc piespiedu dzimtenes pamešanas viņi spītīgi atteicās sevi saukt par emigrantiem. Sociālo zinātņu doktore B. Bela identificēšanos ar “bēgļa” un “trimdinieka” jēdzieniem skaidro ar viņu vēlmi turpināt uzturēt savu atšķirīgo identitāti un kultūras mantojumu [13, 16, 17]. Līdzīgi uzskata arī O. Overlands (*Øverland*), sakot, ka jēdzienu “emigrants” vai “trimdinieks” lietošana vairāk atspoguļo jaunā imigranta attieksmi pret pamesto dzimteni, lai gan principā abi jēdzieni ir līdzvērtīgi un vēsta par aizbraukšanu, vien atšķiras to aizbraukšanas iemesli. Taču tiklīdz emigrants un trimdinieks nokļūst mītnes valstī, viņi paliek līdzvērtīgās pozīcijās un iegūst “imigranta” apzīmējumu, jo uzņemošā valsts maz pievērš uzmanību izceļošanas iemesliem [20, 9, 10]. Lai gan “trimdinieka” un “trimdas” jēdzienu lietošanā ir vērojamas zināmas tradīcijas, kā arī paši bijušie politiskie emigranti sevi labprāt pieskaita “trimdai” un arī mūsdienās šis jēdziens aizvien ir populārs, vēsturiskajai situācijai atbilstošāka būtu jēdzienu “politiskais emigrants” vai “politiskais bēglis” lietošana.

Latviešu politiskās emigrācijas sabiedriskā darbība, sākot no reģionālām biedrībām līdz atsevišķu mītnu zemju un globālo organizāciju līmenim, izvirzot savus sabiedriski politiskos mērķus, vadījās pēc Mērbekā (Vācijā, 1947) izteiktā uzstādījuma. Uzstādījuma, kur starp citiem minēti arī šie vārdi: “kā trimdniekiem mums ir morāls pienākums saglabāt mūsu valodu un kultūru un veidot tādas nākamās latviešu paaudzes, kas pievienotos mūsu cīņai par Latvijas neatkarības atjaunošanu.” [7] Kā apliecina vēlākā latviešu politiskās emigrācijas kopienu attīstība ASV, Kanādā, Austrālijā un citās Rietumu zemēs, tad kaut kādā mērā viņi centās pildīt šo Mērbekā izplatīto “morālo testamentu”. Pirmajos svešatnes gados daudzi vēl cerēja, ka drīz būs iespējams atgriezties dzimtenē. Juzdami atbildību pret dzimteni un tajā palikušajiem

tuviniekiem, Austrālijas latvieši, igauņi un lietuvieši nodarbojās ne tikai ar savu kultūras tradīciju un valodas saglabāšanu, bet iespēju robežās veica arī politisko darbību. Gadu gaitā ar dažādu sabiedriski politisko akciju starpniecību baltieši austrāliešiem periodiski atgādināja par Baltijas valstu nelikumīgo iekļaušanu Padomju Savienībā un visām no tā izrietošām sekām. Atgādināja un cerēja, ka kādreiz viņu cerības piepildīsies.

Pirmie signāli Austrālijas latviešu publiskajā telpā par šādu iespēju tuvākā nākotnē nāca no Latvijai tuvās Zviedrijas, “Austrālijas Latvietim” 1990. gada augustā publicējot Latviešu nacionālā fonda vadītāja Agņa Baloža (1932–1994) rakstu. A. Balodis tiešus vai netiešus aicinājumus likvidēt politisko emigrāciju bija saklausījis Pasaules brīvo latviešu apvienības (PBLA) priekšsēdētāja G. Meierovica (1920–2007) teiktajā par to, ka pēc XX Dziesmu svētkiem Rīgā tādus svētkus svešatnē vairs nebūs iespējams rīkot. Viņaprāt, daudziem politiskajiem emigrantiem šis pasākums kļuva pa viņu latviskās dzīves zenītu. Viņi izjuta un redzēja to, par ko bija sapņojuši visus garos emigrācijas gadus. Taču viņi neredzēja, ka Rīgas ielas bija sapostas svētku dēļ un ka patiesībā vairums no jaunās Latvijas veidotājiem bija tie paši, kas vēl nesen aizstāvēja komunistu idejas [1]. Tādēļ principā A. Balodis bija skeptisks un brīdināja nesapriecāties par ātru un negaidīt politiskās emigrācijas galu.

Samērā negaidīti politiskās emigrācijas sabiedrības pastāvēšanas mērķis tika sasniegts 1991. gada 21. augustā, kad LPSR Augstākā Padome pieņēma Konstitucionālo aktu par Latvijas kā neatkarīgās valsts statusu [14, 727], izbeidzot vairāk nekā pirms gada postulēto pārejas stāvokli. Tika pasludināta Latvijas Republikas neatkarība. Līdz ar prieku par Latvijas neatkarības atjaunošanu politiskie emigranti apjauta, ka ir beigusi pastāvēt gandrīz 50 gadus ilgusi dzīve svešumā, jo pēkšņi bija pazudis viņu kā politisko bēgļu pastāvēšanas iemesls.

Politiskās emigrācijas gadi bija beigušies. Grūti spriest, vai politiskos bēgļus šis notikums pārsteidza nesagatavotus, taču interese par atgūto tēvzemi viņņveidīgi bijusi pastiprināta jau kopš izceļošanas uz rietumiem. Tikai 80. gadu beigās un 90. gadu sākumā rietumu zemēs dzīvojošajiem latviešiem bija radušās iespējas palīdzēt finansiāli nepastarpinātā veidā, taču, kad viņi vēlējās precizēt iespējamās palīdzības virzienus, izrādījās, ka tas nav tik vienkārši izdarāms pat Austrālijas latviešu virsorganizācijai. Vēl 1991. gada oktobra Latviešu apvienības Austrālijā un Jaunzēlandē (turpmāk – LAAJ) valdes sēdē tās dalībnieki konstatēja, ka vajag palīdzēt praktiski, bet nebija zināms, kam palīdzība būtu vajadzīga, jo trūka kontaktu ar jaundibināto valsti un tās organizācijām. Tomēr tas valdes locekļus neatturēja no secinājuma, ka atbalsts

ir jāturpina kultūras jomā un nepieciešamības gadījumā LAAJ no uzkrātajiem fondiem zināmu naudas summu rezervēs jaunizveidotās Latvijas valdības vajadzībām [6]. Savukārt Latviju redzējušie sprieda, ka vislietderīgāk būtu sūtīt to, kas visakūtāk nepieciešams. Pēc viņu novērojumiem tās bija trimdā izdotās grāmatas par Latvijas vēsturi un cita literatūra, būvmateriāli un sadzīves priekšmeti, kā arī finansiālais atbalsts saimnieciskajai attīstībai un aprūpes nodrošināšana represētajām personām un bijušajiem leģionāriem, par kuriem īpaši rūpējās Daugavas Vanagi. Tomēr trūka precīzu norādījumu ar konkrētiem adresātiem, jo personīgie kontakti vēl tikai veidojās. Vēl citi ieteica apzināt trimdas speciālistus, kuru zināšanas potenciāli būtu noderīgas Latvijas atjaunošanā. Savukārt viens otrs uzskatīja, ka trimdai nevajag pārāk daudz uzbāzties ar savu palīdzēšanu un ieteikumiem, ko un kā darīt neatkarības atgūšanā, nepārzinot patieso situāciju valstī [4; 11; 12; 9].

Pēc pirmās sajūsmas par atgūto Latvijas neatkarību politisko emigrantu reakcija zināmā mērā līdzinājās uzvarai loterijā, kuras balvu katrs pats varēja izvēlēties saņemt vai tomēr nē. Vismaz tā var noprast pēc Brisbenas Latviešu biedrības namā 1991. gada oktobrī izskanējušajām diskusijām. Brisbenas latvieši, pārrunājot jautājumus par to, vai viņi joprojām atrodas trimdā un kā Latvijas neatkarība ietekmēs viņu dzīvi, secināja, ka trimda ir un paliks tik ilgi, kamēr izveidosies Latvijas valdības struktūra un tiks atrisināti citi nozīmīgi jautājumi [12]. Šķiet, ka lielākā daļa no viņiem nebija gatavi riskēt un doties uz Latviju, bet labāk izvēlējās ieņemt nogaidošu pozīciju, kas varēja kalpot par attaisnojumu gadiem ilgi. Līdzīgās domās bija arī Tasmānijas latvieši. Viņi uzskatīja, ka trimdinieku statuss nekad nebeigsies un nav jāšaubās par latviešu sabiedrības pastāvēšanu ārpus Latvijas arī nākotnē [3].

Līdz ar Latvijas neatkarības atjaunošanu, Rietumvalstīs, kurās pēc II pasaules kara bija apmetušies latvieši, radās jauna latviešu grupa, kas sevi pilnībā sāka apzināties tikai pēc tās rašanās cēloņa izbeigšanās 1991. gadā. Līdz tam tā sevi bija identificējusi “politisko bēgļu” jeb “trimdinieku” statusā, bet laika gaitā tā nemanāmi bija pārvērties par jaunu specifisku identitāti, ko varētu dēvēt kā “Austrālijas latvietis ar politiskā bēgļa izcelsmi”. Šīs jaunās grupas kodolu veidoja tie, kas dzimteni bija atstājuši apzinātā vecumā un Austrālijā aktīvi bija iesaistījušies politisko emigrantu sabiedriski politiskajās aktivitātēs. Un nu vairākums no viņiem nonāca smagas dilemmas priekšā. Sen gaidītā Latvijas brīvība tika atgūta, un atgriezties dzimtenē varēja ikviens pasaulē dzīvojošais latvietis. Tomēr gaidītā savīļņojuma vietā daudzi neatšaucās katra politiskā bēgļa ideālajam atrisinājumam – iespējai atgriezties dzimtenē. Tā vietā meklēja iemeslus un attaisnojumus, lai to nedarītu.

Kā norāda Austrālijas latvietis E. Silkalns (1937), viens no galvenajiem iemesliem bija pēkšņā apjausma, ka dzīve ārpus dzimtenes ir stipri ieilgusi un “ārpusē” nodzīvoto gadu skaits ir krietni lielāks, nekā dzimtenē pavadītais. “Mēs esam laiduši šeit jau ļoti dziļas saknes, esam te iesakņojušies. Mums te ir īpašumi, un mūs ar šejieni saista jau ilgu gadu pagātnes atmiņas. Mūsu bērni un mūsu mazbērni daudzos gadījumos ir ieprecējušies austrāliešos un cittautiešos. Zeme, ko mēs sākumā saucām par svešatni, tagad ir kļuvusi mums par mājām.” [10] Savu lomu spēlēja arī daži pragmatiski iemesli – stabilitātes trūkums, nabadzība, slikta medicīniskā aprūpe un lielais krievu skaits Latvijā. Vairums bēgļu, kas Latviju bija pametuši kā bērni vai pusaudži, 1991. gadā bija sasnieguši cienījamu vecumu, un prasības pēc kvalitatīvas veselības aprūpes šādā vecumā uzskatāmas par saprotamām. Un tā vēl šodien Austrālijā pastāv un aktīvi darbojas latvieši un viņu sabiedriskās organizācijas, kuras rūpējas par latviešu valodas, kultūras un trimdas gados radīto tradīciju turpināšanu.

Līdz ar oficiālās politiskās emigrācijas beigām gals pienāca gan pašdefinētajam “trimdinieka” statusam, gan arī jēdzieniem “politiskais emigrants” un “politiskais bēglis”. Tie, kas nolēma neatgriezties savā etniskajā dzimtenē, no politiskajiem emigrantiem pārtapa par emigrantiem. Patiesībā daudziem, kas 1944. gadā pameta Latviju un devās rietumu virzienā, “politiskā emigrācija” par vienkāršu emigrāciju bija pārvērtusies jau tajā brīdī, kad tematu par atgriešanos mājās ar citiem latviešiem viņi nepārrunāja ar sāpošu sirdi, bet drīzāk savās domās vārdam “mājas” lika pēdiņas. Taču objektīvi politiskā emigrācija visiem beidzās vienā laikā – pēc Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanas 1991. gada augustā [23, 76].

Tikai pēc reālās politiskās emigrācijas beigām veco un pierasto jēdzienu vietā bija jārada jauni apzīmējumi tam, par ko viņi ir kļuvuši. Piemēram, E. Silkalns kā jaunvārdus piedāvāja “ārzemju latvieši”, “emigranti” vai “bijušie trimdinieki” [10]. Šķiet, ka šie piedāvājumi īsti nepatika nevienam bijušajam “politiskajam emigrantam” un vēl gadiem ilgi turpinājās diskusijas par atbilstoša jēdziena izraudzīšanos. Par zināmu kompromisu varētu saukt Amerikas latvietes, mutvārdu vēstures pētnieces Maijas Hinkles 2004. gadā piedāvāto jēdzienu “diaspora”, ko plaši lieto sociālajās un humanitārajās zinātnēs. Ar jēdzienu “diaspora” apzīmē pasaulē izkaisītu etnisku grupu, kas turpina dzīvot mītnes zemē arī tad, kad piespiedu izceļošanas iemels ir beidzis pastāvēt [15, 510]. Grūti spriest, vai mūsdienu ārzemju latviešiem šis jēdziens ir patīkams un pieņemams, bet tas raksturo esošo situāciju mūsdienās, arī runājot par jaunajām latviešu kopienām Īrijā, Anglijā un citās rietumu zemēs.

Protams, bija arī tādi, kas Latvijā atgriezās 90. gadu sākumā un vēlākos gados, taču kopumā tie uzskatāmi par izņēmumiem. Viņu vidū bija bijušais LAAJ vicepriekšsēdis un LJAA priekšsēdis Viesturs Karnups, iepriekš pieminētais rakstnieks, publicists un sabiedriskais darbinieks Eduards Silkalns, inženieris Guntis Bērziņš u.c. Savukārt lielākā daļa palika nogaidošās pozīcijās un dažādu iemeslu dēļ izvēlējās palikt Austrālijā, Latviju apmeklējot periodiski. Diskusijās, kas 90. gadu sākumā par šo jautājumu izcēlās “Austrālijas Latvieša” slejās, tika pausts viedoklis, ka ir jānogaida, kamēr Latvijā nostiprināsies tiesiskie, ekonomiskie, sociālie un politiskie apstākļi, un tad varēs reāli apsvērt iespēju atgriezties dzimtenē. Šobrīd ir pagājuši vairāk nekā 20 gadi – vai Latvija beidzot ir gatava, lai uzņemtu pašdefinēto trimdinieku jeb latviešu politisko emigrantu pēctečus?

Saīsinājumi

LAAJ – Latviešu apvienība Austrālijā un Jaunzēlandē

LJAA – Latviešu jaunatnes apvienība Austrālijā

LPSR – Latvijas Padomju Sociālistiskā Republika

PBLA – Pasaules brīvo latviešu apvienība

Piezīme

1. To apliecina jaunāko darbu, kur apkopoti pētījumi par latviešu trimdas sabiedriskās dzīves aktivitātēm un darbību politiskajā telpā, nosaukumi: 2004. gadā izdots referātu krājums “Trimda. Kultūra. Nacionālā identitāte” un 2011. gadā izdots konferences referātu krājums “Latviešu trimdas loma Latvijas neatkarības idejas uzturēšanā”.

Avoti

1. Balodis, A. “Vai pienācis laiks trimdu likvidēt?” *Austrālijas Latvietis*, 1990. 31. augusts.
2. Dzintara Vēsmaņa. “Nedēļas piezīmes.” *Austrālijas Latvietis*, 1979. 17. augusts.
3. E.K. “Trimdas uzdevumi.” *Austrālijas Latvietis*, 1991. 27. septembris.
4. “Ieteikumi, iebildumi un rezolūcija.” *Austrālijas Latvietis*, 1989. 23. jūnijs.
5. “Kas esam, ko gribam.” *Austrālijas Latvietis*, 1980. 12. decembris.
6. “Ko darīt, kā palīdzēt?” *Austrālijas Latvietis*, 1991. 11. oktobris.
7. Memorands “Latviešu stāja svešumā”. <http://www.laikraksts.com/rakstilfoto/LL112/Latviesu-staja-svesuma-1947.jpg> (2013.10.01).
8. “Neaizmirsīsim paši un neļausim aizmirst citiem.” *Austrālijas Latvietis*, 1971. 6. augusts.

9. Putniņš, V. "Liekulība?" *Austrālijas Latvietis*, 1990. 6. jūlijs.
10. Silkalns, E. "Vai laiks saiņot koferus?" *Austrālijas Latvietis*, 1991. 20./27. decembris.
11. "Tautai, tēvzemei un brīvībai." *Austrālijas Latvietis*, 1990. 25. maijs.
12. "Vajadzēs vismaz 10–20 gadu." *Austrālijas Latvietis*, 1991. 11. oktobris.

Literatūra

13. Bela, B. "Latviskās identitātes saglabāšana, tālāknodešana un tās dažādība." Grām.: *Mēs nebraucām uz Zviedriju, lai kļūtu par zviedriem*. Zin. red. B. Bela. Rīga: Zinātne, 2010.
14. Džads, T. *Pēc kara: Eiropas vēsture pēc 1945. gada*. Rīga: Dienas Grāmata, 2007.
15. Hinkle, M. "Latviskā identitāte un trimdas kultūra Amerikas latviešu dzīvesstāstos." Grām.: *Trimda. Kultūra. Nacionālā identitāte*. Rīga: Nordik, 2004.
16. Kangeris, K. "Pēcvārds." Grām.: A. Žigure. *Viņi. Ceļā*. Rīga: Jumava, 2010.
17. Klemenčič, M. "Migrations in History." Grām.: *Immigration and Emigration in Historical perspective*. Ed. by A.K. Isaacs. Pisa University Press, 2007.
18. *Latviešu kultūras dienas Austrālijā, 1951–1970*. Red. V. Dulmanis. Melburna: LAA Grāmatu apgāds, 1971.
19. Nollendorfs, V. "Trimdas vēsturiskā apziņa literatūras spoguļi 20. gs. 40. un 50. gados: Ienaidnieka, varoņa, cietēja un drauga tēls." Grām.: *Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 9. sēj. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2003.
20. Øverland, O. "Identities of Exile, Emigration and Immigration". Grām.: *Beginnings and Ends of Emigration. Life without Borders in the Contemporary World*. Ed. by D. Kuiziniene Vilnius: Versus Aureus, 2005.
21. Putniņš, A.L. *Latvians in Australia. Alienation and Assimilation*. Canberra: Australian National University Press, 1981.
22. Saldukas, L. *Lithuanian diasporas*. Vilnius: Vaga Publishers, 2002.
23. Silkalns, E. "Trimdas piecdesmit gadi." *Kara Invalids*, 1994. Nr. 39.
24. Tannber, T., Māesalu, A., Lukas, T., Laur, M. *History of Estonia*. Tallin: Avita, 2002.
25. *Encyclopedia Lituanica*. Volume II. Boston: Juozas Kapočius, 1972.

Summary

The End of Political Emigration: The Case of the Latvian Community in Australia

After immigration into the USA, Canada, Australia etc., Latvian political emigration community declared its main mission – struggle for the freedom of the Latvian nation and the restoration of Latvian independence. Therefore, the majority of Latvian political émigrés identified themselves as political refugees, not immigrants.

The objective of the Latvians around the world was attained on 21 August 1991. Being glad about the restoration of Latvian independence, Latvian political émigrés realized that it put the end to political emigration that lasted almost 50 years. They were able to put in practice the ideal of a political refugee – homecoming. However, there were only few, who returned, the rest looked for the reasons to stay in Australia. Latvians in Australia concluded that their émigré status would not change and there was no reason to doubt that the Latvian community in Australia would exist in the future. They did not return because they suddenly realized that their life in their new homeland lasted much more years than in their fatherland.

Since 1991, there is a new group of Latvians in Australia – “Latvians in Australia with an origin of political refugee”. Their status of political refugees intangibly transferred in a new specific identity.

The concepts of “exile”, “political emigration”, “political refugee” and “émigré” ceased to exist due to the end of the official Latvian exile.

Guntis Dišlers

Indriķa Straumītes “Pareizticīgā latvieša piezīmes” kā 19. gadsimta vidus latviešu reliģiskās, kultūras un politiskās identitātes spogulis

Atslēgas vārdi: pareizticība, hernhūte, reliģiskā apziņa Latvijā, slavofilisms, personība un masas

Key words: Orthodoxy, Slavophilism, religious consciousness, personality and masses, Herrnhuter movement

Indriķis Straumīte, patiesībā latviešu pareizticīgais priesteris Jānis Līcis (1833–1905) [13], 19. gadsimta vidus notikumus Vidzemē un Rīgā nosauca par “miklu”.

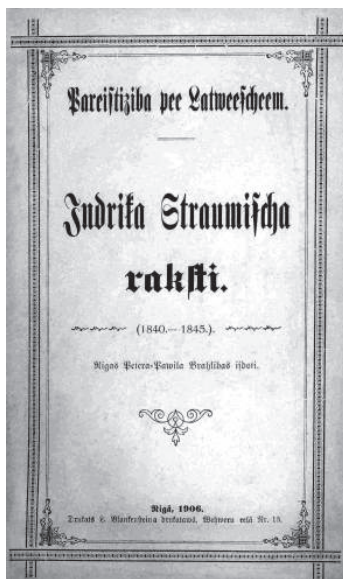
Vēlāk vidzemnieku masveida pāriešana pareizticībā aplūkota vairākkārt [1; 4; 12; 14], piedāvājot atšķirīgus miklas atmiņējumus: katastrofālo ekonomisko situāciju laukos, politisko propagandu, nacionālos centienus [3; 5; 6], ticības jautājumus pastumjot malā.

“Piezīmju” tapšanas vēsture, iekams ar pirmpublicējumu iepazīnās Maskavas slavofils J. Samarins (*Юрий Фёдорович Самарин*, 1819–1876), ir neskaidra [15, 17], lai gan, pazīdams Vidzemes apstākļus, J. Samarins J. Līča atmiņas paplašināja ar savām atziņām teoloģijā. Tā tapa mums zināmā grāmata, kas iekļauta apcerējumā “Окраины России” (“Krievijas nomales”, Maskava, 1890) [17, 158–178, latviski 10]. Šeit J. Līča darbs saīsināti saukts par “Piezīmēm” (pirmpublicācija krievu valodā «Записки православного латыша»). Aiz pseidonīma “Indriķis Straumīte” autors esot slēpies bailēs no atriebības par atklātību.

19. gadsimta vidus reformu kontekstā slavofilu interese par “Piezīmēm” nav nejauša. Spricēot par Krievijas turpmāko attīstību, viņi kā kritēriju Krievijas identitātes saglabāšanai izvirzīja impērijas vienotību, lauku kopienas pašnoteikšanās ideoloģiju un krievu pareizticīgo baznīcu. Dabiski, ka impērijas nomalēm, kur parādījās naidīgo rietumu ietekme, šajā diskusijā bija īpaša vieta. Tomēr publiska diskusija, kā pāriešanu izmantot, nesākās – darbus aizliedza, jo tie saturēja oficiālajai ideoloģijai neērtus faktus. Atmiņu paplašinājums, ko veicis pats J. Samarins, ļauj tos skatīt kopā, aizpildot dažus robus J. Līča uzskatu rekonstrukcijā. Šāda pieceja “Piezīmju” analizē iepriekš nav izmantota.

1. att. Priesteris Jānis Līcis.
[<https://www.google.lv/search?q=Priesteris+J%C4%81nis+L%C4%ABcis&sa> (2013.12.02)].

2. att. "Indriķa Straumīša raksti"
pirmizdevums latviešu valodā
autora nāves gadā (1906)
[10, grāmatas vāka foto].

Teksta pamatā ir šķietami vienkāršs, pazemīgs dzīvesstāsts. Ir zināms, kā notika latviešu Pirmā atmoda, ko paveica jaunlatvieši Tērbatā un Pēterburgā, bet mazāk – ko jūta un kādās cīņās iesaistījās zemnieki. Fiksējot tautas dvēseles ārēji neredzamo kustību, J. Līcis pirmais raksturoja vāciskās kristietības mentalitāti kā latviešiem svešu, "sausu" un "reducētu", kas izriet no gadsimtiem ilgi uzspiestā dzīvesveida. Tas saskan ar J. Samarina novērojumu, ka rietumu protestantisma gars (t.i., abstraktais intelektuālisms, atsvešinātība utt.) tomēr nav izdzēsis latviešos vitalitāti [18, 511] (2. piez.). 19. gadsimta vidū cīņa par "dvēselēm" saasinājās arī politiski.

"Muižniecības taure kancelē," tā par Madlienā luterāņu mācītāju K.F. Štolli (*Karl Friedrich Stoll*, 1803–1904) īsi rakstīja J. Līcis [10, 23]. Lai gan baznīcas evaņģēliskie uzdevumi bija pakļauti muižas interesēm, tomēr hernhūtiešu draudzēs zemnieku garīgās dzīves apvēršņi kļuva plašāki. Kā zināms, hernhūte iestājās par "iekšējo atdzimšanu", oponējot luteriskajam dogmatiskumam un abstrakcijai [17, 481–483]. Un tiešām, brāļu saiešanās

latvieši varēja ne tikai veldzēties sirsnīgā kopdziedāšanā un lūgšanās, bet arvien biežāk izrunāt kopīgās lietas, attiecības ar muižu utt.

Par to, ka saiešanās veidojas muižai un baznīcai "bīstama" *vide*, liecina fakti: sūdības par zemnieku nemieru perēkļiem [11, *Ievads*]. J. Līča pierakstītie Madlienas saiešanu turētāju sprediķu fragmenti liecina, ka Bībele tika izmantota, vērtējot gan muižā, gan baznīcā notiekošo. Evaņģēlijs tika "stiepts" atbilstoši sabiedriskās dzīves augošajām vajadzībām. To, ka hernhūtē dzimusī reliģiskā atmoda bija augsne visas sabiedriskās dzīves atmodai, fiksē arī J. Samarins: "No pareizticīgā latvieša [Straumītes] piezīmēm jau zināms, ka tiekšanās uz pareizticību radās tautas masās, ko iepriekš bija sagatavojusi hernhūte." [17, 487, 576]

Taču te sākas domstarpības, kā šo dinamisko parādību raksturot. "Piezīmju" autors J. Līcis uzskatīja, ka hernhūte nav patstāvīga, bet tikai īpašs garīgās dzīves fenomens starp luterismu un pareizticību. Šo seku iestāšanos paātrināja tas, ka "pamodušies" brāļi mātes klēpī vairs neatgriezās – luterisms palika, kur bijis, stagnējošs un muižas angažēts, atmodinātajiem naidīgs [10, 53]. "Abpusējs spriegums starp hernhūtiešiem un vācu mācītājiem auga ar katru dienu lielāks un savu augstāko pakāpi sasniedza tieši pirms tā laika, kad sākās pāriešana no luterisma pareizticībā," norādot uz sekām, precizēja J. Samarins. Jo – ko viņiem darīt, uz kuriem iet?

Tēze par hernhūti kā "īstās ticības" priekšposteni virza meklējumus trijos virzienos.

Pirmkārt, sociāli ekonomiskie apstākļi. Neražas un nejēdzīgas saimniekošanas radīto badu gadsimta vidū J. Līcis nodēvēja par "dievišķo providenci" [10, 80]. Vienlaikus sākās hernhūtes noriets [7, 129], tāpēc "brāļu draudžu kustībai zaudējot spēku, latvieši ilgojās pēc kā dziļāka savai ticības dzīvei, un atrada to pareizticībā...". Zīmīgi, ka viņš fiksē konfesiju "garīgā brieduma" tēmu. Vai tas būtu J. Samarina pierakstījums (kurš par postošāko nodarījumu latviešiem uzskatīja "kopienas dzīves likvidāciju", tā atņemot tautai kopības apziņu, sadrumstalojot to indivīdus)? Šie spriedumi vedina domāt, ka pāriešana viņa skatījumā ir atgriešanās pie saknēm, t.i., pie Vispasaules Baznīcas *consensus patrum* (latīņu val. – 'tēvu saskaņas'; ar šo terminu apzīmē baznīcas kopīgo pamatu ieprētīm vēlākiem subjektīviem izkropļojumiem): latvieši ir bijuši atšķelti no vienotās apustuliskās Baznīcas, bet tagad pats Dievs ved viņus atpakaļ pie veseluma, atklājot kristīgās ticības jēgu.

Kustība ir "spontāna", tātad "dabiska", bet dažreiz haotiska. Šķiet, tas ir paša J. Līča iespaids, taču tas ir arī J. Samarina iemīļots temats [17,

487–488, 491]. Viņš raksta: "Tātad es palieku tajā pārliecībā, ka pēc būtības, pašos pamatos, tautas tiekšanās bija reliģiska, brīva un bez aprēķina." [18, 656] Krievu emocionālā atsaucība smagajos sadzīves apstākļos panīkušajiem zemniekiem likās lieliski pieņemama (vācu veikalnieks ir uzpūtīgs un rupjš, bet krievs – laipns un atsaucīgs, pat ja piemāna, vienalga "patīkami" utt.). Tāpat luteriskā dievkalpojuma noplicinātā forma liecina par nabadzīgu iekšējo pasauli, bet pareizticīgais garīdznieks ar daudzajām kustībām un simboliem liturģiju bagātina [17, 487]. J. Līcis paskaidro: "[Tās bija] tādas tautas skumjas un neapmierinātas prasības, kurās viņi šaudījās šurp un turp, kā meklēdami ko svarīgu, beigās vajadzēja taču kaut kam iznākt". Arī J. Samarins, kritizējot, viņaprāt, bez dzīvības palikušo protestantismu, tam pretī nostādīja reliģiskās jūtas un praktiskumu. Protestantiskais individuālisms novedot pie atsvešināšanās un apātijas [18, 487–488, 491].

Otrkārt – uz pārdomām vedina hernhūtes brāļu un pareizticībā pārgājušo skaits dažādos pagastos. Arhīvu dati līdz galam nav apkopoti, tomēr hernhūtes pētnieks G. Straube apgalvo, ka visvairāk pareizticībā pārgāja tajos pagastos, kur brāļu draudžu bija vismazāk vai tās bija visvājākās. Hernhūtiešu iespaids uz "*islaicīgu kampaņu*" bada un juku laikos" ir bijis stabilizējošs [11, 203–206]. Tātad hernhūte bija radījusi paliekošas kvalitātes. Kā atrisināt šo dilemmu?

Treškārt – kādi kritēriji tiek izmantoti "patiesības" atzīšanai? Masu piekrišanu kā kritēriju izmantot nevar, jo to, ko atzinis viens, nekad nepieņems visi. Reliģiskās patiesības meklēšanas sakarā tas ir būtiski. Šāda savam laikam priekšā platu soli aizgājusi personība ir J. Līča portretētais Madlienas hernhūtiešu sacītājs, vēlāk pareizticīgais priesteris Dāvids Balodis (1804–1865). Viņa dzīves gājums ir tik piemērots J. Līča ideju ilustrēšanai, ka nevilšus rodas jautājums: kas bija vispirms, notikumu gaita Vidzemē vai Dāvida Baloža harizma – tik spēcīga, ka bez viņa notikumi attīstītos citādi? Pats viņš bija ieradis dzīves notikumus raksturot dinamiski, kā pāreju no viena stāvokļa uz citu, un ieiešana pareizticībā viņam esot bijusi atgrūšanās no luterisma [10, 79].

D. Baloža dzīve ir pārbagāta ar vielu pārdomām. Pēc padziļinātas no Madlienas viņš dzīvoja Rīgā, kur Sv. Jāņa luteriskās draudzes telpās pulcināja hernhūtiešus [11, 191]. Ar draudzes mācītāju J.H. Treiju (1794–1849) viņam 1845. gada sākumā izcēlies strīds, laikam par ticības absolūto un relatīvo pamatu. J.H. Treijs izdeva avīzi "Tas Latviešu Ļaužu Draugs", zināms arī, ka viņš pabalstīja jaunā A. Līventāla rakstniecības talantu [9, 40–41]. Ja D. Balodis būtu tikai "latviešu lietas cīnītājs", kādu viņu tēlo Antons Birkerts

(1876–1971), tad konflikts, iespējams, nebūtu tik ass. Strīds tomēr bija par Bībeles patiesībām. Nav ziņu, ka D. Balodim būtu bijuši kādi kontakti ar topošās latviešu kultūras darbiniekiem. Tas notika laikā, kad Rīgā paslepus arvien lielākos baros ieplūda "siltās zemes" meklētāji – klīda baumas, ka cars Jeiskā pie Melnās jūras visiem gribētājiem dodot lētu zemi [8, 7]. Liktenīgā kārtā ekonomiskās un reliģiskās intereses sakļāvās, kad pēc izskaidrošanās ar J.H. Treiju D. Balodis devās taisni pie pareizticīgo bīskapa Filareta (*Дмитрий Григорьевич Гумилевский*, 1805–1866), kam lūdza patvērumu savai draudzai [10, 77]. Kancelejā notika iepazīšanās ar pareizticības saturu. Pēc mēneša D. Balodis ar "pirmajiem simts" oficiāli "pārkristījās" [14, 134], bet nākamā gada martā tika iesvētīts par priesteri.

Kur šajā liktenī ir laikmeta lielo jautājumu klātbūtne?

Pirmkārt, pāriešana pareizticībā, neraugoties uz oficiālo pretestību, bieži notika cerībā iegūt zemi. Pēc nepilnīgām aplēsēm, pārgājēju skaits bija līdz 100 000 cilvēku [3, 185]. Kristīšana šādos apstākļos notika formāli [2; 3, 193; 14, 146]. J. Līcis precīzi fiksējis pūļa psiholoģiju, kad baumas nozīmē vairāk nekā skaidrs politikas izklāsts [10, 86–91], iedarbojas t.s. automātiskā domāšana, kas pārsātināta ar iztēli. Bet ja nu šo iztēli apaugļo reliģiskā ideja? Piedevām tāda, kas bada laikos apaugusi ar cerībām iegūt zemi?

Otrkārt, Balodis bijis dedzīgs sprediķotājs, kas atļāvēs arī būt kareivīgs savos vārdos [3, 194–196]. Arī J. Samarins raksta, ka D. Balodis bijis "neapzinīgi kaismīgs pareizticības propagandists" [17, 474]. Vairāki autori norāda, ka neziņa par nākotni Krievijas impērijā vairoja apokaliptisko noskaņojumu un Kristus Otrās atnākšanas gaidas [11, 165–166] (starp citu, Kristus Otrā atnākšanu uzsvēra jau hernhūtes kustības priekšteči taborīti, bet 1820. gados cars Aleksandrs I armijas parādi pieņēma uz "astoņiem altāriem" – gluži kā Jāņa Atklāsmes grāmatā, jo "monarhs iedomājās, ka dievišķā Providence izraudzījusi tieši viņu par Eiropas atbrīvotāju no Antikrista, par ko tika uzskatīts Napoleons Bonaparts." [11, 166]. D. Balodim šī tēma, protams, nebija sveša. Evaņģēlijos tā ir saistīta ar atgādinājumu, cik žēlastības laiks patiesībā ir īss, tāpēc priekšplānā izvērzīts nevis kristīgās mīlestības, bet gan izvēles motīvs. D. Baloža sprediķos vienīgi pareizticībā pārgājušie izvairīsies no nākamā soda: "Tik sarkana degs jūsu dvēsele ellē, ja jūs savu glābšanu no sevis tagad atstumjat!" Bet tiem, kas vilcinājās, viņš uzsauca: "Ko jūs vēl domājat? Ko jūs tagad viegli varat dabūt, to jūs vēlāk kaukdami velti meklēsiet, kaut arī jūs caur ratu rumbu sprauktos" [3, 193]. Var domāt, ka D. Balodis nesprediķoja, ka pāriešana pareizticībā latviešu zemniekiem būtu iespēja, kā

iegūt zemi, bet gan uzskatīja to par zīmi, ka Otrā atnākšana ir sākusies. Tas kopā ar temperamentu iezīmēja viņa sprediķu saturu.

1860. gados pāriešanas pareizticībā vilnis noplaka, jo zemi par ticību cars nebija solījis un baumas par to izrādījās "maldīgas pļekas". Atskurbšana notika sāpīgi, un var tikai iedomāties, kādi pārmetumi bira pār nabaga Dāvida galvu! Viņš, kam tūkstoši paklausīja, tagad tika iztēlots par blēdi un apmuļķotāju. Tas, ka viņš pats zemi un ticību nekad nejauca, nevienam vairs neinteresēja; nav grūti iedomāties, ka pārgājušie atriebās *viņam* – ja ne burtiski, tad vismaz savās domās un ar pārmetumiem.

Bet ne tikai pūlis. Pret tēvu vērsās paša dēls Pēteris Balodis (1837–1918), kurš, pretēji tēva gribai, par priesteri nekļuva. Studiju gados Pēterburgā viņš iepazinās ar revolucionāriem, mira izsūtījumā Sibīrijā. Dumpīgā tēva ne mazāk dumpīgais dēls tiek raksturots kā pārliecināts ateists [13]. Rutku Tēvs (īst. v. Arveds Mihelsons, 1886–1961) savā romānā "Latvietis un viņa kungs" apraksta, cik ļoti Dāvids bija sarūgtināts par šādu iznākumu.

Kāpēc tāda likteņa nežēlība? Ieskats D. Baloža dzīves drāmā – kas gan nav aplūkots J. Līča "Piezīmēs" – pieliek punktu identitātes meklējumiem. Ne Dāvida Baloža tēva Andreja, ne Dāvida dievbijība nebija liekulīga, tāpēc divas dzīves Pēteris vecākiem pārmest nevarēja. Toties ekonomiskās reformas viņš aicināja kārtot, neslēpjoties zem reliģiskās retorikas, un sludināja jaunu "evaņģēliju" – "Mēs jaunu pasauli sev celsim!" ar šķiru cīņas ieročiem.

Identitātes mīklu nepaguva atminēt ne kabineta zinātnieki, ne dedzīgie sprediķotāji. Viņi netika līdzī straujajai notikumam attīstībai 19. gadsimta beigās, kad zemnieku jautājums tika kārtots jau pavisam citām metodēm.

Bibliogrāfija

1. Ābers, B. *Vidzemes zemnieku stāvoklis 19. gs. pirmā pusē*. Rīga: A. Gulbis, 1936. 353 lpp.
2. Akatovs, A. "Rīgas Debesbraukšanas latviešu pareizticīgo baznīca." www.eleison.lv/.../Debessbrauksanas.htm (2013.26.03).
3. Birkerts, A. *Latviešu inteliģence savās cīņās un gaitās*. Kopoti raksti, 8. sēj. Rīga: A. Raņķa grāmatu apgāds, 1927. 280 lpp.
4. Dreimanis, P. *Vidzemes zemnieku cīņas par savām tiesībām XIX gs.* Rīga: Latvijas Vidusskolu Skolotāju kooperatīva ģenerālkomisija, 1928. 60 lpp.
5. Feldmanis, R. *Latvijas baznīcas vēsture*. Rīga: Luterisma mantojuma fonds, 2011. 442 lpp.

6. Harles, A. *Geschichtsbilder aus der luterischen Kirche Livlands vom Jahre 1845 and*. Leipzig: Dunker & Humbolt, 1869. 130 S.
7. Kaudzīte, M. *Brāļu draudze Vidzemē*. Rīga, 1877. 240 lpp.
8. Krodznieks, J. *Zemnieku nemieri 1841. gadā*. Rīga: A. Gulbja apgāds, [1922]. 122 lpp.
9. Leitāns, A. "Autobiogrāfija." Grām.: *Grāfa lielmāte Genoveva*. Rīga: Liesma, 1980. 190 lpp.
10. [Līcis, J.] *Pareizticīgā latvieša Indriķa Straumītes raksti, 1840–1845*. Rīga: Pētera-Pāvila brālība, 1906. 111 lpp.
11. Straube, G. *Latvijas brāļu draudzes diārijs*. Rīga: N.I.M.S., 2000. 317 lpp.
12. Švābe, A. *Latvijas vēsture (1800–1914)*. [Uppsala]: Daugava, 1958. 752 lpp.
13. Valeskalns, P. *Revolucionārais demokrāts Pēteris Balodis*. Rīga: LPSR Zinātņu akadēmijas izdevums, 1961. 301 lpp.
14. Гаврилин А. *Очерки истории Рижской епархии. 19 век*. Рига: Филокалия, 1999. 368 с.
15. Инфантьев Б. «Янис Лицис, его «Записки православного латыша» и «Летопись Адеркашской церкви»» *Православие в Латвии*, № 3. С. 7–66.
16. «Рассказ православного латыша Страумита. Движение латышей к православию.» *Русская старина*, 1884. С. 157–178.
17. Самарин Ю. «Окраины России.» В кн.: *Сочинения Ю.Ф. Самарина*. Т. 8. Москва: 1890. 764 с.
18. Самарин Ю. «Письма из Риги (майиюнь 1848).» В кн.: *Православие и народность*. Москва: Институт русской цивилизации, 2008. С. 507–659.

Summary

“The Notes of a Latvian Orthodox” by Indriķis Straumīte as a Mirror of Religious, Cultural and Political Identity Search of the Latvians in the Mid–19th Century

“Notes of a Latvian Orthodox” were written in the late 1860s by a Latvian Orthodox priest and martyr Jānis Līcis, reflecting mass conversion of Latvians to the Russian Orthodox Church. Their numbers were shocking, reaching 100,000; and the author used the word “mystery” for that phenomenon. The paper offers an insight in the religious development of the Latvian peasants as described by Fr. Līcis.

He insisted that religious feelings of the Latvians had been "frozen" under German Lutheran Church, and the Latvians were looking for an alternative to it. It was the pious Herrnhuter movement from Moravia with its emotional spirit of community that Vidzeme Latvians needed. Fr. Līcis treats the renewal movement as a necessary step towards Orthodoxy, since it fitted for successful development of vital national forces of the Latvian people. Awakening was meant to be "for" that, he insisted.

Mass conversion attracted the widest attention of the authorities both in Russia and in Germany. Due to public activities of Moscow Slavophiles, the "Notes" were used as a proof against German pretensions in Vidzeme. The article offers an analysis of the "Notes" along with the writings of a well-known Slavophile Y. Samarin who added his own theological reasoning to the memories of fr. Līcis published earlier.

The Orthodox Church was viewed as a final destination for religious quest and as a medium for upbringing vital forces of a nation due to its spirit of community. In spite of the secular expectations of the majority of peasants, some of their leaders were religiously motivated. Conversion of Dāvids Balodis, his unique charisma provoked thousands of his followers to join in. His personal zeal was rooted in both his temperament, bad experience with Lutheran clergy, and keen expectations to witness the Second Coming of Christ. Later, disappointment at worldly achievements of the movement caused mass turn against its own leaders. The Russian government never promised to trade land for faith, as rumors spread. The paper describes the drama of a family that encompassed three generations: grandfather, pious preacher – member of Herrnhuter movement Andrejs, his son Dāvids, who turned to Orthodoxy, and his "prodigal son" Pēteris, who joined the early Social movement in St. Petersburg. They all did their best for their idea, but employed differed in methods: prayer and preaching *vs* political activity.

Identity is never fixed, and even less it is mastered in cabinet's silence or by mass hysteria. Identity has been mastered by those sole martyrs of the movement who suffered in the name of their faith at expense of worldly benefit. Theirs is the truth, even though they stay rejected by fame and influence.

Евгений Гребень

Принудительный труд в Германии по воспоминаниям белорусских оstarбайтеров

Ключевые слова: оstarбайтеры, Германия, устная история, воспоминания

Key words: Ostarbeiters, Germany, oral history, memoirs

Проблема принудительного труда достаточно полно исследована на постсоветском пространстве, в том числе в белорусской историографии [1–2; 12]. Воспоминания оstarбайтеров включены в научный оборот в меньшей степени и представлены книгами их воспоминаний [13]. Потенциал устной истории для изучения проблемы принудительного труда белорусских граждан использован не в полной мере.

Устные источники дают возможность реконструировать механизм отправки рабочей силы в Германию. Сельские жители становились оstarбайтерами чаще всего в результате карательных операций немцев против партизан, причем нередко статус оstarбайтера становился альтернативой физическому уничтожению, которому подвергались нетрудоспособные и часть трудоспособных граждан, проживавших в зоне проведения карательной операции (некоторые граждане соглашались ехать в Германию, чтобы их не расстреляли как семьи партизан). После захвата гражданских лиц на территории Витебской области, где проживало большинство опрошенных, отобранных на работу в Германию отправляли в сборный лагерь в город Борисов или содержали до отправки в концентрационном лагере «5-ый полк» в городе Витебск [5; 6; 9; 10; 11]. Отправка в Германию происходила также во время отступления немцев, которые эвакуировали гражданское население из оставляемых ими районов. Только в одном случае гражданка сообщила, что была назначена на работу в Германию солтысом (старостой — Е.Г.) [7]. Все опрошенные упоминают перевозку в «телятниках», длившуюся до недели. В дороге, как правило, не кормили или выдавали мизерное количество хлеба, в некоторых случаях разрешали на станциях взять кипяток [5–11].

Первым впечатлением о Германии стала процедура распределения рабочих. Перед попаданием в немецкое крестьянское хозяйство оstarбайтеры могли какое-то время содержаться в лагере, где проходили санобработку. В лагере было исключительно плохое питание: «баланда» из

редьки, суп из концентрата желтого цвета, воспоминания о котором до сих пор неприятны [6].

Положение оstarбайтеров, попавших работать в сельское хозяйство, зависело от личности немецких хозяев. Условия труда были тяжелые, но привычные для сельских жителей («делал то же, что и в колхозе») [9]. У некоторых хозяев было организовано нормальное питание, оstarбайтеры ели с ними за одним столом, выплачивалась заработная плата. Правда, по воспоминаниям оstarбайтеров, они практически не имели возможности и необходимости как-либо тратить заработанные деньги. Досуг сельских рабочих, как правило, заключался просто в отдыхе и в общении с оstarбайтерами из соседних крестьянских хозяйств [6–7; 9; 10]. Некоторые хозяева даже уговаривали своих рабочих после окончания войны остаться [6]. Нагрудный знак «OST» сельские рабочие не носили, но знали о существовании такого у рабочих, занятых в промышленности.

В других крестьянских хозяйствах положение оstarбайтеров было тяжелым. Даже если их и не били (хотя побои могли быть повседневной практикой), оstarбайтеры сталкивались с регулярной руганью и оскорблениями со стороны немцев [3]. Н. Подобед, которая попала вместе с семьей к одному немецкому крестьянину, описывает положение такими словами: «...морили голодом, думали, умрем». Позднее, попав к другому хозяину, она и ее родственники сталкивались со стороны немцев с акцентированием расовой неполноценности оstarбайтеров. Работавший рядом с ними 16-летний немецкий батрак надеялся получить землю на Украине после войны, Беларусь его не интересовала, потому что «там камни», а население, по его мнению, нужно уничтожить [10].

Совершенно иная повседневность предстает в воспоминаниях оstarбайтеров, содержавшихся в трудовых лагерях и занятых на работах в промышленности. Реалиями повседневности стала жизнь в трудовых лагерях под охраной за колючей проволокой. Типичный продуктовый паек состоял из маленького куса хлеба и жидкого супа, морковного чая. Е. Гнивицкая вспоминает, что раз в неделю их кормили «какими-то белыми червями, похожими на личинки майского жука». Постоянный голод провоцировал оstarбайтеров на воровство продуктов с кухни, за что немцы их избивали. Одной из рабочих приходилось воровать еду из миски собаки [5–7; 11]. Постоянной практикой были побои и оскорбления со стороны немецких мастеров и охраны [5; 11].

Занятые в промышленности оstarбайтеры использовались в качестве чернорабочих, выполняли операции, требовавшие минимальных

навыков, например, покраску мин. Многие работали на военных предприятиях и осознавали тот факт, что продукция будет использована против своих. Оборонные предприятия регулярно бомбились авиацией союзников, приводя к гибели рабочих. Е. Гнивицкой запомнился термин тревоги («алярма»). Она же рассказывает, как во время одной из бомбардировок оборонного предприятия в западной Германии была повреждена плотина, и волной смыло лагерь [5].

Наиболее тяжелые воспоминания связаны с лагерем Освенцим. В воспоминаниях попавшей туда Г. Буйницкой поражает спокойное восприятие смерти, рассказ о крематории как о чем-то обыденном. Постоянное ожидание смерти вызывало эмоциональное «выгорание» людей [4]. В трудовые лагеря восточные рабочие могли перенаправляться из крестьянских хозяйств, например, на строительство оборонительных сооружений [7]. В лагерях также проживали нетрудоспособные члены семей оstarбайтеров. З. Карпович характеризует получаемый ими продуктовый рацион как 50-граммовую порцию плохо пропеченного овсяного хлеба и ведро супа на 5 человек. Оstarбайтеры замечали, что иностранные рабочие получали из дома посылки и выбрасывали испортившиеся продукты, которые подбирались оstarбайтерами, так же как и картофельные очистки [8]. Многие опрошенные отмечают разницу в положении оstarбайтеров и рабочих из других стран Европы, как гражданских, так и военнопленных, которые получали посылки Красного Креста и к которым лучше относились [5; 7–9]. Вопреки декларируемой в немецких агитационных материалах возможности переписки с родными, в воспоминаниях оstarбайтеров письма домой фигурируют крайне редко, про них просто упоминают лишь отдельные опрошенные, которые сами такой возможности не имели [3; 7]. Оплата труда в промышленности или отсутствовала, или выдавались мизерные суммы, на которые девушки покупали в лагере дешевую бижутерию [5; 11].

Отдельные оstarбайтеры предпринимали попытки бежать, причем даже из западной Германии. Не осознавая нереальность задуманного, они шли на восток. Естественно, во время пути их ловили и отправляли назад. До отправки в лагерь любой задержавший беглецов немец мог их эксплуатировать в своем хозяйстве [5].

По ряду косвенных признаков оstarбайтеры замечали приближение окончания войны: послабление лагерного режима (рабочих стали выпускать из лагеря по воскресным дням), изменение отношения со стороны немцев. Пользуясь временной свободой, оstarбайтеры искали в мусор-

ных контейнерах выброшенную одежду и перешивали на себя, искали еду (лазили в огороды, воровали молоко из бидонов, которые крестьяне оставляли у дорог, просили еду у немцев [5; 11].

Упоминаемый оstarбайтерами языковой барьер, с одной стороны, затруднял коммуникацию с местными жителями, с другой стороны — давал возможность открыто и безнаказанно ругать немецких надзирателей на родном языке, выплескивая накопившуюся ненависть [11]. В то же время продолжительное пребывание в чуждой языковой среде, необходимость повседневных контактов с немцами в процессе работы вынуждали многих учиться говорить по-немецки [3; 9–10].

После освобождения большинство оstarбайтеров оказались в сборных лагерях в английской или американской зонах оккупации. С положительной стороны запомнились условия содержания в лагерях союзников. Все опрошенные отмечают хорошее питание, контрастировавшее с полуголодным существованием у немцев и скромным снабжением в советской зоне оккупации [5–6; 9–11]. Иногда немцы нанимали бывших оstarбайтеров на работу за оплату. М. Петько вспоминает случаи маордерства по отношению к немецкому населению, которым занимались западные украинцы, подкупавшие охрану и выходившие по ночам из английского лагеря [9]. З. Карпович вспоминает, что американцы предлагали ехать куда кто пожелает, что в лагерь приезжал советский агитатор, убеждавший без страха возвращаться домой [8].

Повседневность в советской зоне оккупации контрастировала с жизнью в зоне оккупации союзников. В первой было значительно хуже в материальном плане. Бывшие оstarбайтеры подвергались грабегам со стороны советских солдат (З. Карпович вспоминает, что «за Эльбой русские у нас все отобрали»). Достаточно медленно проходила репатриация, хотя советские представители и пытались объяснять причины этого тем, что в СССР вывозятся материальные ценности в качестве репараций. В советской зоне оккупации оstarбайтеры привлекались к различным работам [3; 7–8]. Оstarбайтеры призывного возраста подлежали мобилизации. Стратегией выживания для некоторых из них стало сознательное уменьшение возраста во время прохождения фильтрации с целью избежать призыва. Не призванные в армию молодые люди могли отправляться в составе трудовых батальонов на стройки в СССР. Условия труда и быта там характеризовались исключительно плохо на фоне относительно благополучного существования у бауэра (немецкого крестьянина)[9].

Иногда освобождение давало возможность наказать врага. Союзники спрашивали, кто виновен, обещали их наказать. Заставляли лагерфюреров извиняться перед рабочими [8; 10]. Н. Подобед и ее семья, имевшая возможность отомстить эксплуатировавшему ее хозяину, не сделала этого: «Пусть живет. Они (немецкие хозяева — Е.Г.) не виноваты, что нас пригнали» [10]. У бывших принудительных рабочих не было понимания того, что рядовые немцы косвенно виновны в распространении нацистской идеологии, в становлении нацистской диктатуры, в несопротивлении нацизму.

На родине репатрианты попали в тяжелейшие социально-экономические условия. Реалиями постоккупационной повседневности стали сожженные деревни и голод. В такой ситуации некоторые жители из восточной Беларуси ехали в западную часть республики и занимались в качестве поденных рабочих [3]. Некоторым из бывших оstarбайтеров после войны приходилось скрывать, что они были в Германии [6].

Даже на фоне жестокой оккупационной повседневности отправка на принудительные работы в Германию стала одним из самых тяжелых периодов в жизни граждан, ставших оstarбайтерами. Память людей, познавших принудительный труд, зафиксировала множество мельчайших подробностей жизни и быта в Германии. С одной стороны, воспоминания оstarбайтеров дают общее представление об исключительно тяжелом положении белорусов в Германии, с другой стороны, воспоминания конкретного человека индивидуальны, в деталях отличаются от воспоминаний других людей, попавших в аналогичную ситуацию. Данное обстоятельство позволяет с высокой степенью достоверности реконструировать объективную картину жизни белорусских граждан в нацистской Германии.

Источники и литература

1. *Белорусские оstarбайтеры: Историко-аналит. исследование.* Под ред. Г.Д. Кнатько. Минск: НАРБ, 2003. 324 с.
2. *Белорусские оstarбайтеры. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941—1944): Документы и материалы.* В 2 кн. — Сост. Г.Д. Кнатько, В.И. Адамушко и др. Минск: НАРБ, 1996—1997. (Цитаты даны по первой книге.)
3. Воспоминания Борисенко Валентины Якимовны, записаны М. Чевтаевой, 2 июня 2008 года в г. Смолевичи, аудиозапись (34 минуты на русском языке) хранится в личном архиве автора.

4. Воспоминания Буйницкой Галины Никифоровны, записаны А. Стельмах в дер. Савин дуб Лепельского района, 9 июля 2009 года, аудиозапись (1 час 12 минут на русском языке) хранится в личном архиве автора.
5. Воспоминания Гнивицкой Евгении Васильевны, записаны Е. Гребенем в дер. Сосновка Витебского района, 24 августа 2009 года, аудиозапись (1 час 4 минуты на русском языке) хранится в личном архиве автора.
6. Воспоминания Дединкиной Зинаиды Ермолаевны, записаны Е. Гребенем в дер. Малые Трубаши Витебского района, 24 августа 2009 года, аудиозапись (1 час 21 минут на русском языке) хранится в личном архиве автора.
7. Воспоминания Жук Ольги Максимовны, записаны Н. Шидлович в дер. Матвеевичи Березовского района, 1 января 2009 года, аудиозапись (31 минута на русском языке) хранится в личном архиве автора.
8. Воспоминания Карпович Зинаиды Ивановны, записаны В. Коршун в Вилейском районе, 1 января 2005 года, аудиозапись (43 минуты на русском языке) хранится в личном архиве автора.
9. Воспоминания Петько Михаила Иосифовича, записаны Е. Гребенем в дер. Велевщина Лепельского района, 10 июля 2009 года, аудиозапись (44 минуты на русском языке) хранится в личном архиве автора.
10. Воспоминания Подобед Надежды Дмитриевны, записаны Е. Гребенем в дер. Велевщина Лепельского района, 10 июля 2009 года, аудиозапись (1 час 11 минут на русском языке) хранится в личном архиве автора.
11. Воспоминания Тарасевич Валентины Филипповны, записаны Е. Гребенем в дер. Велевщина Лепельского района, 10 июля 2009 года, аудиозапись (1 час 11 минут на русском языке) хранится в личном архиве автора.
12. *Вяртанне ў рабства: Прымусовая праца насельніцтва Беларусі 1941–1945 гг.* Сост. А.М. Літвін, Я.А. Грэбень, С.Я. Новікаў; агул. рэд. А.М. Літвіна; пер. В.А. Лойка, С.П. Паўлавіцкі. Мінск: Тэсей, 2010. 584 с.
13. Грыбаў М.М. *Запіскі оstarбайтэра*. Брэст: Акадэмія, 2005. 228 с.; Кузнецов М. *Это тоже наша история: Национал-социализм глазами малолетнего узника. Исповедь о пережитом*. Могилев: МГУ им. А.А. Кулешова, 2004. 386 с.

Kopsavilkums

Piespiedu darbs Vācijā baltkrievu ostarbeiteru atmiņās

Mūsdienu baltkrievu historiogrāfijā baltkrievu pilsoņu piespiedu darba problēma nacistiskajā Vācijā ir diezgan pētīta. Zinātniskajā aprītē rodams ievērojams jaunu dokumentu masīvs, par šo tēmu publicēti raksti un mono-grāfijas, virkne ostarbeiteru atmiņu. Tajā pašā laikā var konstatēt, ka nepilnā apjomā tiek izmantots mutvārdu vēstures potenciāls. Baltkrievu pilsoņu, kuri strādāja piespiedu darbos, atmiņas ļauj detalizētāk rekonstruēt viņu dzīves apstākļus nacistiskajā Vācijā. Aculiecinieku atmiņas ļauj noteikt kopējo un atšķirīgo dažādu ostarbeiteru kategoriju stāvokli reihā, atklāt izdzīvošanas mehānismus ekstremālos apstākļos.

Summary

Forced Labor in Germany in Recollections of Belarusian Ostarbeiters

Modern Belarusian historiography devotes meticulous attention to the problem of the forced labor of Belarusian citizens in the territory of Nazi Germany. A considerable amount of new documents have been introduced in scientific circulation, the articles and research works dedicated to this problem have been published, and the memoirs of Ostarbeiters have been published. At the same time, it goes without saying that the potentials of oral history have not been studied thoroughly; meanwhile, the recollections of Belarusian citizens who were forced to work in the Reich help us to reconstruct the life of Belarusian citizens in Nazi Germany. These recollections provide an opportunity to reveal the similarities and differences among various categories of Ostarbeiters in the Reich, as well as to define survival strategies of the forced workers in extreme conditions.

Sandra Grigaravičiūtė

Concept of Creation and Development of the Network of Lithuanian Consulates and Its Implementation in 1919–1940

Key words: Ernestas Galvanauskas, network of Lithuanian consulates, consulate, honorary consulate, Lithuania, Latvia, Poland

Atslėgas vārdi: Ernests Galvanauskis, Lietuvas konsulātu tīkls, konsulāts, goda konsuls, Lietuva, Latvija, Polija

Introduction

The history of consulates of the First Republic of Lithuania has been the focus of my research for fifteen years. I was first encouraged to show my interest in it by the director of Lithuanian Foreign Ministry Consular Department Vaidotas Verba in 1997. Since then, I have been collecting and systemizing the data from the sources available in Lithuania. The first publications of the author of this paper dealing with Lithuanian consulates in Germany – Tilsit, Königsberg, Klaipėda (1939–1940) – came to life in 2003 [16; 17; 21]; the publication on Lithuanian consulates in Czechoslovakia – Prague and Brno – appeared in 2004 [18]; the network of Lithuanian consulates in Scandinavian countries was covered in the publication in 2007 [19], while Lithuanian consulates in Latvia and Poland (Vilnius) were addressed in the publications of 2005–2012 [15; 20; 22; 23; 24].

Meantime, my colleagues Juozas Skirius and Laurynas Jonušauskas focused on the history of Lithuanian consulates in America [27; 32]; Giedrius Janauskas addressed Lithuanian consulates in Canada [26], while Dalia Bukelevičiūtė studied Lithuanian consulates in Czechoslovakia [14]. Laurynas Jonušauskas and Asta Petraitytė-Briedienė discussed the geography of the consular corps of the independent Republic of Lithuania in 1940, before and after the occupation [28; 31]. I believe that it is time to not only summarize the research carried out in Lithuanian historiography to this day but also to make a step forward – to present the fathers-founders of the Lithuanian consular network, to reveal the chronology of creation and development of the Lithuanian consular network, and to compare it with the countries, which were most commonly referred to by Lithuania in the creation of its own network – Latvia and Poland.

The research was carried out applying the methods of analysis, comparative analysis and comparison of Lithuanian and foreign historiography and based on the data from the Lithuanian Central State Archives (hereinafter – LCVA), shorthand reports of the Seimas of Lithuania and periodicals of that time. While comparing the geography and development tendencies of the Lithuanian, Latvian and Polish consular networks, as well as the impact of coups d'état on the development of the consular network, I followed the works of my colleagues Wojciech Skóra [33], Edward Palyga [30], Piotr Łossowski [25], Valters Šcerbinskis, Ēriks Jēkabsons [29].

The paper aims at several objectives: 1) to reveal the essence of the concept of creation and development of the network of Lithuanian consulates devised by Ernestas Galvanauskas; 2) to present the chronology of development of the network of Lithuanian career and honorary consulates; 3) to compare the tendencies of creation and development of Lithuanian, Latvian and Polish consular networks in respect of the criteria selected.

The concept of creation and development of the network of Lithuanian consulates devised by Ernestas Galvanauskas

A number of Ministers of foreign affairs contributed to the creation and development of the Lithuanian consular network (Voldemaras Čarneckis, Mečislovas Reinys, Mykolas Sleževičius, Dovas Zaunius, Stasys Lozoraitis); nevertheless, only one Minister – Ernestas Galvanauskas – can be considered the father-founder of the Lithuanian consular network; therefore, the concept of creation and development of the Lithuanian consular network could be named after him. I would like to support my statement by several arguments.

First. Ernestas Galvanauskas held the office of the Minister of Finance, Trade and Industry in the 5th and 6th Cabinet of Ministers (7 October 1919 – 2 February 1922); therefore, he was well aware of the evolving international situation and had an excellent understanding of what was required for *de jure* recognition and for the establishment and development of economic relations with foreign countries.

Second. With Ernestas Galvanauskas as the Lithuanian Minister of Foreign Affairs, the creation of the network of career consulates was initiated in 1919 and rapidly developed in 1921. A “representative” in Odessa [3] and a consul in Liepāja [2; 4; 5] were appointed in October 1919, whereas the existing network of career consulates was rapidly expanded in 1921: a Consulate in Stockholm [19] was established in March, Consulates in Bauska [29] and Petrograd [19] were founded in June and a Consulate in Königsberg

[16] was opened in August 1921. A Vice Consulate in Hamburg and Consulates General in Moscow and the Far East (Chita) [1; 11] were founded in 1921; first consular agreements (with Latvia and Estonia) were signed [10].

Third. The end of 1922 brought an understanding that political and economic affairs could not be fully separated because economic relations give rise to a political situation, while political relations determine an economic situation. Hence, a decision was made to manage economic relations with foreign countries through the Ministry of Foreign Affairs (rather than the Ministry of Trade and Industry as it was previously done). This task was assigned to the Economic Department established by the Ministry of Foreign Affairs [12; 8].

With Ernestas Galvanauskas serving as the Prime Minister and the Minister of Foreign Affairs, a turning point occurred in the Lithuanian Government's approach towards the purpose of the consular network. It was clearly seen at the Second Conference of the Lithuanian Representatives Abroad held in November 1923, where the Minister of Finance, elaborating on the role of representative offices and consulates in the improvement of the Lithuanian trade and economic situation, highlighted: "In the beginning, representative offices played a political role, whereas now they must act as representatives of the house which is called Lithuania" [6].

Fourth. He was the first to present the vision of the network of Lithuanian career consulates and the network of Lithuanian honorary consulates at the Seimas on 5 December 1923 by clearly associating it with the incorporation of Klaipėda Port. He asserted that with Klaipėda Port, Lithuania should have "consuls or vice consuls in every larger port of some country in order to defend the shipping affairs" of Lithuania [7].

With Ernestas Galvanauskas as the Prime Minister and the Minister of Foreign Affairs, the Lithuanian Government resolved to appoint a number of honorary consuls, vice consuls or honorary consular agents in certain ports, as well as to establish a consulate general in each country. According to Galvanauskas, a consulate general had to be appointed when the host country already had "a number of consuls". A consul general had to concentrate the work in the host country, to receive the reports from all consuls appointed to that country, to make their summaries and to submit the required information to relevant ministries [7]. The duties of a consulate general also covered the solving various misunderstandings with the central authorities of a host country and the collection of economic and financial information useful to Lithuania [7].

Hence, from the point of view of Ernestas Galvanauskas, the network of Lithuanian honorary consulates abroad had to comprise honorary consulates, vice consulates or consular agencies in the cities of individual foreign countries (preferably ports) led by the honorary consul general subordinate to the Ministry of Foreign Affairs.

Ernestas Galvanauskas' clarifications on the procedure of appointment of honorary consuls to the members of the Seimas (December 1923) lead to an assumption that in order to implement the plan of establishment of honorary consulates, the drafting of the "Instruction for the Honorary Consular Corps" was in progress. The latter instruction provided the legal basis for the implementation of the plan for the establishment of honorary consulates [9].

Ernestas Galvanauskas did not have a chance to bring to practice the concept introduced to the members of the Seimas: it was done by the Ministers Voldemaras Čarneckis, Mečislovas Reinys and Mykolas Sleževičius who led the Ministry of Foreign Affairs after him but the foundations laid by him in 1919–1924 (the formulation of a clear vision and the legal basis developed for its implementation) enable us to call the concept after his name.

The said concept could be fully brought to life in Scandinavia (Denmark, Norway and Sweden) in 1929–1940. For a time being, such an activity model was maintained in Germany (1929–1933) and Czechoslovakia (1933–1939).

Chronology of development of the network of Lithuanian honorary and career consulates in 1919–1940

I would single out four stages of development of the network of career and honorary consulates [19]. The first stage is the stage of creation of the network of career consulates from 1919 to 1923. From 1919 to 1923, Lithuania founded career consulates exclusively as it did not have the legal framework for that. Only two honorary consuls (in Berlin and Stockholm) subordinated to Lithuanian diplomatic representatives in the host countries made an exception. During the first stage Lithuania established 12 consulates in 5 foreign countries.

The second stage started in 1924 and lasted until the end of 1928. It was the stage of creation of the network of honorary consulates and the first stage of development of the network of career consulates. In 1924, when the "Instruction for the Honorary Consular Corps" was approved, the first honorary consulates were established. In 1924, four honorary consulates were established (Tallinn, Harbin, Gothenburg, Fredericia); in 1925, an Honorary

Consulate in Helsinki and a Career Consulate in London were opened; in 1926, Honorary Consulates in Turku (*Åbo*), Viipuri (*Vyborg*), Oslo, Copenhagen and Career Consulates in the Hague and Buenos Aires were established. When Mykolas Sleževičius took over the Office of the Prime Minister after the elections to the Third Seimas, he took active steps to reform consular representation and to expand the consular network abroad.

The situation changed after the coup d'état when Augustinas Voldemaras was elected the Prime Minister and the Minister of Foreign Affairs. At first sight, no special changes with regard to the pace of development of the network of both honorary consulates and career consulates can be observed at least until 1927. The existing honorary consuls were not replaced. In 1927, Honorary Consulates were established in Stockholm, Tel Aviv (Palestine), Luxembourg and a Career Consulate was opened in São Paulo (Brazil).

The coup d'état had a two-fold influence on the development of the network of honorary consulates.

The first came to light as early as 1928, when the creation of the network of honorary consulates was suspended. Not a single honorary or career consulate was established in 1928; only the existing Lithuania's Consulate in London was raised to the rank of consulate general (1 January 1928).

The second emerged in the beginning of 1929. Having established honorary consulates predominantly in smaller countries – Finland, Denmark, Sweden, Norway, Estonia, Luxembourg, the Netherlands, in 1929 Lithuania changed the direction “towards Berlin” in order to ensure an even development of economic relations with various countries across Europe. Lithuania founded 17 consulates during the second stage.

The third stage started in 1929 and continued until the middle of 1936. It is the second stage of the development of career consulates and the first, and the most intensive, stage of the development of honorary consulates. After the Consular Agreement had been signed between Lithuania and Germany on 30 October 1928, in the beginning of 1929, honorary consulates were founded in German cities – Breslau, Stettin, Munich, Lübeck, Cologne, Dresden – and the Consulate General in Berlin. By establishing 62 consulates in foreign countries between 1929 and 1936, Lithuania significantly expanded the geography of its consulates. The creation of the network of honorary consulates in the great powers – Germany, Italy, Great Britain and its dominions – began; further the network was expanded in small European powers.

The fourth stage began in the second half of 1936 and ended with Lithuania's occupation in 1940. It is the second stage of development of the network

of Lithuanian honorary consulates, which I call the period of “densification”, and establishment of career consulates in the “hot spots” (Klaipėda and Vilnius in 1939).

The “densification policy” related to the network of Lithuanian honorary consulates abroad was launched at the end of 1939; it meant that honorary consulates or vice consulates were established next to the already existing honorary consulates general in the capitals or large ports of foreign countries. Such a pattern was not only followed in Denmark, Sweden and Norway but also Czechoslovakia (though an Honorary Consulate in Prague next to the already existing Honorary Consulate General could also be established for other reasons).

The “densification” of the network of Lithuanian honorary consulates, which began at the end of 1936, continued in 1938–1939. The plans to appoint the Honorary Consul George Grashorn next to the Honorary Consul General in Helsinki Ragnar Öller in summer of 1939 can be used as an evidence of this fact. Where an honorary consulate could not be established in parallel to the existing consulate, the existing consulate was elevated to the rank of the consulate general. Such a practice was followed in Malmö in 1938. An analogous tendency was to be followed in the case of the Honorary Consulate of Lithuania in Antwerp but the agreement from Petras Klimas was not received. In 1936–1940, Lithuania founded 10 new consulates.

Tendencies of creation and development of the network of Lithuanian, Latvian and Polish consulates: similarities and differences

Geography of the consular network

Between 1919 and 1940, Lithuania had its consulates in 30 countries worldwide [19]. Compared to Latvia and Poland, the geography of Lithuanian consulates was the narrowest. The Polish consular network (254 consulates) had the broadest geography – consulates operated in 58 countries [33]; however, Latvia took the lead by the number of consulates. Between 1919 and 1940, it had 258 consulates [29]. Honorary consulates formed the basis for Lithuanian, Latvian as well as Polish consular networks. They accounted for 75 percent in the Lithuanian consular network, 90 percent in the network of Latvian consulates, and 62 percent of the Polish consular corps.

Lithuania had the most extensive consular network in the great powers – Great Britain and its dominions, Germany, France, Italy and Scandinavian countries (Denmark, Norway and Sweden). Lithuania had the most extensive network of career consulates in the neighbouring countries – Germany and

Latvia, while the network of honorary consulates was most expanded in the great European powers and Scandinavia [19].

The review of the geography of Polish consulates makes it clear that Poland had the most extensive consular network in the great powers: France, Great Britain, the USA, the Soviet Union, and Germany. The broadest Polish network of career consulates was in Germany, Czechoslovakia, Great Britain, the Soviet Union, and the USA, while the network of honorary consulates was most expanded in Great Britain, Italy, Sweden, France, Denmark, and the Netherlands [33].

Like Lithuania and Poland, Latvia had the highest number of consulates in the great powers – Great Britain, the USA, Germany, France, and the Soviet Union. The network of career consulates was most extensive in the Soviet Union, while the network of honorary consulates was most expanded in Great Britain.

Intensity of development

Lithuania established the highest number of consulates in 1921 (7 consulates) and 1924 (8 consulates), as well as 1929 (14 consulates) and 1931 (12 consulates) [19]. Latvia was most productive in creating its consular network in 1922 (31 consulates were established), 72 consulates were opened in 1925–1926, and 42 consulates were founded in 1927–1928 [29]. Poland reached the peak of establishment of its consulates in 1919 (38 consulates) and intensively expanded their network until 1922. Between 1918 and 1922, Poland opened 94 consulates. The other stage of intensive development of the consular network started in 1932 and continued until September 1939. 117 new consulates were established in that period [33].

The chronology and statistics of the intensity of the consular network development in the three countries lead to a conclusion that the countries established their consular networks in accordance with their economic, public and political needs.

Impact of the coups d'état on the development of the consular network in Lithuania, Latvia and Poland

The impact of the coup d'état on the Lithuanian consular network has already been mentioned in this paper – the creation of the consular network was suspended in 1928 and, secondly, the establishment of honorary consulates in Germany started in the beginning of 1929. In the beginning of 1929, 6 honorary consulates and the Honorary Consulate General (Berlin) were

established in Germany [13]. It would mean that the Galvanauskas concept (a number of honorary consulates and an honorary consulate general in a single country) was first implemented only after the coup d'état, with Germany being the first country where it was done.

Let us take a look at the changes that the Latvian and Polish consular network came through after the countries shifted from the parliamentarian to authoritarian regime. In 1926, Poland started expanding its consular network in the Soviet Union: Consulates General were opened in Kharkov and Minsk and Consulates – in Leningrad, Kiev and Tbilisi [25; 30; 33]. The expansion of honorary consulates and career consulates was not suspended (as it was done in Lithuania in 1928); only the staff of career consulates was changed. Essential changes – a rapid expansion of the network of honorary consulates – began only after Józef Beck became the Minister of Foreign Affairs on 2 November 1932.

Unlike Lithuania or Poland, the impact on the Latvian consular network was different. In 1935, the Consular Statute was finally put to practice (Lithuania still used the Russian Consular Statute of 1903); fewer honorary consuls were appointed from the community of local Latvian exiles; the existing honorary consuls were replaced with the new ones (in 1935 honorary consuls were replaced in Portland, Liège, Gdańsk, Copenhagen, Rennes, Boulogne, Rouen, Thessaloniki, Vaasa, Berlin and Gävle); new honorary and career consulates were established (two new honorary and three career consulates were founded in 1934 and three honorary consulates were opened in 1935) [29, 368–392, 428].

Conclusions

The analysis of the ideas expressed by Ernestas Galvanauskas at the Seimas meeting of 5 December 1923 makes it clear that the network of Lithuanian honorary consulates abroad had to comprise honorary consulates, vice consulates or consular agencies in the cities of individual foreign countries (preferably ports) led by an honorary consul general subordinated to the Ministry of Foreign Affairs. The implementation of this concept proved to be most successful in Germany, Czechoslovakia and Scandinavian countries.

The review of the chronology of development of the network of Lithuanian honorary and career consulates in 1919–1940 enables us to distinguish four stages of the creation and development of the consular network: first – 1919–1923, second – 1924–1928, third – 1929–1936, and fourth – 1936–1940. The first and the second stages could be characterised by the expansion

of the network of career consulates, while the third and the fourth stages – by the intensive development of the network of honorary consulates.

The comparison of the tendencies of creation and development of the network of Lithuanian consulates with the Latvian and Polish consular networks revealed that the three countries had the most extensive consular network in the great powers – Great Britain, Germany and France. The basis of the consular network in the three countries comprised honorary consulates. The statistics and chronology of the development intensity of the consular network of the three countries lead to a conclusion that the countries created their consular networks in accordance with their economic, public and political needs.

References

1. Listes des représentations étrangères en Lithuanie et des agents diplomatique et consulaires de Lithuania à l'étranger. Lithuanian Central State Archives (hereafter – LCSA), 383. f., 11. i., 1. c., 58a. l.
2. Meeting of the Cabinet of Ministers of 31 July 1919. LCSA, 923. f., 1. i., 57. c., 48a. l.
3. Letter of the Cabinet of Ministers to the Ministry of Foreign Affairs of 25 October 1919. LCSA, 923. f., 1. i., 8. c., 65. l.
4. Order No. 179 of the Minister of Foreign Affairs of 6 June 1922. LCSA, 383. f., 2. i., 574. c., 262. l.
5. Order No. 180 of the Minister of Foreign Affairs of 6 June 1922. LCSA, 383. f., 2. i., 574. c., 261. l.
6. Report of the Prime Minister at the morning meeting of 11 November 1923. LCSA, 383. f., 7. i., 386. c., 79. l.
7. 1923. 12. 05. The 47th session of the 2nd Seimas. 2 Seimas. Stenogramos, 13 p.
8. 1922. 12. 30. The 13th session of the Constituent Essembly. Steigiamojo Seimo darbai, 1922, 4 knyga, 14 p.
9. "Garbės konsulų tarnybos instrukcija." *Vyriausybės žinios*, 1924. 11. liepos. Nr. 165. P. 4.
10. Rutenbergas G. "Naujųjų Lietuvos ir Vokietijos sutarčių svarbiausieji dėsniai. III. Konsulinės sutarties su Vokietija svarbiausieji nuostatai ir jų palyginimas su Lietuvos-Latvijos ir Lietuvos-Estijos konsularinių konvencijų nuostatais." *Teisė*, 1930, Nr. 17: 21.
11. "URM etatai." *Vyriausybės žinios*, 1921. 8. balandžio. Nr. 63. Pp. 9–11.
12. "URM statutas." *Vyriausybės žinios*, 1923. 25. sausio. Nr. 122. Pp. 2–4.

13. URM 1929 žinynas. Kaunas, 1929. Pp. 207–217.
14. Bukelevičiūtė, D. *Lietuvos ir Čekoslovakijos dvišalių santykių dinamika 1918–1939 metais*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla. 2010. 342 p.
15. Grigaravičiūtė, S. “Konsulat Generalny Litwy w Wilnie w roku 1939.” *Wrocław na litewskie millenium: materialy z uroczystej konferencji z okazji 1000-lecia udokumentowania nazwy Litwa*. Wrocław: Wydawnictwo Gajt, 2010. Pp. 121–130.
16. Grigaravičiūtė, S. “Lietuvos generalinis konsulas Karaliaučiuje.” *Mažosios Lietuvos enciklopedija*. T. 2. Vilnius, 2003. Pp. 279–281.
17. Grigaravičiūtė, S. “Lietuvos generalinis konsulas Klaipėdoje.” *Mažosios Lietuvos enciklopedija*. T. 2. Vilnius, 2003. Pp. 281.
18. Grigaravičiūtė, S. “Lietuvos ir Čekoslovakijos konsuliniai ryšiai 1921–1940 metais.” *Lietuva ir Čekija*, 2004, Nr. 5–7: 165–167.
19. Grigaravičiūtė, S. *Lietuvos konsulatai Skandinavijoje 1921–1940 metais*. Vilnius: VPU leidykla. 2007. 252 p.
20. Grigaravičiūtė, S. “Lietuvos konsulato Vilniuje steigimo aplinkybės (1938–1939 m.).” *Lituanistica*, 2011, Nr. 3: 262–275.
21. Grigaravičiūtė, S. “Lietuvos Respublikos konsulas Tilžėje.” *Mažosios Lietuvos enciklopedija*. T. 2. Vilnius, 2003. Pp. 281–282.
22. Grigaravičiūtė, S. “Lithuanian Consulate in Riga in 1925–1940.” *Vēsture: avoti un cilvēki. XIX zinātniskie lasījumi. Vēsture XIII*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes akadēmiskais apgāds “Saule”, 2010. Pp. 80–92.
23. Grigaravičiūtė, S. “Primary and secondary sources on the Lithuanian consulate in Daugavpils.” *Vēsture: avoti un cilvēki. Proceedings of the 16th International Scientific Readings. History X*. Daugavpils: Saule, 2007. Pp. 95–100.
24. Grigaravičiūtė, S. “The consulate of Lithuania in Vilnius (1939): New Sources and Conceptions.” *Vēsture: avoti un cilvēki. Proceedings of the 19th International Scientific Readings. History XIV*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes akadēmiskais apgāds “Saule”, 2012. Pp. 101–111.
25. *Historia dyplomacji Polskie, 1918–1939*. Tom IV. Pod red. P. Łossowskiego. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1995.
26. Janauskas, G. “Nepriklausomų valstybių reliktas: Pabaltijo kraštų garbės konsulai Kanadoje XX a. 8–9 dešimtmečiuose.” *Lietuvių diplomatija išeivijoje, 1940–1991. Straipsnių rinkinys*. Versus Aureus. 2007. Pp. 135–155.

27. Jonušauskas, L. *Lietuvos konsulatų Čikagoje 1924–2004 metais dokumentuose ir nuotraukose*. Chicago: Lithuanian Research and Studies Center, 2004. 137 p.
28. Jonušauskas, L. *Likimo vedami: Lietuvos diplomatinės tarnybos egzilyje veikla, 1940–1991*. Vilnius: LGRTC. 2003. 416 p.
29. *Latvijas ārlietu dienesta darbinieki, 1918–1991: Biogrāfiskā vārdnīca*. Sast. Ē. Jēkabsons, V. Ščerbinskis. Rīga: Zinātne, 2003. 368.–392., 403, 428. lpp.
30. Palyga, J.E. *Stosunki konsularne Drugiej Rzeczypospolitej*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1970. Ss. 221–226.
31. Petraitytė-Briedienė, A. *Lietuvos diplomatinės tarnybos šefas Stasys Lozoraitis, 1940–1983*. Vilnius: Versus aureus, 2012. 407 p.
32. Skirius, J. *Julius J. Bielskis, 1891–1976. Gyvenimas Amerikoje tarnaujant Lietuvai: JAV lietuvių veikėjas ir diplomatas*. Chicago: Lithuanian Research and Studies Center, 2004. Pp. 116–132.
33. Skóra, W. *Służba konsularna Drugiej Rzeczypospolite: Organizacja, kadry i działalność*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2006, 884 p.

Kopsavilkums

Lietuvos konsulatų tīkla izveides un attīstības koncepcija un tās īstenošana 1919.–1940. gadā

Rakstā raksturota Ernesta Galvanauska izveidotā Lietuvas konsulatų tīkla izveides un attīstības koncepcija. Autore sniedz Lietuvas konsulatų tīkla attīstības hronoloģiju un, balstoties uz noteiktiem kritērijiem, salīdzina tendences Lietuvas, Latvijas un Polijas konsulatų tīklu veidošanā un attīstībā, secinot, ka paši blīvākie konsulatų tīkli tika izveidoti lielvalstīs: Lielbritānijā, Vācijā un Francijā. Statistiskie dati un Lietuvas, Latvijas un Polijas konsulatų tīklu attīstības hronoloģija ļauj secināt, ka šīs valstīs veidoja konsulatų tīklus atbilstoši savām ekonomiskajām, sabiedriskajām un politiskajām vajadzībām.

Elīna Guščika

Tistavas-Seimaņu uzkalniņu kapulauks: izpētes vēsture un arheoloģiskais materiāls*

Atslēgas vārdi: Austrumlatvija, agrais un vidējais dzelzs laikmets, uzkalniņu kapulauki, apbedīšanas tradīcijas, senlietu materiāls

Key words: Eastern Latvia, Early and Middle Iron Age, barrow cemeteries, burial practice, artifacts

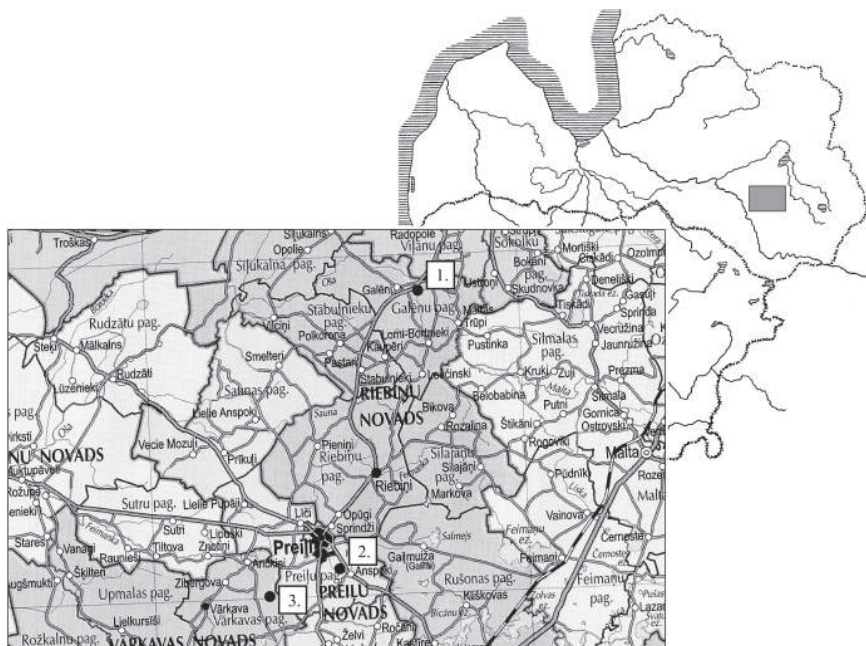
Rekonstruējot norises aizvēstures periodā, vienas no nozīmīgākajām liecībām ir apbedīšanas tradīcijas. Tās ļauj secināt gan par sabiedrības materiālo un garīgo kultūru, gan par dažādiem sociāliem aspektiem – sabiedrības uzbūvi, identitāti u.c. Latvijas un Lietuvas teritorijas agrā dzelzs laikmeta un vidējā dzelzs laikmeta pirmās puses (1.–6./7. gs.) izpētē nozīmīgs avots ir kapulauki, kur mirušie apbedīti uzkalniņos ar akmeņu riņķi [15, 54–68; 2, 98–99; 18, 217–219].

Kopumā zināmi ap 340 agrā un vidējā dzelzs laikmeta uzkalniņu ar akmeņu riņķi kapulauki (pētīti ap 140) [8, 6, 42–54]. To izplatības pamatareāls aptver Lietuvas teritorijas ziemeļu un Latvijas teritorijas dienvidu daļu, kur uz rietumiem tālākā izplatības robeža ir Venta, bet uz austrumiem – Latgales teritorija [31, 68–71]. Latgalē šo uzkalniņu identificēšana ir visai sarežģīts process, ko būtiski ietekmējis šī reģiona pieminekļu izpētes un saglabātības savdabīgais stāvoklis, kā arī vēlāka laika kapulauku uzbūves līdzība [7, 122–133]. Vienīgais droši zināmais šāda veida piemineklis ir netālu no Preiļiem konstatētais un arheoloģiski pētītais Tistavas-Seimaņu kapulauks [25, 80; 28, 40; 7, 123]. Lai arī precīza tā atrašanās vieta šobrīd nav zināma (1. piez.) (1. att.), kapulauka arheoloģiskais materiāls var sniegt nozīmīgu informāciju gan par uzkalniņu ar akmeņu riņķi apbedīšanas tradīciju īpatnībām, gan par to hronoloģiju izplatības areāla perifērijā. Tas savukārt turpmāk varētu ļaut risināt dažādus ar kapulauku un konkrēto reģionu saistītus sociālos, etniskos u.c. jautājumus.

Arheoloģiskie izrakumi Tistavas-Seimaņu kapulaukā notikuši jau 19. gadsimta pirmajā pusē – 1840. gadā izrakumus tajā veica Preiļu muižas īpašnieks

* Raksts izstrādāts Valsts pētījumu programmas “Cilvēks, sabiedrība, identitāte, valstiskums: vēstures un kultūras aspekti” ietvaros.

Mihaels Borhs (*Michael (Michał) Borch*, 1806–1881) [20, 25; 21, 272–273]. Atsaucoties uz tiešām M. Borha liecībām, izrakumu un tajos veikto atklājumu aprakstu 19. gadsimta četrdesmitajos gados sniedzis Krāslavas muižas īpašnieks Adams Antonijs Onufrijs Plāters (1790–1862) [20, 25–28, *I–III tab.*; tas pats: 21, 272–275, *I–III taf.* (2. piez.)]. Šīs publikācijas ir vienīgie līdz mūsdienām saglabājušies rakstiskie un ikonogrāfiskie avoti par kapulauku. Arī vēlāk literatūrā Tistavas-Seimaņu materiāls ir minēts vairākkārt, taču analizēts visai maz [6, 129–130; 3, 987–988; 9, 102; 16, 110; 25, 80; 7, 123; u.c.]. Detalizētāk daļu no kapulauka liecībām līdz šim skatījusi tikai Antonija Vilcāne [28, 40–42; 29], tomēr joprojām palikušas daudzas visai savdabīgas un neanalizētas parādības.

1. att. Tistavas-Seimaņu kapulauka iespējamās atrašanās vietas [12, ar papildinājumiem]: 1. – Zeimuļu kapulauks, 2. – pie Kaziņu mājām, 3. – pie Plivdu pilskalna.

Pēc M. Borha un A. Plātera sniegtajām ziņām, Tistavas-Seimaņu kapulauks atradās nelielā pakalnā, iespējams, kādas agrāk bijušas ūdenstilpnes

krastā [21, 272–273]. Kapulauku veidoja deviņi ne visai augsti, ieapaļi uzkalniņi, kas kopumā aizņēma 40 kvadrātais (jeb 141,8 m²) lielu teritoriju. Tā kā nav sniegtas ziņas ne par uzkalniņu diametriem, ne to savstarpējo izvietošanu, kādu detalizētāku ainu par kapulauka apjomu un vizuālo iespaidu nav iespējams rekonstruēt.

Tāpat pēc A. Plātera rakstītā nav noprotams, cik uzkalniņos kopumā tika rakts (3. piez.). Zināms, ka pētītajos uzkalniņos bija vērojamas vairākas kopīgas pazīmes [21, 273]. Tos visus pie pamatnes ietvēris no akmeņiem veidots riņķis. Akmeņus sedzis zemes slānis, tādējādi secināms, ka riņķi pirms izrakumu veikšanas nebija saskatāmi. Visi mirušie uzkalniņos bija guldīti ar galvu austrumu virzienā. Kā noprotams, vispārīga kapu pazīme bija arī pie apbedītajiem likti akmeņi. Pie viena no apbedītajiem atradušies divi palieli akmeņi, virs kuriem balstījies vēl trešais, kas, pēc M. Borha un A. Plātera ziņotā, veidojis sava veida kapa velvējumu. Tradīcija pie mirušā novietot atsevišķus akmeņus ir raksturīga agrā un vidējā dzelzs laikmeta sākuma uzkalniņos [25, 35, 38; 15, 62–63], bet attiecībā uz virspusē likto akmeni nav nosakāms, vai tas tiešām ir apzināts apbedīšanas tradīciju elements vai nokļūvis tur nejauši, apberot kapu ar zemes slāni.

Pievēršoties konkrētu uzkalniņu un kapu aprakstam, Konstantīns Grēvings (*Constantin Caspar Andreas von Grewingk*, 1819–1887) 1871. gadā minējis, ka Tistavas-Seimaņu uzkalniņos bija apbedīti viens, divi vai trīs mirušie [6, 129]. M. Borhs un A. Plāters gan tikai diviem uzkalniņiem minējuši precīzu tur atklāto apbedīto skaitu, kā arī snieguši šo kapu nelielu aprakstu [21, 273–274]. Vienā no pētītajiem uzkalniņiem atklāti divi apbedījumi, kas pēc kaulu formas un izmēriem interpretēti kā iespējami sieviešu apbedījumi (4. piez.). Savukārt kādā citā uzkalniņā konstatēti trīs kapi, kas interpretēti kā sievietes, vīrieša un nenosakāma dzimuma bērna apbedījumi. Pie tā dēvētā vīrieša apbedījuma atklāts dzelzs nazis un važiņas fragments, bet sievietes kapā – bronzas rotadata (pie galvaskausa) un aroce (krūšu daļā). Tāpat minēts, ka divos sieviešu apbedījumos (kuros no iepriekšminētajiem – nav nosakāms) mirušo galvgaļos atklāti bronzas kaklariņķi. Visos gadījumos precīzākas ziņas par skeletu stāvokli (5. piez.), apbedīto novietojumu uzkalniņā un attiecībā vienam pret otru nav sniegtas.

Pēc šiem konkrēto uzkalniņu aprakstiem ziņojumā seko neskaidras liecības par dažādos neprecizētos un sīkāk neaprakstītos kapos atklātām senlietām [21, 274–275]. Zināms, ka vairākos kapos atklāti audumu rotāšanai izmantotie riņķīši un vismaz viena spirālīte. Vienā kapā zem mirušā kreisās rokas kauliem tika atrasts dzeramā raga fragments, bet kādā citā apbedījumā pie

mirušā kakla daļas atradās autoru tā dēvētais bronzas amulets ar nelieliem piekariņiem. Pēc ziņojuma noprotams, ka līdzīgs priekšmets atklāts pie vēl viena mirušā tā vidukļa daļā. Savukārt kāda uzkalniņa augšējā daļā atklātā kapā konstatēts dzelzs cirvis. Tāpat ziņojumā minēts, ka kapulaukā atrasti 16 cirvjveidīgi (*beilförmigen*) āmuri, pa vienam pie katra mirušā. Tas liek secināt, ka kopā Tistavas-Seimaņu kapulaukā identificēti vismaz vēl 16 apbedījumi. Nav gan noprotams, cik uzkalniņos tie atradušies un vai tie bijuši nepostīti vai daļēji postīti apbedījumi. Iespējams, šis ir pieņēmums, balstīts tikai uz savrupatradumu skaitu.

Kā redzams, kapulauka apbedīšanas tradīciju raksturojums ir visai nepilnīgs, kas, visticamāk, saistāms ar izrakumu metodiku. Izpētes gaita ziņojumā nav aprakstīta, piefiksēts vien, ka “pirmais uzkalniņš netika izpētīts ar pietiekamu rūpību” [21, 273]. Ņemot vērā neprecīzo dokumentāciju, domājams, arī pārējo uzkalniņu “izpēte” bija visai vienkārša. Visticamāk, līdzīgi kā vairumā 19. gadsimta izrakumos [4, 513–514; 8, 10–11], uzkalniņš bez kādas konkrētas sistēmas vienkārši norakts, galveno uzmanību pievēršot antikvārām vērtībām – senlietām. Par to liecina arī fakts, ka M. Borhs ziņojumu nav pats rakstījis un, iespējams, ko tādu nemaz neplānoja darīt.

Tomēr arī Tistavas-Seimaņu kapulauka senlietu materiāls nav vienkārši raksturojams. Kopumā no kapulauka saglabājušās vien piecas senlietas [11], tomēr avotos minētais skaits ir krietni lielāks – ap 26. Arī pētnieki līdz šim uzmanību veltījuši galvenokārt reāli apskatāmām senlietām [16, 110; 28, 40–41].

Vairums priekšmetu, kas saglabājušies tikai 19. gadsimta vidus zīmējumos, ir grūti analizējami [21, I–III *taf.*] (2. att.). Pirmkārt, nav doti visu artefaktu zīmējumi. Otrkārt, zīmējumiem trūkst mēroga un šķērsriezumu, kas liedz pilnvērtīgi spriest par senlietu izmēriem un formu. Tikai par atsevišķiem priekšmetiem jautājumi nerodas. Piemēram, riteņadata agrā dzelzs laikmeta uzkalniņos ar akmeņu riņķi ir raksturīgs rotadatu veids, un šādas rotadatas ar astoņu spieķu galviņu tiek attiecinātas uz C1b-C2 periodu (220.–300. g.) [15, 129]. Vairākus priekšmetus ir visai grūti datēt (dzeramrāga fragments, spirālite), tomēr arī par to identifikāciju un atribūciju apskatāmā perioda uzkalniņiem šaubas nerodas. Turpretī A. Plātera un M. Borha minētais važiņas fragments, pēc zīmējuma spriežot, atgādina arī uzkalniņu kapos bieži sastopamo spirālgredzenu, tomēr mēroga neesamība liedz šādu iespēju izvērtēt. Uzkalniņu areālam neraksturīgs ir arī zīmētais priekšmets, ko A. Plāters un M. Borhs dēvē par bronzas riņķi vai vainagu ar ozolziļu galiem [21, 274–275]. Precīzas analogijas šim artefaktam nav izdevies atrast, taču, pēc lapā

zīmēto priekšmetu mērogu attiecībām un formu līdzībām spriežot, priekšmets varētu būt pieskaitāms agrajā dzelzs laikmetā uzkalniņos plaši izplatītajiem kaklariņkiem ar konu galiem. Lai arī apskatāmo uzkalniņu materiālā kaklariņkiem ar konu galiem vīts loks nav sastopams, šāda veida eksemplāri atklāti, piemēram, mūsdienu Lietuvas teritorijas piejūras reģiona agrā dzelzs laikmeta pieminekļos [5, 76. *pav.*, 101. *pav.*]. Jāpiemin, ka ziņojumā arī otrs Tistavas-Seimaņu kapulauka tipiskas formas agrā dzelzs laikmeta kaklariņķis dēvēts par vainagu [21, 275, *I tab.*]. Grūti novērtēt kapulaukā atklātā, visticamāk, iedzītņa naža jeb dunča formu un hronoloģiju. Vēl jo neskaidrāka ir tā dēvēto cirvjveidīgo āmuru hronoloģija. Zīmēts ir viens no kopumā 16 ziņojumā minētajiem šāda veida priekšmetiem, kura izskats raisa šaubas par tā saistību ar aizvēsturi (6. *piez.*).

2. att. A. Plātera publikācijā pievienotie zīmējumi Tistavas-Seimaņu senlietām, kuru atrašanās vieta pašreiz nav zināma (senlietu savstarpējās lielumu attiecības iespēju robežās saglabātas) [20, *I–III tab.*]:

1. – kaklariņķis (?), 2. – riteņadata, 3. – spirālīte, 4. – važiņas fragments (spirālgredzens?), 5. – dzeramā raga fragments, 6. – nazis, 7. – publikācijā dēvētais cirvjveida āmurs.

3. att. Latvijas Nacionālā vēstures muzejā esošie Tistavas-Seimaņu kapulauka kolekcijas priekšmeti [11]:

1. – bronzas kaklariņķis ar konu galiem,
- 2.–3. – br. aproces ar sašaurinātiem, griezumā apaļiem galiem,
4. – br. deniņriņķis (?), 5. – dzelzs cirvis.

Daudz precīzāk raksturojamas reāli apskatāmās senlietas [11], tomēr arī ne visas (3. att.). Tistavas-Seimaņu kolekcijā atrodamās lentveida aproces ar sašaurinātiem galiem ir tipisks rotu veids uzkalniņos ar akmeņu riņķi, kas izmantotas, sākot no B2 perioda (70.–150. g.) līdz pat C2 periodam (250.–300. g.) [115, 138]. Tāpat arī kaklariņķis ar konu galiem ir izplatīta rota apskatāmajos uzkalniņos. Tistavas-Seimaņu kapulaukā atrastais atbilst šo kaklariņķu 4. grupai, kas datēta ar C3-D periodu (4.–5. gs.) [17, 294–296; 15, 93–94]. Savukārt par netipisku uzkalniņiem ar akmeņu riņķi uzskatāms šaurasmens cirvis ar ovālu kātcaurumu, norauktu pieta segu un mēlesveida izlaidumiem kātcauruma sānos. Tas datējams ar 5.–7. gs. [1, 68. att.; 14, 59, 153 (14. pav.)]. Zīmīgi, ka uz cirvja vērojama arī uguns patina jeb degšanas pēdas.

Daudz lielāka neskaidrība ir ar priekšmetu, ko M. Borhs

un A. Plāters interpretē kā amuletu – iespējamu kakla rotājuma vai jostas elementu (kulonu) [21, 274]. Kā galveno pierādījumu ziņojuma autori min Eistahija Tiškēviča (*Eustachy Tyszkiewicz*, 1814–1873/1874) 19. gs. vidū publicēto Austrumlietuvas Taurāģes (*Tauragniai*) uzkalniņu kapulauka sievītes apbedījuma inventāru [21, 274], kur redzams vitais kaklariņķis ar tā cilpveida galos ievērtiem piekariņiem un kā sava veida kaklariņķa aizdari izmantotu analogisku t.s. amuletu [26, 55, V tab.]. Rihards Hausmans (*Richard Gustav Gotthard Hausmann*, 1842–1918) savukārt pieļāvis, ka priekšmets,

iespējams, ir savdabīgas formas sakta (*Federfibel*) [9, 102]. Vēlāk literatūrā šī artefakta pielietojums nav analizēts un precizēts.

Apzīmējums “amulets”, iespējams, nav nepareizs (7. piez.), tomēr šīs senlietas sasaiste ar kaklarotām, krūšu rotām vai pat jostu ir diskutabla. Tā nenoslēgtā forma varētu būt traucējošs faktors, lai priekšmetu lietotu kā vienkāršu piekariņu. Jāpiemin, ka arī šāda (vai jebkāda cita) priekšmeta izmantošana vīto kaklariņķu aizdarē nevienā citā gadījumā, izņemot minēto Taurāģes publikāciju, nav novērota (8. piez.). Ļoti iespējams, ka konkrētais Taurāģes kaklarotas salikums ir tikai E. Tiškēviča interpretācija vai izpratne par atklātajām liecībām, uz ko jau norādījuši vairāki pētnieki [32, 40; 10, 45–46]. Šādu tendenci visai brīvi interpretēt senlietas apstiprina arī M. Borha un A. Plātera Tistavas-Seimaņu kapulaukā iegūto priekšmetu kļūdainie skaidrojumi. Piemēram, apgērba saspraušanai domātā rotadata, kas atklāta netālu no mirušā galvgaļa, uzskatīta par matu rotu [21, 273]. Tāpat, kā jau minēts, arī kaklariņķis kļūdaini nodēvēts par vainagu. Savukārt, lai interpretētu šo priekšmetu kā saktu, tam trūkst aizdares mehānisma. Arī nekādas iespējamās aizdares mehānisma paliekas uz senlietas nav novērojamas.

Apskatot detalizētāk priekšmeta izmērus un formu, pieļaujama iespēja, ka šis tā dēvētais amulets lietots kā deniņrota. Tā aptuvenais diametrs ir 7,7 cm, kas pilnībā atbilst agrā un vidējā dzelzs laikmeta deniņriņķu izmēriem (kopumā 1.–6./7. gs. deniņriņķu diametrs ir 3–11 cm) [30, 33–42; 15, 85–86]. Zīmīgi, ka Tistavas-Seimaņu kapulaukā (neminot gan konkrētu uzkalniņu vai kapu) atklāts vēl viens šāda veida priekšmets. Kā jau rāda nosaukums, deniņriņķi pie galvassegas lielākoties tika valkāti pa pāriem, katrā galvas pusē. To atrašanās dažādās kapulauka (vai arī tikai viena uzkalniņa) vietās varētu būt jau iepriekš veiktu postījumu vai nepilnīgo izrakumu metožu sekas. Attiecībā uz to formu jāsaprata, ka arī šajā gadījumā precīzas analogijas bez jau minētā Taurāģes eksemplāra nav izdevies atrast. Tomēr, ņemot vērā deniņriņķu daudzveidību [29, 33–42], nav izslēgts, ka varēja būt arī šādi veidota rota. Lielākā līdzība vērojama ar t.s. Austrumlietuvu uzkalniņu areālā raksturīgajiem gredzenveida deniņriņķiem [30, 40 (11.–12. pav.), 51 (23. pav.)]. Pieņemot, ka šāds priekšmets Taurāģes kapulaukā tiešām atklāts slēgtā kapa kompleksā kopā ar vīto kaklariņķi, tas tāpat kā kaklariņķis datējams ar C3-D periodu (4. gs.) [23, 113].

Balstoties uz senlietu materiālu un vairākiem (kaut arī visai neskaidri raksturotiem) apbedīšanas tradīciju elementiem – mirušo guldīšanu kolektīvos uzkalniņos dažādos uzbēruma slāņos, akmeņu likšanu pie mirušā un akmeņu riņķa veidošanu –, Tistavas-Seimaņu kapulauka izveidošana visai droši attie-

cināma vismaz uz 3. gadsimta otro pusi – 4. gadsimtu. Tādējādi tas pilnībā iekļaujas 1.–6./7. gs. uzkalniņu ar akmeņu riņķi apbedīšanas tradīciju areālā. Turpretī kapulauka izmantošanas beigu hronoloģiskā robeža nav skaidra. Senlietu materiāls liecina, ka kapulauks izmantots vēl vismaz 6.–7. gadsimtā. Taču uz šo periodu attiecināmais cirvis ar mēlesveida izlaidumiem kātcauruma sānos nav raksturīgs 1.–6./7. gadsimta uzkalniņiem ar akmeņu riņķi. Turklāt uz tā vērojamā ugunspatina varētu nozīmēt, ka kādā no uzkalniņiem bijis ugunskaurs, kas arī nav raksturīga parādība agrā dzelzs laikmeta un vidējā dzelzs laikmeta sākuma uzkalniņos. Tiesa gan, analogiska parādība – 7.–8. gadsimta ugunskaurs (18. kaps) – vērojama, piemēram, Ratulānu uzkalniņā netālu no Saukas ezera tagadējā Jēkabpils novadā [25, 19].

Tomēr neskaidrs joprojām ir jautājums, vai kapulauks tiešām nepārtraukti ilgstoši izmantots vai arī uzkalniņa virsējā kārtā atklātais apbedījums ar minēto cirvi uzskatāms par atsevišķu pēcapbedījumu. Mirušo kremācija kaut arī sporādiski, bet jau kā visai raksturīga apbedīšanas tradīcija parādās ap 7.–8. gadsimtu Austrumlatvijas teritorijā par dominējošajiem kļuvošajos līdzenajos kapulaukos [2, 149–150; 22, 19–20; 24, 102; 28, 41]. Tādējādi nav izslēgts, ka Tistavā-Seimaņos bijis ne tikai 1.–6./7. gadsimta uzkalniņu kapulauks, bet arī vidējā dzelzs laikmeta otrajā pusē izveidojies līdzenais kapulauks. Tas saskan ar Elvīras Šnores (1905–1996) pieņēmumu, ka Tistavas-Seimaņu kapulauks identificējams ar uzkalniņu vietu pie Galēnu muižas un līdz ar to varētu atrasties tiešā tuvumā vidējā un vēlā dzelzs laikmeta Zeimuļu līdzenajam kapulaukam [25, 80; 2, 343–344]. Zīmīgi, ka Zeimuļos kā savrupatradums iegūts arī viens agrā dzelzs laikmeta šaurasmsens cirvis [25, 81]. Šāda apbedīšanas tradīciju pārmaiņa (vai, iespējams, kādā brīdī pat koeksistence) varētu liecināt par kādām būtiskām ideoloģiskām, etniskā sastāva utt. pārmaiņām reģionā. Šeit jāpiemin, ka austrumu daļas apskatāmie uzkalniņi ar akmeņu riņķi literatūrā galvenokārt tiek saistīti ar sēļu etnoģenēzi, savukārt vidējā dzelzs laikmeta otrajā pusē raksturīgās līdzeno kapulauku apbedīšanas tradīcijas – ar latgaļiem [piem.: 24, 102]. Turklāt, ja pētīta bija tomēr tikai daļa no kapulauka uzkalniņiem, nav izslēgts, ka Tistavā-Seimaņos, līdzīgi kā vairākos citos Latvijas un Lietuvas austrumu daļas kapulaukos [24, 104], blakus 1.–6./7. gadsimta uzkalniņiem atradušies arī vēlā dzelzs laikmeta (10.–12. gadsimta) uzkalniņi. Lai arī mirušo apbedīšana šajos vēlākajos uzkalniņos ir citādāka (9. piez.), vizuāli tie atšķiras tikai ar mazākiem izmēriem un savstarpēji ciešāku izvietojumu [22, 35–52]. Tā kā Tistavas-Seimaņu gadījumā uzkalniņu izmēri un to izvietojums nav zināms, šāda varbūtība nav izslēdzama. Tas savukārt ļauj tālāk izvirzīt jautājumu par iemesliem,

kas tad lika kādai sabiedrībai savus mirušos apbedīt nevis jaunā, bet gan jau senāk izmantota kapulauka vietā. Turklāt šajā gadījumā nevar pieļaut nejaušības faktoru, jo uzkalniņi savu labi pamanāmo vizuālo veidolu bija saglabājuši vismaz līdz pat 19. gadsimtam.

Kopumā var teikt, ka Tistavas-Seimaņu kapulauka visai savdabīgais arheoloģiskais materiāls, neskatoties uz pētniecības nepilnīgo dokumentāciju, atspoguļo daudzveidīgus ar Latgales teritorijas dzelzs laikmeta periodu saistītus procesus un sniedz nozīmīgu informāciju par uzkalniņu ar akmeņu riņķi apbedīšanas tradīcijām šajā reģionā.

Piezīmes

1. Zināms, ka kapulauks atradies netālu no Preiļiem starp Tistavas (*Tystowa*, *Tystowo*) un Seimaņu (*Siejmanami*, *Seimany*) ciemiem, kas šobrīd vairs nav identificējami. E. Šnore, balstoties uz 20. gs. sākuma G. Ansberga ziņām, uzskatīja, ka šī apbedījumu vieta būtu identificējama ar Zeimuļu kapulauku [25, 80]. Savukārt pēc A. Anskapa pieņēmuma tas atradies netālu no tagadējā Vārkavas ciema Kaziņu māju rajonā [27, 2]. Turpretī A. Vilcāne arī pieļauj, ka ar Tistavas-Seimaņu kapulauku varētu būt saistāmi B. Brežgo ziņojumā minētie uzkalniņi pie Plivdu ciema [28, 40; 13, 2].
2. Turpmāk darbā izmantots (un atsaucēs norādīts) tikai viens no šiem izdevumiem – vācu valodā 1848. gadā izdotā publikācija.
3. Ņemot vērā atsevišķu uzkalniņu aprakstu un neskaidro formulējumu, iespējams arī noprast, ka pētījumi veikti tikai trijos vai pat divos uzkalniņos [28, 41; 7, 123].
4. Ņemot vērā M. Borha izvirzītos antropoloģisko izvērtējumu kritērijus – kaulu lielumu un visai nekonkrēti minēto formu, dotie apbedīto dzimumi varētu būt visai apšaubāmi. Ne vienmēr šie faktori ir pietiekami dzimuma rādītāji, īpaši, ja tos noteicis nespeciālists [19, 95–96]. Nav saglabājušās nekādas ziņas, ka atklāto apbedījumu osteoloģiskajā izvērtējumā būtu piesaistīts kāds šai jomai tuvs speciālists.
5. Izņēmums ir kaps ar atklāto aproci, kuras atrašanās vieta krūšu rajonā ļāva M. Borham un A. Plāteram secināt, ka rokas mirušajai bija saliktas uz krūtīm.
6. Lai arī agrā dzelzs laikmeta uzkalniņos ir raksturīgi arī viduslaiku un jauno laiku pēcapbedījumi, arī tajos nav konstatēti pie mirušajiem likti šāda veida priekšmeti (turklāt vēl konsekventi pie daudziem mirušajiem, kā tas ir norādīts attiecībā uz Tistavas-Seimaņu kapulauku) [25, 72–75].

7. Balstoties uz etnogrāfiskajām paralēlēm, apbedīšanas tradīciju analizēs viss kapa inventārs un ornamenti nereti tiek interpretēti kā sava veida amuleti jeb aizsardzības un veiksmes elementi [19, 7–11].
8. Vītie kaklariņķi pēc galu izveides principa ir vienīgie, kam būtu iespējams pielietot kādu atsevišķu aizdares elementu.
9. Mirušie ir apbedīti samērā nelielos, individuālos uzkalniņos, kur mirušais guldīts uzkalniņa pamatā ieraktā līdz 1 m dziļā kapa bedrē. Visbiežāk šādi uzkalniņu kapulauki ir visai lieli, taču nav izslēgts, ka līdz 19. gs. vidum arī kāds no Tistavas-Seimaņu kapulauka uzkalniņiem bija jau pilnībā nopostīts un sākotnēji to bijis vairāk.

Bibliogrāfija

1. Atgāzis, M. *Tuvciņas ieroči senajā Latvijā 10.–13. gs. Promocijas darbs. Pielikums*. Rīga, 1998. 98 lpp. (Glabājas Latvijas Nacionālajā bibliotēkā (turpmāk: LNB) un Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta (turpmāk: LU LVI) Arheoloģisko materiālu krātuvē.)
2. Bīrons, A., Mugurēvičs, Ē., Stubavs, Ā. u.c., red. *Latvijas PSR arheoloģija*. Rīga: Zinātne, 1974. 374 lpp., 80 tab.
3. Brandt, A. "Alte Gräber u. darin gefunden Alterthümer in Polonisch-Livland." In.: *Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curland's Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur*. Dorpat, 1846. S. 981–990.
4. Brežģis (Brežgo), B. "Senatnes pieminekļu aizsardzība Latgalē laikmetā no XVIII–XX gs." *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1931, Nr. 5–6: 511–522.
5. Černiauskas, T., Mikēnas, J., Veineikyte, L., red. *Lietuvių liaudies menas*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958. 359 p.
6. Grevingk, C. "Ueber heidnische Gräber Russisch Litauens und einiger benachbarter Gegenden, insbesondere Lettlands und Weissrusslands." Grām.: *Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat*. 6. Band. Dorpat, 1871. S. 5–242, I–II taf.
7. Guščika, E. "Agrā dzelzs laikmeta kapu uzkalniņi ar akmeņu riņķi Latgales teritorijā." Grām.: *Vēsture: avoti un cilvēki. XXII Zinātniskie lasījumi. Vēsture XVI*. Daugavpils: Saule, 2013. 122.–133. lpp.
8. Guščika, E. "Latvijas un Lietuvas teritorijas uzkalniņu ar akmeņu riņķi kapulauku izpētes vēsture." *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2011, Nr. 2: 5–57.

9. *Katalog der Ausstellung X. archäologischen Kongress in Riga 1896*. Riga, 1896. 255 S., 1.–34. taf.
10. Kulikauskas, P., Zabiela, G. *Lietuvos archeologijos istorija (iki 1945 m.)*. Vilnius: Diemedis, 1999. 328 p.
11. Latvijas Nacionālais vēstures muzejs (turpmāk – LNVM), Arheoloģijas departamenta senlietu krājums. Tistavas-Seimaņu kolekcija, Inv. Nr. RDM I 97–98, 100–102.
12. *Latvijas Republikas administratīvais iedalījums mērogā 1: 400 000. (Novadu karte)*. Rīga: Jāņa sēta, 2009. Pieejama Latvijas Universitātes Ģeogrāfijas un zemes zinātņu fakultātes WMS sistēmā, adrese: <http://kartes.geo.lu.lv>. (27.03.2013).
13. LNVM arheoloģisko objektu apzināšanas dokumentācija, Daugavpils apr. Preiļu pag. Plivdu pilskalna lieta. CVVM 235008:1-3, AO 3130:1-3 (B. Brežgo ziņojums, [b. g.]).
14. Malonaitis, A. *Geležiniai šiauraašmeniai kirviai Lietuvoje*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2008. 308 p.
15. Michelbertas, M. *Senasis geležies amžius Lietuvoje*. Vilnius: Mokslas, 1986. 272 p.
16. Moora, H. *Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr. 1. Teil: die Funde*. Õpetatud Eesti seltsi Toimetused XXV = *Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XXV*. Tartu-Dorpat, 1929. 194 S., I–III tab.
17. Moora, H. *Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr. II. Teil: Analyse*. Õpetatud Eesti seltsi Toimetused = *Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft* = *Commentationes Litterarum Societatis Esthonicae*, XXIX. Tartu: Npetatud Eesti selts, 1938. 749 S.
18. Mugurēvičs, Ē., Vasks, A., zin. red. *Latvijas senākā vēsture 9. g. t. pr. Kr. – 1200. g.* Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2001. 463 lpp.
19. Parker Pearson, M. *The Archeology of Death and Burial*. [S. l.]: Sutton Publishing, 1999. 250 p.
20. Plater, A. “O dawnych grobach i starożytnościach odkrytych w Inflantach Polskich.” Ks.: *Rubon. Pismo zbiorowe, poświęcone pożytecznej rozrywce. Tom V*. Wilno: Drukiem Józefa Zawadzkiego, 1845. Pp. 7.–33., 3 tabl.
21. Plater, A. “Ueber alte Gräber und Alterthümer in Polnisch-Livland.” In.: *Mittheilung aus dem Gebiete der geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's, herausgegeben von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde*

- der russischen Ostsee-Provinzen*, IV. Rīga: Nicolai Kymmel's Buchhandlung, 1848. S. 272–275.
22. Radiņš, A. 10.–13. gadsimta senkapi latgaļu apdzīvotajā teritorijā un Austrumlatvijas etniskās, sociālās un politiskās vēstures jautājumi (*Latvijas Vēstures muzeja raksti*. Nr. 5). Rīga: N.I.M.S., 1999. 199 lpp.
 23. Rimantienē, R., red. *Lietuvos TSR archeologijos atlasas, III. I–XIII a. pilkapynai ir senkapiai*. Vilnius: Mokslas, 1977. 192 p., 1.–11. žem.
 24. Simniškūtē, A. “Memory and identity: genuine or fake? Once more on the question of the “Selonian” culture.” In: *Interarchaeologia, 3. Papers from the Third Theoretical Seminar of the Baltic Archaeologists (BASE) Held at the University of Latvia, October 5–6, 2007. Memory, Society, and Material Culture*. Rīga, Helsinki, Tartu, Vilnius, 2009. Pp. 99–110.
 25. Šnore, E. *Agrā dzelzs laikmeta uzkalniņi Latvijas austrumu daļā*. Rīga: Zinātne, 1993. 112 lpp., 2 piel.
 26. T... [Tyszkiewicz], E. *Rzut oka na źródła archeologii krajowej, czyli opisanie zabytków niektórych starożytności, odkrytych w Zachodnich Guberniach Cesarstwa Rosyjskiego*. Wilno, 1842. 56 p. VIII tab.
 27. Valsts kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcijas Pieminekļu dokumentācijas centrs, Preiļu raj. Vārkavas pag. lieta. Inv. Nr. 29487/7317-2 I (A. Anspaka 1987. gada 28. jūlija vēstule J. Urtānam).
 28. Vilcāne, A. *Latgaļu kultūras veidošanās dzelzs laikmetā (1.–12. gs.) (pēc Dubnas upes baseina arheoloģiskā materiāla)*. Promocijas darbs. Rīga, 2001. 248 lpp., piel. (Glabājas LNB un LU LVI Arheoloģisko materiālu krātuvē.)
 29. Vilcāne, A. “Par sēļu iespējamību Dubnas baseinā.” *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, A daļa, 2001, Nr. 576 (55. sēj.): 63–71.
 30. Volkaitē-Kulikauskienē, R. “Senovės lietuvių moterų galvos dangai ir jos papuošalai.” Kn.: *Iš lietuvių kultūros istorijos*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1959. Pp. 30.–53.
 31. Михельбергас М. «Заселение территории культуры курганов Жемайтии Северной Литвы и Южной Латвии в римский период.» Grām.: *Pētījumi zemgaļu senatnē. Latvijas Vēstures muzeja raksti*. Nr. 10. Rīga: N.I.M.S., 2004. C. 67.–75. lpp.
 32. Покровский Ф. *Археологическая карта Ковенской губернии*. Вильно, 1899. 161 с.

Summary

Tistava-Seimaņi Barrow Burial Field: History of Research and Archaeological Material

Barrow cemeteries with stone circles are important sources for reconstruction of the history of the Early Iron Age and the first half of the Middle Iron Age (1st–6th/7th century) in the territory of the present-day Latvia and Lithuania. They were widely spread in Northern Lithuania and Southern Latvia; the eastern boundary was middle part of Latgale. However, there is known only one clearly identified barrow cemetery – Tistava-Seimaņi in Preiļi district (the precise location of the cemetery is not known).

Tistava-Seimaņi cemetery with nine barrows and inhumation graves was excavated in the middle of the 19th century by Michael Borch. The description was given by Adam Plater. In documentation, there were many gaps, which were caused by rudimentary archaeological methodology, which was tended to pay main attention to artifacts. Probably, because of these gaps, in literature there is a lack of detailed analysis of burial practice in Tistava-Seimaņi. Moreover, the artifacts are only partly analyzed. In publication, there were mentioned around 26 artifacts; only five of them were preserved. Besides, in many cases, based on the drawings, it is very difficult to identify and date the finds (some of them are not characteristic of the barrows with stone circle). On the whole, it is possible to conclude that the cemetery dates back to the second half of the 3rd century or to the 4th century. The date of the latest burials in the cemetery is not so clear. At least one axe is attributed to the 5th–7th century. Besides, there is patina left by fire on it. The cremation burial is not characteristic of the barrows with stone circle dated back to the 1st–6th/7th century, but in 7th–8th century, they sporadically appeared in the flat cemeteries (which in this time became the dominant burial practice in the territory of Eastern Latvia). It is possible that in the Early Iron Age, barrows formed a flat cemetery there (possibly, Zeimuļi). It is also not excluded that some of the barrows in Tistava-Seimaņi cemetery might be dated back to the Late Iron Age (10th–12th centuries), since it is known practice in Eastern Latvia and Eastern Lithuania.

Aleksandrs Ivanovs, Aleksey Varfolomeyev

Basic Approaches to Creation of Historical Semantic Networks

Key words: Semantic Web, technologies, Historical Semantic Network, historical research

Atslēgas vārdi: semantiskais tīmeklis, tehnoloģijas, *Historical Semantic Network*, vēstures pētniecība

Nowadays, Semantic Web technologies are widely used for the representation of historical data on the Web as well as for the construction of scholarly network environments [1; 4; 7; 8; 10; 11; 13; 16; 18]. Web sites as a universal mode of representation of historical data in digital environment provide researchers with appropriate, efficacious tools that are conducive for historical research. Such Web sites can perform (and more often than not they really perform) three important functions. First, they contribute to the preservation of historical information. Second, Web sites facilitate the progress in research activities by means of involving researchers in a Web-community and providing them with primary data and, at the same time, with appropriate research tools that can be used for data retrieving and processing. Coordination of research activities within the frameworks of a certain Web-community requires the introduction of modern technologies and the creation of the knowledge-based information systems. Third, Web sites also provide an opportunity to link data retrieved from a number of similar Web sites, as well as to elaborate and verify interpretations of historical evidences and hypothetical reconstructions (actually, descriptions) of historical facts. Nowadays, the existing Web sites do not perform the latter function; however, this function is very important and quite topical, since it corresponds with the paradigm of the Semantic Web.

Besides the Web sites, Web publications of historical records and the “publishing environment” as such form an essential component of the scholarly information infrastructure. Our experience acquired in the course of designing the electronic edition of medieval documentary records [6; 7; 17; 18; 19] testifies that comprehensive electronic editions can emerge due to the close cooperation of researchers and effective, multifunctional scholarly information infrastructure. Since both Web sites and Web publications perform

quite similar functions – they promote the emergence and development of a Web community of researchers, Web sites should be linked with Web publications to create complex information systems designed for the purposes of historical research. This approach to the creation of a comprehensive information system has been already implemented in the project “Monasterium” [e.g., see 21]. It should be noted that representation of historical sources on the Web, as well as semantic linkage of their information is a preparatory work for performing synthetic operations, i.e. reconstruction of the aspects of historical reality on the basis of the evidences provided by historical sources. Therefore, historical information retrieved from different historical sources should be incorporated into a knowledge-based information system that is specially created for the purposes of synthetic operations.

In this paper, we present some promising approaches to the creation of such semantic networks [see also 7; 15, 154–161; 17; 19]. According to this approach, a specialized semantic network, which accumulates the knowledge about definite historical aspects in order to generate new knowledge by means of automatic reasoning, should be created. The first feature of the Historical Semantic Network is the principal role assigned to historical sources. It means that connecting links between the objects (entities) of the network – historical data related to events, persons, historical monuments, institutions, geographical sites, and so on, and so forth – are constituted (actually, reconstructed) in accordance with the evidences of historical sources. The links between the objects of the Historical Semantic Network provide definite interpretations of historical facts. The second characteristic feature of the Historical Semantic Network is the fuzziness of almost all aspects of information in the semantic network. The source of this fuzziness is the uncertainty of expert evaluations and interpretations of historical data; moreover, evidences of historical records can be either fragmentary and contradictory, or doubtful and uncertain. It is obvious that such a network should be able to process uncertain and/or contradictory information provided by historical sources. Nowadays, the methods of processing discrepant (uncertain) information are being intensively developed by the Semantic Web community [e.g., see 9; 12; 14].

Building the Historical Semantic Network, such well-known, universal technologies as Resource Description Framework (RDF) and Ontological Web Language (OWL) can be applied. There are different programs that provide tools appropriate for editing RDF-graphs and OWL-ontologies, as well as for transformation of RDF- and OWL-files into another, more convenient, format. However, the use of these tools within the frameworks of a

Web site, which represents historical data, creates some problems for historians, since highly skilled professionals are needed to employ these tools. Therefore, for the purposes of creation of the Historical Semantic Network, ACEWiki – one of the Semantic Wiki-systems that has been developed within Attempto Project [20] – can be employed. In this Wiki-system, texts are recorded in a controlled natural language – ACE (Attempto Controlled English) [3; 16]. It makes possible for ordinary (nonprofessional) users to manage the content of the system.

However, Wiki-systems do not solve the problems posed by discrepancy of historical data. In order to process, evaluate, and aggregate historical data applying paraconsistent logic, special programs, which are used to make a logical statement, are needed. Unfortunately, Resource Description Framework and Ontological Web Language do not make this task easier, since these technologies also ask for the development of a special software. To our mind, in order to process discrepant/uncertain information within the Historical Semantic Network, Attempto Controlled English should be adapted to the vector valued paraconsistent logic [2].

All in all, the potentialities of the Historical Semantic Network can be fully revealed due to the interaction of different systems of historical objects. The main precondition for such interaction is the emergence of a number of Web sites that represent historical information about different regions, which are organized according to a similar pattern. By means of modern Web technologies, researchers can feed in additional data, share historical information, retrieve necessary evidences related to similar historical objects, and perform synthetic operations including interpretation of historical data, revealing indirect information, and advancement of new hypotheses.

Nowadays, a generally recognized technology of linkage of data, which are represented in different formats on different Web sites, is SOAP Web-services technology. This technology comprises standardized patterns of data description and representation on the Web.

Due to the tools provided by the Historical Semantic Network traditional research operations that form the essence of historical research might be conducted on a higher technological level [5], including an in-depth analysis of internal structure and tenor of historical sources, retrieval of implicit information from historical sources, comprehensive verification of the evidences retrieved from historical records, semantic linkage and aggregation of data extracted from sources, and generation of new knowledge.

References

1. Ahonen, E., Hyvönen, E. "Publishing Historical Texts on the Semantic Web – A Case Study." In: *Proceedings of the Third IEEE International Conference on Semantic Computing (ICSC 2009)*. Berkeley (CA), 2009. Pp. 167–173.
2. Carnielli, W. A. "How to Build Your Own Paraconsistent Logic: An Introduction to the Logics of Formal (In)Consistency." In: *Proceedings of the Workshop on Paraconsistent Logic. Trento, Italy, 5–9 August 2002*. [S. l.], 2002. Pp. 58–72. <ftp://www.cle.unicamp.br/pub/e-prints/Carnielli.pdf> (06. 10. 2013).
3. de Coi, J. L., Fuchs, N. E., Kaljurand, K., Kuhn, T. "Controlled English for Reasoning on the Semantic Web." In: Bry, F., Małuszyński, J., eds. *Semantic Techniques for the Web* (LNCS, vol. 5500). Berlin; Heidelberg, 2009. Pp. 276–308.
4. Ide, N., Woolner, D. "Historical Ontologies." In: Ahmad, K., Brewster, Chr., Stevenson, M., eds. *Words and Intelligence II. Essays in Honor of Yorick Wilks*. Dordrecht, 2007. Pp. 137–152.
5. Ivanov, A. "Rabota s XML-dokumentom kak vosproizvedenie osnovnykh etapov istochnikovedcheskoi kritiki: novye tekhnologii i vozmozhnost' korrektsii traditsionnykh podhodov [Processing XML-document as a Reproduction of the Basic Stages in Source Criticism: New Technologies and Possibilities of Correction of Traditional Approaches]". In: *Informatsionnyi biulleten' Assotsiatsii 'Istoriia i komp'yuter' [Information Bulletin of the Association for the History and Computing]*. No. 34 (Special Issue). Moscow; Tambov, 2006. Pp. 66–67.
6. Ivanovs, A., Varfolomeyev, A. "Editing and Exploratory Analysis of Medieval Documents by Means of XML Technologies: The Case of the Documentary Source Complex Moscovitica–Ruthenica." In: *Humanities, Computers and Cultural Heritage: Proceedings of the XVI International Conference of the Association for History and Computing*. Amsterdam, 2005. Pp. 155–160.
7. Ivanovs, A., Varfolomeyev, A. "Semantic Publications of Charter Corpora (The Case of a Diplomatic Edition of the Complex of Old Russian Charters 'Moscovitica–Ruthenica')." In: *International Conference "Digital Diplomats: Tools for the Digital Diplomatist"*. [Naples], 2011. Pp. 36–40.
8. Kalus, M. "Semantic Networks and Historical Knowledge Management: Introducing New Methods of Computer-based Research." In: *Journal*

- of the Association for History and Computing, 2007, Vol. 10, No. 3. <http://hdl.handle.net/2027/spo.3310410.0010.301> (06. 10. 2013).
9. Lukasiewicz, T., Straccia, U. "Managing Uncertainty and Vagueness in Description Logics for the Semantic Web." In: *Journal of Web Semantics*, 2008, Vol. 6, No. 4: 291–308.
 10. Meroño-Peñuela, A., Ashkpour, A., Rietveld, L., Hoekstra, R., Schlobach, S. "Linked Humanities Data: The Next Frontier? A Case-study in Historical Census Data." In: Kauppinen, T., Pouchard, L. C., Keßler, C., eds. *LISC–2012. Proceedings of the Second International Workshop on Linked Science 2012 – Tackling Big Data* (Boston, MA, USA, November 12, 2012). <http://ceur-ws.org/Vol-951/paper3.pdf> (06. 10. 2013).
 11. Mirzaee, V., Iverson, L., Hamidzadeh, B. "Computational Representation of Semantics in Historical Documents." In: *Humanities, Computers and Cultural Heritage: Proceedings of the XVI International Conference of the Association for History and Computing*. Amsterdam, 2005. Pp. 199–206.
 12. Montiel, O., Castillo, O., Melin, P., Sepulveda, R. "Mediative Fuzzy Logic: A New Approach for Contradictory Knowledge Management." In: Nikraves, M. et al., eds. *Forging the New Frontiers: Fuzzy Pioneers*, II. Berlin; Heidelberg, 2008. Pp. 135–149.
 13. Pasin, M., Bradley, J. "Factoid-based Prosopography and Computer Ontologies: Towards an Integrated Approach." In: *Literary and Linguistics Computing*. [First published online: June 29, 2013]. doi: 10.1093/llc/llcqt037 (06. 10. 2013).
 14. Reynolds, D. "Uncertainty Reasoning for Linked Data." In: *Uncertainty Reasoning for the Semantic Web. Volume 5: Proceedings of the Fifth International Workshop on Uncertainty Reasoning for the Semantic Web*. [S. l.], 2009. <http://ceur-ws.org/Vol-527/pospaper3.pdf> (06. 10. 2013).
 15. Varfolomeyev, A., Ivanov, A. *Komp'uternoe istochnikovedenie: Semanticheskoe svyazyvanie informatsii v reprezentatsii i kritike istoricheskikh istochnikov* [Computer-based Source Studies: Semantic Linkage of Information in Representation and Criticism of Historical Records]. Petrozavodsk, 2013. 202 p.
 16. Varfolomeyev, A., Ivanovs, A. "Representation of Historical Sources on the Semantic Web by Means of Attempto Controlled English." In: Klinov, P., Mouromtsev, D., eds. *Knowledge Engineering and the Semantic Web. 4th International Conference, KESW 2013. Proceedings*.

- (Communications in Computer and Information Science, vol. 394). Berlin; Heidelberg, 2013. Pp. 177–190.
17. Varfolomeyev, A., Ivanov, A. “Semanticheskie publikatsii informatsii istoricheskikh istochnikov na osnove tekhnologii Wiki [Semantic Publications of Historical Records Applying Wiki Technology].” In: *Proceedings of the 20th International Scientific Readings of the Faculty of Humanities. History XIV*. Daugavpils, 2011. Pp. 339–347.
 18. Varfolomeyev, A., Ivanovs, A. “Wiki Technologies for Semantic Publication of Old Russian Charters.” In: Meister, J. Ch., ed. *Digital Humanities 2012*. Hamburg, 2012. Pp. 405–407.
 19. Varfolomeyev, A., Ivanov, A., Soms, H. “Proekt semanticheskoi seti dlia podderzhki issledovaniy po regional’noi istorii [Prospects for Creation of a Semantic Network for Regional Historical Studies].” In: *Proceedings of the 18th International Scientific Readings of the Faculty of Humanities. History XII*. Daugavpils, 2009. Pp. 206–211.
 20. Attempto Project. <http://attempto.ifi.uzh.ch> (06. 10. 2013).
 21. Monasterium Project. <http://www.monasterium.net/> (06. 10. 2013).

Kopsavilkums

Pamatpieejas semantisko tīmekļu izveidē vēstures pētniecībai

Rakstā aplūkotas pamatpieejas informācijas par pagātni reprezentācijā semantiskajā tīmeklī. Datu reprezentācija vienlaikus nodrošina vēsturniekus ar efektīvu instrumentāriju, kas izmantojams datu notveršanai, informācijas semantiskajai sasaistei un automātiskā loģiskā izveduma veikšanai. Rakstā tiek raksturots zinātniskās informācijas infrastruktūras principiāls modelis, kas speciāli izstrādāts, ņemot vērā vēstures pētniecības specifiku un vēsturnieku vajadzības. Raksta autori piedāvā izveidot specializēto semantisko tīmekli (*Historical Semantic Network*), kas dos iespēju akumulēt no vēstures avotiem iegūto informāciju un automātiski ģenerēt jaunās zināšanas. Šajā sakarā tiek arī aplūkotas semantisko Wiki-sistēmu izmantošanas perspektīvas, konstruējot specializēto semantisko tīmekli.

Галина Яковлева

Горячее лето 1953-го: попытки бериевской коренизации в БССР

Ключевые слова: национальная политика, белорусизация, коренизация, белорусская культура, Лаврентий Берия

Key words: nationality policy, Belarussianization, korenization, Belarusian culture, Lavrentii Beria

Насыщенный событиями период весны-лета 1953 года отмечен попытками реформы национальной политики Советского государства, которые прежде всего касались республик, недавно включенных в состав СССР. Здесь продолжалось активное сопротивление процессам советизации. Наиболее ожесточенным оно было в Западной Украине и Литве. Основу концепции, предложенной Л.П. Берией (1899–1953), составляла коренизация партийно-государственного аппарата и ведение делопроизводства в республиках на родном языке, что привело бы к власти местные кадры, а власть перестала бы восприниматься на уровне массового сознания как «чужая» – русская, московская. Пересматривались и методы борьбы с вооруженным подпольем в Прибалтике и Западной Украине. Всё это, по мнению эстонского историка Т. Таннберга (*Tõnu-Andrus Tannberg*), «обеспечило бы главную цель Л.П. Берии – «мягкую советизацию» этого региона «своими руками» [8].

Осуществление политики, предложенной Л.П. Берией, в странах Прибалтики и в Западной Украине подробно изучено в работах Т. Таннберга, Е.Ю. Зубковой, А.В. Сухомлинова, А.П. Мякшева, Р.Г. Пихои и других исследователей. Меньше внимания уделяется событиям, которые происходили тогда в БССР, либо делается акцент только на неудавшееся смещение первого секретаря ЦК КПБ Н.С. Патоличева (1908–1989).

Рассмотрим эти события в контексте тех альтернатив в развитии белорусской национальной культуры, которые, кажется, появились именно в ходе реализации в Белоруссии бериевских инициатив.

8 июня 1953 года Л. Берия направил в Президиум ЦК КПСС письмо «О национальном составе аппарата МВД БССР» и стал готовить замену русского Н.С. Патоличева, возглавлявшего парторганизацию БССР, на белоруса. Выбор Берии остановился на М.В. Зимянине (белор. *Mikhail*

Васілевіч Зімянін, 1914–1995), с которым он несколько раз общался по телефону и один раз встречался лично. Для Л. Берия М. Зимянин стал подходящей кандидатурой как белорус, долго проработавший в республике, пользовавшийся там авторитетом и знавший белорусский язык. Л. Берия советовал М. Зимянину не искать себе «шефов», имея в виду, что таким теперь станет он, и указывал крепить связь с органами МВД республики, усиленными национальными кадрами. К тому времени по настоянию Л. Берия от должности министра внутренних дел БССР был освобожден русский М.И. Баскаков (1905–1968). Л. Берия в разговоре с М. Зимяниным дал очень интересную характеристику белорусскому народу: «...белорусы – удивительно спокойный народ. На руководящую работу их не выдвигают – они молчат, хлеба дают мало – они молчат. Узбеки или казахи на их месте заорали бы на весь мир. Что за народ белорусы?» [2, 46]

12 июня 1953 года было принято постановление Президиума ЦК КПСС «О положении в Белорусской ССР». В нем говорилось: «Отметить, что в Белорусской ССР совершенно неудовлетворительно обстоит дело с выдвижением белорусских кадров на работу в центральные, областные, городские и районные партийные и советские органы. При этом особенно неблагоприятным является привлечение на руководящую работу в партийные и советские органы западных областей Белорусской ССР коренных белорусов – уроженцев этих областей, что является грубым извращением советской национальной политики». Отметив также наличие в БССР серьезных недостатков в деле колхозного строительства, ЦК КПСС постановил освободить Н.С. Патоличева от обязанностей первого секретаря ЦК КП Белоруссии и рекомендовал на его место М.В. Зимянина. ЦК КП Белоруссии должен был обсудить отмеченные извращения и недостатки на Пленуме ЦК КПБ, доклад на котором поручили сделать М. Зимянину [5, 61–62].

Члены Бюро ЦК КПБ, привыкшие к безоговорочному выполнению решений Москвы, уверенные в том, что вопрос окончательно решен на уровне Президиума, согласились с предложенным содержанием доклада, с критикой ошибок в кадровом и национальном вопросе. 25–27 июня в Минске состоялся знаменитый белорусскоязычный IV расширенный пленум ЦК КПБ, на котором рассматривались два вопроса: постановление Президиума ЦК КПСС от 12 июня и задачи коммунистов Белоруссии, и организационный вопрос. На пленум были приглашены ответственные работники ЦК и Совмина БССР, секретари райкомов и горкомов,

творческая интеллигенция. Доклад на белорусском языке сделал М. Зимянин, многие выступавшие тоже вспомнили родной язык.

Одна часть доклада М. Зимянина была посвящена анализу положения в народном хозяйстве, вторая – извращениям ленинско-сталинской национальной политики в Белоруссии. К ним относились грубые просчеты в кадровой политике: во-первых, слабое представительство выходцев из западных областей в местных органах власти разного уровня, во-вторых, засилье небелорусов в структурах власти по республике вообще. Опираясь на записку Л. Берии по национальному составу аппарата МВД БССР, Зимянин привел цифры: в аппарате партийных органов Белоруссии кадры коренной национальности составляют всего 62,2%, причем в 7 райкомах КПБ среди секретарей нет ни одного белоруса. В центральном аппарате и областных структурах МВД белорусов единицы. Из 173 начальников районных отделов МВД белорусов насчитывалось только 33. В западных областях ситуация была еще хуже. Так, из 1 408 работников облисполкомов только 114 являлись белорусами – местными уроженцами, а среди 231 работника горисполкомов было всего 25 местных белорусов. Из 92 начальников горрайотделов милиции уроженцев западных областей было только 5 человек [6, 7]. Таким образом, вся власть была «привозная». Удручало и то, что часто агентами по заготовкам, финансам, работниками торговли были люди, прибывшие из других республик СССР. А это самые массовые кадры, которые непосредственно, каждый день встречались и работали с местным населением.

Поблагодарив всех партийных и советских руководителей-небелорусов, помогавших восстанавливать и развивать белорусскую экономику и культуру, М. Зимянин предложил тем, кто не придавал необходимого значения изучению белорусского языка, выправить положение. «Наконец, те товарищи, которые посчитают более целесообразным перейти в условия, где для них будут возможности работать на родном языке, обратиться в партийные органы, получают возможность перейти на работу в соответствующие республики и области» [6, 7]. М. Зимянин призвал вспомнить родной язык и самих белорусов. «Основная масса рабочих и крестьян в Белоруссии говорит на белорусском языке. Тот факт, что руководящие и пропагандистские работники, некоторая часть интеллигенции не говорит с народом на родном ему языке, создает опасность отрыва их от народа [...]. Мы должны говорить с народом на его родном языке» [6, 7]. Ненормальным явлением назвал докладчик то, что при наличии в Минске более половины детей школьного возраста белорусской национально-

сти, в городе насчитывалось только девять белорусских школ из 48. Белорусский язык был только одним из учебных предметов в большинстве белорусских школ. Преподавание в вузах велось на русском языке. Печать в основном была также русскоязычной.

Прения по докладу, в которых участвовало более 20 человек, показали, что белорусы, фактически по указанию Москвы, вспомнили о родном языке, стали каяться в серьезных просчетах в сфере культуры и республиканской национальной политики. Секретарь Дзержинского РК КПБ Д.М. Лемешонок (белор. *Данила Майсеевіч Лемашонак*, 1908–1981) признал, что партийные работники не только центрального, но и районного уровня стали забывать свой язык. «До этого времени почти никто из нас не разговаривал на родном языке и только сейчас, на этом пленуме, после того, как нас очень крепко поправил [ЦК] КПСС, почти все начали разговаривать на своем родном языке» [6, 7]. Секретарь Брестского обкома Т.Я. Киселев (белор. *Ціхан Якаўлевіч Кісялёў*, 1917–1983) признал, что если бы делопроизводство в ЦК и Совмине велось на белорусском языке, если бы партийные руководители и министры выступали на родном языке, если бы дети руководящих работников учились в белорусских школах, то такая же ситуация была бы и на местах. «Можно не сомневаться, что очередные пленумы обкомов партии, так же как и этот пленум КП, будут происходить на белорусском языке», – сказал Т. Киселев [6, 7]. Секретарь Полесского обкома В.Е. Лобанок (белор. *Уладзімір Елісеевіч Лабанок*, 1907–1984) недоумевал по поводу того, зачем в Полесье присылают русскоязычную версию фильма, снятого по знаменитой комедии Янки Купалы (настоящее имя *Іва́н Доміні́ковіч Луцэ́віч*, белор. *Іва́н Даміні́кавіч Луцэ́віч*, 1882–1942) «Павлинка». Выступающие критиковали Академию наук за отсутствие русско-белорусского словаря, требовали форсировать подготовку книги по истории БССР и по истории партизанского движения в Беларуси, «ибо кроме путаной и компилятивной книги Цанавы (*Лаврэнцій Фомі́ч Цанава*, 1900–1955) у нас по этому вопросу почти ничего нет».

Секретари В. Е. Лобанок и И.Д. Варвашеня (белор. *Іван Дзяні́савіч Варва́шэня*, 1904–1954), указали на огромную отрицательную роль, которую сыграл в денационализации школы приказ Министерства просвещения № 110 от 10 апреля 1951 года «Об экзаменах по белорусскому языку и литературе в русских школах Белорусской ССР». В соответствии с приказом устанавливался порядок, при котором в русских школах переводные экзамены и экзамены на аттестат зрелости по белорусскому языку и

литературе не проводились, в то время как в белорусских школах обучающиеся должны были сдавать экзамены и по белорусскому, и по русскому языкам. Это решение привело к падению успеваемости по белорусскому языку и литературе в русских школах, снизило интерес учащихся к изучению этих предметов. Варвашеня говорил, что ЦК КПБ должен требовать отмены этого приказа как неправильного и противоречащего национальной политике. Секретарь Гомельского обкома КПБ З.М. Голодушко только теперь увидел, что количество белорусских школ в области сократилось в три раза и возмущался тем, что белорус, кандидат филологических наук Василенок даже на факультете белорусского языка и литературы Гомельского пединститута преподавание белорусской литературы ведет на русском языке [6, 7].

Секретарь ЦК КПБ Т. С. Горбунов (белор. *Гарбуноў Цімафей Сазонавіч*, 1904—1969), отвечавший за идеологическую работу, признал свои ошибки в сфере школьного строительства и развития белорусской советской культуры. «Нельзя сказать, что у нас не было подъема в развитии культуры, он был, но мы не придавали должного значения национальной форме, а стало быть, был нанесен известный ущерб и содержанию нашей работы. Сейчас мы видим наши ошибки, осознали их, и мы их исправим».

О накопившихся проблемах говорили и деятели культуры республики. О пренебрежении к национальному искусству с горечью говорила главный режиссер Белорусского театра оперы и балета Л.П. Александровская (белор. *Ларыса Пампееўна Александроўская*, 1904—1980). «Почему еще до премьер белорусских спектаклей, в период их создания, складывается и распространяется мнение, не мобилизующее общественность, исполнителей на успех, на любовь, работу и заинтересованность к ним, а наоборот. «Ай, нечего там смотреть, нечего слушать». «Какая может быть там музыка? Не музыка, а...». Я не рискую повторять слова, какими характеризовали музыку «Девушки из Полесья» [опера Е. Тикоцкого (белор. *Яўген Карлавіч Цікоцкі*; 1893—1970) — Г.Я.] даже некоторые из ответственных работников искусства. И мы знаем этих людей, а поправить их... не хватает времени», — сказала она [6, 7]. Всегда «колеблющаяся» в соответствии с генеральной линией руководства директор Института истории партии при ЦК КПБ Ф. Новикова (белор. *Феафанія Архіпаўна Новікава*) теперь вспомнила то, с каким пренебрежением представитель Института Маркса-Энгельса-Ленина ходил по Минску и спрашивал: «Почему вы пишете «думка», а не мысль, почему вы говорите «цукар», а не сахар, «лазня», а не баня?» [6, 7].

Знаковым было выступление на пленуме Якуба Коласа (настоящее имя белорус. *Канстанцін Міхайлавіч Міцкевіч*, 1882—1956). Он с болью говорил о том, что в республике перестали пользоваться белорусским языком, не обращали внимания на то, что язык выходит из употребления даже в таких учреждениях и организациях, как Академия наук, Министерство просвещения, Министерство кинематографии. С горечью он привел следующий пример, вызвавший, кстати, смех в зале: «Один москвич, восхищаясь нашей столицей, вдруг заметил: «Жаль только, — говорит, — что названия улиц у вас пишутся с ошибками. В слове «Комсомольская» после буквы «с» написано «а», а не «о». Оказалось, что он прочел надпись по-русски. Это смешно и грустно. Это значит, что белорусское слово в Минске встречается настолько редко, что воспринимается, как ошибка [...] Дошло до того, — сказал оратор, — что начало проявляться пренебрежительное отношение к белорусскому языку, высмеивание тех, кто им пользуется» [6, 7]. Признав, что была нарушена национальная политика, Я. Колас перечислил те проблемы, которые требовали решения. Он отметил, что Академия наук — центр белорусской культуры — почти изгнала из употребления белорусский язык. Нет специалистов языковедов белорусов, не защищаются диссертации, не созданы условия для привлечения молодежи. Не разработана терминология, язык не упорядочен, не обоснованы его нормы, а без этого язык развиваться не может. Как проблему он обозначил некритическое заимствование слов из русского языка, когда они в белорусской транскрипции утрачивали свою основу и становились непонятными, а также русских словосочетаний, не присущих белорусскому языку. Необходимо упорядочить дело с переименованием населенных пунктов. Зачем, — спрашивал Колас, — переименовывать совхоз с хорошим, звучным, народным названием «Блонь» в бессмысленную «Индустрию»? [6, 7].

Н. Патоличев после разгромного доклада М. Зимянина вынужден был признать наличие крупных извращений национальной политики, особенно в западных областях. Однако отметил, что многие проблемы здесь существовали задолго до его приезда на работу в БССР. Даже в 1950—1951 гг. ещё «имели место частые проявления бандитизма, а влияние советского и партийного аппарата на население было слабым. Руководящие работники боялись оставаться в деревнях на ночь». В заслугу себе Патоличев зачел то, что к 1953 году был почти полностью ликвидирован бандитизм, стабилизировалось политическое положение и укрепились колхозы в регионе. Затронув кадровый вопрос, он сказал, что практика подготовки местных кадров была неудовлетворительной, начиная с 1939

года. Делопроизводство на белорусском языке было утрачено ещё с 1936 или 1937 года. Потом стало постепенно сокращаться преподавание в вузах и школах на родном языке. «В силу того, что по вине ЦК КПБ и Совета Министров республики национальная форма культуры по целому ряду решающих разделов давным-давно была утрачена, национальный момент при подборе руководящих кадров, да и не только руководящих, потерялся и в расчет почти никогда не принимался». Н. Патоличев подчеркнул, что среди работников министерств, среди заместителей председателя Совета Министров, первых секретарей обкомов партии, председателей облисполкомов все же большинство белорусов, хотя в этом никакой заслуги Центрального Комитета нет. Это сложилось произвольно. Могло бы сложиться и иначе, коль руководящее начало в этом деле было утеряно. Знаменательна следующая его фраза: «У нас есть большая группа руководящих работников, о которых трудно сказать, если не посмотреть в анкетные данные, кто они по национальности – белорусы или не белорусы. Поэтому часто путали» [6, 7]. Согласившись с тем, что он несет свою долю ответственности за то, что ЦК КПБ оказался не на высоте в таком важном вопросе как национальный, Н. Патоличев отметил, что в ЦК КПБ и Совмине республики не оказалось ни одного человека, кто предостерёг бы ЦК от этих ошибок. Посоветовав *всем* товарищам сделать серьезные выводы из допущенных ошибок, Н. Патоличев заявил, что ему не стыдно за три года своей работы в БССР.

Можно сказать, что на пленуме белорусские партийные и советские лидеры каялись в совершенных ошибках в сфере культуры и образования, фактически согласившись с постановлением Президиума ЦК КПСС «О положении в Белорусской ССР» от 12 июня 1953 года. Правда, пленум пошел не так, как предполагалось по сценарию. Большинство выступавших, признавая ошибки в кадровой и языковой политике, а также в руководстве сельским хозяйством республики, не стали клеймить за них одного первого секретаря ЦК КПБ. Резко критическим было выступление председателя Госплана республики И.Л. Черного (белор. *Ісаак Львовіч Чорны*, 1906–1994). Ряд замечаний Черного о тяжелом положении в экономике республики и некоторые его оценки личной ответственности Патоличева в этом были правильными. Но то, что глава Госплана всегда критиковал только ушедших или снимаемых с работы руководителей (сам занимая не последнее место в руководящей иерархии), было отмечено многими участниками пленума, и часть из них восприняла его выступление как конъюнктурное, демагогическое, нечестное. Пленум длился

три дня, выявилось очевидное сомнение многих его участников по вопросу о смещении Н. Патоличева. 26 июня был арестован Л. Берия. Интересы союзной и республиканской партократии совпали, что и позволило отменить решение Президиума ЦК КПСС от 12 июня по этому вопросу. Н. Патоличев сохранил пост главы белорусских коммунистов до 1956 года. Все остальные решения пленума пока остались в силе.

Однако на местах ещё сохранялась инерция принятия и выполнения решений. 30 июня 1953 года бюро Витебского обкома КП(б)Б приняло предложение управления МВД по Витебской области об освобождении от должности 13 начальников районных отделений МВД области в связи с переводом на другую работу и утвердило новые кандидатуры, носившие белорусские фамилии [1, 52–63]. Однако уже 21 июля бюро Витебского обкома приняло постановление «Об изменении постановления бюро обкома КП Белоруссии от 30 июня 1953 г. о расстановке работников райотделений МВД», в котором отменялись решения по 11 из 13 начальников отделов [1, 123–124].

После ареста Л. Берии все решения по национальному вопросу были отменены, как «способствующие активизации буржуазно-националистических элементов». Инициативы Л. Берии по всему Советскому Союзу были подвергнуты критике теми, кто несколькими неделями ранее принимал по ним постановления, и теми, кто в результате проведенных мероприятий согласно этим постановлениям сумел войти в правящие республиканские элиты. На пленуме ЦК КПСС 2 июля 1953 года В.М. Молотов (1890–1986) говорил: «Следует обратить внимание и на тот факт, что мы написали решения второпях по Литве, Украине, которые возбудили настроения против русских среди украинских и литовских националистов. Мы приняли предложение Берия снять секретаря ЦК Белоруссии Патоличева и заменить его другим. [...] Этот «герой» Берия, который решил сменить первого секретаря Украины, первого секретаря Белоруссии, затем произвести коренные изменения в кадрах Литвы и так далее — что он наделал? Он благодаря нашим торопливым решениям наделал много бед, он усилил национальную вражду в этих республиках» [5, 106–107]. На этом же пленуме Н. Патоличев говорил: «Хотел бы сказать по национальному вопросу. Как известно, Берия в своих враждебных авантюристических целях выступил под флагом якобы ликвидации извращений национальной политики нашей партии, а на самом деле это было еще невиданное в истории советского государства действительно извращение ленинско-сталинской национальной политики, извращение, рас-

считанное на подрыв доверия к русскому народу, на разрыв великой дружбы народов нашей страны. Я, например, считаю, что это была самая настоящая диверсия со стороны Берия. Видимо, впервые в истории нашего многонационального государства имеет место то, когда опытные партийные, советские кадры, преданные нашей партии, снимаются с занимаемых постов только потому, что они русские» [5, 157–158]. В конце выступления он сказал: «Товарищи, я полностью согласен с высказываниями членов Президиума ЦК относительно необходимости усиления партийной работы, усиления политического воспитания коммунистов, трудящихся, более успешного решения целого ряда неотложных хозяйственных задач. Мы из этого сделаем для себя самые необходимые выводы» [5, 159]. Обратим внимание на то, что о тревожных выводах по проблемам сохранения и развития белорусского языка и культуры речь уже не шла.

24 июля 1953 года состоялся V Пленум ЦК КПБ, на котором уже по-новому оценивали предыдущие события. Н. Патоличев говорил о том, что на основе специально собранных только отрицательных фактов из жизни национальных республик делались выводы об извращениях национальной политики партии. О решениях предыдущего IV пленума он сказал: «Ошибочность целого ряда положений, высказанных в докладе и внесенных в проект постановления, очевидна. [...] Все материалы составлялись так, чтобы как можно полнее обосновать наличие так называемого извращения советской национальной политики в Белоруссии, и что ЦК КПБ в этом деле оказался не на высоте положения» [6, 7]. По-новому заговорили и другие выступающие. Секретарь Минского обкома КПБ К. Т. Мазуров (белор. *Кірыл Трафімавіч Мазураў*, 1914–1989): «Этот провокатор (Берия — Г.Я.) своими коварными действиями пытался заставить ЦК КПБ признать, что в Белоруссии имеют место извращения ленинско-сталинской национальной политики, будто бы проявляющиеся в несоблюдении национальной формы в культурной работе и в работе с кадрами. Мы, многие члены ЦК, недоумевали и не были согласны с такой постановкой вопроса, но, несмотря на это, были втянуты в обсуждение несуществующих ошибок в нашей работе» [6, 7]. Заведующий отделом агитации и пропаганды ЦК КПБ Халипов возмущался: «На поверхность всплыли такие товарищи, как Черный, Гуторов, заведующий особым сектором ЦК Крижевич, которые стали выражать восторг по поводу того, что вот, мол, наконец-то и у нас будет секретарем ЦК свой кровный брат белорус» [4, 7].

Таким образом, привыкшие подчиняться партийной дисциплине и ориентироваться на верхи, руководители белорусской партийной органи-

зации на 4-м пленуме признали серьезные ошибки в национальной политике и вместе с деятелями национальной культуры обозначили многие болевые моменты в её развитии. Возможно, если бы не арест Л. Берии, итоги пленума могли бы иметь положительные последствия для национально-культурного развития республики. Однако 4-й расширенный пленум так и остался вплоть до «перестройки» единственным «белорусскоязычным» форумом коммунистов республики. Попытки белорусизации не удалось.

Если на IV пленуме были признаны извращения и просчеты в кадровой и культурно-национальной политике, то на V пленуме уже речь шла о *«так называемых извращениях [Г.Я.] советской национальной политики в Белоруссии»*, наличие которых, как оказалось, белорусских коммунистов вынудили признать.

Бюро ЦК КПБ исключило из предыдущего постановления ряд теперь уже «неправильных» положений, а именно: было исключено утверждение, что в деле подбора кадров в Белоруссии были извращения советской национальной политики. Изъят вывод о том, что ЦК, Совет Министров, обкомы и облисполкомы не сумели на деле обеспечить проведение в жизнь национальной политики в западных областях республики. Удалено также утверждение о том, что ЦК, Совет Министров, обкомы и облисполкомы не уделили должного внимания развитию белорусской культуры, национальной по форме, социалистической по содержанию, что извращения советской национальной политики явились следствием того, что делопроизводство в партийных, советских и хозяйственных органах и преподавание в вузах велось не на белорусском языке. Исключено из постановления требование в городских и районных парторганизациях секретарями и заведующими отделами райкомов и горкомов партии выдвигать преимущественно белорусов.

Осудив действительно серьезные перегибы, которые были осуществлены в кадровой политике, когда массово стали снимать с работы людей только за то, что они русские, партийное руководство республики не смогло отделить плевел от зерен. Белорусские коммунисты, не зараженные, по словам Н. Патоличева, национализмом, проявили характер, определенную самостоятельность при попытках центра отстранить от должности своего первого секретаря, правильно решив, что ответственность за дела в республике несет и бюро ЦК, и его секретари, да и Совмин. Но их принципиальности и самостоятельности не хватило на то, чтобы объективно, честно и заинтересованно продолжить рассмотрение причин тех негативных процессов в родной культуре, которые приобретали уже почти нео-

братимый характер. Раскаяние и желание исправить ошибки в вопросах культуры оказались сиюминутными. Одним было легче и уже привычнее говорить и писать по-русски, другие, вероятно, в той противоречивой, меняющейся по часам ситуации, боялись, проявив последовательность в защите интересов национальной культуры, оказаться «пособниками коварного врага Берии». Шанс разработать серию серьезных шагов по сохранению и развитию родной культуры был упущен.

И в заключение. 16 февраля 1956 г. был арестован и осужден на 7 лет заключения преподаватель Гродненского пединститута Б. Ржевский, лично и вместе со студентами проводивший кампанию письменных обращений к властям на тему дискриминации белорусского языка. В 1957 г. братья Леонид и Михаил Белые (племянники Якуба Коласа) расклеили в Минске листовки в защиту белорусского языка. Вскоре они были арестованы и осуждены на 10 и 7 лет [7].

Источники

1. Государственный архив Витебской области, ф. 1 (Витебский обком КП Белоруссии), оп. 3, д. 341 (Протоколы заседаний бюро Витебского обкома КПБ).
2. «Докладная записка члена ЦК КПСС М.И. Зимянина Секретарю ЦК КПСС Н.С. Хрущеву 15 июля 1953 г.» В кн.: *Неизвестная Россия. XX век. Книга третья*. Москва: Историческое наследие, 1993. С. 45–48.
3. «Как белорусы характер показали. Из стенограммы IV пленума ЦК КП Белоруссии. 25–27 июня 1953 года.» *Рэспубліка*, 1993. 23 лютага.
4. «Как белорусы характер показали. Из стенограммы V пленума ЦК КП Белоруссии. 24 июля 1953 года.» *Рэспубліка*, 1993. 24 лютага.
5. *Лаврентий Берия. 1953. Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы*. Ред. акад. А. Яковлева; сост. В. Наумов, Ю. Сигачев. Москва: МФД, 1999. 512 с.
6. «По указанию из Москвы белорусы вспомнили о родном языке. Из стенограммы IV пленума ЦК КП Белоруссии. 25–27 июня 1953 года.» *Рэспубліка*, 1993. 16–19 лютага.

Литература

7. Иоффе Э. «Кто спас Н. Патоличева?» *Рэспубліка*, 2005. 17 декабря.
8. Таннберг Т. «Новый курс Л. Берии по подавлению движения сопротивления в Прибалтике и Западной Украине весной 1953 г.» http://tara.ra.ee/raamatud/Tuna/lk192-210%20Tannberg%20Tuna_vene.pdf (2013.30.03).

Kopsavilkums

1953. gada karstā vasara: L. Berijas nacionālās “iesakņošanas” politikas īstenošanas mēģinājumi BPSR

Raksts veltīts centieniem realizēt BPSR partijas un padomju aparāta baltkrieviskošanu, dzimtās valodas ieviešanu republikas lietvedībā un izglītības sistēmā. Reformu iniciēja L. Berija 1953. gada maijā – jūnijā. Ar 1953. gada 12. jūnija PSKP CK Prezidija lēmumu baltkrievam M. Zimjaņinam bija jānomaina Baltkrievijas komunistu vadītāja amatā krievu N. Patoļičevu. 1953. gada 25.–27. jūnijā baltkrievu valodā notika BKP CK IV plēnums. Tajā ļoti kritiskā ziņojumā M. Zimjaņins runāja par nepietiekamu vietējo kadru izmantošanu visās varas struktūrās (īpaši rietumu apgabalos), par baltkrievu valodas lomas samazināšanos visās dzīves jomās, aicināja BPSR partijas un padomju vadītājus runāt ar tautu tās dzimtajā valodā. Partijas funkcionāri, orientējoties uz norādēm no Maskavas, plēnumā runāja par baltkrievu nacionālās kultūras attīstības problēmām, par izglītības, preses, mākslas faktisko debaltkrieviskošanu. Par kļūdām kultūras jomā runāja uz plēnumu aicinātie rakstnieki J. Kolass, P. Brovka, Baltkrievijas operas un baleta teātra galvenā režisore L. Aļeksandrovska un citi kultūras darbinieki. Atzīstot izkropļojumu esamību nacionālajā politikā, plēnuma dalībnieki tomēr nevēlējās tos saistīt tikai ar N. Patoļičeva kļūdām un šaubījās par viņa nomaiņas nepieciešamību.

Plēnums varēja kļūt par pagrieziena punktu baltkrievu valodas saglabāšanā un attīstībā, taču tāds tas nekļuva. 26. jūnijā tika arestēts L. Berija, visas viņa iniciatīvas, vērstas uz nacionālās “iesakņošanas” politikas īstenošanu, tika atceltas un nosodītas. S. Patoļičevs saglabāja savu amatu. Pēc mēneša BKP CK V plēnums atcēla visus iepriekšējā plēnumā pieņemtos lēmumus: par baltkrievu izmantošanu partijas un padomju aparātā, par dzimtās valodas lietojumu lietvedībā un izglītības sistēmā, atzina par kļūdainiem secinājumus par izkropļojumu esamību kadru un nacionālajā politikā. Vieniem BKP CK locekļiem bija vieglāk un pierastāk runāt un rakstīt krieviski, citi, iespējams, baidījās tā laika pretrunīgajā, ātri mainīgajā situācijā, demonstrējot konsekvenci nacionālās kultūras aizstāvēšanā, nokļūt “viltīgā tautas ienaidnieka Berijas” atbalstītāju rindās. Iespēja izstrādāt virkni nopietnu pasākumu dzimtās kultūras saglabāšanā un attīstībā tika palaista garām.

Summary

The Hot Summer of 1953: Beria's Attempts to Set a "Korenization" Policy in the Byelorussian SSR

The paper provides an analysis of the attempts to implement the policy of Belarussianization (*korenization*) of the party-state apparatus of the Byelorussian SSR (BSSR) and to ensure the use of the native language in record management and training in the Republic. These decisions were actually imposed on the Belarussian authorities in May – June 1953 by L. P. Beria. On the 25–27th of June, the Belarussian-speaking IV Plenum of the Central Committee of the Communist Party of Byelorussia took place. In accordance with the decision of the Presidium of the Central Committee of the CPSU (12.06. 1953, prepared by L.P. Beria), M.V. Zimyanin was to replace the leader of Belarussian Communists N. S. Patolichev, ethnic Russian. In a slashing report presented in Belarussian, M.V. Zimyanin spoke about under-representation of the local staff in all power structures (especially in western regions) and urged Soviet leaders of the BSSR to speak to people in their native language. Focusing on the new directives of Moscow, the members of the Party at the plenary session spoke about the problems in the development of the national culture, the actual de-Belarussianization of education, the press, and art. Y. Kolas, P. Brovka, L. Alexandrovskaya and others being invited to the plenary session raised the problems of national culture. Recognizing the existence of exaggerations in the nationality policy in the Republic, the participants of the Plenum did not want to associate them only with Patolichev's mistakes and hesitated over his resignation.

The Plenum could have become a turning point in the preservation and development of the Belarussian language in the Republic. However, it did not come true. On June 26, Beria was arrested; all of his initiatives regarding *korenization* were cancelled and condemned. N.S. Patolichev retained his position. A month later, the V Plenum of the Central Committee of the Communist Party of Byelorussia cancelled all the previous decisions on the preferred participation of the Belarussians in the party and Soviet apparatus, the use of the native language in record management and training, and acknowledged that the decision about exaggerations in nationality policies had been erroneous. Some people had already accustomed to speak and write in Russian, others, perhaps in the controversial and changing situation, were afraid of showing consistency in the protection of the interests of the national culture and being "accomplices of the treacherous enemy Beria". The opportunity to develop a series of serious steps for the conservation and development of the native culture had been lost.

Gintautas Jakštis

Latvijas virsnieki Lietuvas armijā (1919–1921)

Atslēgas vārdi: Latvijas virsnieki, Lietuvas armija

Key words: Latvian officers, Lithuanian Armed Forces

Līdz Pirmajam pasaules karam objektīvu un subjektīvu iemeslu dēļ lietuviešu, kuri uzdrošinātos mācīties Krievijas karaskolās, nebija daudz, lielākoties viņi dienēja kā ierindas karavīri. To vislielākā mērā ietekmēja Krievijas impērijas administrācijas īstenotā rusifikācijas politika Lietuvā, kā rezultātā lietuviešu katoļiem, lai viņi varētu ieņemt augstākus amatus, bija jāpāriet pareizticībā. Lietuviešiem katoļiem, kuri gribēja mācīties karaskolā, bija jāiegūst cara labvēlība, bet tas nebija viegli. Pēc 1905. gada revolūcijas situācija nedaudz uzlabojās, tomēr katoļi joprojām netika uzņemti Ģenerālštāba akadēmijā, kas savukārt neļāva virsniekam kāpt augšup pa karjeras kāpnēm. Tāpēc lietuviešu vidū virsnieka profesija nebija populāra, un tādu, kas mācījās karaskolās, bija pavisam maz. Tikmēr kaimiņu igauņu un latviešu situācija bija gluži citāda. Tā kā viņi bija protestanti, nekādu ierobežojumu studēt Ģenerālštāba akadēmijā nebija, bet tas ļāva veidot karjeru un ieņemt vadošos amatus Krievijas impērijas armijā. Šie apstākļi noteica to, ka gan latviešu, gan igauņu vidū virsnieka profesija bija visai populāra un personu, kas mācījās karaskolās, bija diezgan daudz. To vislabāk atspoguļo situācija Viļņas karaskolā, kurā 1907.–1910. gadā starp junkuriem, kas tur mācījās, bija tikai 5 lietuvieši, kamēr igauņu un latviešu bija apmēram 100 [11, 59]. Sākoties Pirmajam pasaules karam, Krievijas armijā sāka trūkt virsnieku, tāpēc tika nolemts mobilizēt arī universitāšu studentus, kuri tika sūtīti karaskolās, kur saīsinātos 4–5 mēnešu kursos ieguva tiesības tikt paaugstinātiem par virsniekiem. 1914. gadā tika pilnībā atcelti ierobežojumi lietuviešiem katoļiem kļūt par virsniekiem. Krievijas armijā mobilizētie lietuviešu studenti tika sūtīti uz karaskolām, kuras pabeidzot daudzi nacionāli domājoši lietuvieši kļuva par Krievijas armijas kara laika virsniekiem. Par to, cik lietuviešu pabeidza saīsinātos kursus un kļuva par virsniekiem, izsmēlošāki pētījumi nav veikti, taču pēc aptuveniem aprēķiniem Krievijas armijā dienēja apmēram 500 lietuviešu virsnieku. Tiesa, starp viņiem augstas militārās pakāpes ieguvušu virsnieku nebija daudz. Turklāt atšķirībā no kaimiņiem latviešiem lietuvieši novēloti sāka veidot nacionālās apakšvienības Krievijas armijā, bet tas negatīvi ietekmēja virsnieku organizētu atgriešanos Lietuvā.

1918. gada 16. februārī, kad tika pasludināta neatkarīgās Lietuvas valsts atjaunošana, sākās arī tās armijas veidošana. Veidot Lietuvas armiju vācu okupācijas apstākļos bija sarežģīti. 1918. gada 29. decembrī premjerministrs Mīkols Sleževičs (*Mykolas Sleževičius*, 1882–1939) un aizsardzības ministrs Mīkols Velikis (*Mykolas Velykis*, 1884–1955) četrās (lietuviešu, poļu, ebreju un baltkrievu) valodās izdeva “Uzsaukumu Lietuvas pilsoņiem”, kurā viņi aicināja iedzīvotājus glābt Lietuvu: stāties kā brīvprātīgajiem tās armijā un aizstāvēt pret Padomju Krievijas invāziju. 1918. gada beigās – 1919. gadā, strauji palielinoties Lietuvas armijai, sāka trūkt virsnieku. 1919. gada janvāra sākumā Aizsardzības ministrijai radās iecere dibināt savu karaskolu. Īstenojot šo ieceri, 1919. gada 25. janvārī ar aizsardzības ministra pavēli Nr. 20 par karaskolas priekšnieku tika iecelts plkv. Jons Galvīdis-Bīkauskis (*Jonas Galvydis-Bykauskas*, 1864–1943) [1, 22]. Šī pavēle tiek uzskatīta par oficiālu karaskolas dibināšanas dokumentu. 1919. gada 6. jūlijā tika svinēts pirmais 89 virsnieku izlaidums, kuri tika atzīti par piemērotiem virsnieka amatam Lietuvas armijā, piešķirot viņiem pirmo virsnieka pakāpi. Septiņi klausītāji tika nosūtīti uz apakšvienībām kā apakšvirsnieki ar tiesībām iegūt virsnieka pakāpi. Taču tas nekādā ziņā nevarēja palīdzēt atrisināt vecāko virsnieku trūkumu.

Ārvalstu virsnieki Lietuvas armijā

Tā kā trūka karaspēka komandieru, bet jo īpaši vecāko virsnieku ar Ģenerālštāba izglītību, tika nolemts uz laiku algot ārvalstniekus. Beidzoties Pirmajam pasaules karam, bija ne mazums virsnieku, kuri pēc demobilizācijas no savu valstu armijām meklēja darbu, tāpēc atrast izglītotus un pieredzējušus virsniekus nebija grūti. Lietuvas valdība saviem pārstāvjiem Lietuvai draudzīgajās vai neitrālajās valstīs deva norādījumu meklēt speciālistus Lietuvas armijai. Neraugoties uz smago ekonomisko stāvokli, ārvalstu virsnieku atalgojuma apmērs bija atkarīgs no vienošanās ar konkrēto virsnieku vai virsnieku grupu, taču ir acīm redzams, ka ārvalstniekiem tika maksāts krietni lielāks atalgojums nekā lietuviešiem. Saskaņā ar savāktajiem datiem analizētajā laika periodā Lietuvas armijā dažādos amatos un karaspēka veidos dienēja un Lietuvas armijas stiprināšanu veicināja 59 virsnieki no ārvalstīm (skat. 1. tabulu).

Atsevišķi būtu jāizceļ Francijas militārās misijas virsnieku palīdzība Lietuvas armijai. Īpaši politiskajos un militārajos jautājumos Lietuvas militāro un politisko vadību konsultēja Francijas militārās misijas vadītājs plt. Rebuls (*C. Reboul*), kurš bija labvēlīgi noskaņots pret Lietuvu un daudz palīdzēja ar saviem padomiem.

1. tabula

Ārvalstu pilsoņu skaits Lietuvas armijā

Ārvalstu pilsoņi	Militārās pakāpes								Kopā
	Ģenerāļi	Pulkveži	Pulkvež- leitnanti	Majori	Kapteiņi	Virsleitnanti	Leitnanti	Nenoteikti	
Lielbritānija	1	4	2	5	7	1	1	–	21
ASV	–	1	–	6	7	1	3	–	18
Vācija	–	–	–	1	3	2	1	2	9
Latvija	–	2	2	–	–	–	–	2	6
Zviedrija	–	–	1	2	–	–	–	1	4
Šveice	–	–	–	–	–	–	–	1	1
Kopā:	1	7	5	14	17	4	5	6	59

Francijas militārā misija uzmanīgi sekoja ne tikai tam, kā veidojās Lietuvas armija, bet arī virsnieku sagatavošanai. Pēc misijas iniciatīvas tika sagatavota un 1919. gada 15. janvārī topošajai karaskolai piedāvāta virsnieku izglītības programma. Taču toreizējais karaskolas priekšnieks Jons Galviādis-Bikausks izmantoja tikai šīs programmas vispārīzglītojošo daļu. Topošo virsnieku profesionālā sagatavošana arī turpmāk tika īstenota pēc situācijas diktētās un pašu sagatavotās mācību programmas. 1919. gada 24. martā plt. Rebuls apmeklēja karaskolu un, iepazīties ar mācību programmām, tās kritizēja. Karaskolas izveides periodā 1919.–1922. gadā fizisko audzināšanu vadīja jaunākie virsnieki un Francijas militārās misijas karavīri, no kuriem jāizceļ kpt. R. H. Koendē (*Rene Henri Cohendet*), kurš, būdams sporta cienītājs, piedāvāja palīdzēt karaskolā vadīt fizikultūras nodarbības. Tā kā savu speciālistu ļoti trūka, piedāvājums tika pieņemts, un kpt. Koendē ar diviem franču apakšvirsniekiem 1919.–1920. gada periodā daļēji īstenoja un attīstīja topošo virsnieku fizisko audzināšanu. Tāpēc šajā laika periodā, bez šaubām, franču fiziskās audzināšanas sistēmai bija liela ietekme, īstenojot topošo virsnieku vispārīgo fizisko audzināšanu. 1919. gada beigās – 1920. gadā Francijas militārās misijas virsnieki Robinsons un Vendts strādāja par instruktoriem virsniekuursos un karaskolā [10, 202]. Neraugoties uz Francijas militārās misijas vadītāja plt. Rebuls labvēlīgo darbību, franču virsnieku Lietuvas armijā nebija, jo Francija atbalstīja Poliju, un tāpēc Lietuva politisku motīvu dēļ atteicās no franču virsnieku algošanas Lietuvas armijā.

Latvijas virsnieki Lietuvas armijā

Atšķirībā no Lietuvas armijas, kurā katastrofāli trūka vecāko virsnieku, Latvijas armijā to nebija mazums. Pirmie Latvijas virsnieki Lietuvas armijā iestājās dienēt pašā tās izveides sākumā. Pirmie Latvijas virsnieki Pēteris Cenne un Pēteris Reiters Lietuvas armijā ieradās pēc Lietuvas valdības 1919. gada 15. janvārī izsludinātās visu virsnieku, militāro amatpersonu un apakšvirsnieku līdz 45 gadu vecumam mobilizācijas. Abi virsnieki kā lietuviešu valodu neprotoši tika nosūtīti rezervē pie Kauņas pilsētas komandantūras. Virsnieks Pēteris Cenne Lietuvas armijā nodienēja nepilnas 10 dienas. Ieradies 1919. gada 19. februārī, 28. februārī pēc paša lūguma tika atbrīvots no dienesta Lietuvas armijā, jo vēlējās dienēt Latvijas armijā [2, 45]. Cits virsnieks Pēteris Reiters ieradās Lietuvas armijā 1919. gada 1. aprīlī un, kā jau tika minēts, dienēja rezervē pie Kauņas komandantūras. No 1919. gada 15. aprīļa kā Latvijas pilsonis, kas izsaka vēlēšanos atgriezties Latvijas armijā, viņš tika atbrīvots no dienesta Lietuvas armijā [3, 96]. Lietuvas centrālajā Valsts arhīvā neizdevās atrast detalizētāku informāciju par šo virsnieku dzīvi un dienesta apstākļiem Lietuvas armijā. Tāpat arī neizdevās noteikt ne kādos apstākļos, ne kur šie virsnieki dzīvoja līdz dienesta uzsākšanai Lietuvas armijā, ne arī kādas militārās pakāpes viņiem bija Krievijas armijā.

Diezgan daudz informācijas ir par 1920. gadā dienestam Lietuvā noalgotajiem Latvijas armijas vecākajiem virsniekiem: plkv. Jānis Vītols (1876–1952), plkv. Vilis Vilhelms Kaminskis (1875–1943), plt. Voldemārs Ozols (1884–1949) un plt. Aleksandrs Apsītis (1887–1934). Citi autori norāda, ka kopā ar viņiem bija plkv. Jekabs Rūdolfs Ruškevics (1883–1942) [9, 107], taču par viņa dienestu Lietuvas armijā neizdevās atrast nekādu ziņu.

Plkv. Jānis Vītols Lietuvas armijā uzņemts 1920. gada 5. augustā un norīkots dienēt Ģenerālštābā [8, 274]. Tur strādāja komisijā, kura uzraudzīja un sistematizēja projektus, pavēles un likumus [6, 1]. No 1920. gada 1. septembra iecelts par projektu komisijas locekli Aizsardzības ministrijā.

Plt. Aleksandrs Apsītis Lietuvas armijā tika uzņemts 1920. gada 5. augustā un norīkots dienēt Ģenerālštābā, bet no 1. septembra par projektu komisijas locekli Aizsardzības ministrijā [4, 1]. No Lietuvas armijas plkv. Jānis Vītols un plt. Aleksandrs Apsītis tika atbrīvoti 1921. gada 21. februārī. Saskaņā ar saglabātajiem datiem no nozīmēšanas līdz pat atlaišanai abi virsnieki dienēja kopā, no sākuma armijas Ģenerālštābā, bet vēlāk projektu komisijā Aizsardzības ministrijā.

Plkv. Vilis Vilhelms Kaminskis Lietuvas armijā uzņemts 1920. gada 5. augustā un norīkots dienēt Ģenerālštāba komisijā, kura uzraudzīja un sistema-

tizēja projektus, pavēles un likumus, taču nezināmu iemeslu dēļ no 1920. gada 1. oktobra no Ģenerālštāba tika pārcelts un norikots par mācību bataljona komandieri, kurš pašam bija jāizveido [5, 1]. Šajā amatā viņš dienēja līdz atbrīvošanai no Lietuvas armijas 1921. gada 18. februārī.

Visaugstāk pa karjeras kāpnēm Lietuvas armijā kāpa plt. Voldemārs Ozols, kurš nesaskaņu ar Latvijas armijas vadību dēļ dienēja nevis Latvijas, bet Igaunijas armijā. Kad 1920. gada 14. aprīlī Lietuvas Aizsardzības ministrija viņam piedāvāja pāriet dienēt Lietuvas armijā, maksājot atalgojumu no 1600 līdz 1800 ostmarkām mēnesī, viņš piekrita [10, 202]. Lietuvas armijā viņš tika norikots par militāro padomnieku, vēlāk armijas Ģenerālštāba priekšnieka palīgu, bet no 1920. gada 1. septembra – par frontes pret poļiem štāba priekšnieku [7, 24]. Plt. Voldemārs Ozols (1. piez.) Lietuvas armijā dienēja līdz 1921. gada 21. februārim.

1921. gadā Lietuva atteicās no ārvalstu virsnieku pakalpojumiem Lietuvas armijā. Vēlākā laika periodā Latvijas un citu draudzīgo valstu virsnieki Lietuvas armijā tika pieņemti tikai militārai stažēšanai.

Latvijas un citu ārvalstu virsnieku dienests Lietuvas armijā sarežģīto cīņu par neatkarību periodā no 1919. līdz 1921. gadam palīdzēja tai kļūt stiprākai. Tikai ārvalstu virsnieku atrašanās vien Lietuvas armijas rindās Lietuvas valstij bija ļoti nozīmīga morālajā un politiskajā ziņā, jo šo virsnieku personās tika saskatīts ārvalstu atbalsts Lietuvas neatkarības centieniem. Analizētajā laika periodā Lietuvas armijā no ārvalstīm dienēja 59 virsnieki, kuri dienēja dažādos amatos un karaspēka veidos un veicināja Lietuvas armijas stiprināšanu. Visi Latvijas virsnieki, izņemot plkv. Vili Vilhelmu Kaminski, Lietuvas armijā ieņēma augstus, atbildīgus, viņu militārajām pakāpēm un pieredzei atbilstošus amatus.

Piezīme

1. Par aktīvu politisku darbību 30. gados V. Ozols tika arestēts un divkārt izsūtīts no Latvijas. Spānijas pilsoņu karā V. Ozolu iecēla par republikāņu armijas ģenerāli un aizmugures spēku apmācības priekšnieku. Šajā laikā V. Ozols arvien vairāk saistījās ar PSRS Galveno izlūkošanas pārvaldi. Pēc Otrā pasaules kara sākuma V. Ozols Vācijas okupētajā Parīzē vadīja padomju militāro izlūkošanu. 1945. gada jūlijā V. Ozols atgriezās Rīgā, strādāja par pasniedzēju Latvijas Valsts universitātes Ģeogrāfijas fakultātē un Latvijas Valsts pedagoģiskajā institūtā. Miris 1949. gadā.

Avoti un literatūra

1. Lietuvas Centrālais Valsts arhīvs (turpmāk – LCVA), 384. f., 1. apr., 1. b., 22. l. (Krašto apsaugos Ministerijai įsakymas (Aizsardzības ministerijos pavėles).
2. LCVA, 384. f., 1. apr., 2. b., 45. l. (Krašto apsaugos Ministerijai įsakymas).
3. LCVA, 384. f., 1. apr., 2.b. (2 d.), 96. l. a.p. (Lietuvos kariuomenei įsakymas Nr. 89, 1919 birželio 13 d., Kaunas).
4. LCVA, 930. f., 1. apr. 2A, 141. b., 1. l. (Tarnybos byla, Apsit Aleksandras).
5. LCVA, 930. f., 1. apr. 2K, 37. b., 1. l. (Tarnybos byla, Kaminski Vilgelmas).
6. LCVA, 930. f., 1. apr. 2V., 195a. b., 1. l. (Tarnybos byla, Vihtols Jonas).
7. *Lietuvos kariuomenės karininkai (1918–1953)*. T. 6. Vilnius, 2006.
8. *Lietuvos kariuomenės karininkai (1918–1953)*. T. 8. Vilnius, 2008.
9. Jēkabsons, Ē. „Latvijos ir Lietuvos santykiai.” *Lietuvos archyvai. Apie Lietuvos kariuomenę*, 1999, Nr. 12: 96–114.
10. Surgailis, G. “Draugiškų valstybių karininkai Lietuvos karinėje tarnyboje 1919–1920 metais.” *Karo archyvas*. T. XIII. Vilnius, 1992. Pp. 187–202.
11. Žukas, K. *Žvilgsnis į praeitį*. Antras leidimas. Vilnius, 1992.

Summary

Latvian Officers in the Lithuanian Armed Forces (1919–1921)

Before World War I, very few Lithuanian officers served in the Imperial Russian Army due to Russification policy carried out in Lithuania. At the outbreak of the war, many Lithuanian students from different universities were mobilized to the Russian Army. They had to attend special courses for several months and thus became officers.

After the independence of Lithuania had been proclaimed on 16 February 1918, the state began forming its armed forces. From the end of 1918 until the beginning of 1919, the Lithuanian Armed Forces were rapidly growing and soon faced a serious lack of officers. Although the Military School established on 25 January 1919 had 89 graduates by July 6, the problem of the shortage of senior officers was not solved. Under such circumstances, the Lithuanian government made a decision to employ general staff officers from the countries that were neutral or friendly to Lithuania.

In 1919–1921, the Lithuanian Armed Forces had 59 foreign officers, including six Latvians. All the Latvian officers, with the exception of Col. Wilhelm Kaminski, held high positions corresponding to their military ranks and experience.

Ilze Jermacāne

Sarkanās armijas 201. (43. gvardes) latviešu strēlnieku divīzijas izveidošana: informācija Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīva dokumentos

Atslēgas vārdi: Otrais pasaules karš, latvieši Sarkanajā armijā, 201. (43. gvardes) latviešu strēlnieku divīzija, Latvijas Valsts arhīvs, arhīva dokumenti

Key words: World War II, Latvians in the Red Army, 201st Latvian Riflemen Division, the State Archives of Latvia, Archival documents

Sarkanās armijas 201. (no 1942. gada oktobra – 43. gvardes) latviešu strēlnieku divīzijas izveidošana tika uzsākta 1941. gada augustā, aptuveni pusotru mēnesi pēc Vācijas-PSRS kara (1941–1945) sākuma (1. piez.). 1941. gada 3. augustā Valsts aizsardzības komiteja pieņēma Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas Centrālās komitejas (LK(b)P CK) piedāvājumu par Latvijas strēlnieku divīzijas izveidošanu ar tās iekļaušanu Ziemeļrietumu frontes sastāvā. Tika uzdots LK(b)P CK un Latvijas PSR Tautas komisāru padomei (Latvijas PSR TKP) kopā ar Ziemeļrietumu frontes štābu uzsākt Latvijas strēlnieku divīzijas formēšanu [1, 24]. Divīzijas formēšana noritēja Gorohovecas noietnē Gorkijas apgabalā no augusta vidus līdz decembrim, kad divīzija saskaņā ar pavēli tika nosūtīta uz fronti, lai piedalītos Sarkanās armijas pretuzbrukumos pie Maskavas. Latviešu divīzija bija pirmais nacionālais formējums Sarkanajā armijā kopš 1937. gada (2. piez.). Saskaņā ar 3. augusta lēmumu atbildīga par divīzijas formēšanu vispirms bija Latvijas Komunistiskās boļševiku partijas CK, kas bija ierosinājusi veidot latviešu formējumu Sarkanajā armijā, un Latvijas PSR Tautas komisāru padome, kā arī Maskavas Kara apgabala štābs. Pirmās divas institūcijas vairāk nodarbojās ar praktisku jautājumu risināšanu: daļu veidošanu, personālsastāva formēšanu, pēdējā – ar formēšanās norises pārraudzību.

Informācija par divīzijas formēšanas norisi un tajā iesaistītajiem cilvēkiem meklējama galvenokārt arhīvu dokumentos. Nozīmīgākā daļa divīzijas dokumentu (divīzijas štāba un daļu dokumentācija) glabājas Krievijas Federācijas Aizsardzības ministrijas Centrālajā arhīvā (Centrālais arhīvs). Lai arī atļaujas formēšana darbam arhīva lasītavā aizņem daudz laika, pēdējos gados ir iespē-

jams klātienē arhīvā strādāt ar divīzijas dokumentiem. Tāpēc varam jautāt – cik nozīmīgi ir dokumenti, kas glabājas Latvijas Republikas arhīvos, muzejos, privātajās kolekcijās un skar kādu divīzijas darbības aspektu karā. Atbilde ir – atkarībā no kāda skata punkta pētām divīzijas formēšanas laiku: izveidošanās, iesaistīto cilvēku ceļš uz divīziju, viņu motivācija un jautājums par brīvprātību u.c. jautājumi.

Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvā (LNA LVA) pieejamais materiāls par Vācijas-PSRS karu ir apjomīgs un daudzpusīgs (3. piez.). Tie ir oficiālie 201. latviešu strēlnieku divīzijas štāba un daļu, kā arī LK(b)P CK dokumenti un karavīru personiskie dokumenti (dienasgrāmatas, vēstules un atmiņas). Divīzijas formēšanas laika materiāli pamatā ir atrodami četros LNA LVA fondos: PA-101., PA-301., 185., kā arī 1986. fondā (4. piez.). PA-101. fonda 1. aprakstā galvenokārt pieejami divīzijas komandiera Jāņa Veikina (1902–1979) ziņojumi LK(b)P CK sekretāram Jānim Kalnbērziņam (1893–1986) un Latvijas PSR TKP priekšsēdētājam Vilim Lācim (1904–1966). PA-301. fonds ir daudz plašāks, jo tā trijos aprakstos apkopoti dokumenti par kādu divīzijas darbības aspektu 1941.–1945. gadā, iekļaujot arī formēšanas laiku. Te atrodami oficiālie un personiskie dokumenti: divīzijas komandiera ziņojumi, saraksti, atmiņas, dienasgrāmatas un vēstules. Laikā, kad pētniekiem no Latvijas pieeja Centrālā arhīva dokumentiem bija ierobežota, nozīmīgas bija 3. aprakstā apkopotās 20. gadsimta 60. gados no Centrālā arhīva iegūtās divīzijas štāba un daļu darbības dokumentu kopijas. Jāatzīmē, ka šīs kopijas ir nepilnīgas, kas konstatēts, salīdzinot tās ar oriģināliem arhīvā Krievijā. Jāatzīmē arī, ka divīzijas formēšanas posma dokumenti ir tikai vienā lietā. 185. fonda sešos aprakstos apkopotas aptuveni 6000 karavīru vēstules, dienasgrāmatas un citi personiskie dokumenti, kas ir savdabīgs papildinājums pavēlēm, kauju operāciju žurnāliem, sarakstiem un citāda veida oficiālajiem dokumentiem.

Uzsākot darbu ar šiem dokumentiem, cenšamies noskaidrot konkrētus jautājumus, ko nosaka mūsu zināšanas par tēmu. Pirmais jautājumu bloks ir par divīzijas izveidošanas militāri politiskajiem cēloņiem un apstākļiem, LK(b)P CK vietu un nozīmi formēšanas procesā, nosaukuma problemātiku, militārās un politiskās dzīves veidošanu un uzturēšanu, personāliju, īpaši komandējošā sastāva iecelšanu amatos u.c. jautājumiem. Otrais jautājumu bloks ir par cilvēku motivāciju (īpaši par to, cik divīzijas veidošanā liela nozīme bija brīvprātībai un cik – mobilizācijai). Zinot, ka 1941. gada augusta beigās tika izformēts Sarkanās armijas 24. teritoriālais korpuss, pastāv jautājums par korpusa karavīru likteni. Atsevišķs jautājumu bloks ir par karavīru sadzīvi

un iejušanos jaunajos dzīves apstākļos. Tas ir jautājums arī par jau sagatavotu karavīru skaitu, par to, cik jauniejiem 201. divīzijas karavīriem bija iepriekšējā militārā pieredze un cik ar armijas ikdienu saskārās pirmo reizi. Jautājumus varētu uzdot vēl un vēl, bet, retoriski jautājot “Vai LNA LVA dokumenti spēs uz tiem visiem atbildēt?”, atbilde ir “Nē”. To apliecina arhīva fondu satūra salīdzināšana ar materiāliem Centrālajā arhīvā.

Oficiālo dokumentu ziņā LNA LVA dokumenti formēšanas gaitu atsedz nepilnīgi, tas vairāk ir LK(b)P CK skatījums. Tā kā 201. divīzija formēšanas laikā militāri bija pakļauta Sarkanās armijas virspavēlniecībai (konkrēti – Maskavas Kara apgabalam), bet politiski – LK(b)P CK, tad informatīvi bagātākā materiālu grupa ir sarakste par Sarkanās armijas 201. (43. gvardes) latviešu strēlnieku divīziju. Tā notika starp LK(b)P CK sekretāru Jāni Kalnbērziņu, LK(b) CK Kara nodaļas priekšnieku Eduardu Kusiņu (1889–1983), LPSR TKP priekšsēdētāju Vili Lāci un 201. divīzijas vadību divīzijas komandieri Jāni Veikinu, 201. divīzijas vadību un Maskavas Kara apgabalu; starp 201. divīzijas štābu un tās daļām (5. piez.).

Šie materiāli sniedz ziņas par 201. divīzijas formēšanas norisi un problēmām. Sarakstē tiek atspoguļotas procesu norises (piemēram, vecākā komandējošā sastāva trūkums, politiski neatbilstošo karavīru atskaitīšana), sniegts ieskaits LK(b)P CK un 201. divīzijas vadības savstarpējās attiecībās. Ir iespējams hronoloģiski izsekot kāda jautājuma attīstībai. Galvenokārt šie materiāli informē par komplektēšanas problemātiku, materiālās bāzes nodrošināšanu, politiskās audzināšanas un noskaņojuma jautājumiem, dažādām militāra un politiska rakstura problēmām un to cēloņiem.

LK(b)P CK dokumentu trūkums ir raksturīga īpaša tendenciozitāte. Tā izriet no Vissavienības Komunistiskās boļševiku partijas (turpmāk VK(b)P) mērķiem, uzdevumiem un ideoloģijas. Tā kā sarakstes saturu noteica Kompartijas intereses, tad tā neatklāj LK(b)P CK darbības motīvus, īpaši jāatzīmē, ka netop skaidra jau minētā divīzijas izveidošanas nepieciešamība. Sarakste arī nesniedz atbildi uz jautājumu par LK(b)P CK lomu divīzijas izveidošanā. Šai sakarībā jāmin viena problēma, ko atklāj tieši PA-101. fonda 1. aprakstā esošie dokumenti – par divīzijas nosaukumu: 201. Latvijas strēlnieku vai 201. latviešu strēlnieku divīzija. Gan lēmuma projektā, gan lēmumā ir runa par Latvijas strēlnieku divīzijas izveidošanu, tomēr 1941. gada augustā oficiālajā sarakstē tika lietots nosaukums “latviešu strēlnieku divīzija”. Jautājums par divīzijas “nepareizo” nosaukumu aktualizējās 1941. gada augusta otrajā pusē, t.i., pirmajā reizē, kad divīzijā viesojās LK(b)P CK sekretārs J. Kalnbērziņš un Latvijas PSR Tautas komisāru padomes priekšsēdētājs Vilis Lācis (1904–

1966). Divīzijas komandieris J. Veikins atzīmē, ka laikā, kad vadošās aprindās radās jautājums par divīzijas formēšanu, bija runa par “Latvijas”, nevis “latviešu” divīzijas formēšanu (6. piez.). J. Veikins turēšanos pie nosaukuma “Latvijas” pamatoja ar divīzijas personālsastāva nacionālo struktūru, proti, lai gan divīzijas personālsastāva lielākā daļa bija latviešu tautības, vienlaikus tajā bija arī citu tautību karavīri, kuri iepriekš bija dzīvojuši Latvijas PSR teritorijā. Bet militārā priekšniecība (Maskavas Kara apgabals), acīmredzot vadoties pēc Pilsoņu kara pieredzes, piešķīra divīzijai nosaukumu “latviešu”. Oficiāli Maskavas Kara apgabala pavēlniecība divīziju saukt par “Latvijas” pavēlēja 1941. gada 8. oktobrī [6, 34].

Lai arī nepilnīgi, tomēr šie dokumenti risina personālsastāva un ierindas sastāva formēšanas jautājumus. 1941. gada 8. oktobrī Latvijas PSR K(b)P CK sekretārs J. Kalnbērziņš un Latvijas PSR TKP priekšsēdētājs V. Lācis ziņoja PSRS Valsts aizsardzības komitejas priekšsēdētājam un Augstākajam Virspavēlniekam J. Staļinam par to, kā noritējusi divīzijas formēšanas gaita. Ziņoja, ka uzdevums uz “šo brīdi” ir izpildīts un Latvijas strēlnieku divīzija ir nokomplektēta ar ierindas, komandējošo un politisko sastāvu, nodrošināta ar nepieciešamo bruņojumu un sagatavota karadarbībai. 8. oktobrī aptuveni 70% divīzijas karavīru bija brīvprātīgie, 15% divīzijas sastāva – komunisti un komjaunieši [1, 45].

Līdzās oficiālajiem dokumentiem nozīmīga grupa ir privātas izcelsmes materiāli par divīzijas formēšanas laiku. Tie ilustrē notikumus no karavīru pozīcijām. Cilvēku nonākšana divīzijā bija atšķirīga, viņiem dažādu notikumu iespaidā bija izveidojies atšķirīgs priekšstats par karu un savas dalības tajā mērķiem un motīviem. Līdz ar to šajos dokumentos subjektivitātes klātbūtne ir daudz tiešāka nekā oficiālajos dokumentos.

Par formēšanas laiku īpaši jāizdala divas privāto avotu grupas: atmiņas un vēstules. Atmiņu nozīme ir diezgan būtiska, jo tās dažkārt ir vienīgās informācijas sniedzējas par kādu formēšanas aspektu. Kara laikā 201. divīzijas karavīru atmiņas uzrakstītas pēc LK(b)P CK 1942. gada pasūtījuma (7. piez.).

Pētījumam nozīmīgas ir 201. divīzijas vadības, kā arī dažādu apakšvienību komandieru un viņu vietnieku politiskajā darbā atmiņas, kuras sniedz ne tikai notikumu izklāstu, bet zemākas pakāpes karavīru atmiņās iztrūkstošo notikumu novērtējumu un formēšanas laika raksturojumu. Piemēram, 201. divīzijas komandiera J. Veikina 1942. gada 10. septembrī pierakstītās atmiņas par divīzijas izveidošanu un došanos uz fronti atklāj problēmas ar komandējošā sastāva komplektēšanu, iekšējās kārtības un struktūras veidošanu sakarā

ar attiecībām ar LK(b)P CK vadību un raksturo J. Veikina kā komandiera vietu šajos notikumos [4, 41–56].

201. latviešu strēlnieku divīzija tika formēta pēc LK(b)P CK sekretāra J. Kalnbērziņa un citu Latvijas PSR Kompartijas funkcionāru ierosmes, tāpēc jāpievērš uzmanība tieši viņu attieksmei pret divīzijas formēšanas gaitu. Šai sakarībā ir saglabāties divīzijas pirmā štāba priekšnieka Oļģerta Kinča (1908–) viedoklis. No šīm atmiņām varam uzzināt, ka J. Kalnbērziņš daudz esot palīdzējis divīzijas komandējošā sastāva un sevišķi politiskā sastāva atlasē, jo viņš šos cilvēkus pazinis labāk, sniedzis atsevišķu cilvēku novērtējumu [4, 46].

LNA LVA 185. fondā apkopotas divīzijas karavīru vēstules saviem tuviniekiem un draugiem. Uz 1941. gadu var attiecināt 398 vēstules. Iepazīstoties ar to saturu, nākas konstatēt, ka kara sākumā vēstulēs vairāk dominēja tēmas, kas saistītas ar paiziņu, draugu un ģimenes locekļu meklēšanu. Otra tēma saistīta ar konkrēta cilvēka nokļūšanu frontē, arī evakuēšanās gaitu no Latvijas teritorijas. Šeit vairāk parādās rūpes un uztraukums par sadzīves lietām: karavīru apliecībām, pārtiku un apģērbu. Karavīru vēstules atklāj dažādas formēšanas laika sadzīves nianšes, vietu aprakstus, piemēram, par Gorohovecas nometni, kur tiek formēta divīzija. Tomēr starp tīri sadzīviskiem aprakstiem parādās ziņas par jauno formējumu, situāciju tajā.

Dominējošās tēmas šī perioda vēstulēs ir apģērbs un cīņa ar aukstumu. Tas rada priekšstatu, ka apstākļi nometnēs nav bijuši sevišķi labi. Sastopamas pretrunīgas ziņas par apģērbu (īpaši par izsniegtajiem cimdiem un cepurēm), kas ļauj izdarīt secinājumu, ka acīmredzot visiem karavīriem to neizsniedza vienlaicīgi. Piemēram, 92. strēlnieku pulka mīnmetējnieku bataljona komisārs Armīns Ankups (1908–1942) 7. oktobrī rakstījis: “Man ir mugurā biezs pelēks šinelis, kājās zābaki. Silta veļa, kad būs vajadzīgs, arī droši vien būs. Rokām cimdi arī ir, bija tomēr labi, ka toreiz Kirovā nopirku.” [5, 7–9]

Kopumā jāsecina, ka LNA LVA pieejamie oficiālie dokumenti ir sekundāras informācijas nesēji, tajos līdz galam netiek atklāta LK(b)P CK pozīcija. Šai sakarībā daudz vērtīgākas ir tieši divīzijas komandējošā sastāva atmiņas par formēšanas laiku, kas sniedz oficiālajos dokumentos trūkstošo situācijas un satur informāciju dažādu cilvēku (piemēram, divīzijas komandiera J. Veikina) darbības raksturojumam. Karavīru vēstules, lai arī cenzētas, atklāj “mazā” cilvēka pirmo saskaršanos ar dzīvi armijā kara apstākļos.

Piezīmes

1. Vācijas–PSRS karš sākās 1941. gada 22. jūnijā.
2. Sākoties Vācijas–PSRS karam, Sarkanajā armijā nacionālie formējumi nepastāvēja, jo 1937. gadā Padomju Savienībā nolēma pāriet uz vienotu kadru armiju, pavisam atsakoties no teritoriālajiem formējumiem un nacionālajām karaspēka daļām.
3. Piemēram, PA-301. fonds (Lielā Tēvijas kara Vēstures komisija), kurā ir apkopota informācija par latviešu darbību Vācijas–PSRS karā. Te ir gan kaujas pavēļu žurnālu kopijas, gan oficiālā un privātā sarakste, karavīru saraksti, kā arī kara laika kartes.
4. LNA LVA PA-101. fonds “Latvijas Komunistiskās partijas Centrālā Komiteja”, PA-301. fonds “Lielā Tēvijas kara Vēstures komisija”, 185. fonds “Lielā Tēvijas kara dalībnieku personīgie dokumenti”, kā arī 1986. fonds “Latvijas PSR Valsts drošības komitejas (VDK) par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietas”.
5. Minētā sarakste glabājas LVA, PA-101. f. 1., 3. un 4. apraksta, 270. f. 1. apr., kā arī PA-301. f. 1. apr. lietās.
6. Pirmajā gadījumā nosaukums skaidri norāda uz teritoriālo piederību, kas nozīmē, ka divīzijā var tikt iesaukti visi Latvijas PSR dzīvojošo tautību pārstāvji. Otrajā gadījumā skaidri pausta etniskā piederība – divīzija kā latviešu tautas veidojums.
7. Jau kara laikā 1942. gadā ar LK(b)P CK Propagandas un aģitācijas pārvaldes rīkojumu tika izveidota Lielā Tēvijas kara vēstures komisija, un tās uzdevums bija dokumentēt un savākt materiālu par latviešu karavīru cīņām ar mērķi – “ar propagandas paņēmieniem parādīt latviešu karavīrus kā cīnītājus un arī uzvarētājus pār fašismu” [3, 35]. Tāpēc šīs komisijas uzdevumā tās nozīmēti cilvēki 1942. gada pavasarī, aptuveni pusgadu pēc 201. divīzijas piedalīšanās Maskavas kaujās, sāka vākt atmiņas no dažādu dienesta pakāpiju 201. divīzijas apakšvienību karavīriem par viņu dzīvi pirms kara, nonākšanu 201. divīzijā, kaujas pieredzi u.c. Ņemot vērā frontes apstākļu specifiku un faktu, ka ievainots tika milzīgs skaits karavīru, kuri pēc hospitāļa atgriezās vispirms 1. Atsevišķajā latviešu strēlnieku rezerves pulkā un tikai tad frontē, atmiņas ir vāktas tur. Spriežot pēc aprakstos pievienotās informācijas, karavīriem ir piedāvāts uzrakstīt savu vērtējumu par frontes ceļu. Atmiņu vākšanas standarts tika izstrādāts 1942. gadā ar mērķi – sākt vākt kara laika liecības no visiem notikumu dalībniekiem. Vispirms ieteica pierakstīt komandieru un štāba priekšnieku stāstus, tad pēc plāna izcēlušos varoņu stāstus [2, 1–2 op.].

Avoti

1. Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LNA LVA), PA-101. f. (Latvijas Komunistiskās partijas Centrālā komiteja), 1. apr., 54. l. (Slepenā sarakste militārajos jautājumos).
2. LNA LVA, PA-301. f. (Lielā Tēvijas kara Vēstures komisija), 1. apr., 1. l. (Lielā Tēvijas kara Vēstures komisijas darba instrukcija), 1–2 op.
3. LNA LVA, PA-301. f., 1. apr., 4. l. (Pavēles, instrukcijas, tematiskie plāni par Lielā Tēvijas kara materiālu vākšanu 1. Atsevišķajā latviešu strēlnieku rezerves pulkā).
4. LNA LVA, PA-301. f., 1. apr., 16. l. (1942. gada 8.–12. septembrī 201. latviešu strēlnieku divīzijā veikto sarunu pieraksts).
5. LNA LVA, 185. f. (Lielā Tēvijas kara dalībnieku personīgie dokumenti), 5. apr., 4. l. (Kara gadu vēstules, “A”, 4. sēj.).
6. Krievijas Federācijas Aizsardzības ministrijas Centrālais arhīvs, 43. gvardes strēlnieku divīzijas fonds, 1. apr., 187. l. (Divīzijas politiskās nodaļas ienākošā un izejošā sarakste ar augstākstāvošām organizācijām).

Summary

Establishment of the 201st (43rd Guard) Latvian Riflemen Division of Red Army: the Documents of the State Archives of Latvia at the National Archives of Latvia

Organization of the 201st (43rd Guard) Latvian Riflemen Division of Red Army was started in August, 1941, approximately a month after the beginning of the Soviet-German war (1941–1945). On August 3, 1941, the State Defense Committee decided to establish a Latvian riflemen division in order to include it into the Northwestern Front as proposed by the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Latvia. The Division was formed in the camp of Gorokhovets (Gorky district) from the middle of August until December when it was sent to the front in order to join Red Army's counteroffensive in Moscow sector.

The main part of the division's documentation (documents of the headquarters and sections) are kept in the Central Archives of the Russian Ministry of Defense in Podolsk. However, a considerable part of the documentation is kept in the State Archives of Latvia – a structural subdivision of the National Archives of Latvia. The latter includes both official (the documents of the 201st Latvian Riflemen Division headquarters and sections, as well as documents of the Central Committee of the Communist Party of Latvia) and

personal (diaries, letters and memoirs) documentation. Documentation related to the time when the Division was organized is located in four record groups: PA-101, PA-301, 185, and 1986. The first inventory of the record group PA-101 mainly contains the reports of Janis Veikins, the Division commander, to Janis Kalnberzins, the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Latvia, and Vilis Lacis, the Chairman of the Council of People's Commissars of the Latvian SSR. The record group PA-301 is more comprehensive as its three inventories contain documentation on the operations of the Division from 1941 until 1945, including the time of the establishment of the Division. It contains both official and personal documentation: division commander's reports, registers, memoirs, diaries, and letters. The record group No. 185 contains soldiers' letters; the record group No. 1986 – criminal cases of the punished soldiers.

Archival records provide information about the course and problems of the formation of the 201st Division. Firstly, there is information related to military-political reasons and conditions behind the formation of the division; the position and role of the Communist Party (Bolsheviks) of Latvia in the formation of the Division; the title of the division; military and political life of the Division; appointment of the staff (especially commanding staff), etc. Secondly, there is information about the people – division soldiers in the new circumstances (the role of voluntary participation, motivation and/or mobilization).

Regarding the formation period, memories of the commanding staff of the Division are of special interest as they provide information that is not represented in official records and describe actions of particular people, for example, the Division Commander J. Veikins. Despite censorship, soldier letters reveal how “ordinary” people felt when becoming soldiers in the wartime.

Reinis Kalniņš

Vācu okupācijas varas un Latvijas Zemes pašpārvaldes uzskatu sadursme grāmatnīcas “Valters un Rapa” reprivatizācijā (1942–1943)

Atslēgas vārdi: reprivatizācija, ekonomika, Latvija, okupācija

Key words: reprivatization, economy, Latvia, occupation

Ar reprivatizācijas procesa administrāciju vācu okupētajā Latvijā nodarbojās gan Latvijas Zemes pašpārvaldes, gan vācu okupācijas varas iestāžu amatpersonas. Reprivatizācijas gadījumi, kas vērtējami kā izņēmumi un kas prasa amatpersonu personisku iesaisti un saistošo normatīvu interpretāciju, liecina par šo amatpersonu uzskatiem. Grāmatnīcas “Valters un Rapa” privatizācija 1942. gadā ir šāds piemērs, kas reizē arī atklāj vienu no iemesliem, kāpēc sākotnēji latviešu institūcijām uzticētā reprivatizācijas veikšana vēlāk tika pakārtota vācu iestāžu gala lēmumam, bet jau pieņemtie lēmumi – pārskatīti.

Problēmas sākums meklējams padomju varas veiktajā a/s “Valters un Rapa” nacionalizācijā 1940. gada augustā. Grāmatnīca, kuru pārdēvēja par “Rīgas centrālo grāmatnīcu”, tika nacionalizēta kopā ar namu Teātra ielā 11, kurā tā atradās un kas iepriekš piederēja a/s “Valters un Rapa”. Valsts apgādniecību un poligrāfisko uzņēmumu pārvalde (VAPP), kura faktiski skaitījās nama jaunā īpašniece, nodeva to apsaimniekošanā minētajai grāmatnīcai [1, 78]. Tas pats tika izdarīts arī vācu okupācijas sākumposmā, kad VAPP atkārtoti 1941. gada 22. oktobrī nodeva ēku grāmatnīcas pārvaldībā [1, 25].

Veikala privatizāciju veica Arvīds Pētersons, kurš kopš 1941. gada 23. decembra [1, 7] bija Latvijas Zemes pašpārvaldes Tirdzniecības un rūpniecības ģenerāldirektora iecelts a/s “Valters un Rapa” pilnvarnieks. Iesniegums par veikala privatizāciju tika iesniegts 1942. gada 9. martā – tādā laikā, kad privatizācija praktiski pilnībā vēl bija latviešu iestāžu kompetencē. Iesniegumu privatizācijai iesniedza arī Elfrīde Rapa, J. Rapas atraitne, bet tas tika noraidīts ar pamatojumu, ka viņa nepārstāv visus akcionārus [1, 25]. Jāatzīmē, ka abi pieteikumi nav pretrunīgi. Kā savā 1942. gada 20. maija vēstulē [1, 79] Tirdzniecības un rūpniecības ģenerāldirekcijas Tirdzniecības departamentam norāda grāmatu tirdzniecības nozares vadītājs E. Ķiploks, tad gan A. Pētersona,

gan E. Rapas iesniegumi uztverami kā vienots mēģinājums reprivatizēt grāmatnīcu un reprivatizācijas gadījumā izskatāmi kopā. Priekšroka A. Pētersona kandidatūrai dota tikai tāpēc, ka viņš pilnvarnieka amatā ir iecelts, pamatojoties uz akcionāru vairākuma lūgumu, un tādējādi uzskatāms, ka viņa kandidatūra ir tiesiski pamatotāka. Taču, lai ņemtu vērā arī E. Rapas kā lielākās akcionāres intereses, ieteikuma formā tika izteikts priekšlikums privatizāciju saistīt ar komanditsabiedrības (komanditsabiedrība ir personālsabiedrība, kuras mērķis ir komercdarbības veikšana, izmantojot kopēju firmu, un kurā uz sabiedrības līguma pamata apvienojušies divi vai vairāki cilvēki) izveidošanu, t.i., a/s “Valters un Rapa” transformāciju par komanditsabiedrību, kas iekļautu E. Rapa kā komplementāru (komplementārs ir līgumsabiedrības dalībnieks, kurš uzņemas pilnu atbildību par līgumsabiedrības saistībām).

Tālāk notikumi risinājās bez aizķeršanās – 1942. gada 20. maijā Tirdzniecības un rūpniecības ģenerāldirekcijas mazumtirdzniecības pilnvarotais A. Grīnbergs lēma par labu veikala nodošanai fiduciārā pārvaldīšanā (trasta jeb fiduciārā pārvaldīšana ir tiesiskas attiecības, kas nodibinātas uz rakstiska līguma pamata un ar kuru trasta dibinātājs bez atlīdzības nodod savus līdzekļus trasta pārvaldniekam, kuram ir pienākums tos pārvaldīt labuma guvēja interesēs saskaņā ar trasta līgumu un tiesību aktu normām) A. Pētersonam (lēmuma teksts satur arī minēto nosacījumu par komanditsabiedrības izveidošanu [1, 81]), un 27. maijā tas tika nosūtīts izpildei [1, 7] Rūpniecības departamenta Grāmatniecības nozares nodaļai. Veikalā esošo vērtību noteikšana tika pabeigta 1942. gada 26. jūnijā, kad arī tika parakstīts akts par veikala nodošanu-pieņemšanu [1, 8].

Vērtēšanā tika konstatēts, ka ieguvējam, t.i., A. Pētersonam, par pārņemtajām vērtībām jāmaksā 352 000 reihsmarku (RM), kas arī tika izdarīts 1942. gada 13. jūlijā. Aprēķinātā summa sastāv no grāmatnīcā esošā inventāra, preču un izejmateriālu kopējās vērtības, absolūto vairākumu sastādīja preču vērtība [1, 83]. Pamatojoties uz iepriekš minēto, 1942. gada 16. jūlijā grāmatnīca tika izdalīta no Tirdzniecības un rūpniecības ģenerāldirekcijas Rūpniecības departamenta grāmatnīcniecības nozares pārvaldītajiem uzņēmumiem, un līdz ar to var uzskatīt, ka privatizācijas process pilnībā ir noslēdzies.

Reizē jāatzīmē, ka līdz ar reprivatizāciju A. Pētersona, t.i., grāmatnīcas, izmantošanā un valdījumā tika nodota arī minētā ēka Rīgā, Teātra ielā 11. Papildus jāmin arī Rūpniecības departamenta Poligrāfiskās rūpniecības un grāmatu apgādniecības daļas vadītāja J. Kadiļa 1942. gada 12. jūnija vēstule Rūpniecības departamenta vadītājam [1, 78], kurā kārtējo reizi tika norādīts,

ka ēkas uzturēšana prasa papildu resursus, piemēram, malkas sagādi u.c., kurus VAPP veikt ir sarežģīti, un lūdž to nodot privatizētā veikala apsaimniekošanā. Jāatzīmē, ka VAPP telpas atradās jau minētajā ēkā Teātra ielā 11.

Ja pie šī rezultāta viss būtu apstājies, grāmatnīcas privatizācija kalpotu kā lielisks piemērs ātrai (no iesnieguma līdz veikala pilnīgas patstāvības atgūšanas pagāja aptuveni pieci mēneši) un saskaņotai privātās iniciatīvas ieviešanai Latvijas ģenerālapgabala saimniecībā. Nav avotu, kas liktu apšaubīt, ka viss veiktais tika darīts pēc labākās izpratnes par reprivatizācijas gaitu, mērķiem un uzdevumiem.

Tomēr 1942. gada 28. jūlijā veikala vadītājs Jānis Grīns saņēma Joahima Vitsmana (*Joachim Witzman*) vēstuli, kurā bija norādīts [1, 3], ka kopš 1942. gada 20. jūnija viņš ir ģenerālkomisāra Rīgā (*Generalkommissar in Riga*) iecelts VAPP pilnvarnieks un, tā kā nacionalizētā ēka Teātra ielā 11 atrodas VAPP īpašumā, viņš ir arī tās tiešais pārvaldnieks un pieprasa to nodot savā valdījumā. Zemes pašpārvaldes ierēdņi un grāmatnīcas pārstāvji bija pretējās domās – par īpašumu radās strīds.

No 1942. gada 1.–12. augustam mazumtirdzniecības pilnvarotais A. Grinbergs, ar kura lēmumu tika privatizēta grāmatnīca, četras reizes tika izsaukts uz tikšanos pie Ģenerālkomisāra Pilnvarnieku pārvaldes (*Treuhandverwaltung*) vadītājā Filtera (*Filter*), lai pārrunātu “Valters un Rapa” privatizācijas gadījumu. No šīm sarunām, kurās no vācu iestāžu puses piedalījās arī Filtera vadītās pārvaldes jurists Šmits (*Schmidt*) un darbinieks Krusks (*Krusk*), ir saglabājušies gan Grinberga [1, 8–12], gan Šmita [1, 93–94] ziņojumi.

Vāciešu iebildumi pret veikto reprivatizāciju pamatā sastāvēja no četriem punktiem:

- a) minētais veikals bija “lielākais šāda tipa veikals Latvijā” un līdz ar to jāuzskata par lieluzņēmumu (“*Grossbetrieb*”), kas pēc definīcijas nepakļaujas privatizācijai;
- b) privatizēta tika tikai daļa no akciju sabiedrības;
- c) privatizācijas pieteikumu iesniedza viens no bijušajiem akcionāriem, kaut arī a/s bija vairāk nekā 50 akcionāru. Turklāt E. Rapas pieteikums nezināmu iemeslu dēļ nebija ņemts vērā;
- d) nebija tiesiska pamata atdot nekustamo īpašumu Teātra ielā 11, jo noteikumi attiecas tikai uz zemes gabaliem, nevis lielām ēkām, kuru vērtību vācieši lēš ap 500 000 RM [1, 50]. Jāatzīmē, ka ēkas pirkuma vērtība Rīgas Zemesgrāmatas nodaļas izdotajā apliecībā ir norādīta kā 446 000 latu [1, 31] un tāda pati summa uzrādīta arī A. Pētersona sagatavotajos dokumentos [1, 14].

Latviešu, t.i., A. Grīnberga, argumenti, aizstāvot savu lēmumu un atspēkojot vāciešu pārmērumus, bija šādi:

- a) par lieluzņēmumu veikals nav uzskatīts, jo tas ir tikai vienas nozares viens veikals, nevis *Kauf-* vai *Warenhaus* (*Kaufhaus* ir mazumtirdzniecības veikals, kas piedāvā iegādāties dažādas, plaša sortimenta preces un ir vismaz 1000 m² plašs. *Warenhaus* ir mazumtirdzniecības veikals vairākos stāvos un atšķirībā no *Kaufhaus* piedāvā arī pārtikas preces, būtībā tirdzniecības centrs), un arī pirms nacionalizācijas tā bija tikai daļa no a/s “Valters un Rapa” (ar šo lēmumu netika privatizēta spiestuve un izdevniecība);
- b) 1941. gada 17. oktobra rīkojums un vēlākie izpildnoteikumi [2, 2] norāda, ka īpašums jāatdod pēdējiem īpašniekiem, nešķirojot, vai tās ir privātpersonas vai akciju sabiedrības. Vienīgie priekšnoteikumi – lai ir vajadzība pēc šāda uzņēmuma un lai īpašnieks ir piemērots. Abi punkti pēc A. Grīnberga ieskatiem bija ievēroti;
- c) netieši tika atbildēts arī uz pārmērumu par akcionāru pārstāvību, norādot jau minēto E. Rapas pieteikuma noraidījuma iemeslu;
- d) reizē ar reprivatizāciju pārvaldīšanā bija nodota arī ēka, jo tā atradās uzņēmuma (Rīgas centrālā grāmatnīca – *aut.*) bilanci visu padomju un praktiski arī vācu okupācijas laiku līdz privatizācijas brīdim.

Attiecībā uz J. Vitsmanu jāatzīmē kāda nianse, kas palikusi ārpus vācu ziņojuma, bet ir apskatīta A. Grīnberga ziņojumā, proti, vāciešu aizrādījums, ka visā procesā netika iesaistīts grāmatu tirdzniecības nozares pilnvarnieks J. Vitsmans. A. Grīnbergs pamatoti norāda, ka J. Vitsmans netika iesaistīts privatizācijā tāpēc, ka tā iecelšanas datums bija 20. jūnijs – mēnesi pēc lēmuma pieņemšanas 20. maijā, bet latviešu iestādēm lēmums kļuva zināms tikai ar jūlija sākumu [1, 9].

A. Grīnbergs un Filters ziņojumos atsaucas uz vienu un to pašu 1942. gada 12. augusta sanākumi. Abi ziņojumi ir datēti ar to pašu dienu, taču Filtera ziņojuma adresāts ir Ģenerālkomisāra Rīgā Saimniecības galvenās daļas (*Hauptabteilung Wirtschaft*) vadītājs fon Borke, bet Grīnberga ziņojumam adresāts nav norādīts. Tā kā A. Grīnberga ziņojums ir sastādīts atskaites formā latviešu valodā, nav pamata apšaubīt, ka tas ir domāts informācijai augstākai vadībai, visticamāk – Latvijas Zemes pašpārvaldes Saimniecības ģenerāldirektoram V. Zāģeram.

Lai arī ierēdniecisku konfliktu gadījumā ir skaidra abu pušu vēlme atbrīvoties no atbildības un par galveno vaininieku uzrādīt otru pusi, no okupācijas

izrietošā latviešu iestāžu pakļautība vācu civilajai pārvaldei uzlika ierobežojumus, cik tālu šādā “vainas novelšanā” var iet. Līdz ar to ir apšaubāmi, ka A. Grīnbergs ziņojumā vadībai iekļautu apzināti sagrozītu informāciju, kas turklāt vēl skartu vācu iestāžu pārstāvjus un līdz ar to būtu viegli pārbaudāma. To pašu gan nevar attiecināt uz vācu pusi, kuras ierēdņu pārākums pār latviešu institūcijām izpaudās gan attieksmē, gan sarunu atstāsta formā.

Saistībā ar pirmo iebildumu pretrunas ir gandrīz vai komiskas, jo vācu sniegtā paskaidrojuma izpratnē “*Grossbetrieb*” tiek saprasts burtiska tulkojuma nozīmē – “liels uzņēmums”, kāda “Valtera un Rapas” grāmatnīca patiešām arī bija, 1942. gadā nodarbinot 47 darbiniekus [1, 71]. A. Grīnbergs savukārt pieturējās pie tradicionālā tulkojuma, kurā ar “*Grossbetrieb*” apzīmēja vairumtirgotavas, uzņēmumus ar filiālēm u.c. Piemēram, centrālā savienība “Turība”, kuras pakļautībā Latvijas teritorijā darbojās vairāki simti veikalu, varētu tikt apzīmēta kā “*Grossbetrieb*”.

Otrais un trešais iebildums būtībā ir saistīti, un, burtiski ievērojot izdotās vadlīnijas, vāciešu pozīcija bija pamatota – akciju sabiedrības privatizēt nevar. Neskaidrs ir iemesls, kāpēc tika uzsvērtas privatizācijas pieteicēju dažādās personības, jo vācu pusei vairākkārt tika sniegts paskaidrojums par A. Pētersonu un E. Rapas attiecībām, t.i., par pretrunu neesamību starp viņiem.

Jau minēts, ka ģenerālkomisāra Rīgā Heinriha Lozes rīkojums neparedzēja privatizēt akciju sabiedrības, tomēr A. Grīnberga rīcība nav vērtējama kā patvaļā, jo akciju sabiedrību privatizācijai jau bija precedenti (piem., a/s “Kalkūni”) un tiem izvirzītais nosacījums privatizācijai bija noteikums, ka īpašumus atgūst visi akcionāri. A/s “Valtera un Rapas” gadījumā A. Pētersonam bija visu akcionāru pilnvarojums viņus pārstāvēt.

Arī vispretrunīgākā, ceturtnā punkta argumentācija par ēkas privatizāciju nav vērtējama viennozīmīgi. Vācu puse stingri pieturējās pie definīcijas, kas minēta ģenerālkomisāra Pilnvarnieku pārvaldes 1942. gada 16. maija izpildnoteikumos [3, 62] – zemes gabals (*Grundstück*) ir tieši tā arī saprotams, un viss, kas nav zemes gabals, piemēram, ēka, uz šo punktu nekādā gadījumā neattiecas.

A. Grīnbergs atļāvās interpretāciju. Izpildnoteikumi paredzēja nodot privatizēto “uzņēmumu lietošanā zemes gabalu (*Grundstück*), kas nepieciešams uzņēmuma darbībai”. A/s “Valters un Rapa” privatizācijas gadījumā grāmatnīca un tās palīgtelpas aizņēma pusi no ēkas un bez tās nespētu funkcionēt.

Konflikts beidzās ar nosacītu mierizlīgumu. Lai arī “Valters un Rapa” grāmatnīca turpināja darboties A. Pētersona vadībā, ēka oficiāli tās pārvaldījumā nodota netika. Pārstrādātais reprivatizācijas lēmums, uz kura nu jau

bija arī J. Vitsmana un Filtera paraksti, tika apstiprināts 1943. gada 7. aprīlī. Vienīgās radušās izmaiņas bija prasība pēc papildu 60 005,15 RM iemaksāšanas Ģenerālkomisāra Pilnvarnieku pārvaldes kontā (summa bija radusies, vācu amatpersonām pārvērtējot grāmatnīcas preču un inventāra vērtību), kā arī J. Grīna iekļaušana komanditsabiedrībā. Tas bija nepieciešams, lai pēc vāciešu ieskatiem izpildītu visas nepieciešamās nozares specifiskās prasības.

Pretrunīgo ziņojumu analīze sniedz ieskatu abu pušu izpratnē par to, kas ir reprivatizācija un kādi ir tās mērķi. Salīdzinot abu pušu argumentāciju, jāsecina, ka domstarpības ir par jēdzienu izpratni un dažādu saistošo noteikumu interpretāciju.

Latviešu ierēdņu rīcībā vērojama vēlme reprivatizāciju veikt ātrāk un pēc iespējas plašākā apmērā, bet vāciešu gadījumā – bremzēt un pašu procesu kontrolēt. Reizēm viņi lietoja apšaubāmus argumentus, piemēram, par “*Grossbetrieb*” izpratni, un ar pagājušo datumu mēģināja ietekmēt notikumus (J. Vitsmana iecelšanas gadījumā). Līdz ar to šīs reprivatizācijas piemērs uzskatāmi ilustrē latviešu vēlmi vācu okupācijas apstākļos iegūt lielāku saimniecisku patstāvību un to, ka vācu okupācijas vara tam aktīvi pretdarbojās.

Avoti

1. Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), P 828. f. (Tirdzniecības un Rūpniecības galvenā direkcija), 2. apr., 1036. l. (Valters un Rapa reprivatizācija).
2. LVVA, P 828. f., 6. apr., 9. l. (Reprivatizācija).
3. LVVA, 990. f. (Lauksaimniecības ģenerāldirekcija), 1. apr., 14. l. (Ģenerāldirekcijas sarakste).

Summary

Opposing Views of German Occupation Authorities and Latvian Self-Administration during Reprivatisation of the Bookstore “Valters un Rapa” (1942–1943)

Opposing views of Latvian officials and representatives of the German occupation administration on reprivatisation issues are reflected in the reprivatisation case of “Valters un Rapa” bookstore. The bookstore was nationalized by the Soviet government in 1940. After German occupation in 1941, the previous owners applied for the reprivatisation, and the Latvian authorities granted it quickly. A month later, Germans objected to the decision of the Latvian authorities and requested revision of the results of reprivatisation.

Two contradicting reports regarding this case from the Latvian and German authorities provide insights in how each side assessed reprivatisation and what they thought was its purpose. Latvians tried to reestablish private property as fast as possible and in this case sometimes did so by using a broad interpretation of the law. Germans, on the other hand, used formal bureaucratic means to counter it. In this case, even translation and understanding of the German words “*Grossbetrieb*” and “*Grundstück*” differed in the Latvian and German reports.

The case of “Valters un Rapa” bookstore reprivatisation clearly indicates that the Latvian authorities saw reprivatisation as a mean for gaining more economic independence under the German occupation. Germans counteracted to this trend by downgrading the role of the Latvian authorities in reprivatisation. In 1942, reprivatisation for them was primarily a propagandistic act.

Viesturs Kandars

Jans Hodkevičs – Pārdaugavas hercogistes administrators (1566–1578)

Atslēgas vārdi: Pārdaugavas hercogiste, Livonijas karš, Jans Hodkevičs, Lietuvas dižkunigaitija, Žečpospolita, historiogrāfija

Key words: Pārdaugava Duchy (Ducatus Transdunensis), Livonian War, Yan Chodkiewicz, Grand Duchy of Lithuania, Rzeczpospolit, historiography

Žemaitijas stārasts, Lietuvas dižkunigaitijas lielmaršals, Viļņas kastelāns, Lietuvas dižkunigaitijas senators ar trim krēsliem Senātā grāfs Jans Hodkevičs (lietuviešu: *Jonas Chodkevičius*, krievu: *Иван Ходкевич*, poļu: *Jan Hieronimowicz Chodkiewicz*, ap 1537–1579) ir viena no Eiropas mērogā redzamākajām vēsturiskajām figūrām starp reiz Latvijas teritorijā pastāvējušo administratīvo veidojumu vadītājiem, līdzvērtīgs, piemēram, E. Bironam (*Ernst Johann von Biron*, 1690–1772) vai Livonijas “karalim” Magnusam (*Magnus*, 1540–1583). Šī tipa personības ir interesantas ar to, ka var tikt izmantotas kā labas atslēgas figūras Latvijas vēstures sasaistīšanai ar dažādu līmeņu plašāku vēsturisko kontekstu. Viena no šādām figūrām īsi aprakstīta šajā rakstā.

Nav zināms J. Hodkeviča precīzs dzimšanas datums, nav saglabājusies arī autentiska šī valstsvīra ģimētne. Toties viņš ir skatāms slavenajā J. Mateiko (*Jan Matejko*, 1838–1893) gleznā “Ļubļinas ūnija”, apraudam Lietuvas dižkunigaitijas likteni. Lietuviešu historiogrāfijā tikai nesen ieviests jēdziens “Hodkeviča asaras”, ar ko tiek domāta ar sakostiem zobiem pieņemtā nepieciešamā pazemojuma un netaisnības pieņemšana, valstīm apvienojoties, kuras redzēt un saprast tiek pieprasīts no poļu vēsturniekiem [12, 33–36].

Pētnieki J. Hodkeviču vērtējuši atšķirīgi, vēl pretrunīgāk nekā daudzus viņa līmeņa laikabiedrus. Viņš zināmā mērā ir atradies sava dēla Jana Karola (*Jan Karol Chodkiewicz*, 1560–1621) ēnā, it sevišķi poļu historiogrāfijā, tomēr abi pieder pie *lauvu sugas* [18, 111], *spēkavīru dzimtas, kuri no augšas noskatās uz šlahtas pūli* [17, 13]. Autoritatīvākie mūsdienu lietuviešu pētnieki pauž pretrunīgus vērtējumus. E. Gudaviča (*Edvardas Gudavičius*) skatījumā J. Hodkevičs ir ļoti veikls diplomāts, kurš Ļubļinā panāk Lietuvas dižkunigaitijai labāko iznākumu. Savukārt M. Jučs (*Mečislovas Jučas*, 1926), tāpat kā reiz Ivans Bargais (*Joann IV*, 1530–1584), J. Hodkeviča darbībā saredz divkosību: no vienas puses, tas atbalstot Sigismunda Augusta (poļu: *Zygmunt*

II August, lietuviešu: *Žygimantas II Augustas*, 1520–1572) darbību, bet pēc tam teicot žēlabainas runas par Lietuvas dižkunigaitijas ļauno likteni [16, 261]. Lietuviešu, poļu un baltkrievu vēsturnieki reizēm centušies J. Hodkeviču pieskaitīt katrs savai nācijai. Acīmredzot pareizāk būtu teikt, ka viņš bija lietuvietis 16. gadsimta aristokrātijas izpratnē, ikdienā lietoja poļu un vācu valodu (jaunībā bija dzīvojis Hābsburgu galmā), korespondencē tās atšķaidot ar latīniskiem iespraudumiem, bet par savu leģendāro senci Hodkeviči uzskatīja dižkunigaiša Viteņa (*Vytenis*, *Witenes*, 1295–1316) līdzgaitnieku Boreiku [6, 256].

Par Pārdaugavas hercogistes, kurā bija paredzēts iekļaut bijušās Livonijas konfederācijas zemes uz ziemeļiem no Daugavas, administratoru J. Hodkevičs kļuva 1566. gadā. Gada pirmajā pusē Lietuvas dižkunigaitija kārtējo reizi mēģināja noslēgt mieru ar Krieviju. Vasarā (30. maijs – 2. jūlijs) Maskavā notika sarunas par daļēju vai pilnīgu Livonijas atdošanu Maskavas lielkņazistei apmaiņā pret krievu okupētajām Lietuvas dižkunigaitijas zemēm un mieru. Tomēr mieru panākt neizdevās. Cīņa bija jāturpina, tostarp jānostiprinās Livonijā. Papildu problēmas radīja līdzšinējais Vidzemes pārvaldnieks Gotthards Ketlers (*Gotthard von Kettler*, ap 1517–1587), kura pārlietu patstāvīgā un neveiksmīgā darbība – Rīgas nepakļaušana, teritoriāli zaudējumi – neapmierināja Lietuvas dižkunigaitijas valdību. Sākoties pārmaiņām, tika nomaiņnāta Lietuvas dižkunigaitijas intereses Livonijā realizējošā struktūra. 2. augustā J. Hodkevičs kā jaunais Livonijas administrators saņēma karaļa instrukcijas [1, *Nr.* 145, 259–260]. 26. augustā piešķirtā privilēģijā J. Hodkevičam tiek dota “visa noteikšana, vara un rīcības brīvība Rīgas arhidiecēzē un visās citās mūsu pilīs, tāpat arī hetmaņa amats Livonijā” [11, *Nr.* 62, 71–73]. 5. novembrī jaunais administrators ieradās Koknesē, kur landtāgā pārņēma pārvaldi no G. Ketlera. Pēc tam Cēsis viņš tikās ar zemes muižniecību un panāca vienošanos par hercogistes inkorporāciju Lietuvas dižkunigaitijā. Gada beigās pats J. Hodkevičs ūnijas aktu stādīja priekšā Lietuvas dižkunigaitijas seimam Grodņā, kur tas 26. decembrī arī tika apstiprināts [1, *Nr.* 154, 269–273]. Pie reizes tika atrisināti sarežģījumi ar Rīgas arhibīskapiju: to sekularizēja [1, *Nr.* 153, 266–269].

Nozīmīgākā tā laika bagātība Austrumeiropā bija zeme un no tās iegūstamie naudas un naturālie ienākumi. Ir pārāk maz avotu, lai veiktu statistiskus pētījumus, tomēr redzams, ka J. Hodkevičs aktīvi rīkojās ar lēņiem Pārdaugavas hercogistē, un ir iespējams ievērot dažas raksturīgākās šo darbību iezīmes.

Zemes valdījumi tika piešķirti noderīgiem valdības cilvēkiem, kuri varēja sniegt atbalstu Pārdaugavas hercogistes noturēšanai, piemēram, karaļa sekretāram M. Strubičam (*Macei Strubicz*, 1520–1578) [3], Palenkes vaivadam M. Sapeham (*Mikolaj Sapieha*, 1545–1599) [7, Nr. 27, 51] vai izglītotiem cilvēkiem, kādu Pārdaugavas hercogistē trūka, piemēram, filozofijas un medicīnas doktoram Z. Stopijam (latīņu: *Zacharias Stopius*, pirms 1525–ap 1603) [2]. Lēņus, protams, saņēma arī vietējā muižniecība, tostarp ar tiesībām turēt krogus [4] un zvejas tiesībām Daugavā [5]. Pēdējā gadījumā Pārdaugavas hercogistes administrators it kā ignorēja robežu ar Kurzemes un Zemgales hercogisti, jo robeža starp hercogistēm šajā laikā bija noteikta visā garumā pa Daugavas gultnes vidu, taču J. Hodkevičs zemi pie Salaspils izlēņoja abpus Daugavai, ko var izskaidrot ar to, ka vairākas senākas mazākās administratīvās vienības atradās abpus Daugavai. Šāda robeža bija arī viens no iemesliem, kas traucēja Rīgas iekļaušanu Pārdaugavas hercogistē. Tika apstiprināti arī iepriekš arhibīskapa dotie lēņi un atmaksāti arhibīskapa parādi [10, Nr. 26, 279], tātad administrācija centās nodrošināt varas pārmantojamību. Vēlāk J. Hodkeviča piešķirtie lēņi radīja aizdomas Žečpospolitas centrālajai varai un tika vētīti 1583. gada un vēlākās revīzijās, kas vēlreiz apliecina administratora darbīgumu šajā jomā.

Pārdaugavas hercogistē bija jāveido jauna administratīvā struktūra. Tas, cik viegli 1577. gadā krievi ieņēma gandrīz visu Pārdaugavas hercogistes teritoriju, liecina, ka J. Hodkeviča kadru politika izrādījās neveiksmīga. Stārstu un kastelānu amatos tika iecelti vietējie muižnieki un tādi ar Žemaitiju un Hodkevičiem saistīti aristokrāti kā Valmieras stārasts kņazs A. Polubenskis (*Александр Иванович Полубенский*, miris ap 1608), V. Esmans u.c.

Livonijas karā (1558–1583) izšķirīgi bija uzturēt kaujas gatavībā vecos Livonijas cietokšņus, jo to ieņemšana sagādāja grūtības visām karojošajām valstīm. Tātad bija nepieciešami resursi garnizonu uzturēšanai. Lietuvas dižkunigaitija šiem mērķiem piešķīra ļoti lielu finansējumu, kuru J. Hodkevičs finanšu atskaitē par 1565.–1567. gadu sakās esam papildinājis ar 34 083 Lietuvas grašu kapām [7, 113–119]. Pilnvērtīgi izsekot līdz šim naudas plūsmām neļauj avotu trūkums. Par tēriņiem Pārdaugavas hercogistē J. Hodkevičs saņēma dažādas nodokļu atlaides saviem valdījumiem. Algas Pārdaugavas hercogistē dienotajiem algotņiem reizēm tika maksātas no citā J. Hodkeviča administrētā vienībā – Žemaitijas kņazistē – iekasētajiem nodokļiem [8, Nr. 90, 96]. Kopīgā pārvaldnieka dēļ apskatītajā laika posmā vispār starp šīm divām Žečpospolitas sastāvdaļām veidojās daudz saikņu. Tāpat J. Hodkevičs centās pie katras iespējas iegūt naudu karam Livonijā, atrazdamies

savās daudzajās misijās Polijā, kur viņa galvenie sabiedrotie bija Zborovsku dzimtas klans, no kura nāca arī J. Hodkeviča sieva un septiņu bērnu māte Kristīne. Zborovski gan īsti nepiederēja pašiem lielākajiem Polijas politiskajiem grupējumiem, jo atradās divkāršā opozīcijā: gan kā protestanti pret katolisko vairākumu, gan arī iepretim Krakovas protestantiem.

Viens no galvenajiem Lietuvas dižkunigaitijas mērķiem Livonijā bija panākt Rīgas iekļaušanos Pārdaugavas hercogistē. Hodkeviču klans izvēlējās rupja spiediena ceļu. 1567. gadā tika veikta Lietuvas dižkunigaitijas militārā spēka demonstrācija pie pilsētas, Spilvē tika uzcelts nocietinājums Rīgas tirdzniecības traucēšanai un tika izsirota potenciālā Pārdaugavas hercogistes teritorija ap Rīgu [9, 102], taču galvenais mērķis netika sasniegts.

Tomēr Pārdaugavas hercogiste turpināja ekonomiski funkcionēt kopā ar Rīgu, kuras tirdzniecība un turpmākā pretošanās būtu bijusi neiespējama, ja J. Hodkevičs būtu izrādījis lielāku gribu un mērķtiecību un pārvarējis hercogistes un Lietuvas muižniecības saimniecisko interešu radīto pretestību, hercogistē nobloķējis kustību Rīgas virzienā. Jāņem vērā, ka šādam uzdevumam valsts struktūrām visticamāk diez vai pietiktu resursu. Šeit var piezīmēt, ka interesants pētījumu virziens būtu jautājums, vai notika un kāda varēja būt J. Hodkeviča paša personīgā tirgošanās caur Rīgu. Mērķtiecīgu pasākumu vietā notika rosišanās ap Rīgu. Administratora sēdekļis atradās netālu – Siguldā.

1572.–1573. gadā, bezkaraļa laikā, J. Hodkevičs ietilpa septiņu vīru padomē, kurai reģenta Gņezno arhibīskapa vadībā bija nodota vara Žečpospolitā. 1572. gada 21. jūlijā viņš tika iecelts par monētu lietu augstāko pārzini, un Doles pili drīz tika uzsākta šiliņu kalšana, nelielā skaitā tur kala arī vērdiņus, pusmārkas un mārkas (1572–1573). Šīm monētām bija zema raudze, un tās izmantoja kara algotņu algām [14, 27]. Šī situācija, proti, karaļa neesamība Žečpospolitā, izskaidro faktu, ka uz monētām nav likumam atbilstošās Polijas karaļa simbolikas.

Kā Pārdaugavas hercogistes hetmanim J. Hodkevičam ne reizi neizdevās gūt uzvaru kādā ievērojamā kaujā, lai arī karā viņš aktīvi piedalījās jau 1560. gadā, kad cinījās pret krieviem Viļakas pilsietas apvidū [15, 126]. Lielākos šāda veida panākumus Pārdaugavas hercogistē dislocētie spēki guva N. Tolvenicka vadībā [9, 101]. Kad hercogiste atradās vislielākajās briesmās un 1574.–1575. gada ziemā atsākās Krievijas agresija hercogistes teritorijā, J. Hodkevičs atradās ārpus tās robežām. Zīmīgi, ka tieši ap šo laiku viņam ir vislielākā ietekme Žečpospolitā, taču tas nepalīdzēja turpmāk veiksmīgi nosargāt Pārdaugavas hercogisti. 1578. gada maijā, jau būdams slims un vīlies,

viņš atteicās no hercogistes vadītāja amata. Viņa vietā stājās Georgs Radzivils (poļu: *Jerzy Radziwiłł*, lietuviešu: *Jurgis Radvila*, 1556–1600). Jans Hodkevičs mira 1579. gada 4. augustā un ir apbedīts Viļņā.

Kopumā J. Hodkeviča darbība Pārdaugavas hercogistē bijusi diezgan neveiksmīga. Tomēr jāatzīst, ka šī darbība bija viens no faktoriem, kas neļāva Viļņai un Varšavai iztirgot Pārdaugavas hercogistes teritorijas diplomātiskos darījumos ar Zviedriju un Krieviju. 1572. gadā viņš apturēja karaļa kancelejas plānus atdot Zviedrijai dažus cietokšņus Pārdaugavas hercogistē apmaiņā pret parāda norakstīšanu [18, 178]. Karā ar Maskavu viņš bija par cīņu līdz uzvarai, nevis par piekāpšanos un kompromisu.

Veiksmīgāk darboties Livonijā traucēja arī procesi Žečpospolitā, kuros J. Hodkevičs ilgstoši un aktīvi piedalījās: Ļubļinas ūnijas slēgšana 1569. gada janvārī – augustā, divu bezkaraļa posmu daudzās sanāksmes, seimeļi un seimi 1572.–1575. gadā. Žečpospolitā pastāvēja uzskats, ka laikā, kad nav karaļa, ir izsīcis leģitimitātes avots. Tas izraisīja vardarbīgu patvaļu un varas pārstāvju ignorēšanu un, iespējams, bija viens no galvenajiem iemesliem Lietuvas dižkunigaitijas un Žečpospolitas varas prestiža diskreditācijai Pārdaugavas hercogistē.

Arī administratora ekscentriskā un ambiciozā renesanses laikmeta cilvēka daba varēja traucēt realizēt Lietuvas dižkunigaitijas mērķus viņpus Daugavai. Viņš ļoti bieži iesaistījās visdažādākajās intrigās, piemēram, pusgadu pirms Sigismunda II Augusta nāves slepeni vienojās ar pāvesta legātu kardinālu Kommendonu (*Giovanni Francesco Kommendone*, 1523–1584) par Hābsburgu prinča pasludināšanu par Lietuvas dižkunigaitijas valdnieku, kad karalis būs nomiris [18, 210]. Bez karaļa posmā viņš pats piedāvāja savu roku princesei Annai (*Anna Jagiellonka*, 1523–1596) un tādējādi kā viens no “Pjastiem” pretendēja uz kroni, taču tika atraidīts [18, 401]. Viņam patika būt soģim, ap viņa mītni bija nostādīti 12 jaunekļi ar soda izpildes rīkiem [18, 112]. J. Hodkevičs ienīda ebrejus, viņa draugs un viesis bija abats Cirs, kurš pa Lietuvas dižkunigaitiju pārvietojās, važās sakaltu ebreju (grēkāžu – mēra, bada un nabadzības “vaininieku”) pavadīts [18, 238]. Pret poļiem J. Hodkevičs bieži izturējies ar nicinājumu un ironiju [12, 13]. Viņa attieksme pret Pārdaugavas hercogistes pamatiedzīvotājiem latviešiem, igauņiem un libiešiem visdrīzāk raksturojama kā pragmatiska; viņš uzstājies pret to pārmērīgu izmantošanu no muižnieku puses [10, Nr. 27, 280]. Tas, ka padotie dažādās situācijās bieži izrādīja pretestību J. Hodkevičam, parāda viņu kā sliktu politiķi, tomēr viņš neapšaubāmi bija viena no interesantākajām personībām Latvijas un Austrumeiropas 16. gadsimta vēsturē.

Avoti

1. Dogiel, M. *Codex diplomatikus*. T. 5. Vilnae, 1769.
2. Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 5561. f. (Dokumentu kolekcija), 1. apr., 199. l.
3. LVVA, f. 556, 1. f., 4. apr., 510. l.
4. LVVA, 5561. f., 4. apr., 517. l.
5. LVVA, 5561., f. 4., apr., 556. l.
6. *Lietuvos metraštis. Byhovco kronika*. Vilnius: Vaga, 1971.
7. *Lietuvos metrika. Knyga Nr. 51 (1566–1574)*. Vilnius: Žara, 2000.
8. *Lietuvos metrika. Knyga Nr. 531 (1567–1569)*. Vilnius: Žara, 2001.
9. Rusovs, B. *Livonijas kronika*. Rīga: Valters un Rapa, 1926.
10. *Vidzemes saimniecības vēstures avoti, 1553.–1613. g. Latvijas vēstures avoti*. VI sēj. Rīga: LVI apgāds, 1941.
11. Ziegenhorn, C.G. *Staats Recht der Herzogthümmer Curland*. Königsberg: Kanter, 1772.
12. *Дневник Люблинского сейма. Соединение Великого княжества Литовского съ королевством Польскимъ*. СПб.: Печ. В. Головина, 1869.

Literatūra

13. Bumbalauskas, A. “LDK paveldo “dalybos” ir “Litva/ letuva” distinkcijas konceptas.” Kn.: *Lietuvos didiosy kunigaikštyja. Tradicija ir paveldo “dalybos”*. Vilnius: Vilniaus Universiteto leidykla, 2008. Pp. 15.–66.
14. Ducmane, K., Ozoliņa, A. *Latvija Eiropā: Monētu depožiti 1.–20. gs.* Rīga: Latvijas Nacionālais vēstures muzejs, 2009.
15. Dunsdorfs, E., Spekke, A. *Latvijas vēsture, 1500–1600*. Stockholm: Daugava, 1964.
16. Jučas, M. *Lietuvos ir Lenkija unija (XIV a. vid.–XIX a.)*. Vilnius: Aidai, 2000.
17. Śliwinski, A. *Jan Karol Chodkiewicz, hetman wielki litewski*. Wilno: Wydawnictwo M. Arcta, 1922.
18. Трачевский А. *Польское безкорольеве по прекращеніи династии Ягеллонов*. Москва: Изд. А. Солдатенкова, 1869.

Summary

Yan Chodkiewicz: an Administrator of the Duchy of the Left Bank of the Daugava (*Ducatus Transdunensis*) (1566–1578)

From 1566 to 1578, Yan Chodkiewicz (around 1525–1579) was an administrator of the Duchy of the Left Bank of the Daugava (*Ducatus Transdunensis*) and a hetman of the armed forces dislocated there. During this time, he was working rather actively operating with land dominions, gathering money for the defence of the Duchy during the Livonian War (1558–1583), minting local coins, and trying to establish continuity and inheritability of power. However, he was not successful in his attempts to incorporate Riga city in the Duchy and to establish tenable system of administration and defence. The last was destroyed easily and speedily under the pressure of the Russian expansion.

Among the reasons for this failure, there were the personal characteristics of Yan Chodkiewicz, such as his eccentricity, exaggerative ambitions, inability to forgive, as well as his frequent being outside the Duchy because of his active participation in the forming of the Lublin Union and during the two interregnum periods from 1572 to 1575.

Anete Karlsonē

Nemateriālais kultūras mantojums: krāsaugu izmantojuma atspoguļojums dažādos vēstures avotos

Atslēgas vārdi: nemateriālais kultūras mantojums, tradicionālās prasmes, krāsaugi, latviešu etnogrāfija, tautasdziesmas

Key words: intangible cultural heritage, traditional skills, colouring plants, Latvian ethnography, folk songs

Mūsdienās pieaug sabiedrības interese par nemateriālo kultūras mantojumu – senajām prasmēm. Kā lasāms UNESCO Latvijas Nacionālās komisijas interneta vietnē: “Nemateriālais kultūras mantojums līdzās materiālajam kultūras mantojumam ir kultūras piederības, identitātes un pašapziņas avots. Nemateriālais mantojums tiek uzskatīts par vienu no galvenajiem avotiem cilvēces radošumam un kultūras izpausmju daudzveidībai, kas ir būtiski faktori ilgtspējīgas attīstības nodrošināšanai.” [5].

Atbilstoši UNESCO pieņemtajai nemateriālā kultūras mantojuma definīcijai [1] viena no tā izpausmes formām ir tradicionālās amatu prasmes. Latvijā viena no tām ir dziju krāsošana ar augiem. Līdz 1860. gadam, kad lietojumā ienāca sintētiskās anilīna krāsas, Latvijas laukos tas bija vienīgais veids, kā ieguva krāsainas dzijas un diegus apģērba rotāšanai. Šobrīd Latvijā aizvien palielinās interese par šo nodarbi. Par to liecina dažādi sabiedriski pasākumi, piemēram, nemateriālā kultūras mantojuma nodarbības ciklā “Satiec savu meistaru!”, izstāde Latvijas Dabas muzejā “Daba krāso” un citas aktivitātes, kas rosināja lielu sabiedrības interesi un bija plaši apmeklētas.

Kā izziņas avots senajai prasmei mūsdienās tiek lietota gan tiešā amata pārmantošana, gan visi citi pieejamie resursi – dažādās valodās publicētā izziņas literatūra un interneta vietnes. Raksta autore pētniecisko interesi saistīja iespēja noskaidrot, ko par krāsošanu ar augiem sniedz vietējas cilmes avoti.

Pētījumā salīdzināti divos atšķirīgos ziņu avotos – latviešu tautasdziesmās un Latvijas starpkaru posma etnogrāfisko ekspedīciju vākumos – atrodamais pieminēto krāsaugu un krāsu klāsts.

Tautasdziesmu analīzei tika izmantots gan interneta resursā atrodamais plašais folkloras tekstu klāsts [6], kā arī papīra formātā publicētie tautas-

dziesmu krājumi [2, 3]. Tika atlasītas tās tautasdziesmas, kurās augi vai krāsas nosaukums minēti krāsošanas procesa saistībā. Salīdzinot abu avotu dotumus, redzams, ka 1980. gadā izdotajā krājuma nodaļā "Iet madarās, dzeltēs; dzīparus krāso" [2, 637–644] ievietots vairāk tautasdziesmu, kurās minēti krāsaugi, nekā attiecīgajā sadaļā vietnē dainuskapis.lv [6]. Daži tautasdziesmu teksta varianti, kuri netieši varētu tikt attiecināti uz krāsošanas procesu, atrodamī arī tautasdziesmu krājuma 3. sējumā [3]. Tā kā 1980. un 1981. gada tautasdziesmu publikācijās atrodamī arī tādi teksti, kuri nav interneta vietnē, tad statistiskai krāsaugu pieminējumu uzskaitē izmantoti grāmatās [2; 3] publicēto tautasdziesmu pamatvarianti (divos gadījumos atsevišķi skaitīti arī viena teksta divi varianti, kad minētas atšķirīgas krāsas). Kopumā tautasdziesmas, kurās augi saistāmi ar krāsošanas procesu, atrodamas reti, un izdevās fiksēt tikai 45 teksta vienības.

Apkopojot no tautasdziesmām iegūstamo informāciju, redzams, ka krāsošanas sakarā visbiežāk minētas madaras (arī: maranas, māranas, marenes, mudariņas u.tml.), dažreiz arī sarkanes [2, 9195, 9196; 6, 7138-0, 7138-1]. Latvijas teritorijā zināmas vairāku sugu madaras, bet kā krāsaugi mūsdienās visbiežāk minētas divas no tām: ziemeļu madaras (*Galium boreale* L.) un dzeltenās madaras (*Galium verum* L.). Tiešs sarkanās krāsas pieminējums ir salīdzinoši rets, lai gan kopumā madaras krāsošanas sakarā minētas vairāk par citiem augiem.

Knāb, māsiņa, madariņas,
Āra pļavu ganīdama:
Nepieder melni raksti
Bez sarkana dzīpariņa. (9173, K 387, 2951) [2, 637]

Sarkaņu literārais auga nosaukums ir raudenes (*Origanum vulgare* L.). Arī šis augš ticis lietots sarkanās krāsas ieguvei.

Sarkanite, madariņa,
Pašas divi ietaliņas;
Viena koda saulītē,
Otra rīta rasiņā. (7138-0) [6]

Tautasdziesmās minētās dzeltē (dzaltas, dzeltas), kas, domājams, ir likopodija staipekņis (*Lycopodium*). Tās tikušas īpaši vāktas, iespējams, krāsošanas vajadzībām, jo no tām iegūstama dzeltena krāsa.

Steidzu pūru, steidzu pūru,
Taku dzaltu sileņā;

Jau tautēņas gaidējušas,
Sokās vaira nagaidēt. (9205, Z 1800, 6514) [2, 641]

Trešā vietā ir mēlenes, kas atbilstoši literārajam auga nosaukumam ir krāsu mēles (*Isatis tinctoria* L.), no kurām ieguva mēļu – tumši zilu krāsu. Mēļu dārza pieminēšana norāda uz šī auga kultivēšanu. Tas tika izmantots tikai krāsošanas vajadzībām.

Rasa, rasa, migla, migla
Ta man žēl padarija:
Ta noēda mēļu dārzu,
Nava skaistu dzīpariņu. (7137-0) [6]

Dažkārt tautasdziesmās minēts tikai specifiskais krāsošanas process, kurš atpazīstams, kā raksturīgs mēlenēm. Augā esošais indigo pigments pārveidojas un kļūst redzams kā zila krāsa oksidācijas procesā, saistoties ar gaisā esošo skābekli.

Dzīpurnīca, dzīpurnīca
Mana veca krustamāte:
Izvilkusi pakratīja,
Atkal grūda podiņā. (9208, V 1600, 13968) [2, 641]

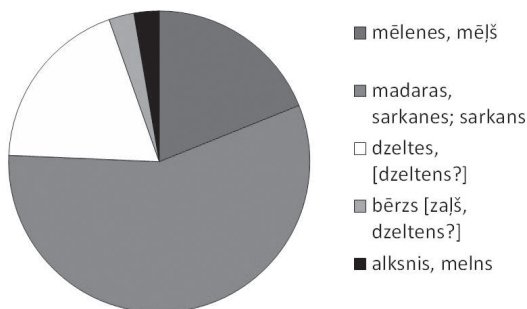
Citu krāsaugu pieminējums ir daudz retāks. Turklāt tās ir tautasdziesmas, kuras atrodamas tikai 20. gadsimta 80. gados publicētajos krājumos. Vienā gadījumā minēti alkšņi melnas krāsas ieguvei:

Vidzemē liepas auga,
Vidzemē ozoliņi;
Kurzemē melni elkšņi,
Ko biksītes nomelnot. (9174; L 527, 30300) [2, 638]

Skaidra norāde uz krāsošanas procesu ar augiem konstatējama arī vienā gadījumā, kad minēts bērzs, bet krāsa netiek konkretizēta. Iespējams, ka tā varētu būt zaļa, kas, pēc citos avotos atrodamām ziņām, ir biežāk no šī auga iegūstamā krāsa.

Manis dēļ, purva bērzs,
Lapo zelta lapiņām:
Ne no tevis slotu griezu,
Nedz noviru dzīpariņu. (10 711; K. 1244, 2604) [3, 133]

Apkopojot teikto, konstatējams, ka tautasdziesmu tekstos par krāsošanu ar augiem dominējošās krāsas ir trīs: sarkana, zila un dzeltena (1. pielik.). Lietoto krāsaugu klāsts nav īpaši plašs, un katrai krāsai, izņemot sarkano, minēts tikai viens krāsaugs.

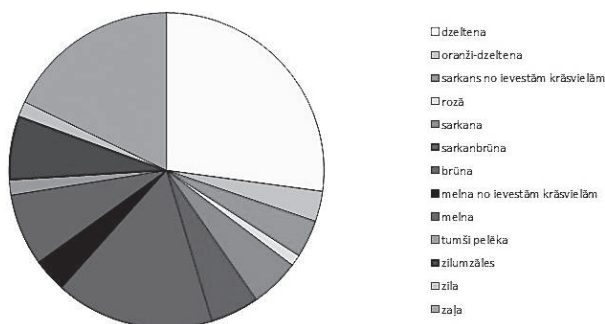
1. pielikums: Tautasdziesmās minētie krāsaugi un no tām iegūstamās krāsas

LU Literatūras, folkloras un mākslas institūta Folkloras krātuvē esošie Pieminēkļu valdes 20. gadsimta 20.–30. gadu etnogrāfisko ekspedīciju vākumi [4] ir laika ziņā mūsdienām tuvāki nekā tautasdziesmas. Tajos krāsošana mājas apstākļos atspoguļota visai bagātīgi: fiksēti 294 to lietojuma pieminējumi. Tie pierakstīti kādreizējo Cēsu, Daugavpils, Ilūkstes, Kuldīgas, Ludzas, Madonas, Talsu un Tukuma apriņķu teritorijā. Šajos pierakstos sastopamais krāsaugu un no tiem iegūstamo krāsu toņu skaits ir daudz plašāks, nekā tautasdziesmās minētais (2. pielik.).

Etnogrāfisko ekspedīciju materiālos visbiežāk minēts krāsaugu lietojums dzeltenās krāsas ieguvei. Tie ir 78 pieraksti ar dzeltenas krāsas pieminējumu, no kuriem 8 reizes ir minēta brūni dzeltena, sārti dzeltena u.tml. krāsa. Kopējais krāsaugu skaits ir 20, no kuriem visbiežāk minētas ir: “dzeltenās pīpenes” (dzeltenā ilzīte – *Anthemis tinctoria*), “bērzu lapas” (āra bērzs – *Betula pendula* u.c. bērza sugas) un “sīpolu mizas” (galda sīpols – *Allium cepa*).

“Dzeltenās pīpenes izkaltēja un saberž. Ņem vienu daļu berzto pīpeņu, vienu daļu sīpolu mizu un vāra ar rāvu. Šķidrumu izkāš un vāra tajā krāsojamo drēbi uz lēnas uguns apm. vienu stundu (Ludzas apr., Makašānu pag.)” [4, 891. f., 4592]

Nākamā biežāk minētā krāsa ir zaļā ar dažādiem tās toņiem. Kopējais pieminējumu skaits ir 46. Krāsaugu skaits, no kuriem ieguva zaļās krāsas toņus, ir 21. Šajā gadījumā visbiežāk lietotie augi ir bērza lapas un virši (sila virsis – *Calluna vulgaris*).

dzeltena	70	melna no ievestām krāsvielām	9
oranži-dzeltena	8	melna	19
sarkans no ievestām krāsvielām	10	tumši pelēka	4
rozā	3	zilumzāles	17
sarkana	13	zila	4
sarkanbrūna	13	zaļa	46
brūna	42		

2. pielikums: Starpkaru posma etnogrāfisko ekspedīciju materiālos fiksētie krāsaugi un no tiem iegūstamās krāsas

Trešajā vietā ir brūnā krāsa ar 42 pieminējumiem. Tās ieguvei galvenokārt lietotas alkšņu mizas (baltalksnis – *Alnus incana*), lai gan kopumā izmantoti 15 augi.

Melnās krāsas ieguve minēta 28 reizes, no kurām 9 gadījumos izmantota pirkatā “piķaperve” – dabīgo krāsvielu (darva?) ekstrakts. No vietējiem augiem melnās krāsas ieguvei visvairāk lietotas melnalkšņu mizas (melnalksnis – *Alnus glutinosa*).

Ari sarkanās krāsas ieguvei minēti gan vietējie augi, gan pirktie ievestie ekstrakti. Vietējo krāsaugu izmantojums sarkanas un sarkanbrūnas krāsas ieguvei minēts 26 reizes. Kopumā tajos fiksēti 17 dažādi augi, starp kuriem visbiežāk ar nosaukumu “raudas” minētas parastās raudenes (*Origanum vulgare*).

Sarkanā krāsa, kas iegūta no ārzemju krāsaugiem, minēta 10 gadījumos. Tie visbiežāk ir “bruzuļkoki”, kuru nosaukumā varētu atpazīt līdzību ar krāsvielu saturošo sarkankoku “*brazilwood*” (tā nosaukumu varētu latviskot kā “brazilkoks”) (*Caesalpinia sappan*). Krāsošanas aprakstos sastopamā tā nosau-

kuma forma varētu būt veidojusies, izmantojot fonētisku pāreju no angļu *brazil* uz latviešu “bruzuļ”. Eiropā šo sarkankoku ievada no Austrumindijas jau 14. gadsimtā. Vēlāk, pēc Dienvidamerikas atklāšanas, tam radniecīgu koku sugu (*Caesalpinia echinata*) daudz lielākos apjomos ievada no Brazīlijas [7; 8], tāpēc arī radās tā nosaukums.

“Senāk varējis dabūt pīrkt tādu sarkanbrūnu koku, kuru saukuši par bruzuļkoku, no žīdiem [un] arī bodēs. Šo koku sadrāzuši smalkās skaidiņās un tās iebēruši katlā ar vārošos ūdeni un vārījuši, kamēr ūdens palicis tumši sarkans – gandrīz brūns, pēc tam izkāsuši (..) un tīrajai pervei likuši klāt alonu. Kad alons izkusis, likuši iekšā vilnu (..) un atkal vārījuši. Vārot arī apmaisījuši, lai nopervējas vienāda. Kad bijis vēlamais sarkanums, vilnu no perves izņēmuši, izgriezuši sausu un (..) žāvējuši ārā ēnā vai istabā pie krāsnes (Tukuma apr., Engures pag.).” [4, 891. f., 8808]

Zilās krāsas ieguvē dominē pīrktās “zilumzāles” – no augiem iegūts indigo pigmenta ekstrakts. Lai arī mēlenes jeb krāsu mēles tiešā veidā vairs netika izmantotas, krāsas nosaukums dažkārt minēts kā “mēļu zilā krāsa” [4, 891. f., 6459, 6479] vai “vecu laiku zilā” [4, 891. f., 6473]. Arī krāsošanas tehnoloģija ar krāsas šķīdināšanu urīnā un raudzēšanu bija saglabājusies tāda pati, kā krāsojot ar krāsu mēlēm.

“Mēļu zilo krāsu jau itin sen dabūjuši pīrkt no apkārt staigājošiem žīdiem, bet krāsošana ar viņu nebij tik vienkārša. Mēļu jeb vērmes zilo izkausēja podā ar mīzaliem. (..) Tad podu uzcēla uz mūrīša, vai kur citur siltā vietā, raka arī aitu steliņģi aitu mēslas un tad turēja divas dienas. Ja uz silta mūrīša, tad vienu dienu. Tad perve bij izkususe (..) un tad lika iekšā dzijas vai vilnu. Apsēja, uzlika atkal uz mūrīša vai aitu kūti ieraka mēslas un nu turēja līdz 8 dienas, lāgu pa lāgiem apmaisīja. Pēc tam ņēma laukā, izskaloja (..) (Kuldīgas apr., Kurmales un Planīcas pag.).” [4, 891. f., 6459]

Vietējie augi, kas minēti zilās krāsas ieguvē, ticamāk, deva zilgani pelēcīgus toņus, un tādi minēti tikai 4 gadījumos.

Starp krāsu toņiem, kurus ieguva no augiem, minēta arī tumši pelēka krāsa (4 gadījumi) un rozā (3 gadījumi).

Starpkaru posma etnogrāfisko ekspedīciju materiālos visbiežāk fiksētās krāsas, kuras tika iegūtas no krāsaugiem, ir bijušas dzeltena, zaļa un brūna. To kopums ievērojami atšķiras no tautasdziesmās fiksētajām.

Salīdzinot sarkanās, zilās un dzeltenās krāsas ieguvei lietotos krāsaugus tautasdziesmās un etnogrāfisko ekspedīciju materiālos, redzamas visai būtiskas atšķirības. (3. pielik.) Ja tautasdziesmās zilās krāsas ieguve saistāma tikai ar mēlenēm, kuras šajos tekstos ir vietējos dārzos kultivēti augi, tad 20. gadsimta

20.–30. gadu etnogrāfu ekspedīciju vākumos mēļi zilās krāsas iegūšana saistāma tikai ar pirktajiem krāsu ekstraktiem. Savā būtībā arī tie ir augu krāsvielas, tikai jau daļēji pārstrādātā veidā – no auga atdalīts indigo pigments.

3. pielikums: Tautasdziesmās un etnogrāfu ekspedīciju materiālos fiksēto krāsaugu salīdzinājums zilās, sarkanās un dzeltenās krāsas ieguvei

Krāsas	zila	sarkana	dzeltena
<i>Tautasdziesmās minētie augi</i>	mēlenes – krāsu mēle (<i>Isatis tinctoria</i>)	madaras (<i>Galium</i> dažādas sugas), raudenēs (<i>Origanum vulgare</i>)	dzeltas – vāļišu staipekņis (<i>Licopodium</i>)
<i>Etnogrāfisko ekspedīciju materiālos biežāk minētie augi</i>	“zilumzāles” – indigo pigmenta ekstraksts	“bruzuļkoks” – brazīlkoks (<i>Caesalpinia echinata</i>), raudenēs (<i>Origanum vulgare</i>)	dzeltenās ilzītes (<i>Anthemis tinctoria</i>), bērzs (lapas) (<i>Betula pendula</i>), sīpols (mizas) (<i>Allium cepa</i>)

Līdzīga situācija vērojama arī sarkanās krāsas ieguvē. Ja tautasdziesmās dominē madaru lietojums, tad vēlākajos etnogrāfu vākumos madaras pieminētas tikai dažās reizes, un arī tad krāsošanas process vai nu bijis jau aizmirsts, vai arī tas stāstīts ļoti aptuveni. Toties sarkanās krāsas ieguvei lietoti dažādi pirktie dabisko krāsvielu ekstrakti. Biežāk minēts ir bruzuļkoks (brazīlkoks). No vietējiem augiem sarkanās krāsas ieguvei visvairāk lietotas raudenēs, kuras tautasdziesmās minētas tikai divos tekstos.

Dzeltenās krāsas ieguvē gan tautasdziesmās, gan starpkaru posma ekspedīciju vākumos fiksētas tikai vietējo augu krāsvielas. Tomēr arī šajā gadījumā vērojamas laika gaitā notikušas pārmaiņas. Ja tautasdziesmās ir minētas tikai dzeltas jeb dzeltes, tad vēlākajos materiālos visbiežāk pieminētas dzeltenās ilzītes. Citi dzeltenās krāsas ieguvei vairāk lietotie augi bijuši bērzu lapas un sīpolu mizas.

Secinājumi

1. Salīdzinot tautasdziesmas un 20. gadsimta 20.–30. gadu etnogrāfisko ekspedīciju sniegtās ziņas par krāsošanu ar augu krāsvielām, redzams, ka abās materiālu kopās esošais materiāls rāda, ka laika gaitā krāsaugu lietojuma tradīcijā notikušas visai ievērojamas pārmaiņas.
2. Vienas un tās pašas krāsas ieguvei dažādos laika periodos lietoti atšķirīgi krāsaugi.

3. Laika gaitā ievērojami paplašinājies to krāsaugu un arī krāsu toņu skaits, par kuriem saglabājušās liecības.
4. Mūsdienās jāapvieno dažādu avotu dotumi, lai pilnīgāk izzinātu seno vietējo krāsaugu izmantošanas tradīciju.

Avoti

1. "Konvencija par nemateriālā kultūras mantojuma saglabāšanu." <http://www.unesco.lv/lv/kultura/nematerialais-mantojums-2/nematerialais-1/> (20.03.2013).
2. *Latviešu tautasdziesmas*. 2. sēj., *Darba dziesmas*. Red. A. Ancelāne u.c. Rīga: Zinātne, 1980.
3. *Latviešu tautasdziesmas*. 3. sēj., *Darba dziesmas*. Red. A. Ancelāne u.c. Rīga: Zinātne, 1981.
4. Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūta Folkloras krātuvē esošie Pieminēkļu Valdes vākumi (891. fonds).
5. "Nemateriālais mantojums." www.unesco.lv/lv/kultura/nematerialais-mantojums-2/nematerialais-mantojums-1/ (20.03.2013).
6. Tautasdziesmu krātuve interneta vietnē www.dainuskapis.lv (20.03.2013).

Literatūra

7. "Brazilwood Brazilwood (Caesalpinia spp)." Interneta vietne *Wild Colours*. www.wildcolours.co.uk/html/brazilwood.html (20.03.2013).
8. "Wild Colours "Brazilwood." Interneta vietne *Wild Colours*. www.infoplease.com/encyclopedia/science/brazilwood.html (20.03.2013).

Summary

Intangible Cultural Heritage: The Reflection of Use of Colouring Plants in Different Historical Sources

Nowadays, different historical sources can be used as a source of information about ancient skills, namely, heritage of the craft and other available sources – published historical sources in different languages and Internet sites. This research reveals a possibility to find out what information about colouring plants can be found in local historical sources. The paper makes a comparison between two different groups of sources that provide information about colouring plants and colours – Latvian folk songs, on the one hand,

and information gained during ethnographical expeditions organized in Latvia in the interwar period, on the other hand.

It is stated that in the Latvian folk songs, which mention colouring plants, there are three dominant colours: red, blue, and yellow. The variety of colouring plants is not very wide; for each colour, except the red one, only one plant is mentioned (for red there are two plants). In the materials of the ethnographical expeditions, information about thirteen colours can be found; most frequently mentioned colours are yellow, green, and brown.

Conclusions:

1. Comparing the information provided by the folk songs and the information gathered during the ethnographical expeditions in the 1920s – 1930s, it can be stated that in both groups of sources there are evidences that during the time there were great changes in the use of colouring plants.
2. In different periods, to gain the same colour different colouring plants were used.
3. In the course of time, the variety of colouring plants and also the variety of gained colour tones constantly changed.
4. Nowadays, it is necessary to correlate information provided by different sources to reveal traditions of using colouring plants.

Элина Круповича

Неизвестные документы по истории Латвии межвоенного периода в Русском заграничном историческом архиве в Праге

Ключевые слова: межвоенный период (20–30-е годы XX века), Прага, Русский заграничный исторический архив (РЗИА), посредники (агенты) РЗИА, Латвийская Республика (ЛР), русское национальное меньшинство в ЛР

Key words: the 1920's and 1930's, Prague, The Russian Foreign Historical Archives, the Republic of Latvia, the agents of the Archives, Russian national minority in the Republic of Latvia

В 1921 году Чехословацкая Республика организовала помощь русской эмиграции в государственном масштабе, что позже получило наименование «Русская акция помощи». Её поддерживали авторитетные политические деятели того времени: президент страны Томаш Гарриг Масарик (чеш. *Tomáš Garrigue Masaryk*, 1850–1937), премьер-министр Карел Крамарж (чеш. *Karel Kramář*, 1860–1937), министр иностранных дел Эдвард Бенеш (чеш. *Edvard Beneš*, 1884–1948). Непосредственным куратором акции являлось Министерство иностранных дел Чехословацкой Республики [9, 9].

Русский заграничный исторический архив (РЗИА) был основан в Праге в 1923 году под первоначальным названием Архив русской эмиграции. С 1 марта 1928 года Министерство иностранных дел приняло РЗИА в своё ведение, выделив для его нужд определённый бюджет, который проводился отдельным параграфом по смете министерства. Это укрепило положение РЗИА и обеспечило достаточно стабильную базу его деятельности [6, 389].

Миссия РЗИА с самого начала его существования была чётко сформулирована и обнародована во всех газетах, выходящих в центрах русской эмиграции: «Архив русской эмиграции собирает и приобретает печатные и рукописные материалы по истории русского общественного движения, войны, революции, белого движения и эмиграции (газеты, журналы, брошюры, отчёты, протоколы, всевозможные документы, дневники, фотографии, денежные знаки, рисунки, карикатуры и проч.); принимает

на хранение и для разработки архивы ликвидированных учреждений и частных лиц» [6, 389].

Одной из причин успешной деятельности РЗИА была сеть оплачиваемых и добровольных иностранных посредников (агентов). Агенты представляли интересы РЗИА по всему миру, разыскивали соответствующие документы и целые собрания, являлись связующим звеном между владельцами документов и РЗИА, обеспечивали с помощью чехословацких посольств транспортировку приобретённых собраний в Прагу. Агенты действовали во всех главных центрах русской эмиграции (в том числе и в ЛР), включая также такие дальние страны как Китай, США, Австралия и др. Они были в разной степени активны (часть агентов работали на благо РЗИА на протяжении многих лет за определённое вознаграждение, другие — сотрудничали более короткое время на добровольной основе) [7, 23].

В 1945 году деятельность РЗИА была прекращена. На основании постановления чехословацкого правительства от 13 июня 1945 года коллекция документов РЗИА была передана СССР. Большая часть собраний бывшего отдела документов была передана на хранение в Центральный государственный архив Октябрьской революции в Москве (ныне: Государственный архив Российской Федерации). Другие разделы фонда РЗИА — библиотека, журнальная и газетная коллекции — остались в Чехословакии. В 1948 году было принято решение о передаче этих собраний в состав фонда Славянской библиотеки в Праге, где они находятся по сей день [7, 15–16].

Коллекция документов РЗИА, хранящаяся в Славянской библиотеке в Праге, разделена на 13 тематически самостоятельных разделов. Для изучения истории ЛР в межвоенный период наибольший интерес представляют следующие разделы:

а) дела агентов и зарубежных сотрудников (5 раздел)

Раздел составлен по географическому принципу и разделён по странам. В рамках отдельной страны фамилии агентов следуют в хронологическом порядке по годам сотрудничества этих агентов с РЗИА. Материалы каждого агента представляют собой отдельную единицу хранения [7, 23].

В документах РЗИА находятся сведения о следующих агентах из ЛР:

- 1) Швейник Александр (Рига), сотрудничал с РЗИА в 1924–1928 годах (9 документов);
- 2) Бордонос Николай Николаевич (Рига), сотрудничал с РЗИА в 1925–1939 годах (418 документов) (Рис. 1а и 1б) (Прим. 1.);

- 3) Рудин Андрей Карлович (Рига), сотрудничал с РЗИА в 1929–1937 годах (136 документов) (Прим. 2.);
- 4) Ишевский Дмитрий Александрович (Рига), сотрудничал с РЗИА в 1935–1940 годах (57 документов) (Прим. 3.);
- 5) Брежго Болеслав Ричардович (Двинск (Даугавпилс)), сотрудничал с РЗИА в 1928–1939 годах (57 документов) (Прим. 4.) [7, 282].

Документы агента Николая Николаевича Бордоноса будут интересны не только исследователям русского национального меньшинства в ЛР, но и знатокам военной истории Латвии. Автором статьи были обнаружены до сих пор не опубликованные его запросы о местонахождении дневника полковника Вацietиса (*Jukums Vācietis*, 1873–1938) и знамён латышских полков, действовавших совместно с чехословацкими легионерами на территории Восточной России (Рис. 2а, 2б, 3 и 4) (Прим. 5.).

б) персональная переписка (6 раздел)

Раздел представляет собой наиболее обширную часть собрания документов РЗИА. В значительной мере здесь преобладает входящая почта. Содержание большинства писем касается, как правило, предложения материалов и обсуждения условий их передачи РЗИА. Письма расположены в алфавитном порядке по фамилиям авторов. Материалы по каждой персонaлии образуют отдельную единицу хранения [7, 24].

В документах РЗИА находятся сведения о 34 адресатах из ЛР (в основном из Риги). Наиболее известные из них: директор Государственного архива Латвии (*Latvijas Valsts arhīvs*) Берзин Иван Иванович (*Jānis Bērziņš*, 1883–1941), вёл переписку с РЗИА в 1926–1927 годах (7 документов); протоиерей Зайц Кирилл (*Kirils Zaics*, 1869–1948), вёл переписку с РЗИА в 1937 году (1 документ); профессор Лазерсон Максим Яковлевич (*Maksis Lazersons*, 1887–1941), вёл переписку с РЗИА в 1926 году (13 документов) [7, 291–394].

в) переписка РЗИА с организациями (7 раздел)

РЗИА регулярно вёл деловую переписку с рядом общественных организаций и органами госуправления. Раздел переписки с организациями разбит на 9 глав: государственные ведомства и посольства, архивы, библиотеки, музеи, редакции газет, редакции журналов, редакции других типов изданий, общества, объединения и политические партии, книгоиздатели. Главы внутри делятся по географическому принципу, затем названия учреждений или местонахождения редакций расположены в

алфавитном порядке. Далее в описаниях указаны годы, к которым относятся сохранившиеся документы и местонахождение данного учреждения. Единицей хранения являются документы каждого учреждения в отдельности [7, 24–25].

В документах РЗИА находятся сведения о переписке со следующими организациями ЛР:

- 1) государственные ведомства и их представители (посольство ЧСР в ЛР (Рига) – 5 документов, консульство ЛР в ЧСР – 7 документов (1924–1937), министерство иностранных дел ЛР – 2 документа (1932–1938) [7, 397–398];
- 2) архивы (Государственный архив Латвии – *Latvijas Valsts arhīvs*) – 5 документов (1927–1934) [7, 399];
- 3) библиотеки (Латвийская государственная библиотека – *Latvijas Valsts bibliotēka*) – 12 документов (1925–1939) [7, 401];
- 4) редакции газет («Латгальская мысль», Двинск (Даугавпилс) – 6 документов (1926–1927), «Труд», Двинск (Даугавпилс) – 1 документ (1926), «Либабское русское слово», Либава (Лиепая) – 22 документа (1927–1932), «Газета для всех», Рига – 1 документ (1936), «Голас беларуса», Рига 6 документов (1926–1927), «Набат», Рига 1 документ (1932), «Сегодня» («Сегодня вечером»), Рига – 17 документов (1925–1932), «Слово», Рига – 8 документов (1926–1928) [7, 406];
- 5) редакции журналов («Вера и жизнь», Рига 3 документа (1926–1937), «Гость», Рига – 1 документ (1931), «Для вас», Рига – 4 документа (1934–1938), «Закон и суд», Рига 2 документа (1935–1936), «Космополит», Рига – 1 документ (1926), «Наш огонёк», Рига – 1 документ (1927), «Новая неделя», Рига 1 документ (1928), «Перезвоны», Рига – 3 документа (1925–1926), «Трудовая жизнь», Рига – 2 документа (1932), «Школа и жизнь», Рига – 1 документ (1928) [7, 414];
- 6) комитеты (особый комитет при Дуббельнском (Дубултском) приходском совете при лютеранской церкви по приведению в порядок могил русских воинов (Юрмала) – 1 документ (1928), Русский эмигрантский комитет (Рига) – 1 документ (1930) [7, 426–427];
- 7) общества (Латвийское общество исторических исследований (Рига) – 2 документа (1928) [7, 428];
- 8) союзы (Союз русских учителей г. Режицы и Режицкого уезда (Режица (Резекне) – 1 документ (1932) [7, 434];

- 9) книгоиздатели (книжная торговля Вальтера и Рапа (*Valters un Rapa*), (Рига) — 5 документов (1929—1937), книжный магазин «Гликсманн» (*Ges. Glucksmann*) (Рига) — 5 документов (1925—1926), генеральное представительство Госиздата Р.С.Ф.С.Р. «*Daile un Darbs*» (Рига) — 2 документа (1928), издательство, книжный магазин и склад Максима Мечиславовича Дидковского (Рига) — 21 документ (1930—1936), издательство «Для вас» (Рига) — 1 документ (1939), книжный магазин и антикварная торговля «Н. Киммель в Риге и Лейпциге» (Рига) — 7 документов (1926—1927), книжный магазин В. Линковского (*V. Linkovski*) (Рига) — 2 документа (1938), книжный магазин «В. Меллин и компания» (*Buchhandlung W. Mellin & Co*) (Рига) — 128 документов (1925—1932), книжный магазин Ивана Ивановича Тиранова (*Ivans Tiranovs*) (Рига) — 54 документа (1925—1937) [7, 439].

Документы РЗИА представляют собой уникальное и с латвийской стороны до сих пор не изученное собрание источников. Разнообразие неопубликованных исторических источников предоставляет широкие возможности для изучения общественной жизни ЛР и русского национального меньшинства в межвоенный период. Исследователи могут ознакомиться с уникальными документами, предоставленными агентами РЗИА в ЛР, а также реконструировать картину сотрудничества русских общественных организаций в т.н. «русском зарубежье» с государственными учреждениями в межвоенный период.

Иллюстрации

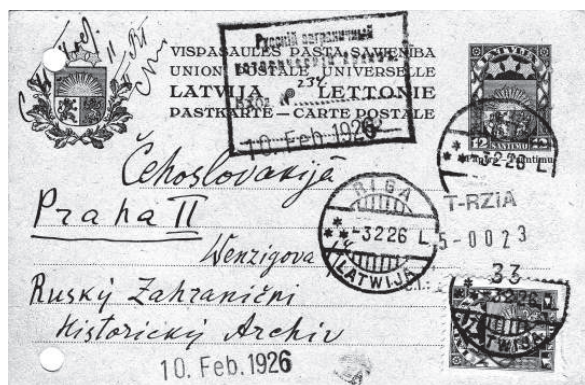

Рис. 1а.

[illegible]

Рис. 16.

Рис. 1а и 1б. Открытка.

Национальная библиотека Чешской Республики – Славянская библиотека, фонд Т-RZIA (Русский заграничный исторический архив), раздел 5 (Агенты РЗИА), Латвия, е.х. 23, Рига (Бордонос Николай Николаевич (1925–1939)), стр. 33.

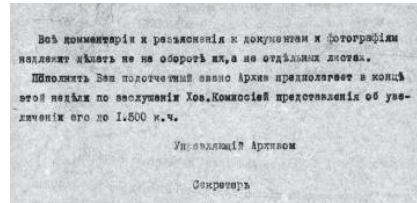
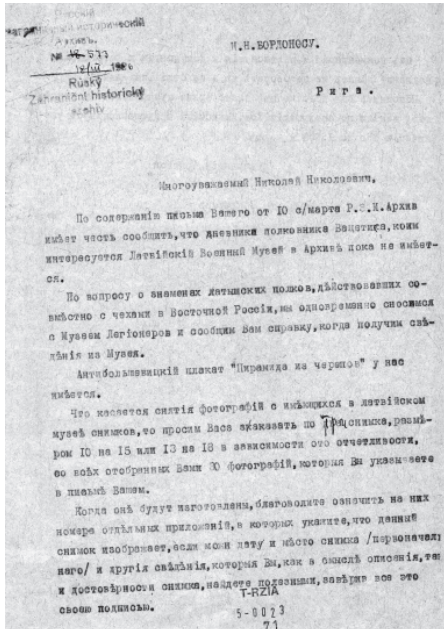

Рис. 2а и 2б. **Ответ РЗИА Н.Н. Бордоносу о дневнике полковника Ю. Вацетиса и знамёнах латышских полков.** Национальная библиотека Чешской Республики – Славянская библиотека, фонд Т-RZIA (Русский заграничный исторический архив), раздел 5 (Агенты РЗИА), Латвия, е.х. 23, Рига (Бордонос Николай Николаевич (1925–1939)), стр. 71.

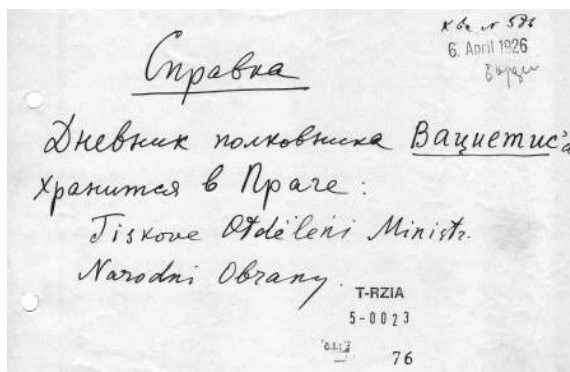

Рис. 3. Справка о местонахождении дневника полковника Ю. Вацетиса.

Национальная библиотека Чешской Республики – Славянская библиотека, фонд T-RZIA (Русский заграничный исторический архив), раздел 5 (Агенты РЗИА), Латвия, е.х. 23, Рига (Бордонос Николай Николаевич (1925–1939)), стр. 76.

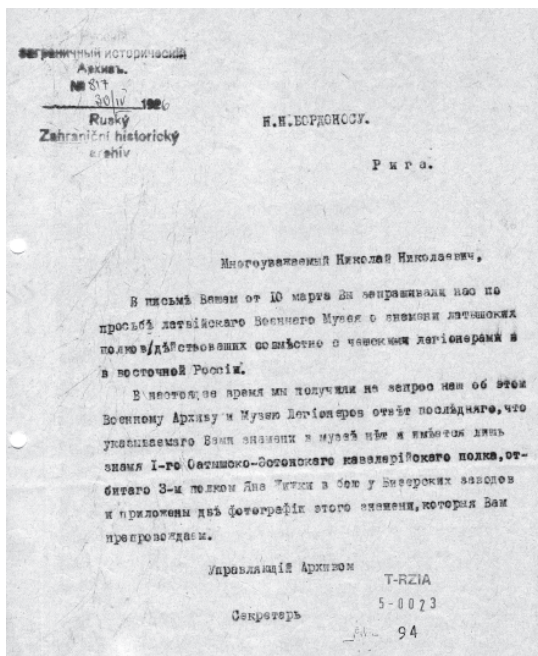

Рис. 4. Ответ РЗИА Н.Н. Бордоносу о знамёнах латышских полков.

Национальная библиотека Чешской Республики – Славянская библиотека, фонд T-RZIA (Русский заграничный исторический архив), раздел 5 (Агенты РЗИА), Латвия, е.х. 23, Рига (Бордонос Николай Николаевич (1925–1939)), стр. 94.

Примечания

1. Бордонос Николай Николаевич (1865—1945). Учредитель Русского национального объединения и Русского национального союза в Латвии. Редактор газеты «Маяк» (1922—1923) [8].
2. Рудин Андрей Карлович (1898—1941). Несколько лет прожил в Праге, в середине 20-х годов уехал в Латвию. Заведующий русским отделом в рижском издательстве «Вальтер и Рапа» («Valters un Rapa»). В 1941 году расстрелян [2].
3. Ишевский Дмитрий Александрович (1894—1937), псевдоним Привалов М.А. Журналист. В 1914 году являлся издателем журнала «Неделя». После 1919 года жил в Германии и Латвии. Занимался журналистской работой и преподаванием русского языка [4].
4. Брежго Болеслав Ричардович (1887—1957). Историк, архивист, профессор, проректор Московского археологического института (1918—1925), с 1925 года жил в Латвии, профессор Латвийского университета (с 1945 года), сотрудник Института истории и материальной культуры АН Латвийской ССР (1946—1957), доктор истории (1933) [3; 5].
5. Национальная библиотека Чешской Республики — Славянская библиотека, фонд T-RZIA (Русский заграничный исторический архив), раздел 5 (Агенты РЗИА), Латвия, е.х. 23, Рига (Бордонос Николай Николаевич (1925—1939)), стр. 71, стр. 76, стр. 94.

Источники

1. Национальная библиотека Чешской Республики — Славянская библиотека, фонд T-RZIA (Русский заграничный исторический архив), раздел 5 (Агенты РЗИА), Латвия: е.х. 22 — Рига, Швейник Александр (1924—1928); е.х. 23 — Рига, Бордонос Николай Николаевич (1925—1939); е.х. 24 — Рига Рудин Андрей Карлович (1929—1937); е.х. 25 — Рига, Ишевский Дмитрий Александрович (1935—1940); е.х. 26 — Двинск (Даугавпилс) Брежго Болеслав Ричардович (1928—1939).

Литература

2. Абызов Ю. «Русская эмиграция в Праге.» <http://www.russkije.lv/rul/pub/read/y-abizov-russians-in-pragal/> (2013.31.03.).
3. «Архивные справочники. Личные архивные фонды в государственных хранилищах СССР.» http://www.rusarchives.ru/guide/lf_ussr/bos_bul.shtml (2013. 31.03).

4. «Государственный архив Российской Федерации. Личные фонды Государственного архива Российской Федерации (1917–2000). Путеводитель. Том 5. 2001.» <http://guides.rusarchives.ru/browse/guidebook.html?bid=204&sid=704565> (2013.31.03).
5. Инфантьев Б. «Через тернии к звёздам.» <http://shh.neolain.lv/seminar23/alm8.infantev.htm> (2013.31.03).
6. Копршилова А. «РЗИА при Министерстве иностранных дел Чехословацкой Республики.» В кн.: *Дом в изгнании. Очерки о русской эмиграции в Чехословакии (1918–1945)*. Прага: RT+RS Servis, гражданское объединение «Русская традиция», 2008. С. 389–394.
7. *Русский заграницный исторический архив в Праге – документация. Каталог собраний документов, хранящихся в пражской Славянской библиотеке и в Государственном архиве Российской Федерации*. Состав. Л. Бабка, А. Копршилова, Л. Петрушева. Прага: Национальная библиотека Чешской Республики Славянская библиотека, 2011. 566 с.
8. «Русские в Латвии. История. Культура. Современность.» <http://www.russkije.lv/ru/lib/read/nikolay-bordonos.html> (2013.31.03).
9. Сладек З. «Русская акция помощи.» В кн.: *Дом в изгнании. Очерки о русской эмиграции в Чехословакии (1918–1945)*. Прага: RT+RS Servis, гражданское объединение «Русская традиция», 2008. С. 7–14.
10. Фейгмане Т. *Русские в довоенной Латвии*. Рига: Балтийский русский институт, 2000. 384 с.

Kopsavilkums

Nezināmie dokumenti par Latvijas vēsturi starpkaru periodā Prāgas Krievu ārzemju vēstures arhīvā

Pēc 1917. gada revolūcijas Krievijā Prāga kļuva par vienu no visnozīmīgākajiem krievu emigrācijas centriem un šo nozīmi saglabāja arī visā starpkaru periodā. Krievu ārzemju vēstures arhīvs, izveidots 1923. gadā, ir unikāla avotu krātuve, kurā starpkaru periodā sistemātiski tika vākta informācija par krievu emigrācijas kopienām pasaulē (arī par krievu minoritāti Latvijā). Ziņas tika iegūtas no ziņotājiem (aģentiem).

Krievu ārzemju vēstures arhīva dokumenti ir unikāla un no Latvijas puses līdz šim nepētīta avotu krātuve. Daudzveidīgais nepublicēto avotu kopums piedāvā plašas iespējas iepazīties ar Latvijas sabiedrisko dzīvi un krievu minoritātes vēsturi starpkaru periodā.

Summary

Reports about Latvia in the Russian Foreign Historical Archives in Prague (the 1920s – 1930s)

The Czechoslovak Republic provided an enormous assistance for the Russian emigration in 1921. It was named “The Russian Action of Help”. It was supported by significant politicians of those days: President Tomáš Garrigue Masaryk, Prime Minister Karel Kramář, and Minister of Foreign Affairs Edvard Beneš. The main curator of the action was Ministry of Foreign Affairs of the Czechoslovak Republic.

The Russian Foreign Historical Archives were established in Prague in 1923. Involvement of the paid and voluntary foreign agents was an important reason for successful work of the Russian Foreign Historical Archives. The agents were active in the various centers of the Russian emigration including the Republic of Latvia. In 1945, the activities of the Russian Foreign Historical Archives were terminated. In 1948, the decision was made to deliver the above-mentioned documents to the Slavic Library in Prague where the collection has been stored until the present days.

The following aspects are of serious interest for the research of the history of Latvia in inter-war period: activities of the agents and foreign collaborators, private correspondence as well as correspondence of the Russian Foreign Historical Archives with different organizations, etc. It means that for Latvian historians, the documents of the Russian Foreign Historical Archives are considered to be a unique collection of primary historical sources.

Maija Krūmiņa

Otrā pasaules kara un bēgšanas naratīvi diasporas latviešu dzīvesstāstos

Atslēgas vārdi: Otrais pasaules karš, bēgļi, mutvārdu vēsture, trimdas ideoloģija

Key words: World War II, refugees, oral history, exile ideology

Raksta mērķis ir aplūkot Otrā pasaules kara un bēgšanas naratīvus, kas lielā skaitā pieejami Nacionālās mutvārdu vēstures krājuma (1. piez.) diasporas kolekciju dzīvesstāstu intervijās. Tomēr pirms pievērsties noteiktiem šo naratīvu aspektiem, nepieciešams sniegt īsu ieskatu bēgšanas apstākļos, kā arī atsevišķos trimdas ideoloģijas aspektos, kas nenoliedzami ir atstājuši iespaidu uz diasporas latviešu dzīvesstāstiem.

1944. gada sākumā, reaģējot uz Sarkanās armijas sekmīgo ziemas ofensīvu, nacistiskā Vācija pieņēma lēmumu par lielākās daļas Latvijas un Igaunijas iedzīvotāju evakuāciju, kas, ņemot vērā straujo Sarkanās armijas pārvietošanos, tika realizēta tikai daļēji. Tā, piemēram, nenotika gandrīz nekāda organizēta evakuācija no Latgales, savukārt īsi pirms Rīgas krišanas cilvēki pilsētā tika ķerti uz ielām un ar varu nogādāti uz kuģiem [13, 130–136]. Tomēr, neskatoties uz iepriekšminēto piemēru, nav iespējams viennozīmīgi apgalvot, ka tieši vācu evakuācijas politika bija vienīgais un izšķirošais bēgšanas faktors, jo daudzos gadījumos lēmumu par māju atstāšanu pieņēma paši bēgļi. Šis lēmums visbiežāk tika pieņemts ar mērķi pārlaist kara briesmas drošākā vietā Latvijas teritorijā, bet notikumu attīstības gaitā daudzi no bēgļiem ne tikai atstāja Latviju, bet tur arī nekad neatgriezās. Kopumā Otrā pasaules kara beigās Sabiedroto okupācijas zonās atradās 150 000–200 000 Latvijas iedzīvotāju, kuri pirms izceļošanas uz ASV, Austrāliju un citām zemēm vairākus gadus pavadīja Vācijā, pārvietoto personu (DP – *displaced persons*) nometnēs.

Bēgļu naratīvu kontekstā nometnēs pavadītie gadi ir īpaši nozīmīgi, jo tas bija laiks, kad noformējās trimdas ideoloģija. Kā norādījusi latviešu izcelsmes amerikāņu folkloriste Inta Gāle-Kārpentere (*Inta Gale-Carpenter*), ideoloģija – sociālās dzīves sfēra, caur kuru sabiedrības locekļi uztver realitāti un izvēlas rīcības stratēģijas, – veidojas tad, kad cilvēki cenšas pārveidot savu individuālo pieredzi un emocijas sabiedriskā noskaņojumā, ko savukārt var izmantot, lai sasniegtu sabiedrības uzstādītos mērķus [10, 7–8]. Latviešu bēgļu gadījumā

ideoloģijas izveidošanās visspilgtāk izpaudās laikā, kad šie cilvēki no Vācijas izceļoja uz nākamajām mītnes zemēm, jo tobrīd viņi sevi uzskatīja ne vairs par emigrantiem vai bēgļiem, bet pašpasludinātiem trimdiniekiem, kas deva pamatojumu tam, kā viņi attiecās pret sevi, pret dzimteni un pret nākotni [10, 84]. Tāpat būtiski, ka šī ideoloģija izskaidroja arī rietumos nokļuvušo latviešu atteikšanos atgriezties dzimtenē.

Šajā aspektā būtiski, ka pēc kara Apvienoto Nāciju iestādes uzstāja uz bēgļu repatriāciju un pieprasīja pamatojumu no tiem, kas atteicās to darīt. Tajā pašā laikā padomju puse visus, kas atteicās repatriēties, apsūdzēja kara noziegumos, kolaboracionismā u.c. Nenoliedzami, ka šīs apsūdzības pastiprināja bēgļu vēlmi attaisnot savu rīcību un parādīt sevi pēc iespējas labvēlīgākā gaismā. Lai to sasniegtu, bēgļi sāka vienkāršot savus atmiņu stāstus un akcentēt tos pagātnes notikumus, kas atbilda konkrētā brīža vajadzībām. Tādējādi dažas bēgļu dzīves epizodes kļuva par leģendām, kas izskaidroja un attaisnoja patvēruma nepieciešamību. Pie tādām galvenokārt jāmin tās epizodes, kas parādīja 1940.–1941. gada padomju okupācijas laikā piedzīvotās nežēlības, kā arī 1944. gada reokupācijas draudus, kas tika izdalīti kā notikumi, kas izraisīja gan dzimtenes pamešanu, gan nevēlēšanos atgriezties [10, 106–134]. Saistībā ar iepriekšminēto nav pārsteidzoši, ka diasporas latvieši savos dzīvesstāstos un sevišķi kara laika naratīvos ļoti lielu uzmanību pievērš pirmās padomju okupācijas negatīvajai pieredzei, sevišķi atmiņām par 14. jūniju, kas viņu vidū ir ieguvis simbolisku nozīmi kā atslēgas moments, kas apliecināja padomju varas nodomus, pamatoja bēgšanu un izskaidroja trimdu [10, 100–101].

Pagātnes pieredzes pārdomāšana un pārstāstīšana turpinājās arī pēc DP nometņu pamešanas, jo tādā veidā bijušie bēgļi skaidroja savu atrašanos mītnes zemē. Tādējādi atmiņas par traumējošo pieredzi kara laikā un pēc tam tika pārdzīvotas atkal un atkal. Kā norādījis igauņu vēsturnieks Aivars Jurgensons – informācijas tīklā, ko trimdinieki radīja un uzturēja pēckara Eiropā un citur pasaulē, bēgšanas traģēdija nemitīgi tika izcelta publicētajos medijos, sociālajā un reliģiskajā dzīvē u.c. Rezultātā drīz vien priekšplānā izvirzījās tās bēgšanas stāsta versijas, kas vislabāk kalpoja trimdas mērķiem un kas ar laiku pārvērtās arhetipiskās shēmās. Jāņem vērā arī tas, ka personīgie kara un bēgšanas stāsti latviešu kopienās bieži tika ne tikai pārstāstīti, bet arī salīdzināti, kas tāpat noveda pie to pielāgošanas vispārizplatītajai versijai (stāstot un klausoties cilvēki uzzina, ko un kā atcerēties un stāstīt) [12, 141–142]. Līdz ar to šie stāsti savā ziņā kļuva līdzīgi, tas ir, tajos tika tēlotas līdzīgas ainas, veidoti līdzīgi sižeti, izvēlētas līdzīgas tēmas un pat lietots līdzīgs vārdu krājums [10, 206].

Viens no bēgšanas naratīvu aspektiem, kur šīs līdzības vērojamas visai spilgti, ir bēgšanas iemeslu aprakstīšana, kas savukārt ļauj izvirzīt interesanto jautājumu par bēgšanas raksturu, tas ir, vai tā bija uzskatāma par brīvprātīgu vai piespiedu rīcību. Kā jau minēts raksta ievadā, bija gadījumi, kad cilvēki ar varu tika piespiesti pamest savas mājas un/vai doties uz kuģiem, taču, visdrīzāk, tas neattiecās uz bēgļu vairākumu. Turklāt, ja arī cilvēkiem tika dota pavēle evakuēties, viņi ne vienmēr tai paklausīja. Tā, piemēram, Skaidrīte Krūmiņa savā intervijā atceras: *“Mums pavēlēja braukt ārā no mājas. I./ Nāca un teica, ka jābrauc ārā, ka te nāk fronte. I./ Vecmamma un vecaistēvs nekur nebrauca, viņi palika mājās. Vecamtēvam jau bija gandrīz 90 gadi, un vecaimammai arī bija pāri 80. Un viņi teica: “Būs, kā būs. Mēs paliekam mājās.” Viņi palika mājās. Un kaimiņu vecāmāte arī palika mājās.”* [3]

Tādējādi, par spīti oficiālajai trimdas retorikai, tas ir, “mēs tikām piespiesti pamest Latviju” un “nebija citas iespējas kā vien bēgt”, kas arī ir daļa no trimdas ideoloģijas un pašleģitimizācijas, iedzīvotāju bēgšana no Latvijas Otrā pasaules kara laikā tomēr drīzāk uzskatāma par brīvprātīgu. Tajā pašā laikā nedrīkst aizmirst, ka viņu izvēles iespējas bija ārkārtīgi ierobežotas. Cilvēkiem bija iespēja palikt un cerēt uz to, ka viņi spēs pārdzīvot, pirmkārt, kara laiku, otrkārt, padomju režīmu, kas jau bija pierādījis savu nežēlīgo dabu, – vai arī viņi varēja bēgt. Pieņemumu, ka bēgšana drīzāk jāuzskata par brīvprātīgu, apstiprina arī tas, ka lielākā daļa Latvijas iedzīvotāju nedeīvās bēgļu gaitās. Protams, bija tie, kas vēlējās bēgt, bet dažādu iemeslu dēļ tas nenotika (galvenokārt tādēļ, ka Sarkanā armija viņus apsteidza), tomēr liela daļa apzināti palika savās dzīvesvietās, kā to varēja redzēt arī iepriekšminētajā Skaidrītes Krūmiņas vecvecāku gadījumā.

Socioloģe Baiba Bela ir norādījusi, ka šī izvēle – bēgt vai nebēgt – lielā mērā bija atkarīga no cilvēku vērtībām: pirmkārt, tā dēvētajām pamatvērtībām, no kurām nozīmīgākā ir dzīvības vērtība, otrkārt, sociālajām vērtībām, tādām kā drošība, taisnīgums un neatkarība, un, treškārt, augstākajām vērtībām, tas ir, brīvības [9, 12–13]. Ieklausoties diasporas latviešu dzīvesstāstos, kļūst skaidrs, ka šīs vērtības atklājas arī bēgšanas naratīvos. Piemēram, kad kādai respondentei tika uzdots jautājums: *“Bet kā tas tā iznāca, ka jūs izlēmāt, ka brauksiet prom no Latvijas?”*, viņa atbildēja: *“Bailes no tā, kas bija piedzīvots. Mēs tāpēc, ka manu brāli noslepkavoja. Visas tās slepkavošanas un aizvešanas. Mēs redzējām: ja tie krievi nāk, mums dzīvība nav.”* [5] Protams, var tikai minēt, vai respondentes paredzējums par savu likteni, atgriežoties padomju varai, piepildītos, bet ir skaidrs, ka, balstoties 1940.–1941. gada pieredzē, kad cietumā tika noslepkavots viņas brālis un vairāki radnieki tika

izsūtīti uz Sibīriju, viņas pamatvērtība – dzīvība – šķita apdraudēta. Līdzīgi arī lielākajā daļā citu dzīvesstāstu tiek izcelts tas, ka cilvēki, kas pirmās padomju okupācijas laikā bija piedzīvojuši to, ka viņu tuvinieki, draugi un paziņas tika arestēti, izsūtīti vai noslepkavoti, jūta, ka viņu dzīvības ir briesmās. Tāpēc, kad pienāca attiecīgais laiks un iespēja, viņi devās prom.

B. Bela tāpat norādījusi, ka ir iespējams, ka daudziem bēgļiem nepieciešamība glābt savu dzīvību sākotnēji bija dominējošais bēgšanas faktors, taču pēc laika arvien lielāku nozīmi ieguva citas vērtības, jo tikai tās sniedza dziļāku ideoloģisku pamatojumu bēgšanas nepieciešamībai, kā arī nodrošināja nacionālās identitātes saglabāšanu un izdzīvošanu kā etniskai grupai [9, 15]. Tomēr, lai gan visumā šis pieņēmums atzīstams par pamatotu, analizējot noteiktos dzīvesstāstus, bija jāsecina, ka lielākā daļa respondentu izcēla tieši briesmas dzīvībai un tikai retais minēja citas vērtības kā galveno bēgšanas iemeslu. Kā viens no šādiem retajiem piemēriem jāmin Edīte Stromsvaga, kura, runājot par pirmās padomju okupācijas periodu un savu lēmumu pamest Latviju, neminēja briesmas dzīvībai, bet tā vietā uzsvēra to, ka padomju režīmā valdīja cita vērtību sistēma nekā brīvajā, demokrātiskajā Latvijā, kur ikviens varēja brīvi paust savu viedokli. Viņas vārdiem izsakoties: *“Ko es dariju? Klusēju. Pirms tam es runāju tikpat brīvi kā tagad, bet tad vajadzēja mācīties klusēt.. /.. / Es biju apdraudēta tai ziņā, ka es nevarēju apgalvot, cik ilgi es klusēšu, cik ilgi es to panesīšu. Jo kas būtu tad noticis, mani tāpat būtu aizsūtījuši uz Sibīriju jeb kaut kāds sods.”* [4]

Neskatoties uz bēgļu motivāciju un iepriekšpieņemtiem lēmumiem, ceļā došanās brīdis parasti bija negaidīts un mokošs, vienmēr saistīts ar emocionālu pārdzīvojumu, dažreiz pat histēriju, kā to, piemēram, apraksta Mirdza Andersone: *“Mamma jau briesmīgi negribēja braukt un raudāja, ka nē, ka viņa nebrauks. Un paps bija slims, tam bija 38 temperatūra, tam nebija labi. Un ko tad – man brālis un māsa ir 9 un 7 gadi jaunāki par mani, tie jau nebija lieli. Nu tad bija jāpakojas... /.. / Un es liku koferī, un mamma rāva ārā. “Man nekā nevajag!””* [2]

Tomēr, stāstot par steīgu, emocionālajiem pārdzīvojumiem un nemitīgo apdraudējumu, cilvēki savos bēgšanas stāstos bieži izceļ kādu vienu noteiktu epizodi, kas iezīmē pārrāvumu starp iepriekšējo dzīvi Latvijā un nezināmo nākotni ārpus tās. Daudziem bēgļiem šī noteiktā atmiņu epizode saistīta ar brīdi, kad kuģis pameta Latvijas krastu, kā tas vērojams arī Artas Svennes stāstījumā: *“Un tad tas kuģis sāka lēnām virzīties projām, un tētis skrēja tam kuģim pakaļ un māja ar roku. Un mēs stāvējām, skatījāmies. Un es atceros, kā mēs izbraucām ārā no Rīgas jūras līča, ka mana vecmāmiņa mūs pasauca*

ar manu brālīti un teica... tieši saule rietēja jūrā iekšā, liela sarkana bumba gāja jūrā, ieslīdēja iekšā. Viņa man teica: "Tu paskaties atpakaļ uz Latviju tagad, jo mēs izbraucam no Rīgas jūras līča, un varbūt tu nekad vairs netiksi atpakaļ." Un tad mēs visi sākām raudāt saprotams. [šņukst]" [6]. Ir arī citas epizodes, kas atstājušas neizdzēšamu iespaidu. Tā, piemēram, Ilona Birzgale stāsta: "Alsungā, tas bija svētdienas rīts, un ceļš viss dubļains. Un aiz mūra tāda pakalniņā balta baznīca, un koki tik skaistās rudens krāsās. Un tās suitu sievas savos krāšņos tautastērpos, košos brunčos, rūtainos lakatos, iet uz dievkalpojumu. Un ziniet, tas skats man ir palicis tā kā pēdējais skaistais skats no dzimtenes." [7]

Jāpiezīmē, ka lauku saimniecību īpašnieku māju pamešanas stāsti ir sevišķi dramatiski tādā nozīmē, ka tie atklāj to cilvēku emocijas, kuriem nezināmam liktenim bija jāatstāj sava grūtā darba augļi. Piemēram, Validas Danenbergas stāsts: "*Visi lauki pilnīgi zeltēja, kaimiņu un mūsu. Pļaujamlais bija, kad mēs atstājām savu māju. Tieši rudzu pļaujamais laiks bija, un kvieši palika dzeltenī. Un cik tikai varēja pārredzēt, visu kaimiņu lauki bija brīnīšķīgi. Bija laba raža. Jūlijā mēs atstājām. Un tad nu sirds sāpēja gan briesmīgi.*" [1]

Šis citāts izceļ vēl kādu latviešu bēgļu naratīvu aspektu, tas ir, tie atspoguļo Latviju kā zaudēto paradīzi. Tas sasaucas ar I. Gāles-Kārpenteres novērojumu, ka atšķirībā no citu valstu emigrantiem, kuri dažkārt norāda, ka viņu dzīvē nekad nav bijis laiks, kad viņi nebūtu domājuši par izbraukšanu, latviešu bēgļi izceļ to, ka viņi dzīvoja paradīzē, kuru nekad nebija vēlējušies pamest. Tādējādi kara un bēgšanas rezultātā viņi nevis nonāca paradīzē, kā to mēdz definēt citi, bet tika no tās izraidīti [10, 163]. Atbilstoši tam bēgļu stāstījumi par pirmskara laiku, tas ir, pirmo Latvijas neatkarības laiku, parasti ir ļoti gaiši, izceļot pozitīvos momentus un aprakstot kopējo atmosfēru kā komfortablu un mierpilnu. Tādējādi kara naratīvi vēl vairāk izceļas, jo tajos atklājas straujā pārmaiņa starp miera un harmonijas periodu un kara laika nestabilitāti un nedrošību.

Jānorāda, ka, protams, ne visi stāsti atbilst iepriekšminētajai kanoniskajai bēgšanas shēmai. Viena no grupām, kas piedāvā citādu perspektīvu, ir cilvēki, kas bēgšanas laikā bija bērni vai jaunieši, jo daļa no viņiem māju pamešanu un izbraukšanu no Latvijas uztvēra nevis kā kaut ko nevēlamu un biedējošu, bet drīzāk kā piedzīvojumu. Atbilstoši arī savos dzīvesstāstos šie cilvēki bēgšanu nepasniedz kā tik traģisku notikumu, kā to prasa kanoniskais uzstādījums. Viens no šādiem piemēriem ir Velta Kinga, kura bēgšanas brīdī bija aptuveni 20 gadus veca. Pirmkārt, viņa pati apraksta savas tā brīža izjūtas: "*Maniem vecākiem bija pavisam cita sajūta, izbraucot no Latvijas, man bija citādāka sajūta. Viņi atstāja Latvijā visu, kas viņiem piederēja, ko viņi bija savā dzīvē*

sadzīvojuši. /../ Es neatstāju neko sev sapelnītu, kā saka. /../ Es braucu acis vaļā, ar lieliem priekiem. /../ Jāsaka tā, māte raud, bet ne es, jo man tas viss ir viens piedzīvojums, tā kā jauniešiem ir piedzīvojums, kaut kas citāds tas ir, nekā vecākiem.” [8] Otrkārt, kara un bēgšanas naratīvs viņas kopējā dzīvesstāstā ir vien maza un salīdzinoši nesvarīga epizode, kas tāpat demonstrē to, ka viņas dzīves perspektīvā tas nebija tik izšķirošs moments, kā vairākus citu bēgļu, kas arī attiecīgi sava dzīvesstāsta kontekstā pievērs daudz lielāku uzmanību tieši šī laika atmiņām.

Tomēr šis piemērs nav izmantojams vispārinājumiem, jo lielākā daļa bijušo bēgļu attēlo šī laika notikumus traģiskā gaismā, neskatoties uz viņu vecumu bēgšanas brīdī. Šajā kontekstā ir būtiski runāt arī par pārmantoto uztveri un emocijām, ko vecākās paaudzes bēgļi nodeva nākamajām paaudzēm. No vienas puses, tas notika tiešā veidā, bērniem iztaujājot vecākus par jautājumiem, kas bija saistīti ar māju pamešanu un turpmākajām bēgļu gaitām, taču jāpiezīmē, ka gana bieži vecāki šajā periodā nestāstīja bērniem par bēgšanas motīviem, traģiskajiem notikumiem un savām iekšējām bailēm. Atbildot uz jautājumu, kāpēc dažās ģimenēs šie jautājumi netika apspriesti arī vēlāk, kad bērni jau bija izauguši, A. Jurgensons ir izvirzījis hipotēzi, ka dažos gadījumos bēgšanas pieredze bija tik traumatiska, ka par to nebija iespējams runāt vēl gadiem ilgi [12, 139]. Tomēr starppaaudžu komunikācija varēja notikt arī netiešā veidā, jo DP nometnēs, kur nesenās pagātnes notikumi nemitīgi tika pārrunāti bērnu klātbūtnē, tiem bija ļoti daudz iespēju pašiem aptvert notikušo. Kā norādījusi I. Gāle-Kārpentere, abu šo komunikācijas veidu rezultātā pat vismazākie bērni aptvēra to netaisnību, ko bēgļi bija piedzīvojuši, un to iznīcību, kas bija piemēklējusi Latviju [10, 114]. Tas arī izskaidro, kāpēc kara laika un bēgšanas naratīvi ir tik līdzīgi visās vecuma grupās.

Nobeigumā jāuzsver, ka ar kara un bēgšanas naratīviem diasporas latvieši sev un citiem formulēja to pārrāvumu, ko viņu dzīvēs radīja Otrais pasaules karš, tādējādi atgūstot savu pašapziņu. Tādā veidā šie naratīvi ļāva kara ietekmētajiem indivīdiem restrukturēt un rekonfigurēt viņu sagraudās identitātes [11, 89].

Piezīmes

1. Krājuma aizsākumi saistāmi ar Latvijas Kultūras fonda 1988. gadā iniciēto “Cilvēkarhīva” programmu, kuras ietvaros tika veidots cilvēku atmiņu krājums. Kopš 1992. gada krājuma veidošanu turpina Nacionālās kultūrvārdu vēstures projekts Filozofijas un socioloģijas institūtā (tagad – Latvijas Universitātes aģentūra “Filozofijas un socioloģijas institūts”).

Avoti

1. Validas Danenbergas dzīvesstāsts, ierakstīja Māra Zirņīte Almelijā, Anglijā, 1992. un 1993. gadā (226 min., latviešu val.), Nacionālā mutvārdu vēstures kolekcija, numurs krājuma katalogā 56 (turpmāk – NMV: 56).
2. Mirdzas Andersones dzīvesstāsts, ierakstīja Arta Savdona un Māra Zirņīte Norvēģijā 1993. gadā (300 min., latviešu val.), NMV: 192.
3. Skaidrītes Krūmiņas dzīvesstāsts, ierakstīja Arta Savdona Norvēģijā 1993. gada 30. jūlijā (120 min., latviešu val.), NMV: 196.
4. Edites Stromsvagas dzīvesstāsts, ierakstīja Arta Savdona un Māra Zirņīte Norvēģijā 1992. un 1993. gadā (300 min., latviešu val.), NMV: 207.
5. Melitas Martinovas dzīvesstāsts, ierakstīja Arta Savdona Norvēģijā 1993. gada 26. jūlijā (150 min., latviešu val.), NMV: 208.
6. Artas Svennes dzīvesstāsts, ierakstīja Māra Zirņīte Anglijā 2009. gada 2. novembrī (96 min., latviešu val.), NMV: 3401.
7. Ilonas Birzgales dzīvesstāsts, ierakstīja Edmunds Šūpulis Straumēnos, Anglijā, 2009. gada 1. novembrī (64 min., latviešu val.), NMV: 3420.
8. Veltas Kingas dzīvesstāsts, ierakstīja Edmunds Šūpulis Anglijā 2009. gada 30. oktobrī (66 min., latviešu val.), NMV: 3425.

Literatūra

9. Bela, B. “Exile as a catalyst for values.” In: *Oral History: Migration and Local Identities*. Rīga: Institute of Philosophy and Sociology, Latvian Oral History Association “Dzīvesstāsts”, 2011. Pp. 8–22.
10. Gale-Carpenter, I. *Being Latvian in Exile: Folklore as Ideology*. Michigan: UMI Dissertations Services, 1989. 285 p.
11. Hickey, G. ““You’d stand in line to buy potato peelings”: German women’s memories of World War II.” *Journal of International Women’s Studies*, 2012, Vol. 13: 86–100.
12. Jūrgenson, A. “Escape to the West in the memories of Estonians in Argentina: the historical, social and psychological context.” *Acta Historica Tallinnensia*, 2009, No. 14: 125–145.
13. Kangeris, K. “Hitleriešu plāni Baltijas tautu evakuēšanai 1944. gadā.” Grām.: *Vācija un Baltija: rakstu krājums*. Sast. P. Krupņikovs. Rīga: Avots, 1990. 129.–139. lpp.

Summary

Narratives of the Second World War and Escape in the Life Stories of the Latvians in Diaspora

At the end of World War II, approximately 150–200,000 Latvians were located in the Allied zones of occupation in Germany. During “DP period”, exile ideology was formed; the result was that Latvians did not think of themselves as emigrants or refugees anymore, but as self-proclaimed exiles. In this time, the UN official policy and Soviet accusations intensified the need to justify one’s actions and to present oneself in as evident terms as possible. In order to achieve this, those versions of the escape story, which served exile purposes the best, were soon selected and developed into archetypical schemas.

One of the aspects of the escape stories where commonalities can be seen particularly well, are the stated reasons of leaving, which leads to the question of the character of the escape. Most likely, Latvian refugees and their actions must be viewed as voluntary, although the possibility of choice was highly narrow.

Another common aspect is that Latvian refugees’ stories depict Latvia as the lost paradise. In accordance with this, the refugee stories of the pre-war time are particularly bright, highlighting the positive moments and depicting the overall atmosphere as highly comfortable and peaceful. Thus, the stories of wartime are yet more distinguishable as they depict the rapid rupture between peace and harmony from before and instability and uncertainty from this period.

Not all the stories fit to the canonical scheme of escape. One group that can offer a different perspective are those people, who were youngsters at the time of escape, because some of them took the flight as an adventure. However, the majority of the ex-refugees depict the events of that time as tragic, regardless of the generation. In this context, it is important to speak about the transferred perceptions and emotions, which older refugees passed on to the following generations. In the result, even young children comprehended the injustice that had been done to refugees and the destruction that had visited Latvia. That explains why the stories of the wartime and escape are quite similar in all age groups.

Салвиюс Кулявичюс

Наследие и память: тенденции реконструкции культурного наследия в Литве советского периода

Ключевые слова: культурное наследие, реконструкция наследия, память, идентичность, Литва, советский период

Key words: cultural heritage, reconstruction of heritage, memory, identity, Lithuania, Soviet times

В XIX веке европейское сознание претерпело кардинальные изменения: малознакомая или вообще неизвестная до тех пор идеология национализма, а также историческое мышление стали краеугольными камнями мировосприятия европейцев. В том же веке зародилось и современное памятникоохранное сознание: то, что до этого считалось неценными или имеющими только утилитарное или сакральное значение реликтами прошлого, превратилось во всеми обожаемые памятники истории. С момента зарождения данного явления общество проявляло склонность к безоговорочному доверию памятникам (иными словами — культурному наследию) — они считались неопровержимым и аутентичным историческим свидетельством. То же относится и к реконструированному (реставрированному, восстановленному или приспособленному под новые нужды) наследию, однако реконструированное наследие в большей степени несёт информацию о производившем реконструкцию, его идеологии и потребностях, о понимании им прошлого, нежели о самом «аутентичном» прошлом. В ходе реконструкции наследие как немое и беспристрастное свидетельство прошлого сознательно или неосознанно подменяют приемлемым для реконструирующих наследием, отвечающим их видению, надеждам или культурной памяти. Таким образом, реконструированное наследие в определённом смысле становится фальсификатом прошлого (Прим. 1.). Не является исключением и советская эпоха. Существенный вопрос настоящего исследования: какая память руководила практикой реконструкции культурного наследия в советской Литве и как эта память трансформировала материальное выражение наследия, а также, каков его смысл? Отметим, что в настоящей статье реконструкция понимается как производимые в соответствии с памятникоохранными законами работы по реставрации, восстановлению или приспособлению наследия. Поведение

ние, не имеющее памятникоохранного характера, снос объектов культурного наследия, вандализм и аналогичные действия не включаются в категорию реконструкции и не являются объектом данного исследования.

Советизация культурного наследия

История реконструкции культурного наследия в советской Литве началась с жёсткого решения. В 1950 году по указанию Москвы [Постановление СМ СССР № 3898 от 14 октября 1948 г. “О мерах улучшения охраны памятников культуры.” См.: *Инструкция о порядке учета, регистрации, содержания и реставрации памятников архитектуры, состоящих под государственной охраной*. Москва: Государственное архитектурное издательство, 1949, с. 4.] в Литве была создана новая специализированная институция — Научно-реставрационные производственные мастерские, которым сразу же было поручено приспособить вильнюсский костёл Св. Архангела Михаила (лит. *Šv. arkangelo Mykolo bažnyčia*) под нужды музея. Работы по приспособлению стали работами по десакрализации: в 1951 году из интерьера костёла были изъяты 4 барочных алтаря и амвон. Подобное решение мотивировалось формально: якобы данные элементы мешают экспозиции будущего музея [1, 15–21; 14, 20–21]. К счастью, работы подобного типа не получили в Литве распространения. Приблизительно в 1958 году данный случай уже трактовался как невосполнимая утрата [3, 99].

Подобных радикальных действий впоследствии не было. Тем не менее тенденция десакрализации наследия не исчезла, лишь её формы стали значительно мягче. Вплоть до 80-ых годов с башен, куполов или фасадов костёлов устранялись сакральные элементы. В таких случаях десакрализация осуществлялась только в отношении утративших религиозное назначение строений (в ходе их приспособления под кинотеатры, художественные галереи и т.п.) и ограничивалась устранением относительно мелких сакральных элементов (крестов, мозаики и т.п.). Примечательно, что литовские реставраторы избегали выполнять соответствующие указания властей: вместо них работы проводили пожарные или альпинисты. В некоторых случаях реставраторы прятали сакральные произведения или элементы под штукатуркой вместо их уничтожения [12, 19; 18, 31, 36, 165; 20, 9] (Прим. 2).

Уничтожение — одно из проявлений советизации наследия. Другим способом советизации было добавление новых элементов к уже наличествующим. Не имеющие ничего общего с советской историей или пре-

дысторией исторические здания (например, помещичьи дворцы) «дополнялись» советскими звёздами, а в исторических комплексах (например, в поместных парках) создавались кладбища советских воинов (Прим. 3.) (Рис. 1.). Подобная практика была распространённой в период сталинизма. В 70-ые годы стало популярным преобразование невыразительных советских исторических памятников в грандиозные мемориалы. Чаще всего подобным образом поступали с местами нацистских преступлений. Там воздвигались обелиски, памятники, создавались мемориальные доски, музеи с целью усилить эмоциональное воздействие и сделать визуально ничем не примечательные места объектами массового посещения (Прим. 4.).

Тем не менее случаи, связанные с пропагандой советской идеологии, не были многочисленными; утверждение данной идеологии не стало основной тенденцией в реконструкции исторического наследия. В данной плоскости оказалась жизнеспособной память иного плана.

Альтернативная практика и память

Архаизация. Во второй половине 50-ых годов актуализировалась не имевшая ничего общего с советской идеологией новая тенденция — культ древности, которая нашла выражение в потребности максимально архаизировать наследие. Пласты наследия, созданные в XIX и XX веках, считались менее ценными, чем готические или ренессансные, вследствие чего они безжалостно уничтожались. Архаизация наследия была неактуальной и неудобной для советской идеологии, однако она, вне всякого сомнения, поднимала престиж литовской национальной культуры. Приведём конкретный пример. До 1950-ых годов было принято считать, что в средневековом Вильнюсе не было каменных готических жилых домов горожан. По мнению литовцев, это не делало чести столице Литвы. В ходе исследований 1950-ых годов было установлено, что подобные постройки в Вильнюсе существовали уже с XVI века. Реставрационные работы сделали этот факт видимым и осязаемым. Комплекс неполноценности сменился гордостью [например, 5, 111; 17, 31; 21, 8]. И эта гордость всё возрастала до тех пор, пока в 1980-ых годах Вильнюс, ранее известный как барочный город, был провозглашён готическим городом (Рис. 2.). Возможна ещё одна идеологическая предпосылка. Культ древности содействовал созданию знаков, свидетельствующих о древности культуры Литвы, однако те же самые знаки демонстрировали и отличие культуры литовцев от признававшейся самой авторитетной в советской период

русской культуры. Было признано, что никакой другой исторический стиль так не отдалил Литву от России и не связал её с Европой, как готика [например, 8; 9; 15, 27]. Пропагандисты культа древности были известными специалистами в области охраны наследия того периода, а сама архайзация стала доминирующей практикой в реставрации.

Оязычивание. В 1960-ые годы в Литве очень активизировались поиски реликтов языческой культуры. Археологи и этнографы находили всё больше свидетельств язычества. Данная тенденция воздействовала и на сознание реставраторов. Некоторые специалисты стали рассматривать и строительное (каменное) наследие сквозь призму язычества. Например, около 1968 года возникла версия о том, что Дом Перкуна (Грома) (лит. *Perkūno namas*) в Каунасе имеет явный языческий подтекст, который сокрыт в эстетических формах здания: якобы художественный замысел его фронтона представляет собой ни что иное, как идею почитания огня (Рис. 3.). Объяснялось, что строители здания сознательно хотели противопоставить старую языческую идеологию новой христианской идеологии [19]. Следует подчеркнуть, что вышеупомянутый Дом Перкуна был построен в конце XVI века, спустя почти сто лет после официального крещения Литвы.

В подобных интерпретациях переплелись желание видеть проявления язычества и клише советского периода (архитектура трактовалась как средство идеологической борьбы и пропаганды), а стремление к умалению значения христианства объединяло эти два полюса. В этом нашло отражение общее понимание идентичности в советское время: языческая модель идентичности была унаследована от досоветской Литвы, однако при советском строе она могла существовать только при условии, что будет выполнять отвечающие советской идеологии функции.

Поиски примет язычества продолжались исследователями и реставраторами наследия в течение всего советского периода. Самой громкой сенсацией на тему язычества стала находка в 80-ые годы в подземельях Вильнюсского кафедрального собора так называемого Святилища Перкўнаса (Грома) (лит. *Perkūno šventykla*), датируемого XIII веком. Эта находка значительно укрепила фундамент языческой идентичности: языческое прошлое показалось не столь далёким или утраченным в тумане веков (до того времени господствовало убеждение, что свидетельства богатой в различном смысле языческой цивилизации были полностью стёрты с лица земли её противниками); святилищу был присвоен статус основного религиозного центра языческой Литвы; центр язычества

совпал с «сердцем» Литвы — комплексом вильнюсских замков и кафедрального собора, считавшихся центром государственности и культуры всей страны, — это пробуждало и укрепляло осознание того, что язычество является существенным компонентом литовской самобытности; наконец, остатки святилища были каменными, что было неоспоримым доказательством высокого уровня развития культуры язычников [например, 11, 58, 61].

С научной точки зрения находки языческих пластов культурного слоя должны оцениваться скептически: во многих случаях это фантазии, гипотезы, а не веско обоснованные факты. Тем не менее, данные находки, бесспорно, воздействовали на литовскую идентичность советского периода. Находка каменных языческих строений помогла нарисовать образ богатой цивилизации язычников, имевший каменные святилища и обсерватории.

Литуанизация. После смерти И.В. Сталина начала формироваться более благоприятная для актуализации литовских национальных героев среда. Безусловно, всё должно было укладываться в рамки советских норм. В данном контексте особенно удобными представлялись герои литовской культуры: их труды ориентировались на «нужный класс» (имеются в виду рабочие и крестьяне, которых обобщенно в советское время в Литве называли *liaudis* (народ), дворяне и прочие не входили в это понимание); в них не было прямых ассоциаций с неприемлемыми для советской власти темами литовской государственности или независимости; они повествовали о неопасной для советского строя культурной самобытности — о языке. Наибольшего внимания среди соответствующих деятелей удостоился Кристионас Донелайтис (*Kristijonas Donelaitis*, 1714—1780), живший в Пруссии священник, автор поэмы «Времена года», ставшей очень популярной в XX веке.

В 1971 году начаты работы по восстановлению костёла в Толькиминкен (с 1946 года — Чистые Пруды), в котором был пастырем К. Донелайтис. Следует подчеркнуть, что литовцы восстанавливали костёл не в Литве, а в Калининградской области РСФСР. После проведения реконструкции костёл превратился из сакрального объекта в мемориальный комплекс литуанистики: говоря словами современника, «он восстановлен не для молитвы, а для нашего Донелайтиса» [10, 9]. Пространство костёла заняла посвящённая К. Донелайтису экспозиция, витражи украшены изображениями К. Донелайтиса и его персонажей, под алтарём оборудован мавзолей К. Донелайтиса — самое значимое место мемориала (Рис. 4.).

Акция по восстановлению костёла трактовалась как строительство памятника писателю и как дело национального значения. Работы по созданию мемориального комплекса велись до самого конца советского периода: приводились в порядок другие здания комплекса (территория комплекса выросла до 3 га); приступили к подготовке планов по сохранению всего городка в качестве свидетеля жизни К. Донелайтиса; венцом всего должно было стать возвращение городку его исторического названия или присвоение ему нового названия — Донелайтис.

В советский период ещё один памятник стал служить доказательством достижений или исключительности литовской культуры — это Вильнюсский университет. В то время особенно акцентировался возраст данной институции: заявлялось, что это самое старое в Советском Союзе высшее учебное заведение [например, 4, 45]. Этим опять же предпринималась попытка донести информацию о том, что литовская культура имеет самые глубокие традиции по сравнению с культурами других советских республик. Тем не менее, для того, чтобы университет стал литовским, необходимо было забыть о его польском и частично — о латинском прошлом [16, 162]. В университете начали возводить монументы, свидетельствующие о литовских корнях. В 1963 году в центральной части здания установлен памятник К. Донелайтису, который не имел к университету никакого отношения (это не принималось во внимание). Интегрирование литуанистических элементов в исторический комплекс особенно активизировалось около 1979 года, когда отмечался четырёхсотлетний юбилей университета.

Имели место и другие проявления литуанизации — уничтожение следов польского присутствия. Например, на реконструированном по рисункам 1883 года флюгере Каунасской ратуши (изготовлен в 1774 году) не осталось текста на польском языке — вместо него появилась надпись на литовском языке («Башня реконструирована из средств города в 1774 году») [6, 4]. Аналогичным образом поступили с Воротами Аушрос (Зари) (*Aušros Vartai*) в Вильнюсе: в данном случае «тенденциозная» и «неаутентичная» надпись на польском языке была заменена надписью на латыни [2, 11].

По сравнению с навязыванием культа древности влияние моделей языческой и литовской идентичности на объекты культурного наследия было более умеренным, однако этого было достаточно для создания новых мест литовской памяти — в советский период для литовцев К. Донелайтис ожил не только благодаря своей поэме, но и благодаря конкретному месту; стены и дворики Вильнюсского университета как никогда

ранее пополнились литовскими акцентами; элементы язычества появились в самом Вильнюсе – историческом и современном центре Литвы.

Выводы

Обзор практики реконструкции наследия в советской Литве позволяет сделать следующие выводы. Памятникоохранные процессы в Советском Союзе были довольно противоречивыми. На официальном уровне наследие должно было воплощать в себе наиважнейшие события или явления советского общества (Великая Отечественная война, «братская дружба народов» и т.п.) и служить делу формирования «благородного чувства советского патриотизма». Тем не менее, в данном случае наследие не превратилось в инструмент создания только интернациональной (в советском значении слова) культуры. Отдельные типы памятников культурного наследия или сферы охраны культурного наследия избежали более строгого контроля и в определённом смысле стали пространством проявления национальной культуры: после реконструкции наследие приобретало в большей степени восходящее к язычеству или литуанистическое, а не интернациональное содержание. В нём нашли своё место идентичности, которые могли существовать только маргинально.

При реконструкции и перосмыслении культурного наследия не всегда соблюдались принципы аутентичности, историзма и научности, однако подобная сознательная или неосознанная гибкость способствовала тому, что реконструированное наследие казалось более привлекательным, более актуальным и более популярным, нежели нереконструированное.

Примечания

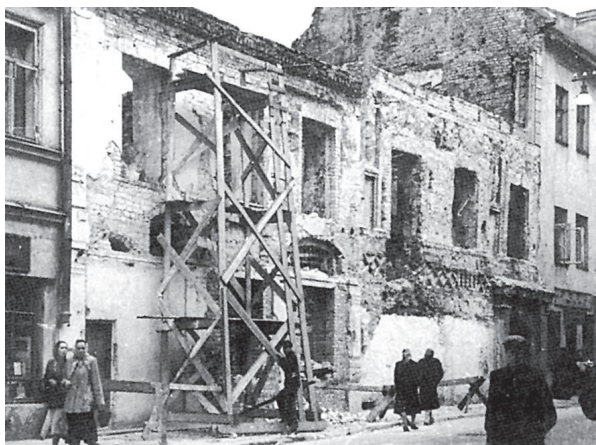
1. Теория о наследии как фальсификации прошлого развивается в трудах Дэвид Ловенталь и других исследователей. Согласно Д. Ловенталь, фальсификация сокрыта в самой природе наследия: «[...] можно сказать, что наследие не только везде принимает историческую ошибку, но и процветает при опоре на неё. Сфальсифицированное наследие является обязательным для [укрепления] идентичности и [признания] уникальности группы» [13, 8].
2. Соответствующие случаи неповиновения имели место при реконструкции костёлов Божьего Тела, Св. Архангела Михаила и лютеранской церкви в Каунасе.
3. Кладбища советских воинов были созданы рядом с дворцом в Раудоне (Юрбаркасский район), в парках бывших Кретингского, Тереспольского (Кретингский р-н), Жагарского и других поместий.

4. Подобные монументы-комплексы были созданы в Аукштейи Паня-
рай (Вильнюс), Пирчюпай (Варенский р-н), Аблинге (Клайпедский
р-н), Димитравасе (Кретингский р-н), Пагегай (Шилутский р-н),
Каунасском IX форте.

Иллюстрации

Илл. 1. Кладбище советским воинам в дворцовом парке замка Раудоне.
Фотография автора, 2007 г.

Илл. 2а.

Илл. 2б.

Илл. 2. Пример превращения Вильнюса в готический город: дом по ул. Пилес 12 до (2а) [7, 205] и после (2б) реконструкции.
Фотография автора, 2008 г.

Илл. 3. Псевдоязыческие элементы в архитектуре Литвы: фронтон Дом Перкуна в Каунасе.
Фотография автора, 2008 г.

Илл. 4. Костёл-памятник Кристионасу Донелайтису в Толминкемисе (Чистые Пруды, Калининградская область, Россия).
Фотография автора, 2012 г.

Источники и литература

1. Архив центра культурного наследия (Вильнюс, Литва), ф. 5, оп. 1, д. 263 (Mokslinai-Restauracinės Gamybinės Dirbtuvės 1951–1952 m. veiklos ataskaita).
2. Архив центра культурного наследия (Вильнюс, Литва), ф. 27, оп. 2, д. 113 (Išplėstinės Mokslinės metodinės kultūros paminklų apsaugos tarybos posėdžio protokolas 1976–11–03).
3. Особый архив Литвы (Вильнюс, Литва), ф. 1771, оп. 191, д. 528 (Pažyma apie Lietuvos TSR teritorijoje esančių istorinių-kultūrinių paminklų padėtį ir priemonės jų apsaugai pagerinti).
4. *300 kultūros paminklų*. Sud. Z. Žemaitytė. Vilnius: Mintis, 1980. 252 p.
5. Balčiūnas, V. “Mokslinės-restauracinės gamybinės dirbtuvės 1951–1957 metų veiklos apžvalga.” *Valstybinės LTSR architektūros paminklų apsaugos inspekcijos metraštis*, 1958, № 1: 106–112.
6. Dzūkas, V. “Vėtrungė dairosi nuotakų.” *Švyturys*, 1971, № 22 (550): 4.
7. Glemža, J. R. *Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga ir tvarkymas: paveldosaugos ir paveldotvarkos pagrindai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2002. 240 p.
8. Jankevičienė, A. “Kaip formavosi senųjų mūsų krašto pilių stilius.” *Statyba ir architektūra*, 1975, № 8 (194): 30–31.
9. Jankevičienė, A. “Lietuvos gotiškos architektūros kompozicinės ypatybės.” *Lietuvos TSR architektūros klausimai*, 1966, № III: 358–376.
10. Kašauskas, S. “Donelaitis.” *Literatūra ir menas*, 1979, № 49 (1823): 8–9.
11. Kitkauskas, N., Lisanka, A. “Nauji duomenys apie viduramžių Vilniaus katedrą.” *Kultūros barai*, 1986, № 4 (256): 52–63.
12. Levandauskas, V. “Gražinkime baroką Dominikonų bažnyčiai.” *Statyba ir architektūra*, 1989, № 6 (362): 18–19.
13. Lowenthal, D. “Fabricating Heritage.” *History & Memory*, 1998, № 10–1: 5–24.
14. Mačiulytė-Kasperavičienė, A. “Kada dingo Švento Mykolo bažnyčios altoriai.” *Švyturys*, 1989, № 23 (983): 20–21.
15. Pinkus, S. “Kultūros paminklų apskaitą baigus.” *Kultūros barai*, 1976, № 4 (136): 25–29.
16. Putinaitė, N. *Šiaurės Atėnų tremtiniai. Lietuviškosios tapatybės paieškos ir Europos vizijos XX a.* Vilnius: Aidai, 2004. 239 p.
17. Raulinaitis, A. “Vilniaus senamiestis senėja ir gražėja.” *Kultūros barai*, 1967, № 5 (29): 30–32.
18. Šermukšnis, R. *Palikę pėdsakus: prisiminimai apie Kauno restauratorius*. Kaunas: Aušra, 2007. 226 p.

19. Zareckienė, D. "Perkūno namai." *Mokslas ir gyvenimas*, 1968, № 3 (125): 36–37.
20. Zovienė, D. "Seno kvartalo jaunystė." *Literatūra ir menas*, 1985, № 9 (1996): 8–9.
21. Žemaitytė, A. "Vartai į laiką." *Literatūra ir menas*, 1980, № 37 (1763): 8–9.

Kopsavilkums

Mantojums un atmiņa: kultūras mantojuma rekonstrukcijas tendences Lietuvā padomju periodā

Mūsdienu sabiedrība ir noskaņota uzticēties kultūras mantojumam – tas skaitās neapstrīdams un autentisks vēstures avots, taču rekonstruēts (restaurēts, atjaunots) mantojums lielākā mērā ietver informāciju par to rekonstruējošo sabiedrību, tās izpratni par pagātņi nekā par pašu "autentisko" pagātņi. Pētījumā tiek izvērtēts, kāda atmiņa ietekmēja rekonstrukcijas praksi padomju Lietuvā un kā tā izpaudās rekonstruējamajos objektos. Secināts, ka pieminekļu aizsardzība Padomju Savienībā bija visai pretrunīga: kaut oficiāli kultūras mantojumam vajadzēja kalpot padomju patriotisma formēšanai, tas nepārvērtās par tikai internacionālas (padomju laika vārda nozīmē) kultūras radišanas instrumentu. Atsevišķas kultūras mantojuma vai tā aizsardzības jomas izbēga stingrai kontrolei un zināmā nozīmē kļuva par nacionālās kultūras izpausmes vietām: pēc rekonstrukcijas mantojums ieguva vairāk pagānisku vai lituanizētu, bet ne internacionālu saturu.

Summary

Heritage and Memory: Tendencies of Reconstruction of Cultural Heritage in Lithuania during the Soviet Period

For contemporary society, cultural heritage is an undisputed and authentic source of history or reality. Society believes in it. However, reconstructed (restored) heritage tells more about the contemporary society, which reconstructs this heritage, and its conceptions about the past, than about the "authentic" past itself. The paper provides an analysis that reveals, what kind of cultural/historical memories influenced the practice of heritage reconstruction in Soviet Lithuania and how these memories were expressed in reconstructed objects. The author of the paper draws the following conclusion: in this field, more influence exerted the memories "behind the scene", or national memories, than the memories spread by the Soviets. The research is based on the analysis of the reconstructed heritage (material objects) and its contexts.

Andris Kupšāns

Konstruktīvisma adaptācijas mēģinājumi 20. gs. 20.–30. gadu izglītības sistēmā

Atslēgas vārdi: izglītības sistēma, konstruktīvisms, skolotāju izmēģinātāju kustība, mācību process, aktīva mācīšanās

Key words: system of education, constructivism, the movement of teachers-experimenters, process of learning, active learning

Pirmo reizi jēdziens “konstruktīvisms” tiek izmantots 20. gs. 50. gados Žana Piažē (*Jean Piaget*, 1896–1980) un Džordža Kellija (*George Kelly*, 1905–1967) darbos saistībā ar izziņas teorijas problemātiku. A. Ulanovskis (*Алексей Улановский*) uzskata, ka daudzās teorijas, kas veido konstruktīvisma paradigmas idejisko telpu, apvienojamas trijos virzienos:

- 1) kognitīvais konstruktīvisms – iekļaujas Ž. Piažē ģenētiskā epistemoloģija, Dž. Kellija personiskais konstruktīvisms, Dž. Brunera (*Jerome Bruner*, dz. 1915) kategorizācijas teorija, P. Bergera (*Peter Berger*, dz. 1929) un T. Lukmana (*Thomas Luckmann*, dz. 1927) fenomenoloģiskā zināšanu socioloģija, N. Lumana (*Niklas Luhmann*, 1927–1998) sociālo sistēmu teorija. Šī virziena centrālā ideja – priekšstats par izziņu nevis kā atspoguļošanu un reprezentāciju, bet kā par aktīvu izzināmo priekšmetu tēla konstruētāju subjekta apziņā;
- 2) radikālais konstruktīvisms – šo teoriju grupu veido P. Vaclavika (*Paul Watzlawick*, 1921–2007) komunikatīvais konstruktīvisms, E. fon Glāzerfelda (*Ernst von Glasersfeld*, 1917–2010) radikālais konstruktīvisms, H. fon Forstera (*Heinz von Foerster*, 1911–2002) noslēgtības epistemoloģija, U. Maturanas (*Humberto Maturana*, dz. 1928) un F. Varelas (*Francisco Javier Varela García*, 1946–2001) autopoētisko struktūru teorija, G. Rota neirobioloģiskais konstruktīvisms. Viena no svarīgākajām idejām – zināšanas nav objektīvās realitātes aina, bet paša pieredzes organizēšanas un saskaņošanas paņēmieni;
- 3) sociālais konstruktīvisms – tā pamatlicēji ir R. Harre (*Horace Romano Harré*, dz. 1927), Dž. Šotters (*John Shotter*). Šai virzienā iekļaujama Dž. Potera (*Jonathan Potter*, dz. 1956) diskursīvā psiholoģija, vēlā Dž. Brunera (*Jerome Bruner*, dz. 1915) naratīvā psiholoģija, H. Hermana (*Hubert J.M. Herman*, dz. 1937) dialogiskā “Es” (*dialogical self*) teorija.

Šī virziena pārstāvji akcentē savstarpējo attiecību diskursa būtisko lomu pasaules un paša “Es” konstruēšanā, pauž nepieciešamību atteikties no priekšstata par absolūtu patiesību, uzskata, ka pasaule tiek konstruēta ne individuāli, bet kopīgi – sarunā, sociālajās praksēs [16, 35].

Jāmin arī pragmatiskais konstruktīvisms, par kura pamatlicēju uzskata amerikāņu filozofu, psihologu un izglītības teorētiķi Džonu Džūiju (*John Dewey*, 1859–1952). Viņš uzsver bērna aktīvo darbību un domāšanu mācību procesā. Pragmatiskajā konstruktīvismā mācīšanās ir aktīvs, radošs un problēmorientēts process, kas sākas ikdienas pierastā vidē, bērnam sastopoties ar nezināmo.

Konstruktīvisms tiek salīdzināts ar vairākskaldu prizmu, kura skaldnes ir atšķirīgas, bet tām ir vienāda forma, tās ir viena veseluma daļas.

M. Čošanovs (*Мурат Чошанов*) min šādus konstruktīvisma pamatprincipus sasaistē ar mācību procesu:

- zināšanas skolēnam nav iespējams nodot gatavā veidā, var tikai radīt atbilstošus apstākļus, kas nodrošinātu zināšanu paškonstruēšanu;
- skolēni tiek motivēti, iesaistot tos nozīmīgu problēmu meklējumos, izpētē. Problēmjautājumi tiek formulēti saistībā ar reālo (ekoloģisko, ekonomisko utt.) situāciju skolas, novada, pilsētas u.c. dzīvē;
- mācību satura projektēšana notiek, balstoties uz sistēmiskām zināšanām un integratīvām prasmēm;
- skolēnu intelektuālo darbību stimulē pieņēmumu un hipotēžu izteikšana, saturiska skolēnu komunikācija un viedokļu apmaiņa;
- tiek veidota mācību vide (mācību metožu un formu izvēle, vērtēšanas līdzekļi u.c.), kas orientēta uz katra skolēna intelektuālo spēju, viņa viedokļa vērtības akceptēšanu, tiek uzsvērtā personiskā pieeja problēmu risināšanā, situācijas uztveres unikalitāte, domāšanas individuālais stils [17, 56–62].

Kā norāda S. Zariņa, “konstruktīvisma idejas ir attīstījušās pedagoģijā jau kopš 17. gs.” [14, 26], tomēr būtiskāka loma tā tapšanā ir 19. gs. beigās – 20. gs. pirmās puses teorētiķu uzskatiem.

Protams, ka 20. gs. 20.–30. gadu Latvijā izglītības darbinieki, pedagoģijas zinātnes pārstāvji neoperē ar konstruktīvisma jēdzienu, neatradīsim tā lietojumu vai skaidrojumu, tomēr konstruktīvisma pamatlicēju idejas, uz kuru bāzes vēlāk izkristalizējas vairāki tā virzieni, lai arī fragmentāri – ienāk Latvijas telpā. Šajā kontekstā ar konstruktīvisma adaptācijas mēģinājumiem tiek saprasta Latvijas sabiedrības, jo īpaši izglītības darbinieku, iepazīstināšana

ar jaunākajām tendencēm Rietumeiropas un ASV pedagoģiskajā domā, izmantojot plašsaziņas līdzekļu starpniecību.

Kad tapa neatkarīga valsts, bija jāpārstrukturē izglītības sistēma, jāpārskata tās saturs, jārevidē mācību metodes un līdzekļi. Radās nepieciešamība gan no jauna apjēgt pagātnes pedagoģisko mantojumu, gan pamatīgāk iepazīt citu valstu modernās pedagoģijas idejas, virzienus, teorijas, ievērojamāko pedagogu un psihologu atzinumus, tos akumulējot un adaptējot vietējiem apstākļiem un specifikai. Par šo centienu ruporu kļuva periodika. Viens no centrālajiem izdevumiem šajā jomā bija "Izglītības Ministrijas Mēnešraksts" (turpmāk – IMM), kas iznāca no 1920. līdz 1939. gadam.

Izvērtējot mēnešrakstu saturu kopumā, jāatzīst, ka izteikti jūtama aktualizētās problemātikas dominantes maiņa, proti, parlamentārisma perioda prioritātes pēc K. Ulmaņa apvērsuma nonāk uzmanības perifērijā. Vienojošais ir pastiprināta interese par citu valstu izglītības sistēmu, pedagogu praktisko pieredzi un teorētisku viedokļiem, kaut gan 30. gadu otrajā pusē šo rakstu īpatsvars ir mazāks, un arī mainās interešu vektors.

Skatot publikācijas, secināms, ka mēnešraksta iznākšanas posmā tajā ievietota informācija par izglītības aktualitātēm gan tuvākajās kaimiņvalstīs:

Igaunija	Seskis, J. Audzināšanas un skolu jautājums Igaunijā. 01.03.1922.
	Seskis, J. Igaunijas skolu pārskats. 01.06.1924.
	Nik. Kanns. Tautas izglītība un skola Igaunijā. 01.12.1925.
	Ozoliņš, K. Igaunijas skolu sistēma un pārvalde. 01.02.1934.
	Ozoliņš, K. Igaunijas skolas. 01.03.1938.
Lietuva	Masilūns, K. Lietuvas izglītības problēmas. 01.02.1935.
Polija	Štāls, M. Mēģinājumu skolas Polijā. 01.09.1931.

gan citās Eiropas zemēs:

Vācija	Pētersons, Ed. Skolotāju izglītības jautājums Vācijā. 01.09.1922.
	Cīris, A. Sieviešu vispārizglītojošās skolas Vācijā. 01.08.1923.
	Praktiskā pedagoģija. Kā strādā Vācijas skolotāji. 01.10.1923.
	Štāls, M. Jaunā virziena skolas Vācijā. 01.07.1924.
	Pētersons, Ed. Tautskolotāju izglītības problēma Vācijā un mūsu tautskolotāju sagatavošanas sistēma. 01.01., 01.02., 01.03.1925.
	Štāls, M. Izglītības stāvoklis Vācijā un Ziemeļamerikas Savienotās Valstīs. 01.03.1926.
	Štāls, M. Audzināšana jaunajā Vācijā. 01.09.1937.
	Kronlins, J. Vidusskolu reforma Vācijā. 01.05.1938.
Zviedrija	Ieviņš, K. Īss pārskats par zemākām skolām Zviedrijā. 01.03.1922.
	Ieviņš, K. Daži jautājumi Zviedrijas skolu dzīvē. 01.02.1923.

	Ieviņš, K. Vidusskolu reforma Zviedrijā. 01.03.1923.
	Ieviņš, K. Tautas augstskolas Zviedrijā. 01.07.1923.
	Štāls, M. Zviedrijas skolu dzīve pēdējā desmitā. 01.04.1937.
	Ozoliņš, K. Zviedrijas skolas. 01.04.1939.
Somija	Bebru Juris. Tautskolu stāvoklis Somijā, Zviedrijā, Norvēģijā. 01.01.1924.
	Ozoliņš, K. Somijas skolas. 01.05.1939.
Norvēģija	Ozoliņš, K. Norvēģijas skolas. 01.02.1939.
Dānija	Ausējs, L. Dānijas tautskola. 01.06.1922.
	Krolls, O. Kā mācās Dānijas jaunatne. 01.05.1928.
Beļģija	Pumpītis, J. Novērojumi Beļģijas pamatskolās. 01.03.1929.
	Pumpītis, J. Skolotāju sagatavošanas iestādes Beļģijā. 01.05.1929.
Anglija	Seskis, J. Tautas izglītības un audzināšanas principi Anglijā. 01.10.1921.
	Štāls, M. Izglītības reformas Eiropā pēc pasaules kara. Anglija. 01.09.1925.
Šveice	Melnalksnis, K. Šveices skolas. 01.07.1924.
Francija	Štāls, M. Izglītības reformas Eiropā pēc pasaules kara. Francija. 01.07.1925.

Salīdzinoši daudz tiek rakstīts par Amerikas Savienotajām Valstīm, piemēram,

ASV	Štāls, M. Izglītības stāvoklis Vācijā un Ziemeļamerikas Savienotās Valstīs. 01.03.1926.
	Dr. Alf. Bilmans Tautas izglītības stāvoklis Ziemeļamerikas Savienotās Valstīs. 01.07.1929.
	Štāls, M. Vinetkas skolas. 01.05.1933.
	Štāls, M. Skolu krīze un jaunuzbūve Ziemeļamerikas Savienotās Valstīs. 01.01.1935.

Zīmīgi, ka par Itālijas skolām publicēti divi raksti: viens īsi pirms Ulmaņa apvērsuma (01.03.1934. – M. Štāls “Itāliešu valdības skolu politika”), otrs neilgi pēc tam – 01.10.1934., arī M. Štāla raksts – par Agaci audzināšanas metodi. Kā eksotisks akcents ir M. Štāla raksti par Japānas skolām [12], moderno ķīniešu pedagoģiju [13] un K. Vijupa publikācija par skolotāja pieredzējumiem Āfrikas ziemeļu piekrastes zemēs [15].

Protams, ka šī statistika ir nepilnīga. Līdztekus konkrētas valsts izglītības procesu iztirzājumam, kas tiek pieteikts publikācijas nosaukumā, ir pārstāvēts izglītības procesu aplūkojums raksta satura ietvaros vai apkopojošas informācijas veidā (piemēram, 01.10.1929. – K. Ozoliņš rakstā “Skolu sistēma

24 valstīs”, vidēji puslappusi veltot katrai valstij, ilustrē izglītības sistēmas īpatnības Anglijā, Francijā, Spānijā utt.).

20. gadu sākuma publikācijās daudz tiek runāts par nepieciešamību veco skolu aizstāt ar jaunu. Tiek konstatēts, ka daudzviet Eiropā vēl joprojām būtiskas pārmaiņas izglītības jomā nenoris visai strauji. 1922. gadā P. Mežulis rakstā “Pieredzējumi Vācijas skolās” atzīmē: “(..) 95-ās no 100 Vācijas skolām darbs rit puslīdz pa vecam: skolotājs jautā, skolēni atbild. Strādāts tiek galvenā kārtā pēc pazīstamās Herbarta Cillera metodes; laižot katru mācības vielu caur tā sauktām piecām formālajām pakāpēm: sagatavojumam (..), pasniegumam (..), salīdzinājumam (..), galveno domu formulējumam (..) un pielietojumam (..), neprasot, vai dotai vielai šāds pasniegšanas veids piemērots vai ne. Paceļas jautājums: kā tad nu stāv ar pārējiem 5% skolu? Tās, acīm redzot, stājušās pie jaunu ceļu meklēšanas savā darbā” [4, 1148]. Tomēr P. Mežulis min arī pozitīvus piemērus no redzētā. Par konservatīvismu mācību procesā raksta arī K. Melnalksnis 1924. gada publikācijā par izglītību Šveicē, norādot, ka “mācības iekārtas ziņā Šveices skolas nav meklējušas jaunus ceļus, un tas pats sakāms arī par darba metodēm” [3, 17].

20. gadu beigās – 30. gadu sākumā arvien biežāk izskan doma par jaunas skolas nostiprināšanos. Piemēram, 1931. gada aprīļa numurā A. Rudzītis norāda, ka skola no daudz kā veca “atkratījusies” un jaunu izkopusi, bet pauž nožēlu, ka lielākoties uzmanība tiek vērsta uz “daudz iemācīšanu” [9, 365]. Apzinot IMM saturu, secināms, ka Latvijā šajā laikā vispopulārākās ir darba skolas idejas. Raksti par to parādās jau pirmajos mēnešraksta numuros, bet to īpatsvars strauji pieaug 20.–30. gadu mijā. Visvairāk piekritēju ir G. Keršēnšteīniera pilsoņu audzināšanas teorijai, kuras pamatā bija prasība dot skolēniem minimumu zināšanu un maksimumu prasmju un iemaņu (M. Štāla, Ed. Pētersona, S. Hesena raksti). Vienlīdz populāra ir arī vācu pedagoga H. Gaudīga brīvā garīgā darba skola, kuras galvenais uzdevums ir iesaistīt patstāvību un stimulēt iniciatīvu, kaut gan tiek uzskatīts, ka skolēni vieni paši nav spējīgi izprast problēmas būtību, tāpēc tiek uzsvērta skolotāja loma (par H. Gaudīga idejām lielākoties raksta V. Ramāns un Ed. Pētersons, arī P. Kupčs).

Tieši minētā perioda IMM publikācijās ir atrodamas konstruktīvismam tuvās nostādnēs. Daži piemēri:

1927. gada marta mēnešrakstā K. Brants praktiskās pedagoģijas sadaļā runā par to, ka jāpārorientē uzsvars no mācību priekšmeta uz bērnu. Faktiski tiek postulēta skolēna kā subjekta, pilnvērtīga mācību procesa dalībnieka uztvere. Runājot par mācību procesa strukturēšanas principiem, K. Brants

atsaucas uz Džonu Djūiju (*John Dewey*, 1859–1952, rakstā minēts kā Dūi): “Ievērojamais amerikāņu audzināšanas filozofs Džons Dūi saka, ka audzēknim vajaga sajūst uzstādītās un atrisināmās problēmas “kodienus”, t.i., lai šo problēmu atrisinātu, audzēknis domās, debatēs, pētīs, meklēs, mācīsies un darbosies pats savu iekšējo dzenuļu jeb motīvu dzīts. Motīva serde ir interese un intereses serde ir problēma (māc. viela), kuru audzēknis grib un vēlas atrisināt” [1, 283]. Te tiek iezīmēta skolotāja konstruktivista darbības stratēģija – skolotājs dod priekšroku problēmām no skolēnu reālās dzīves, uzdevumos iekļaujot praktisku situāciju elementus, izmantojot pirmavotus, oriģinālus materiālus. Skolēni tiek aktīvi iesaistīti šai procesā, vēro reālas situācijas, meklē atbilstošu informāciju. Tādējādi veidojas iekšēja motivācija, kas nosaka interesi par konkrētās problēmas izpēti un ar to saistītā mācību materiāla apguvi.

IMM 1931. gada 1. numurā ievietots M. Štāla raksts “G. Keršenšteineras domas par skolas tuvumu dzīvei”. Lai arī autora uzmanības centrā ir darba skolas pamatpostulāti, salīdzinājumam un ierosmei tiek piedāvāts diezgan daudzveidīgs materiāls, tostarp Džona Djūija atziņas: “Bez šaubām, Džona Devēja [tā rakstā – A.K.] nopelns ir, ka tas jau 30 gadus atpakaļ un visu laiku norādīja uz nepieciešamību skolu tuvināt dzīvei un modināja stipru interesi par šo jautājumu savos tautiešos. Ja arī Devēja ideja nav pilnībā realizēta, t.i., ka skola no mācīšanas iestādes nav pārvērsta par audzināšanas un izglītošanas iestādi, kurā katrs skolēns varētu gūt izglītību saskaņā ar savām sociālām un individuālām prasībām, tad tas izskaidrojams ar vecās skolas vairāk kā sešu tūkstošu gadu vecumu un ar to, ka viņas gars vēl arvien stiprs vecākos un pat skolotājos. (..) Tomēr nepaies vairs ilgs laiks, un dzīvei tuva skola būs galīgi nostiprinājusies, it sevišķi, ja mēs pētīšanas milestību un cenšanos pēc patiesības stādīsim augstāk par līdz šim iegūtām vecajām pedagoģiskām atziņām” [11, 22].

1936. gada jūlija mēnešrakstā P. Kupčs publikācijā “Aktīva mācīšanās”, pievēršoties modernās pedagoģijas aplūkojumam, secina, ka tās ietvaros galvenokārt tiek izmantotas tādas mācību metodes, kas veicina skolēnu aktivitāti un pašdarbību. Tiek arī uzsvērta iekšējās motivācijas loma. P. Kupčs izvērsti pamato grupu darba un aktīvas mācīšanās priekšrocības, piesaucot citvalstu teorētiķus un praktiķus, to vidū arī šveicieti Pjažē (domāts Žans Piažē) [2, 27]. Te tiek izvērsta doma par smaguma punkta pārcelšanu no mācīšanas uz mācīšanos.

Tās ir teorētiskas atziņas, savukārt praktisks to iemiejums bija saistīts ar pedagogu darbību klasē. Skolu praksē jaunās idejas centās realizēt inovatīvi domājoši skolotāji, proti, 20. gados Latvijā plašu izplatību guva tā sauktā

skolotāju izmēģinātāju kustība, kuras vadītāji Latvijas Skolotāju savienībā bija K. Dēķens, P. Kūla, J. Ivanovskis, G. Odiņš, Z. Lancmanis. Lielākoties šai kustībā iesaistījās gados jauni skolotāji. Lai gan šīs kustības pārstāvji akceptēja visnotaļ daudzveidīgus teorētiskos principus (Dž. Džūija, G. Keršensšteina (*Georg Michael Kerschensteiner*, 1854–1932), M. Montesori (*Maria Montessori*, 1870–1952) u.c. idejas), vienojošais bija tas, ka viņi vērsās pret iesīkstējušo, sholastisko iekalšanas un forsēti stingrās disciplīnas skolu. Pedagoģiskajā darbībā centās izmantot mācību procesu aktivizējošas metodes. Izvirzīja uzdevumu attīstīt bērna iedzimtās garīgās spējas, veidot viņa raksturu un dot iespēju zināšanas pielietot praksē [6, 14]. Tika akcentēta bērna patstāvības un aktivitātes attīstīšana. Kā atzīst A. Staris: “Šai kustībai bija svarīga nozīme pedagoģiskās domas attīstībā. Tā ne vien iepazīstināja Latvijas skolotājus ar citvalstu pedagogu atziņām, bet rosināja arī viņu jaunrades darbu, atbalstīja un veicināja skolu reformu” [10, 261].

Ieskicējot IMM satura specifiku 30. gadu otrajā pusē, jāatzīmē, ka blīvi pārstāvēti raksti par izglītību autoritārās ideoloģijas ietvarā. Spilgti piemēri ir Eduarda Pētersona raksti (1936. gada 2. un 3. numurā publicētais raksts “Autoritāte un brīvība atjaunotās Latvijas skolā” un 1939. gada 1. numurā ievietotais raksts “Dzīves līdzsvara pedagoģika”). Ieskatam daži fragmenti no tiem:

- “Tad modās tautā seno dienu gars, Viestura, Lamekina un Tālivalža laikmeta gars. Šis tautas gars, kas bija pārbaudīts un nocietināts gadu simteņu sūrajās likstās un nebaltajās dienās, modās Latvijas pilsētās, skolās un izglītības iestādēs, lauku sētās, darba vietās un meklēja vadoni, kas spētu tautai atkal nodrošināt tās dabisko attīstības brīvību” [7, 128].
- “(..) tiem, kas grib iegūt zināšanas un izglītību, uz ilgāku laiku bez iebildumiem jāpadodas skolas kārtībai un audzinātāja gribai” [7, 130].
- “(..) visvērtīgākās tautas jaunatnes audzināšanas un mācības darba idejas skolotājam jāmeklē nevis trokšņainajos pilsētas dzīves apstākļos, bet gan lauku sētā” [8, 38].

30. gadu otrajā pusē ideoloģisku apsvērumu dēļ tiek reducētas novatorisma izpausmes izglītībā. 1934. gadā tiek slēgta Latvijas Skolotāju savienība, kas līdz tam atbalstīja skolotāju izmēģinātāju kustību. Valsts politika attieksmē pret šiem skolotājiem ir klaji negatīva, piemēram, J. Grestem aizliedz strādāt skolā. Periodiskajos izdevumos, tostarp IMM saturā, sasaistē ar mācību problemātiku uzsvars tiek likts uz paklausīga, izpildīga pilsoņa veidošanu.

Kopumā var atzīmēt, ka “Izglītības Ministrijas Mēnešraksts” ir nozīmīgs un vērtīgs avots izglītības jomas teorētisko tendenču un praktiskās virzības izpētē vēsturiskā aspektā.

Bibliogrāfija

1. Brants, K. "Praktiskā pedagoģija. Skolas darba metodes". *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1927. marts. 280.–283. lpp.
2. Kupčs, B. "Aktīva mācīšanās". *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1936. jūlijs. 22.–29. lpp.
3. Melnalksnis, K. "Šveices skolas". *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1924. jūlijs. 14.–21. lpp.
4. Mežulis, P. "Pieredzējumi Vācijas skolās". *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1922. novembris. 1147.–1162. lpp.
5. Ozoliņš, K. "Skolu sistēma 24 valstīs". *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1929. oktobris. 257.–269. lpp.
6. *Pedagoģiskā doma Latvijā no 1890. g. līdz 1940. g.: Antoloģija*. Rīga: Zvaigzne, 1994. 240 lpp.
7. Pētersons, Ed. "Autoritāte un brīvība atjaunotās Latvijas skolā". *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1936. februāris, marts. 124.–138., 275.–287. lpp.
8. Pētersons, E. "Dzīves līdzsvara pedagoģika". *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1939. janvāris. 35.–42. lpp.
9. Rudzītis, A. "Kā pacelt mūsu skolēnu sekmes". *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1931. aprīlis. 365.–374. lpp.
10. Staris, A., Ūsiņš, V. *Izglītības un pedagoģijas zinātnes attīstība Latvijā pirmās brīvvalsts laikā*. Rīga: Zinātne, 2000. 307 lpp.
11. Štāls, M. "G. Keršenšteina domas par skolas tuvumu dzīvei". *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1931. janvāris. 15.–23. lpp.
12. Štāls, M. "Japānas skolas". *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1926. maijs. 427.–431. lpp.
13. Štāls, M. "Modernā ķīniešu pedagoģija". *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1935. marts. 220.–228. lpp.
14. Zariņa, S. *Konstruktīva mācību vide lasītprasmes attīstībai pirmsskola*. Daugavpils, 2012. 186 lpp. (Promocijas darbs)
15. Vijups, K. "Daži iespaidi un vērojumi citu tautu skolās". *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1939. maijs. 617.–629. lpp.
16. Улановский А. «Конструктивизм, радикальный конструктивизм, социальный конструкционизм: мир как интерпретация». *Вопросы психологии*, 2009, № 2: 35–45.
17. Чошанов М. «Процесс непрерывного конструирования и реорганизации». *Директор школы*, 2002, № 4: 56–62.

Summary

Attempts at Adapting Constructivism in the System of Education in the 1920s–1930s

The article investigates the resonance of the ideas of the founders of constructivism (J. Piaget, J. Dewey) in education in Latvia in the 1920s–1930s using as a source the periodical “Monthly of the Ministry of Education” that was published from 1920 to 1939. The contents of the periodical reveal a change of the subject matter dominance, i.e. the priorities of the parliamentary period were pushed to the margins after the coup ‘d’état of Kārlis Ulmanis. The common theme was a strong interest in the system of education of other countries, the practical experience of teachers’ and theoreticians’ beliefs, though in the second half of the 1930s the number of such studies decreased and the focus of interest shifted. In the publications of the 1920s, there is much consideration of the necessity to replace the old school by a new one. Informing about the ideas of theoreticians abroad, the authors of the articles expressed standpoints close to constructivism about a learner as a subject, teacher’s role in the process of learning, prevalence of learning above teaching, etc. In school practice, the new ideas were basically implemented by the younger generation of teachers, the representatives of the so-called movement of teachers-experimenters. They stood up against the stale scholastic school of cramming and enforcedly strict discipline. These teachers tried to use the methods activating the process of learning, they proceeded from the direct experience of children, emphasized the application of knowledge in practice, accentuated developing independence and activism of a child.

Toms Ķikuts

Dvēseļu revīziju materiāli kā avots par Vidzemes zemnieku migrāciju pēc brīvlaišanas

Atslēgas vārdi: migrācija, dvēseļu revīzijas, migrācijas struktūranalīze, iedzīvotāju uzskaitē, pasu sistēma

Key words: migration, 'Soul Revision' censuses, structural analysis of migration, population register, passport system

Raksta mērķis ir analizēt zemnieku migrāciju atspoguļojumu Vidzemes guberņas iedzīvotāju skaitīšanu ("dvēseļu revīziju" (*подушная перепись, Seelenrevision*)) datus par laika posmu no 19. gadsimta 20. gadiem līdz 19. gadsimta beigām, raksturojot to, kā avota dati atspoguļo pētāmo procesu – zemnieku migrāciju.

Dvēseļu revīziju dati iedzīvotāju skaita aplēsēs izmantoti jau laikabiedru pētījumos 18.–19. gadsimtā [18, 30–43], taču padziļināta šī avota izpēte un pielietošana sākās pēc Otrā pasaules kara, pārejot no revīzijas summāro datu izmantošanas uz centieniem paplašināt avota informatīvo atdevi.

Latvijā padomju periodā dvēseļu revīziju datus plaši izmantojusi vēsturniece Rita Brambe [17; 18; 25]. Baltijas apdzīvotības vēstures pētījumos avotu daudzveidīgi pielietojuši Igaunijas pētnieki [23; 26–28]. Sevišķi jāizceļ latviešu izcelsmes ASV vēsturnieka Andreja Plakana pētījumi, kuros dvēseļu revīziju dati izmantoti kā avots sociālo mikrostruktūru (mājsaimniecības, ģimenes, dzimtas) izpētei [20–22; 24].

Līdzšinējie pētījumi parāda avota potenciālu, pielietojot datus gan makrolīmeņa, gan mikrolīmeņa pētījumos. Tomēr latviešu zemnieku 19. gadsimta migrācijas vēstures izpētē aktuāli ir vairāki uzdevumi: noskaidrot migrācijas virzienu relatīvās attiecības (vietējā pārceļošana starp pagastiem, urbānā migrācija (no latīņu *urbanus* – pilsētu), ārpusguberņas migrācija), izceļošanas galamērķu struktūru, pārceļotāju izcelsmes un galamērķu izvēles savstarpējās saiknes, kā arī pārceļotāju sociālo sastāvu. Daļēji tos iespējams risināt, izmantojot iedzīvotāju uzskaiti pēc t.s. revīzijas dvēselēm, tomēr tas, cik pilnīgi šie dati reprezentē pagātnes realitāti, nav viennozīmīgi atbildams jautājums.

Dvēseļu revīziju uzdevumi un avota saturs

Dvēseļu revīzijas bija valsts reglamentēta nodokļu maksātāju reģistrācija, taču karu, dažādu saimniecisku sarežģījumu vai ārkārtējas iedzīvotāju uzskaites nepieciešamības dēļ tā nebija regulāra. Vidzemes guberņā notika Krievijas impērijas 4.–10. dvēseļu revīzija (1782–1858), kā arī pēc zemnieku brīvlaišanas veiktā ārkārtējā uzskaitē 1826. gadā [19].

Zemnieku migrācijas tiesības pēc brīvlaišanas tika paplašinātas tikai 1832. gadā, kad noslēdzās t.s. pārejas posms [16, 128–131]. Taču arī pirms tam revīzijās tika atzīmēti no muižas izrakstītie vai tajā pierakstītie zemnieki. Pētniecībā nozīmīgi ir 1826. gada revīzijai pievienotie kopsavilkumi par pēc 1816. gada revīzijas pārrakstītajiem zemniekiem, mazāk pilnīgi ir pēc revīzijas veiktie 1826. gada uzskaites papildinājumi. Pilnvērtīgi zemnieku migrācijas analizē pēc zemnieku brīvlaišanas izmantojami 8. (1834. gada), 9. (1850. gada) un 10. (1858. gada) dvēseļu revīzijas dati un to papildinājumi.

Dvēseļu revīzijas bija paredzētas konkrētiem administratīviem mērķiem, tajās fiksēja iedzīvotāju piederību kārtai, iegūtos datus izmantoja rekrutēšanai un ar nodokļiem apliekamo personu uzskaitē. Nodokļu iekasēšanas pamatā no zemnieku kārtas bija t.s. uzskaitē “pēc revīzijas dvēselēm” (*ревизские души, Revisionsseelen*), proti, iekasējamās summas tika noteiktas proporcionāli dvēseļu revīzijā reģistrētajam aplikšanai ar nodokļiem pakļautajam vīriešu skaitam [7, 2–2. o.p.].

Revīzijas pamatdokuments – dvēseļu revīzijas saraksts (*ревизская сказка, Revisions Liste*) – nonāca guberņas kamerālvaldē (*Kameralhof; Казённая палата*), kura veica datu papildināšanu posmā starp revīzijām [9; 12; 14; 15, 90, 139–148].

Datu papildināšana iekļāva uz citu dzīvesvietu pārrakstīto zemnieku reģistrāciju, koriģējot attiecīgajā muižā (pagastā) pierakstīto personu skaitu. Tieši revīzijas sarakstus papildinošie avoti ir sevišķi svarīgi migrācijas izpētē, jo regulāri atspoguļo iedzīvotāju skaita pārmaiņas un pārceļošanas virzienus. Izmantojot 10. (1858. gada) dvēseļu revīzijas papildinājumus, iespējams analizēt arī 19. gadsimta otrās puses situāciju.

Izdalāmi vairāki revīzijas sarakstus papildinošo avotu veidi.

Pirmkārt, divu veidu pārrakstīto zemnieku saraksti (revīzijas papildinājumi jeb starprevīziju pārskati), kas pievienoti muižas revīzijas sarakstam. Zemniekam pierakstoties no viena Vidzemes guberņas pagasta citā, nemainījās ne kārta, kurai viņš bija piederīgs, ne arī kārtai guberņas robežās piederīgo nodokļu maksātāju skaits. Tādēļ tika nošķirta zemnieku pārrakstīšana starp guberņas pagastiem un izrakstīšanās no zemnieku kārtas (t.i., pārceļošana

uz pilsētām) vai uz citu guberņu, kā rezultātā mainījās kārtai piederīgo nodokļu maksātāju kopskaits guberņas robežās. Attiecīgi tika izveidoti divu veidu revīzijas papildinājumu saraksti. Kopš 1826. gada revīzijas sarakstiem pievienoja ikgadējus citos guberņas pagastos pierakstīto zemnieku sarakstus (*Umschreibungs Liste*). Līdzās tiem 8.–10. revīziju sarakstus papildināja summārais saraksts par personām, kuras revīziju starpposmā bija mainījušas nodokļu maksātāju grupu (*Veränderungen in der männlichen Seelenzahl der Revision*), t.i., pierakstītas pilsētās, citā guberņā, vai saņēmušas atbrīvojums no nodokļu maksāšanas [2; 9; 15].

Otrkārt, sākot ar 8. dvēseļu revīziju, kamerālvalde datus apkopoja nodokļu maksātāju kārtām piederīgo uzskaites grāmatās. Tika izveidotas kārtai piederīgo nodokļu maksātāju skaita reģistrācijas grāmatas (*Okład-Buch über die Zahl der zu den Privaten Güten angeschriebenen Bürger, Arbeiter und Bauer*), kurās reģistrēja muižai (pagastam) pierakstīto personu skaita izmaiņas, neprecizējot pārceļotāju galamērķi [6]. Tāpat ierīkoja no guberņas vai zemnieku kārtas izrakstīto personu reģistrus (*Buch über die Veränderungen in der Seelenzahl der Bauern aller Gattungen*), kuros minēts arī izrakstītās personas vārds un galamērķis. Gandrīz pilnīgi saglabājušies 1835.–1863. gada dokumenti [5]. Savukārt par posmu pēc 10. dvēseļu revīzijas struktūranalīzei jāapkopo dati no katras muižas revīzijas saraksta.

Tātad teorētiski no šiem avotiem var iegūt datus par zemnieku vietējās migrācijas tendencēm, pārceļotāju skaitu uz dažādiem guberņas pagastiem, ārpusguberņas migrācijas struktūru, urbānās migrācijas galamērķiem, izcelsmes vietu un galamērķu korelāciju u.c. Tomēr šo avotu izmantošanu būtiski ietekmē to sastādīšanas specifika.

Datu reprezentativitāte: avotā fiksētie dati un migrācijas process

Galvenās šo avotu izmantošanas problēmas saistītas ar specifisko dokumentu radīšanas nolūku. Dvēseļu revīzijās un to papildinājumos tika fiksētas tikai attiecīgajā dzīvesvietā formāli pierakstītās vai pārrakstītās, nevis dzīvojošās vai pārceļojušās personas. Galvenā alternatīva formālai pārrakstīšanai uz jaunu dzīvesvietu bija pārceļošana ar pasi. Saņemot pasi, persona ieguva tiesības atstāt dzīvesvietu, saglabājot pieraksta vietu.

Ņemot vērā atšķirīgos legālos migrācijas veidus, ir svarīgi noteikt, kādus datus iespējams iegūt, izmantojot uzskaiti pēc revīzijas dvēselēm laika posmā pēc 19. gadsimta 50. gadiem, kad Vidzemes guberņā tika atvieglota pasu saņemšana. Jautājuma analīzei izmantoti atsevišķu Vidzemes pagastu 10. dvēseļu revīzijas papildinājumu un pasu izsniegšanas reģistru dati (skat. tabulu Nr. 1).

Tabula Nr. 1.

**No Valkas apriņķa Mārupes un Valmieras apriņķa
Kokmuižas pagastiem 1870. un 1886. gadā ar pasēm pārceļojušo
vai izrakstīto zemnieku skaits [1; 3; 4; 8]**

Galamērķis / IZCELSMES VIETA	Izsniegto pasu skaits pēc pasu izsniegšanas reģistru datiem (iekavās % no kopskaita gadā)		Dvēseļu revīzijas papildinā- jums uzskaitītais pārrakstīto vīriešu skaits (iekavās % no pārrakstīto kopskaita gadā; pasu izsniegšanas reģistros un dvēseļu revīzijas papildinā- jums uzskaitīto % īpastvara starpība)	
	1870	1886	ar 1870. g.	ar 1886. g.
Cits pagasts	9 (9%)	16 (7%)	6 (40%; +31)	11 (65%; +58)
NO MĀLUPES	4 (5%)	11 (6%)	3 (30%; +25)	2 (25%; +19)
NO KOKMUIŽAS	5 (19%)	5 (16%)	3 (60%; +41)	9 (100%; +84)
Guberņas pilsētas	25 (24%)	24 (11%)	2 (13%; -11)	0 (0%; -11)
NO MĀLUPES	5 (6%)	4 (2%)	1 (10%; +4)	0 (0%; -2)
NO KOKMUIŽAS	20 (77%)	20 (65%)	1 (20%; -57)	0 (0%; -65)
Cita guberņa	70 (67%)	184 (82%)	7 (47%; -20)	6 (35%; -57)
NO MĀLUPES	69 (89%)	178 (92%)	6 (60%; -29)	6 (75%; -17)
NO KOKMUIŽAS	1 (4%)	6 (19%)	1 (20%; +16)	0 (0%; -19)
Kopā uz minētajiem galamērķiem	104 (100%)	224 (100%)	15 (100%)	17 (100%)
NO MĀLUPES	78 (100%)	193 (100%)	10 (100%)	8 (100%)
NO KOKMUIŽAS	26 (100%)	31 (100%)	5 (100%)	9 (100%)

Tabulā apkopotie dati parāda ievērojamas migrācijas atspoguļojuma atšķirības abos avotu veidos. Tādējādi, pirmkārt, 19. gadsimta otrās puses migrācijas izpētē obligāti jāņem vērā pasu reģistru dati, to nosaka ievērojamais uzskaitīto pārceļošanas gadījumu skaita pārsvars pasu reģistros, ja salīdzina to ar nelielo ik gadu dvēseļu revīziju papildinājumos fiksēto pārrakstīto personu skaitu. Otrkārt, jāņem vērā reģionālās atšķirības, piemēram, Mārupes pagastā reģistrētais lielais ārpusguberņas migrācijas gadījumu skaits ar pasi uzskatāms par specifisku. Tas lielā mērā saistīts ar guberņas robežas tuvumu un liela zemnieku skaita izceļošanu uz Pleskavas un Vitebskas guberņām, ko parāda Mārupes pagasta situācijas salīdzinājums ar citiem Vidzemes guberņas pagastiem pēc 10. dvēseļu revīzijas papildinājumu datiem. Treškārt, mehā-

niskās kustības absolūto apjomu aprēķiniem par laiku pēc pasu režīma vienkāršošanas 19. gs. 50. gados dvēseļu revīzijas papildinājumi praktiski nav izmantojami.

Datu atšķirības starp abiem avotu veidiem ir loģiskas, ņemot vērā dažādo tiesisko regulējumu. Taču absolūto skaitļu iegūšanas problēma nemazina dvēseļu revīziju papildinājumu nozīmi migrācijas virzienu struktūranalizē. Būtisks ir jautājums, kādu zemnieku pārvietošanās veidu viens vai otrs avots atspoguļo.

Augstais vietējās starppagastu migrācijas īpatsvars uzskaitē pēc dvēseļu revīzijām saistīts ar vienkāršāku zemnieku pārrakstīšanas kārtību no pagasta uz pagastu, salīdzinot ar pārrakstīšanu uz citu guberņu vai pilsētu. Šos datus apkopoja pēc atšķirīgas lietvedības, un tie ir salīdzinoši tuvi pasu reģistros fiksētajam. Augstais vietējās migrācijas gadījumu īpatsvars dvēseļu revīziju datos lielā mērā arī veido procentuālo rādītāju atšķirību starp revīzijas un pasu reģistru datiem.

Pieraksts citās guberņās un pilsētās tika nokārtots pēc citas formālās kārtības un bija raksturīgs pastāvīgai dzīvei galamērķī, piemēram, veidojoties zemnieku kolonijām Krievijā, kur nebija ērti ilgstoši uzturēties ar pasi.

Pasu reģistri atspoguļoja visus migrācijas virzienus, ar tendenci par labu guberņas pilsētām un vietējai migrācijai (t.i., ņemot vērā nepieciešamību pasi regulāri atjaunot). Pasu izsniegšanas reģistri obligāti jāņem vērā, analizējot urbāno migrāciju, taču, kā redzams Mārupes pagasta gadījumā, robežas tuvums un noteikta ārpusguberņas pārceļošanas virziena popularitāte mikroreģionā varēja veicināt pasu izmantošanu pārceļošanai ārpus guberņas.

Lai izprastu ārpusguberņas migrācijas atspoguļojumu, sīkāk salīdzināti dati par ārpusguberņas migrāciju pasu un revīzijas dvēseļu uzskaitē (skat. tabulu Nr. 2).

Redzamas būtiskas atspoguļojuma atšķirības arī attiecībā uz ārpusguberņas migrāciju. Taču, ņemot vērā gan iepriekšminēto Mārupes pagasta specifiku, gan faktu, ka abi avoti sastādīti par likumos atšķirīgi regulētu praksi (t.i., pārrakstīšanos jaunā dzīvesvietā vai izceļošanu ar pasi), šīs atšķirības ir saprotamas. Jāņem vērā, ka izsniegto pasu ievērojams pārsvars pār pārrakstīšanas gadījumu skaitu konstatējams tieši par kaimiņu guberņām. Tāpat sakrīt arī galvenie ārpusguberņas migrācijas galamērķi, lai gan dati par to procentuālo īpatsvaru ir atšķirīgi. Var secināt, ka, papildus izmantojot pasu izsniegšanas reģistrus, 10. dvēseļu revīzijas papildinājumus par 19. gadsimta otro pusi ir iespējams izmantot ārpusguberņas migrācijas struktūranalizē.

Tabula Nr. 2.

No Valkas apriņķa Mārupes pagasta 1858.–1877. gadā
ar pasēm ārpus guberņas pārceļojušo vai pārrakstīto
(dvēseļu revīziju papildinājumos fiksēto) zemnieku galamērķi [1; 4]

Galamērķi	Izsniegto pasu skaits (% no ārpusgub. migrācijas)	Pārrakstīto zemnieku skaits
Sanktpēterburgas guberņa	13 (4%)	3 (10%; +6)
Smolenskas guberņa	1 (0%)	1 (3%; +3)
Vitebskas guberņa	187 (53%)	5 (16%; -37)
Novgorodas guberņa	4 (1%)	0 (0%; -1)
Pleskavas guberņa	150 (42%)	22 (71%; -29)
Maskavas guberņa	1 (0%)	0 (0%; 0)
<i>Uz Vidzemes guberņas pilsētām (kopā)</i>	<i>82 (6%)</i>	<i>5 (14%)</i>
<i>Ārpus guberņas (kopā, t.sk. neprecizēti galamērķi)</i>	<i>1254 (94%)</i>	<i>31 (86%)</i>

Dvēseļu revīziju datu izmantošanu par 19. gadsimta otro pusi ietekmē ne vien pasu sistēma, bet arī ar revīzijas dvēseļu uzskaiti saistīto normatīvo aktu pārmaiņas. 19. gadsimta pirmajā pusē revīziju starpposmi nebija ilgāki par piecpadsmit gadiem, t.i., uzskaitē vienmēr tika veikta līdz jaunas pilngadīgas paaudzes izveidei. Taču 19. gadsimta 70. gadu beigās (t.i., pēc 10. dvēseļu revīzijas) formāli pastāvēja uzskaitē pēc revīzijas dvēselēm, bet pēc revīzijas dzimušie jau bija pilngadīgi, dīkstēja patstāvīgi pārceļot un faktiski nebija ierakstāmi revīzijas papildinājumu datos. Uzskaitē pēc revīzijas dvēselēm savu sākotnējo funkciju zaudēja pēc vispārējā karadienesta ieviešanas 1874. gadā un galvasnaudas atcelšanas (Baltijā ar 1886.–1887. gadu) [10; 11; 13]. 19. gadsimta 80. gadu otrajā pusē tika rosinātas reformas arī iedzīvotāju uzskaitē, taču faktiski kamerālvalde turpināja revīzijas papildinājumus un sāka pēc 10. dvēseļu revīzijas dzimušo un no pagasta izrakstīto reģistrāciju revīzijas papildinājumos [7, 1–3].

Tātad apšaubāma ir datu reprezentativitāte par 19. gadsimta 80. gadiem, kad uzskaitē pēc revīzijas dvēselēm neaptvēra ievērojamu pārceļotāju daļu. Taču nav pamata uzskatīt, ka neskaidrības attiecībā uz revīzijas papildinājumos iekļaujamo personu loku ietekmēja reālās galamērķu struktūras atspoguļojumu avotā.

Dati par uzskaitīto vīriešu ģimenes locekļiem ir skopi. Līdz 19. gadsimta 70. gadiem revīzijas papildinājumos nav norādīts ģimenes sastāvs, pārceļotāju

vecums konsekventi uzrādīts tikai no 1889. gada. Pēc 1826. gada revīziju dati neatspoguļoja arī sociālo stāvokli, piederību saimniekiem, kalpiem u.tml.

Ievērojot daudzos ierobežojumus attiecībā uz dvēseļu revīziju izmantošanu migrācijas pētniecībā, būtisks ir jautājums, vai un kāpēc šie dati būtu izmantojami migrācijas procesa izpētē.

Pirmkārt, avota izmantošanas nepieciešamību nosaka speciālas migrācijas uzskaites trūkums. Pasu reģistri ir mazāk parocīgs avots statistiskai apstrādei – kopējais ievadāmais datu apjoms par pasu saņēmējiem 19. gadsimta otrajā pusē ir milzīgs un arī dokumentu saglabāšanas pakāpe reģionāli atšķiras. Turpretī dvēseļu revīziju papildinājumi atspoguļo visas guberņas situāciju ar mazāku apstrādājamo datu apjomu un labu dokumentu saglabāšanas pakāpi.

Otrkārt, revīzijas datu specifika pieļauj ārpusguberņas migrācijas galamērķu salīdzinošas analīzes iespējas. Dati ir jāsalīdzina ar pasu reģistriem, kas var dot pētniecībai nozīmīgus rezultātus, īpaši par ārpusguberņas migrācijas struktūru.

Treškārt, problemātiskāk pēc revīzijas papildinājumu datiem ir veikt vietējās, urbānās un ārpusguberņas migrācijas nozīmes salīdzinājumu, jo katra minētā virziena specifika (tiesiskais regulējums, arī attālums, pases saņemšanas iespējas u.c.) ietekmēja šo migrācijas virzienu atspoguļojumu revīzijas papildinājumos.

Ceturtkārt, ar uzskaiti pēc revīzijas dvēselēm saistītos avotus iespējams izmantot pārceļošanas dinamikas, nevis pārceļotāju absolūtā skaita noskaidrošanai, tāpat arī konstatējot migrācijas galamērķu izmaiņas hronoloģiski, analizējot izceļošanas vietu un pārceļošanas galamērķu korelāciju.

Piektkārt, revīziju papildinājumu datus daļēji iespējams izmantot attiecībā uz pārrakstīto (nevis pārceļojušo) personu absolūto skaitu līdz 19. gadsimta 60. gadiem, par kuru saglabājušās kopējās zemnieku kārtai piederīgo skaita uzskaites grāmatas.

Avoti

1. Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 1081. f. (Mālpes pagasta valde), 1. apr., 134. l.
2. LVVA, 199. f. (Vidzemes revīziju saraksti), 1. apr., 149. l.
3. Turpat, 544. l.
4. Turpat, 549. l.
5. LVVA, 77. f. (Vidzemes guberņas kamerālvalde), 1. apr., 4590.–4609. l.
6. Turpat, 4813., 4817., 4818., 4824., 4825. l.
7. LVVA, 77. f. (Vidzemes guberņas kamerālvalde), 16. apr., 313. l.

8. LVVA, 975. f. (Kokmuižas pagasta valde), 1. apr., 15. l.
9. «Высочайше утвержденный Устав о производстве десятой народной переписи.» *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ)*. Т. 32 (1857 г.), № 31918.
10. «О введении общей воинской повинности.» *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ)*. Т. 49 (1874 г.), № 52983.
11. «О постепенной замене подушной подати другими налогами.» *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ)*. Т. 2 (1882 г.), № 887.
12. «О произведении по всей империи новой народной переписи.» *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ)*. Т. 8 (1833 г.), № 6265.
13. «Об отмене подушной и преобразовании оброчной податей.» *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ)*. Т. 5 (1885 г.), № 2988.
14. «Устав о производстве девятой народной переписи.» *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ)*. Т. 25 (1850 г.), № 23817.
15. «Устав о прямых налогах.» В сб.: *Свод законов Российской империи Т. V. Издание 1893 года*. Санкт-Петербург, 1893. С. 90; 139–148.

Literatūra

16. Ābers, B. *Vidzemes zemnieku stāvoklis 19. gs. pirmā pusē*. Rīga: A. Gulbis, 1936.
17. Brambe, R. “Rīgas pilsētas iedzīvotāju sociālā sastāva atspoguļojums XVIII gs. beigu un XIX gs. pirmās puses vēstures avotos.” *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1973, Nr. 12 (317): 48–62.
18. Brambe, R. *Rīgas iedzīvotāji feodālisma perioda beigās, 18. gs. beigas – 19. gs. pirmā puse*. Rīga: Zinātne, 1982.
19. Klētnieks, V. “Dzimtu vēstures pētīšana.” *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 1939, Nr. 4 (11): 585–590.
20. Plakans, A. “Peasant Farmsteads and Households in the Baltic Littoral, 1797.” *Comparative Studies in Society and History*, 1975, Vol. 17, No. 1: 2–35.
21. Plakans, A. “The Possibilities for Household and Family Analysis in the Baltic Area in the Nineteenth Century.” In: *Fourth Conference on Baltic Studies. Summaries of Papers*. Chicago: University of Illinois, 1974. Pp. 47–48.
22. Plakans, A., Wetherell, C. “The Kinship Domain in an East European Peasant Community: Pinkenhof, 1833–1850.” *The American Historical Review*, 1988, Vol. 93, No. 2: 359–386.

23. Pullat, R. *Peterburi eestlased. Ajaloolis-demograafiline kasitlus XVIII algusest kuni 1917. aastani*. Tallinn: Eesti raamat, 1981.
24. Wetherell, C., Plakans, A. "Intergenerational Transfers of Headships over the Life Course in an Eastern European Peasant Community, 1782–1850." *History of the Family*, 1998, Vol. 3, Issue 3. Pp. 333–349.
25. Брамбе Р. «Ревизские списки населения г. Риги как источник по исторической демографии конца XVIII — первой половины XIX века.» В кн.: *Проблемы исторической демографии СССР: Сборник статей*. Ред. Р. Пуллат. Таллин, 1977. С. 60–66.
26. Кахк Ю. «Применение метода статистической выборки при анализе ревизских сказок первой половине XIX века.» В кн.: *Источниковедческие проблемы истории народов Прибалтики*. Рига: Зинатне, 1970. С. 327–329.
27. Лиги Х. «Социальная мобильность крестьян в Эстонии при феодализме (накануне отмены крепостного права).» В кн.: *Проблемы развития феодализма и капитализма в странах Балтики. Доклады исторической конференции (14–17 марта 1972 г.)*. Тарту, 1972. С. 269–285.
28. Пирско П. «Миграция крестьянства прихода Сангасте в конце XVIII–XIX вв. (1782–1881 гг.).» В кн.: *Положение крестьянства и аграрная политика в Прибалтике в XIV–XIX вв. Исследования по истории стран Балтики VI. Учение записки Тартуского государственного университета. Вып. 832*. Тарту, 1988. С. 40–50.

Summary

‘Soul Revision’ Censuses as a Source about Peasant Migration in Livland Province of the Russian Empire after the Abolition of Serfdom

As the first modern census in the Russian Empire was organized only in 1897, researchers do not have exact data about migration processes in the 19th century, based on regularly organized registration of the population. Data about the out-migrants, who identified Latvian as their native language in 1897 and lived outside the territory of today's Republic of Latvia, are reliable and detailed enough to fix the geography of the diaspora, occupational structure, etc. However, more detailed data are needed to analyze the development of the peasant migration during almost eight decades from the liberation from the serfdom in 1819 until the 1897 census. One of the possible alternatives is the use of the so called ‘Soul Revision’ censuses, which explain the

migration process in detail and partially refers also to the second half of the 19th century.

The use of the 'Soul Revision' censuses is specific, especially when speaking about the situation in the second half of 19th century. These censuses were not organized to identify migration but only to fix the changes of the total number of the taxpayers; they do not fix the real annual number of out-migrants but the change of the peasants' formal place of residence (the place where peasant paid the taxes).

Analysis of the reliability of the 'Soul Revision' data to identify the mainstreams of the peasant out-migration to other provinces of the Russian Empire in the 19th century shows: a) the data of 'Soul Revision' censuses can be used for comparative analysis only; b) total numbers of out-migrants can not be identified on the basis of the 'Soul Revision' data of the second half of 19th century; c) the analysis of the 'Soul Revision' censuses has to include a confrontation of the calculated data with the data retrieved from the passport registers.

Ainis Lociks

Padomju Savienībā 20. gs. 20.–30. gados izdotajā uzziņas literatūrā atrodamā informācija par Latvijas Aizsargu organizāciju

Atslēgas vārdi: aizsargi, paramilitāra organizācija, Latvijas Aizsargu organizācija, PSRS attieksme pret LAO, PSRS uzziņas literatūra

Key words: Aizsargi, guards, paramilitary organization, Latvia, attitude of the USSR, the USSR reference books

Daudzi Latvijas Aizsargu organizācijas (turpmāk tekstā – LAO) un tās apakšvienību darbības aspekti jau izpētīt, tomēr ir jautājumi, kuriem līdz šim nebija pievērstas pietiekama uzmanība, respektīvi, kāda bija attieksme pret Aizsargu organizāciju kaimiņvalstīs un citur Eiropā? Daļēji šo jautājumu apskatījuši profesori Ilgvars Butulis, salīdzinot Baltijas valstu paramilitāras organizācijas [2, 20–32], Ēriks Jēkabsons [3, 18–25] un Valters Ščerbinskis [7, 8–9], pētot aizsargu sadarbību ar Polijas un Lietuvas paramilitārām organizācijām.

Raksta mērķis ir noskaidrot 1920.–1930. g. PSRS valdošos uzskatus par LAO. Šajā periodā LAO bija nozīmīga loma Latvijas sabiedriskajā dzīvē, kā arī organizācija gatavoja kadrus Latvijas armijai un bija militārā jomā tās aizmugures komunikāciju apsargātāja. Tādējādi PSRS valdošā attieksme pret LAO parāda attieksmi kopumā pret Latvijas bruņotajiem spēkiem un valsti. Apskatot 20. gs. 20.–30. g. PSRS valdošos uzskatus par LAO, var konstatēt, vai negatīva attieksme, kas sastopama periodā pēc Otrā pasaules kara, izriet no Latvijas okupācijas vai arī šī negatīvā attieksme pastāvēja jau agrāk, sākot jau ar Latvijas Brīvības cīņām (1918–1920).

Pēc savas uzbūves LAO bija paramilitāra organizācija (1. piez.) ar palīgpolīcijas funkcijām, dibināta 1919. g. 20. martā un likvidēta 1940. g. 5. augustā [4, 120]. Latvijas Brīvības cīņu laikā LAO tika veidota kā valsts iekšējās drošības uzturētāja [5, 49]. Sākumā organizācija darbojās pēc klaušu principa – zemnieku pienākums apsargāt pagastos svarīgākos objektus, dzelzceļu tiltus un ceļu krustojumus, ar saviem ratiem un zirgu pildīt transporta funkcijas, palīdzēt vietējām komandatūrām notvert un apsargāt noziedzniekus, darot to visu bez atlīdzības, bet 1921. g. jūlijā aizsargi tika pārorganizēti par patstāvīgu, sabiedrisku, paramilitāru organizāciju. Aizsargos varēja brīvprātīgi

iestāties ikviens Latvijas valstij lojāls pilsonis [6, 48–49]. LAO bija sadalīta pēc teritoriālā principa 19 kājnieku pulkos, katrā apriņķī pa vienam, un atsevišķos aviācijas un dzelzceļa pulkos, jūras vienībās, kas savukārt bija iedalīti vēl mazākās nodaļās [1, 26; 2, 8].

Pētījuma avotu bāzi veido Padomju Savienībā izdotās grāmatas, kuras satur galvenokārt informāciju par Latviju, kā arī cita līdz 1931. g. izdotā literatūra par Lietuvu, Igauniju, Somiju un Poliju. Pēc 1931. g. katra no minētajām valstīm tiek aplūkota atsevišķos informatīvajos izdevumos.

Grāmatu saturs lielākoties strukturēts līdzīgi, neatkarīgi no tā, vai tiek rakstīts par Latviju vai vairākām valstīm: īsumā aprakstīta vēsture, padomju varas periods 1919. g. un noslēgtais Padomju Krievijas–Latvijas Republikas miera līgums 1920. g., valsts teritorija jeb ģeogrāfija, iedzīvotāji, politiskā iekārta un partiju sistēma, lauksaimniecība, rūpniecība, ekonomika un pēc 1931. g. arī ekonomiskā krīze. Vairākums autoru raksta arī par Latvijas ārpolitiku, starptautisko stāvokli un Rietumeiropas lielvalstu ietekmi Latvijā. Lielākā daļa autoru apraksta arī LR bruņotos spēkus. No 1931. līdz 1938. g. autori raksta arī par strādnieku kustību, “fašistisko diktatūru” Latvijā un rietumu lielvalstu plānoto intervenci Padomju Savienībā, kur nozīmīga loma it kā bija atvēlēta Baltijas valstīm, tajā skaitā arī Latvijai.

Atsevišķi autori pieskaras arī citām tēmām, piemēram, Alberts Sirkins (*Альберт Сыркин*) grāmatā “Baltijas valstis” (*Государства Прибалтики*) [19, 43] raksta arī par aktuālajām Polijas–Lietuvas attiecībām un Viļņas jautājumu. Ļoti plaši fašisms un fašistiskā diktatūra Latvijā aprakstīta M. Aļtmana (*М. Альтман*) grāmatā “Latvija” (*Латвия*) [8, 35] un jo īpaši R. Ujska (*Р. Уйска*) darbā “Fašisms un sociālfāšisms mūsdienu Latvijā” (*Фашизм и социал-фашизм в современной Латвии*) [20, 67–71]. Atšķirīga ir 1940. g. augustā izdotā M. Markova (*М. Марков*) grāmata “Padomju Latvija” (*Советская Латвия*), kas sastāv no septiņām nodaļām un četrām Latvijas Saeimas deklarācijām. Darbā tiek slavināta jaunā padomju vara un nosodīta iepriekšējās “plutokrātiskās” valdības darbība un valdošā beztiesība, nabadzība un varas visatļautība [15, 64].

Atsevišķi minama arī grāmata “Rumānijas, Somijas, Igaunijas, Latvijas, Lietuvas un Zviedrijas Gaisa spēki” (*Военно-воздушные силы Румынии, Финляндии, Эстонии, Латвии, Литвы, Швеции*) [9, 80], ko 1938. g. izdeva Sarkaņās armijas Izlūkdieneņa pārvalde. Būtībā tas ir militārs informatīvs izdevums, kas satur ziņas tikai par bruņoto spēku aviāciju, tajā skaitā arī par aizsargiem.

Pirmajās apskatītajās grāmatās, kas izdotas 1925. g. un 1926. g., informācija par aizsargiem nav atrodama. Sergejs Gessens (*Сергей Яковлевич Гессен*)

savā darbā “Nomaļas valstis” (*Окраинные государства*) [10] un M. Dubrovskis (*М. Дубровский*) grāmatā “Baltijas valstis: politiski ekonomiskie apraksti” (*Балтийские страны: политико-экономические очерки*) [11] vispār nepiemin bruņotos spēkus un militāras organizācijas, savukārt A. Sirkins darbā “Baltijas valstis”, aprakstot Latvijas bruņotos spēkus, piemin arī Latvijas vanagus (*латвийские соколы*) un skautus (*бойскауты*), norādot, ka pirmā organizācija nodarbojas ar pieaugušo militāro un fizisko apmācību, savukārt skauti apmāca bērnus un jauniešus [19, 43]. Darbu teksts, kas satur informāciju par bruņotajiem spēkiem un organizācijām, ir neitrāls.

1927. g. izdotajā grāmatā “Mūsu Baltijas kaimiņi” (*Наши Прибалтийские соседи*) tās autors H.A. Punga (*Х. А. Пунга*) jau uzdod jautājumu, ar kādu mērķi Baltijas valstis uztur armijas, kuras grauj to budžetu. Tiek salīdzināts, cik katrai no Baltijas valstīm un PSRS izmaksā viens karavīrs. Kopumā attieksme pret Baltijas valstīm un to armijām ir negatīva, tas izpaužas arī aprakstā par paramilitārām organizācijām: “Bez oficiālajām armijām Somijas, Igaunijas, Latvijas un Lietuvas buržuāzijai ir arī savi īpašie bruņotie spēki – militārās savienības (*военные союзы*), kas skaitliskā ziņā tālu pārsniedz regulārās armijas.” Aizsargi šeit tiek dēvēti par Aizsargāšanas jeb aizstāvēšanas organizāciju (*Организации защиты*). Raksturojot aizsargu un citu Baltijas valstu paramilitāro organizāciju uzdevumus, autors min, “[..] cīņa ar revolucionāro kustību valsts iekšienē, kara gadījumā – palīdzības sniegšana regulārajai armijai.” [17, 58]

1931. g. izdotajā jau pieminētajā M. Aļtmāna grāmatā “Latvija” aizsargi attiecināti ne bez pamata pie tām organizācijām, kurās noteicošā loma ir partijai, kas visu Latvijas neatkarības laiku ir bijusi pie varas, respektīvi, “Zemnieku Savienība”, kas, pēc autora domām, ir “tipiska kulaku partija” [8, 35]. Raksturojot, kā M. Aļtmāns norāda, “pusmilitāro buržuāzisko, fašistisko organizāciju “Aizsargi””, autors diezgan neitrāli apraksta tās struktūru un skaitlisko sastāvu, vienīgi norādot, ka organizācijā lielākoties ir tikai “kulaku dēli”, un mazliet pārspilējot, ka aizsargi bija bruņoti pat ar tankiem. Raksturojot bruņoto spēku un LAO uzdevumus, autors raksta, ka “nepārprotami, visi šie bruņotie spēki, kuru uzturēšanai Latvija tērē milzīgu sava budžeta daļu, tiek gatavoti un tiks izmantoti cīņā pret “kopējo ienaidnieku” [*autors norāda pēdējās*] austrumos”, ar ko, manuprāt, akcentē uzmanību uz it kā paredzamo Latvijas armijas un LAO intervenci vai uzbrukumu Padomju Savienībai [8, 35–56].

Nākamajā 1932. g. izdotajā R. Ujska grāmatā “Fašisms un sociālfāšisms mūsdienu Latvijā” aizsargus raksturo kā “fašistu militāro organizāciju” [20,

67], kas pēc savas būtības ir vienīgi “kulaku” organizācija un kura darbojas ikkatrā Latvijas lauku nostūrī.

Autors akcentē uzmanību arī uz to, ka Aizsargu organizācijā sistemātiski notika “kadru tīrīšana”, no organizācijas tika izslēgti: “politiski neuzticami elementi”, domāts, protams, Zemnieku Savienībai neuzticami, ko autors nepārprotami vērtē negatīvi.

“Kulaku” jautājuma akcentēšana notiek, pievēršoties arī aizsargu vēsturei – tiek apgalvots, ka LAO radās 1919. g. no “zaļo” kulaku bandām”, lai cīnītos pret Sarkano armiju, kas atkāpās no Latvijas teritorijas, tādējādi parādot, ka aizsargi jau 1919. g. bija naidīgi un cīnījās pret Sarkano armiju, komunismu un strādniekiem.

Raksturojot situāciju 1932. g., R. Ujskis norāda, ka aizsargi ir “buržuāzijas” masveida ārštata policija, kas ir ļoti cieši saistīta ar regulāro armiju, turklāt aizsargi ir buržuāzijas diktatūras galvenais balsts un “nākamajā karā tai būs nozīmīga loma”. Grāmatas autors turpina: “Pie militāri fašistiskajiem spēkiem ir nepieciešams pieskaitīt arī militarizētos sociālfašisma (*domāti sociāldemokrāti*) sporta pulkus jeb Strādnieku sportu un sargu (SSS). Šo sportistu ir ap 5 tūkstoši, tajā skaitā 50% sociāldemokrātu.” Kā redzams, šie uzskati ir pilnīgi pretēji tiem, kas valda priekšstatos par sociāldemokrātiem kā par PSRS interešu proponētājiem Latvijā, tomēr ļoti labi iekļaujas tajā politikā, kāda bija Padomju Savienībai ar sociāldemokrātiem [20, 70–71].

Pēc neliela pārtraukuma, 1936. g., izdota Ivana Ringa (*Иван Георгиевич Ринг*) grāmata “Latvija”, kurā lielā mērā atkārto to, ko jau bija rakstījis R. Ujskis. Aizsargi tiek raksturoti kā “aizsardzības organizācija”, kas ir brīvprātīga Latvijas “buržuāzijas” un “kulaku” militāri fašistiskā gvarde. I. Rings raksta, ka “[Latvijas] buržuāzijai nekas nav pretim, lai aizsargu organizācijā tiktu iesaistīti arī strādnieki, bezzemnieki un nabagi. Tieši otrādi, lai maskētu, ka aizsargi ir “kulaku” organizācija – tas ir vitāli nepieciešams. Tomēr “kulaku” aizsargu aprindās ir gatavi pieņemt tikai absolūti pakļāvīgus un pārbauzītus cilvēkus.”

Kopumā Latvijas sabiedrības attieksme pret aizsargiem padomju autora skatījumā ir klaji negatīva, jo aizsargi “terorizē darbaļaudis, veicot reidus un kratišanas, rīkojot nakts mācības un trauksmes, kā arī ar savām patvaļībām un nepiedienīgu uzvedību. Īpaši cieš tie, kurus tur aizdomās par simpātijām Komunistiskajai partijai un Padomju Savienībai” [18, 222–224].

Aizsargu uzdevumi grāmatā tiek formulēti šādi: “Cīņa ar “komunisma draudiem” – izmeklēšana, revolucionāru sacelšanos likvidēšana, propaganda,

dzelzceļa darbības nodrošināšana un aizsardzība, jo īpaši cīņa pret transporta kustības boikotēšanu, kā arī sadarbība ar policiju cīņā ar krimināla rakstura noziegumiem. Kara apstākļos – mobilizējamās armijas kodola radīšana, pašas mobilizācijas nodrošināšana un partizānu karš, un visbeidzot, pieliekot punktu Aizsargu organizācijas būtībai, autors raksta: “Aizsargu pamatfunkcija ir cīņa pret revolucionāro kustību” [18, 223–224].

1938. g. izdotajā L. Kannerā (*Л. Ф. Каннер*) grāmatā “Latvija” aizsargi tiek raksturoti kā “[...] pusmilitāra, fašistiska organizācija “aizsargi”, kas ir valdības pakļautībā” un “Militāri – fašistiskajā “aizsargu” organizācijā ir 40 tūkstoši cilvēku, tai skaitā ap 10 tūkstošiem sieviešu. Pamatā tās sastāvu veido pilsētu buržuāzijas un kulaku dēli [...]” Kā galvenos aizsargu uzdevumus grāmatas autors norāda “[...] cīņa pret revolucionāro kustību, armijas aizmugures nodrošinājums turpmākajā karā un kara apstākļiem mobilizējamās armijas kodola radīšana.” [13, 33]

Nākamā grāmata ir “Latvija un tās armija” (*Латвия и ее армия*), ko sarakstījis autoru kolektīvs. Šajā avotā aizsargi tiek definēti par “Latvijas fašisma militāro organizāciju”. Pievērsoties aizsargu vēsturei, autori norāda, ka organizācija radās jau “[...] pilsoņu kara laikā. Pēc kara “aizsargu” organizācija tika reorganizēta un pārvērsta par latviešu kontrrevolucionārās buržuāzijas un kulaku patstāvīgu bruņotu gvardi. Pēc šķiru pazīmes “aizsargu” organizācija sastāv gandrīz vienīgi no kulaku un buržuju dēliem. Latviešu fašisti ne vienreiz vien veica tīrīšanu savā bruņotajā organizācijā, izmetot nepietiekami uzticamas tiem vai aizdomīgas personas.”

Raksturojot organizācijas struktūru, tiek lietota neitrāla leksika, norādot, ka aizsargiem ir tiesības pielietot ieročus, tie ir militāri organizēta pēc regulāras armijas parauga, respektīvi, sadalīti nodaļās, rotās, bataljonos, pulkos, eskadronos. Lielākā vienība ir pulks, kas parasti aptver apriņķi.

Tomēr, rezumējot informāciju par Aizsargu organizāciju, parādās negatīvs vērtējums: “[...] Cīņa pret revolucionāro kustību valstī, politiskā izspiegošana – tāda ir “aizsargu” organizācijas pamatfunkcija. [...] “Aizsargi” ir ļaunākie Latvijas darbaļaužu ienaidnieki. Viņi izjūt zvērisku naidu arī pret Padomju Savienību” [14, 77–79].

Šajā pašā gadā izdota arī Sarkanās armijas Izlūkdieneņa pārvaldes informatīvā grāmata “Rumānijas, Somijas, Igaunijas, Latvijas, Lietuvas un Zviedrijas Gaisa spēki”, kurā atšķirībā no iepriekš aprakstītās informācija ir izklāstīta īsi un kodolīgi, apzīmējot aizsargus par “militāri fašistisko organizāciju”, un, neiedziļinoties definējumos, pievēršas tikai aizsargu aviācijas struktūras un organizācijas aprakstam [9, 80].

Kopējā situācija attieksmē pret aizsargiem mainās pēc 1940. gada aprīli izdotās M. Žirmunskas (*М. Жирмунский*) grāmatas “Latvija”, kur Latvijas Republikas bruņotie spēki tiek raksturoti neitrāli: “Latvijas bruņotie spēki sastāv no regulāras armijas un militarizētas “Aizsargu” organizācijas” [12, 76]. Runājot par aizsargu sastāvu un struktūru, grāmatas autors norāda, ka aizsargu “militarizētā organizācija [...] sastāv galvenokārt no pilsētas un lauku buržuāzijas dēļiem, apvieno 50 tūkstošus cilvēku, tai skaitā ap 10 tūkstošiem sieviešu. [...] organizācija sastāv no 19 kājnieku pulkiem, viena aviācijas un viena dzelzceļnieku pulka, tai ir sava artilērija, tanki, lidmašīnas un cits bruņojums.” Šeit gan jāatzīmē, ka grāmatas autors stipri vien pārspilē par Aizsargu organizācijas bruņojumu, tā, aizsargiem bija nevis daudzi tanki, bet viena tankete Jelgavas Aizsargu pulkā un 10 lidmašīnas Aviācijas pulkā, ko nevarētu nosaukt par varenu spēku, kaut gan autors padomju lasītājiem rada iespaidu par LAO kā visai spēcīgi bruņotu organizāciju.

Minot aizsargu uzdevumus, M. Žirmunskis norāda: miera laikā – policijas palīgdienesta funkciju, kara laikā – mobilizējamās armijas kodolu un armijas aizmugures dienestu un dzelzceļa apsargāšanu [12, 76].

Nākamā grāmata, kurā parādās neitrāla attieksme pret Aizsargu organizāciju, ir pēc 1940. g. jūnija izdotā I. Popova (*И. Попов*) grāmata “Latvija”. Arī šajā grāmatā autors, raksturojot bruņotos spēkus, norāda, ka tie sastāv no armijas un ““Aizsargu” militāri sabiedriskas organizācijas” [16, 55]. Tālāk tekstā aizsargi tiek nodēvēti par rezerves armiju, “[...] kas veidojās kā militāri sabiedriska organizācija [...], kurā ir apmēram 40 tūkstoši cilvēku, tai skaitā 10 tūkstoši sieviešu. “Aizsargi” ir labi organizēti un bruņoti. [...] Militāro iemaņu jomā “aizsargu” pulki maz atšķiras no regulārās armijas.” [16, 62] Šajās divās grāmatās autori neitrāli, bez “buržuāzijas”, “fašisma” un cita veida epitētiem raksturo organizāciju, tās struktūru, sastāvu un bruņojumu. Par iemeslu tam varēja būt Padomju armijas militāro bāžu izvietojums Latvijas teritorijā un padomju puses vēlme radīt labāku priekšstatu par sevi.

Pēdējā aplūkotā grāmata ir M. Markova “Padomju Latvija”, kas izdota pēc 1940. g. augusta. Šajā grāmatā aizsargi netiek daudzpusīgi aprakstīti, vienīgi pieminēti kontekstā ar citām, kā norādīts grāmatā, “prettautiskām organizācijām – reakcijas perēkļiem”. Tiek rakstīts, ka reizē ar citām organizācijām “tika likvidēta aizsargu militārā organizācija” [15, 46]. Kā redzams, tad drīz vien pēc Latvijas neatkarības likvidēšanas un inkorporācijas Padomju Savienības sastāvā krasi mainās arī attieksme pret aizsargiem, atkal iegūstot negatīvu nokrāsu.

1. tabula

Latvijas Aizsargu organizācijas definējumi avotos

Grāmata	Gads	Definīcija
Сыркин А. Государства Прибалтики [19]	1925	Nav –
Гессен. С.Я. Окраинные государства [10]	1926	Nav –
Пунга, Х.А. Наши Прибалтийские соседи [17]	1927	“savi īpašie bruņotie spēki – militārās savienības”; LAO – “Aizsargāšanas jeb aizstāvēšanas organizācija” «особые вооруженные силы в лице военных союзов» «Организации защиты»
Дубровский, М. Балтийские страны: политико-экономические очерки [11]	1927	Nav –
Альтман, М. Латвия. [8]	1931	LAO – “pusmilitārā buržuāziski fašistiskā organizācija “Aizsargi”” «полувоенная буржуазная фашистская организация «Айзсарги»»
Уйска, Р. Фашизм и социал-фашизм в современной Латвии [20]	1932	““Aizsargi” – fašistu militārā organizācija” «Айзсарги» – военная организации фашистов
Ринг, И.Г. Латвия [18]	1936	“Aizsargi vai “aizsardzības organizācija” ir brīvprātīga Latvijas buržuāzijas un kulaku militāri fašistiskā gvarde” «Айзсарги, или «организация защиты», являются добровольной военно-фашистской гвардией латвийской буржуазии и кулачества»
Каннер, Л.Ф. Латвия [13]	1938	LAO – “pusmilitāra, fašistiska organizācija “aizsargi” (“aizstāvji”)” «Военные силы латвийских фашистов называются «айзсаргами», т. е. защитниками»
Латвия и ее армия [14]	1938	““Aizsargi” – Latvijas fašisma militāra organizācija” ««Айзсарги» – военная организация латвийского фашизма»
Военно-воздушные силы Румынии, Финляндии... [9]	1938	LAO – “militāri fašistiskā organizācija” «Военно-фашистская организация Айзсарги»

Жирмунский, М. Латвия [12]	1940	“militarizēta organizācija “Aizsargi”” «военизированной организации «Айзсарги»»
Попов, И. Латвия [16]	1940	“militāri sabiedriskā organizācija “Aizsargi”” «военно-общественной организации «Айзсарги»»
Марков, М. Советская Латвия [15]	1940	LAO kā – “prettautiska organizācija” «антинародные организации [...] ликвиди- рована военная организация айсаргов»

Aplūkoto informāciju par LAO (skatīt tabulu nr. 1.) var iedalīt vairākās grupās:

- 1) Periodā līdz 1925. g. autoram neizdevās atrast literatūru, kas būtu veltīta Latvijas politiskajai iekārtai, Latvijas Republikas attiecībām ar Padomju Krieviju un vēlāk ar PSRS un citiem jautājumiem, kuros varētu parādīties attieksme pret LAO. Tomēr darbs pie šī posma vēl jāturpina.
- 2) Savukārt periodā no 1925. līdz 1927. g. izdotajās grāmatās aizsargi un arī armija netiek aplūkoti, izņemot A. Sirkina grāmatu, ko, iespējams, varētu skaidrot ar to, ka grāmatu autori saskārās ar avotu trūkumu. Iespējams, autori nebija pārliecināti par to, vai LAO vispār turpinās pastāvēt pēc Latvijas Brīvības cīņām un vēlākās reorganizācijas posma 20. gs. 20. g. pirmajā pusē.
Grāmatās, kas izdotas laika posmā no 1931. līdz 1938. g., attieksme pret aizsargiem ir klaji negatīva, organizācijai tiek piedēvēti dažādi epitēti, kā “buržuāziska”, “fašistiska”, “pusmilitāra”, “kulaku gvarde” utt. Parādās arī intervences aspekts un aizsargu nozīmīgā loma plānotajā Baltijas valstu un “rietumu buržuāzijas” iebrukumā Padomju Savienībā. Tādējādi padomju lasītāji tika motivēti uztvert Aizsargu organizāciju negatīvi.
- 3) Pēc politiskām pārmaiņām 1939. g., kad Padomju Savienība izvieto savas militārās bāzes Latvijā, attieksme grāmatās, kuras izdotas 1940. g. pavasarī un vasarā, mainās. LAO lielā mērā tiek raksturota neitrāli, saucot to vienīgi par militāro organizāciju, brīžiem gan nedaudz pārspilējot organizācijas militāro potenciālu.
- 4) 1940. g. vasaras nogalē aizsargi, lai gan dēvēti par militāru organizāciju, tiek ieskaitīti nevēlamo organizāciju rindā, kuras padomju vara slēdza. Zīmīgi, ka LAO atšķirībā no Latvijas armijas nepārveidoja un neiekļāva PSRS bruņoto spēku struktūrā, bet pēc Sarkanās armijas papildu kontingenta ievešanas ātri vien likvidēja, daļu no aizsargiem piederošā īpašuma nododot “Strādnieku gvardei”.

Tālākā pētniecība iespējama, piesaistot informāciju no periodiskajiem izdevumiem, lai gan domājams, ka jaunu, būtisku informāciju tas nedos. Liekā aktualitāte ir dokumentiem, kas glabājas Krievijas arhīvos. Šie dokumenti varētu dot informāciju par padomju militāro aprindu attieksmi pret LAO. Neizpētīts ir jautājums par attieksmi pret aizsargiem Otrā pasaules kara laikā, lai gan tā pēc savas būtības bija jau pavisam cita organizācija. Kā arī vēl jāpēta PSRS valdošā attieksme pret LAO periodā pēc 1945. g. un mūsdienās, Krievijas Federācijā, sākot no 1991. g.

Piezīmes

1. Paramilitārs (grieķu val.: παρά [para] “nākamais” vai “tālāk” + latīņu val.: *miles* “karavīrs”; vācu val.: *Paramilitär*; angļu val.: *Paramilitary*): *para* (tāds, kas atrodas klāt, blakus) + *militārs* – pēc struktūras līdzīgs militārai organizācijai, armijai, regulārajiem bruņotajiem spēkiem, bet nav iekļauts to sastāvā un ir pakļauts vai iekļauts iekšlietu organizācijas struktūrā vai arī darbojas neatkarīgi.

Bibliogrāfija

1. Butulis, I. “Lai šajā zemē mūžam skan Ir mūsu valoda, ir dziesmas!” *Latvijas Vēsture*, 1992, Nr. 4.
2. Butulis, I. *Sveiki, aizsargi!* Rīga: Jumava, 2011.
3. Jēkabsons, Ē. “Latvijas un Polijas galveno paramilitāro organizāciju sadarbība 20.–30. gados.” *Latvijas Vēsture. Jaunie un jaunākie laiki*, 1995, Nr. 4.
4. Lācis, A. *Ozolviru pulki: Aizsargu organizēšanās, iekārta, darbība, cīņas un pametumi*. Lincoln, Nebraska: Vaidava, 1974.
5. *Latvijas iekšējās drošības nostiprināšanas vēsture (1918–1925)*. Rīga, 1925. 49 lpp.
6. Ščerbinskis, V. “Aizsargu klaušu dienests 1918.–1920. gadā.” *Latvijas Vēsture. Jaunie un jaunākie laiki*, 2007, Nr. 4.
7. Ščerbinskis, V. “Latvijas Aizsargu organizācijas un Lietuvas Šauļu savienības attiecības (1919–1940).” *Aizsargs*, 1993, marts, Nr. 1.
8. Альтман М. *Латвия*. Москва; Ленинград: Московский рабочий, 1931.
9. *Военно-воздушные силы Румынии, Финляндии, Эстонии, Латвии, Литвы, Швеции*. Москва: Разведывательное Управление РККА, 1938.
10. Гессен С. *Окраинные государства: Польша, Финляндия, Эстония, Латвия и Литва*. Ленинград: Рабочее изд. «Прибой», 1925.
11. Дубровский М. *Балтийские страны: политико-экономические очерки*. Москва: Крестьянская газета, 1927.

12. Жирмунский М. *Латвия*. Москва: Государственное социально-экономическое издательство, 1940.
13. Каннер Л. *Латвия*. [Ленинград]: Газетно-журнальное и книжное ижд. Ленинградского совета РК и КД, 1938.
14. *Латвия и ее армия*. Москва: Гос. военное изд. наркомата обороны Союза ССР, 1938.
15. Марков М. *Советская Латвия*. Москва: ОГИЗ: Гос. изд. полит. лит., 1940.
16. Попов И. *Латвия*. Москва: Гос. военное изд. Наркомата обороны Союза ССР, 1940.
17. Пунга Х. *Наши Прибалтийские соседи: Финляндия, Эстония, Латвия, Литва*. Москва: Госиздат, 1927.
18. Ринг И. *Латвия*. Ленинград: Гос. социально-экономическое изд. Ленинградское отделение, 1936.
19. Сыркин А. *Государства Прибалтики: Эстония, Латвия, Литва*. Москва: Госиздат, 1925.
20. Уйска Р. *Фашизм и социал-фашизм в современной Латвии*. Москва; Ленинград: Партийное издательство, 1932.

Summary

Information about Latvian Aizsargi Organization in Reference Literature Published in the Soviet Union in the 1920s–1930s

Latvian Aizsargi Organization (LAO, national guards) was a paramilitary structure with auxiliary functions that was found on 20 March 1919 and liquidated on 5 August 1940.

The aim of the paper is to clarify the dominant views about the Latvian Aizsargi Organization in the Soviet Union in 1925–1940. Information about the Aizsargi Organization before 1925 cannot be found. In the second half of the 1920s, the authors rarely wrote about the armed forces of Latvia, including LAO. In the 1930s, the authors wrote about LAO in a negative context (sense) emphasizing its hostility to the Soviet Union, the Communist Party and the working class; the organization was often described as a partly-military, volunteer, and bourgeois-fascist guard.

The situation changed in spring and summer of 1940: the authors described LAO neutrally and characterized the Aizsargi only as a military organization. After the annexation of Latvia in August 1940, the organization Aizsargi was negatively evaluated in literature.

Сигитас Лужис

Nabent sua fata libelli: библиофильство и первые библиотеки в княжестве Жемайтском

Ключевые слова: Жемайтия, библиофильство, христианство, книга, библиотека

Key words: Samogitia, bibliophilia, Christianity, book, library

Nabent sua fata libelli — книги имеют свою судьбу. К этому изречению римского грамматика Теренциана Мавра (латинск. *Terentianus Maurus* — предположительно конец II в. н. э.) мы прибегаем, анализируя духовные и культурные процессы, длившиеся с 15 по 18 век в Жемайтии (лит. *Žemaitija* — этнографический регион на северо-западе современной Литвы), в провинции, которая позже других регионов Европы приняла христианство, а тем самым и новые культурные тенденции. В центре нашего внимания — книга как новый предмет духовной культуры, ее распространение в Западной Литве (до того времени здесь преобладала устная традиция) и формирование первых библиотек. Цель статьи состоит в том, чтобы показать ранние проявления библиофильства, появление частных коллекций и учебных библиотек в данном регионе.

Письменная традиция на западные территории Литвы, в частности в Жемайтию, приходит с крещением. Христианство, сформировавшись как письменная религия, переняло традицию Востока, признававшую божественное происхождение письменности. Алфавит считался имеющим апотропическую, оберегающую от зла, силу. Письменная запись указывает на право владельца даже при его отсутствии [9, 112]. В христианстве буквами выражается само всевластие Бога. Например, в Откровении Иоанна Богослова (22: 13) читаем: « $\square\eta\tau\ \acute{\alpha}\lambda\phi\alpha\ \kappa\alpha\ \square\ \tau\omega\ \square\ \pi\rho\acute{\omega}\tau\omicron\varsigma\ \kappa\alpha\ \square\ \iota\ \acute{\epsilon}\sigma\chi\alpha\tau\omicron\varsigma,\ \acute{\eta}\ \acute{\alpha}\rho\chi\eta\ \kappa\alpha\ \square\ \tau\omega\ \tau\lambda\omicron\varsigma$ » [8, 1342–1344] — «Я есть Альфа и Омега, начало и конец, Первый и Последний» [1, 396]. А и Ω — первая и последняя буквы греческого алфавита, символ начала и конца — употребляются и как символ Иисуса Христа. Христианская книга вся принимается как сакральное творение, несущее живое слово Божие. И само чтение книги становится божественным проявлением благосклонности и благословения, так как только Всевластный разрешает открыть книгу и своему избраннику читать ее: «*пойди, возьми раскрытую книжку*» (Откровение

Иоанна Богослова 10: 8) [1, 383]. Приобщение к книге оказывается знаком избрания. Сама же письменность перед лицом отступающей на второй план устной традиции становится модернизирующей духовной силой, внедряющей как новую религию, так и новый уклад жизни. Книге отводится особое место, так как в ней хранятся «*глаголы вечной жизни*» [1, 162]. Как видим, стимулы к библиофильству заложены в самом Священном Писании.

Вполне вероятно, что первые появления книги в Жемайтии связаны с крестаносцами, которые нуждались в них для осуществления литургических потребностей, однако эти книги не были доступны местным жителям.

Эпоха перемен началась в 1411 году, когда после успешной войны Великого княжества Литовского (ВКЛ) с Тевтонским орденом Жемайтия была возвращена в состав ВКЛ и была начата христианизация края.

Осенью 1413 года великий князь Витаутас (лит. *Vytautas*, около 1350–1430) вместе с польским королем Ягайлой (лит. *Jogaila*, польск. *Jagiello*, около 1362–1434) прибыл на крещение в Жемайтию. «Правителей сопровождал отряд знати и избранное духовенство, в основном из литовских приходов. Весьма вероятно, что они имели записанные на восковых табличках молитвы на литовском языке» [6, 225]. Но и момент крещения не представляет данных о контактах самих жемайтійцев с книгой или письмом.

Следы личных контактов жителей Жемайтии с письменностью и книгой можно искать там, куда молодежь ВКЛ отправлялась в поисках образования. Именно метрики различных университетов или судебные записи являются источником информации о грамотных жемайтійцах.

Известно, что в 1460 году в Краковском университете (латинск. *Universitas Cracoviensis*) степень бакалавра получил Георгий из Мядинкай «*in baccalarios sunt promoti... Georgius de Myednyky...*» (на учебу он поступил в 1458 году: «*Georgius Simonis de Mednyky inscriptus... 1458*») [3, 40]. Там же в 1477 году степень бакалавра получил Александр, сын Якова, из Жемайтии «*pro gradu baccalariatus promot i «inter alios Alex[ander] de Samothea*» (*Alexander Jacobi de Samothia inscriptus Cracoviae 1474*) [3, 52]. В 1487 году в Кракове встречаем еще одного студента родом из Жемайтии Мартина — «*Martinus de Barkutten Samogitta studens*» [3, 62]. В архивах Краковской епархии есть сведения о том, что в 1497 году Алексей, сын Андрея, из Расяйний назначен на должность нотариуса: «*Allexius Andreae «de Rosseyini, clericus Myednicensis diocesis in Litfania»... ad*

notarium publicum factus» [3, 84]. Это одни из первых образованных жемайтцев. Вполне вероятно, что кто-то из них имел хотя бы одну или даже несколько книг.

С появлением приходских церквей, как правило, приходит и книга, необходимая в католической церкви для литургического обряда.

В конце 15 века находим ссылки на небольшую личную коллекцию книг хотя и религиозного, но не литургического характера. Каноник Матвей (лит. *Motiejus*, конец XV в.) 8 ноября 1490 года по завещанию оставил несколько книг: Ж. де Гильдесгейма (*Jean de Hildesheim, 1315?–1375*) *Historia de gestis et trina trium regum translatione* (Кёльн, 1477?), проповеди *de tempore* и *de sanctis* и другие. Книги он распределил таким образом: кафедральному собору (вернул), церкви в Бетиголе (лит. *Betygala*), приходскому священнику Люке (лит. *Luokė*) Симону (лит. *Simonas Gardiniškis*, латинск. *Simon de Grodno*, конец XV в. – начало XVI в., ему достались «другие» проповеди *de tempore* и *Historia...*) и приходскому священнику Вишнява (лит. *Vyšniavas*) Виктору (лит. *Viktoras* конец XV в. – начало XVI в.) [2, 294]. Это означает, что уже во второй половине 15 века в Жемайтии были, пусть и небольшие, собрания книг не литургического назначения.

Но только в середине 16 века коллекционирование книг приобретает более массовый характер. Представители духовенства приобретали книги не только для частного пользования и самообразования, но также и для обмена. В это время в Жемайтии среди духовенства формируется традиция коллективного пользования книгой, на что указывает часто встречающаяся в книгах рукописная формула: *Sibi et suis comparauit* (приобрел для себя и для своих). Таким образом, «одним из наиболее важных способов самообразования было самостоятельное изучение книг. Библиотека, собранная одним человеком, главным образом становилась источником знаний не только для него одного» [7, 229]. Важность книги подтверждает и факт, указанный в описании визитации Жемайтской епархии в 1579 году: викарий прихода Видукле (лит. *Viduklė*) Ионас Юргявичюс (лит. *Jonas Jurgevičius*, латинск. *Joannes Jurgiewicz*, XVI в.) имел книгу на латинском языке — *Confessionale* Антонина Флорентийского (латинск. *Antoninus Florentinus*, итал. *Pierozzi, Antonio*, 1389–1459), но не понимал ее, так как не знал латыни [11, 153].

Первым владельцем истинно богатой библиотеки в Жемайтии был епископ Мельхиор Гедройц (лит. *Merkelis Giedraitis*, латинск. *Melchior Giedroic* около 1536–1609) — выдающийся религиозный, политический

и культурный деятель того времени. Абсолютное большинство книг его библиотеки было на латинском языке. Провениенции (сведения о происхождении экземпляра), находящиеся в книгах, предоставляют информацию о месте приобретения, дате и цене. Например, *Speculi clarissimi viri Gulielmi Durandi pars prima et secunda*, (Базель, 1563) М. Гедройц приобрел еще во время учебы в Лейпцигском университете в августе 1565 года (*August[us] 1565 comparatus Melchior Math. Giedroici[us] Dux.*) [10, 115]. Тракта́т *Novus commentarius de verbis iuris* (Венеция, 1564) Франсуа Готмана (*Hotman, François*, 1524–1590) будущий епископ Жемайтии купил в Вене в 1566 году (*Viennis 1566 Melchior Mathi: Giedroic*) [10, 164]. В некоторых книгах указана и стоимость приобретенного издания. Например, в 1592 году в Варшаве М. Гедройц купил две книги: второй том *Annales ecclesiastici* Чезаре Борония (*Baronio, Cesare*, 1538–1607) за 8 флоринов (*Emptus Varsaviae in Comitijs an° 1592 Constat 8 fl.*) [10, 35] и в 1584 году напечатанный в Венеции *Missale Romanum* за 5 флоринов (*Emj Varssawie In Comitijs 1592 Constat 5 fl.*) [10, 216]. Большинство книг своей библиотеки (около 100 экземпляров) Мельхиор Гедройц завещал колледжу иезуитов в Кражай (лит. *Kražiai*).

Впечатляющую коллекцию книг собрал и привез в Жемайтию его преемник, епископ Жемайтии Николай Пац (лит. *Mikalojus Pacas*, 1570–1624). В 1610 году Николай Пац всю свою библиотеку подарил Жемайтской епархии. Значительная часть коллекции позже попала в тот же самый колледж иезуитов в Кражай. Часть книг в 1614 году досталась монастырю бернардинцев в Кретинге (лит. *Kretinga*).

Другая значительная личная коллекция книг в 16 веке в Жемайтии принадлежала Николаю Даукше (*Mikalojus Daukša*, между 1527 и 1538–1613) — жемайтскому канонику и официалу епископа Жемайтского, переводчику и одному из зачинателей литовской письменности в Великой Литве. Как указано в описании визитации Жемайтской епархии, проведенной Тарквинием Пекулом (лит. *Tarkvinijus Pekulas*, латинск. *Tarquinius Peculus/Peculius*, XVI в.) в 1579 году, у Н. Даукши в доме приходского священника Кракес (лит. *Krakės*) были различные книги, в том числе *Adagia* Эразма Роттердамского (лат. *Erasmus Roterodamus, Desiderius*, 1469–1536) и две греческие грамматики Яна Мецлера (*Metzler, Johannes*, 1494–1538) *Primae grammatices Graecae partis rudimenta* и *Institutiones Graecae grammaticae* с введением, написанным Филиппом Меланхтоном (нем. *Melanchthon, Philipp*, 1497–1560) [11, 103]. В 1612 году, еще при жизни, Н. Даукша подарил свою библиотеку монастырю бернардин-

цев в Кретинге. В настоящее время известно семь книг, принадлежавших его коллекции. Кроме указанных в отчете о визитации, еще три книги с провениенциями, отмечающими их принадлежность Н. Даукше, хранятся в Каунасе. Из них два палеотипа (палеотип – печатная книга, изданная в 1501–50): Карлети А. (*Carletti, Angelo*, 1411–1495) *Summa angelica de casibus conscientiae* (Лион, 1509: *Rdus admodū d Dñus Nicolaus Daugssa Canonic[us] Mednicensis donauit adhuc viuēs Oretur pro aī illi[us] Anno 1612*) [10, 80] и изданный Эразмом *Antiquitatum Iudaicarum libri XX* (Базель, 1540) Иосифа Флавия (латинск. *Josephus Flavius*, ок. 37 – ок. 100): *Pro Cella P Praedič loci Cretingeñ R D Daugssa Canonic[us] Medniceñ donauit Oretur pro aiā eius Anno 1613*) [10, 176] находятся в Каунасской окружной публичной библиотеке, а десятый том трудов Августина (латинск. *Aurelius Augustinus Hipponensis*, 354–430), (Базель, 1528–29), принадлежавший Н. Даукше (*Rdus Adm Pr Nicolaus Daugssa dedit pro loco Cretingensi adhuc viuēs Oretur pro aī ipsius Anno 1612*), хранится в библиотеке Каунасского технологического университета [10, 32]. Еще одна книга из коллекции Н. Даукши – инкунабула *Epistolae et tractatus* св. Иеронима (латинск. *Hieronymus, Sophronius Eusebius*, 342–419 или 420), изданная в 1495 году в Нюрнберге, хранится в библиотеке Вильнюсского университета [4, 181].

На сегодняшний день остается загадкой личная коллекция книг одного из первых историков Литвы Мацея Стрыйковского (лит. *Motiejus Strijkovskis*, польск. *Maciej Strykowski*, 1547 – около 1593). Можно лишь делать предположения о размере и составе принадлежавшей ему коллекции, о ее ценности и важности, но в Каунасской окружной публичной библиотеке хранится только одна книга с автографом М. Стрыйковского – Епифания Кипрского (греч. *Ἐπὶ φάνειος Κῶπρου*, ?–403) *Opus contra octoaginta haereses*, изданная в 1545 году в Базеле. На странице 632 этого экземпляра М. Стрыйковский сделал заметку о том, что во время своей миссии в Турцию дважды в 1574 и в 1575 гг. он посетил город Селибрию (тур. *Silivri*): *Ego Mattias Striikowski in ea ciuitate Selibria quae nunc Sijlibria vocatad Hellespontum obdita bis ꝑnoctauit e Turcia rediens, arx ipsa et opidiū mari impendet. in Tracia. an: 1574, et 75* [10, 118–119]. Эту запись в 1835 году обнаружил капеллан Кражяйской гимназии, будущий епископ Жемайтии Мотеюс Валанčius (лит. *Motiejus Valančius*, польск. *Maciej Wołoncewski*, 1801–1875), и отметил, что это автограф известного историка М. Стрыйковского: *Nota percelebris historici Stryikowszii* [10, 119].

Уже в конце 16 века в Жемайтии ряд помещиков, представителей духовенства и богатых горожан имели различные по объему коллекции книг, сформированные путем покупки, наследования, дарения, обмена и даже кражи. На то, что воровство книг не было редкостью, указывают написанные в них разного рода заклинания, направленные против воров и злоумышленных читателей, например, «*Si vis Videre Jesu[m] Christum Noli furari libru[m] Istum[m]*» или «*Kto te księgę Ukradnie temu rek... Pana Boga prosze aby Pan...*».

Сохранившиеся в книгах провениеции наглядно свидетельствуют о начавшемся в 17 веке активном перемещении книг в библиотеки формирующихся учебных центров и монастырей. Самой большой и наиболее значимой в регионе стала библиотека иезуитского колледжа в Кражяй. Комплектация библиотеки началась раньше, чем был основан сам колледж. Ядром будущей коллекции стали книги из библиотек вышеупомянутых епископов Жемайтии Мельхиора Гедройца и Николая Паца. Библиотека обогащалась и за счет дарений самих иезуитов и других благодетелей, и за счет покупки и так называемого «обязательного экземпляра» (один экземпляр каждой изданной иезуитами книги предоставлялся библиотеке колледжа). В 1626 году библиотеку пополнили коллекции книг двух приходских священников — Бенедикта Швеховского (лит. *Benediktas Švechovskis*, конец XVI в. — начало XVII в.) и Георгия Ставинского (лит. *Jurgis Stavinskis*, конец XVI в. — начало XVII в.). По мнению историка иезуитов Людовика Гжебня (польск. *Ludwik Grzebień*, р. 1939), в 1773 году фонд библиотеки иезуитского колледжа в Кражяй мог составлять более чем пять тысяч книг [5, 256]. Анализ книжных провениеций и маргиналий сохранившейся части фонда указывает и на существование в библиотеке цензуры и своего рода спецфонда, для чтения книг из которого требовалось специальное разрешение старших: «*Sine speciali facultate legi prohibetur*» (без специального разрешения читать запрещается) или *ex libris prohibitis* (из запрещенных книг).

Другим очагом образования и коллекционирования книг в Жемайтии был колледж иезуитов в Пашяуше (лит. *Pašiaušė*), основанный в 1654 году. Фонд библиотеки составлял более полутора тысяч томов. После упразднения ордена иезуитов книги из библиотеки этого колледжа получил Титувенский (лит. *Tytuvėnai*) монастырь бернардинцев.

Из монастырских библиотек в княжестве Жемайтийском необходимо отметить библиотеку монастыря бернардинцев в Кретинге, основанную в начале 17 века. В конце 18 века в библиотеке насчитывалось более 700

томов. Библиотека формировалась как из коллекций книг, подаренных Николаем Даукшой, Георгием Чеклинским (лит. *Jurgis Čeklinskis*, XVII в.), Ходкевичами (лит. *Chokevičiai*, полск. *Chodkiewiczowie*), так и привезенных монахами и купленных монастырем. Эта библиотека была закрытого типа, но пользоваться ею с разрешения настоятеля монастыря могли приходские священники из округи.

В заключение следует подчеркнуть, что распространение книг в Жемайтии было связано с введением христианства, что потребовало подготовленных, обученных людей для совершения религиозных обрядов.

Западная ориентация литовской знати содействовала получению ее представителями высшего образования в европейских университетах, что способствовало возникновению библиофильства, знаком которого стало формирование личных библиотек. Распространение грамотности среди низших сословий общества повышало важность книги как учебного пособия и как предмета имущества.

Личные книги и частные библиотеки оказали влияние на формирование библиотек в крупных образовательных центрах, что способствовало духовному и культурному развитию Жемайтии и всей Литвы.

Библиография

1. *Новый Завет с иллюстрациями*. Москва: Российское библейское общество, 1994. 428 с.
2. Ališauskas, V., Jaszczolt, T., Jovaiša, L., Paknys, M. *Lietuvos katalikų dvasininkai XIV–XVI a.* Vilnius: Aidai, 2009. 458 p.
3. *Cracovia Lithuanorum saeculis XIV–XVI = Lietuvių Krokuva XIV–XVI amžiais*. Sudar. W. Urban, S. Lūžys. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1999. 344 p.
4. Feigelmanas, N. *Lietuvos inkunabulai*. Vilnius: Vaga, 1975. 491 p.
5. Grzebień, L. “Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII wieku.” *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*. T. 31 (1975): 225–281.
6. Gudavičius, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1999. 663 p.
7. Lukšaitė, I. *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmas dešimtmetis*. Vilnius: Baltos lankos, 1999. 647 p.
8. *Novum Testamentum Graece et Latine*. Curis elaboratum Gianfranco Nolli. Citta del Vaticano: Libreria editrice Vaticana, 2001. 1348 p.
9. Osborne, R. *Greece in the making 1200–479 BC*. London and New York: Routledge, 1996. 396 p.

10. XV–XVI amžiu knygos Kauno bibliotekose = *Libri saeculi quinti decimi et sexti decimi ex bibliothecis Caunensibus*. Sudar. S. Lūžys, R. Urbaitytė, I. Vitkauskienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006. 437 p.
11. *Žemaičių vyskupijos vizitacija (1579)*. Parengė ir vertė L. Jovaiša. Vilnius: Aidai, 1998. 369 p.

Kopsavilkums

Habent sua fata libelli: bibliofilija un pirmās bibliotēkas Žemaitijas kņazistē

Rakstā analizēta grāmatas kā jaunas modernas garīgās kultūras nesējas ienākšana Rietumlietuvā, tās izplatība Žemaitijā, kur līdz tam lasītprasme un rakstība nebija pazīstama, kā arī pirmo bibliotēku veidošanās. Rakstības ienākšana nozīmēja pāreju no verbālas komunikācijas un jurisdikcijas pie normatīvām universālījām, veicināja jauna pasaules uzskata veidošanos un sabiedrības modernizāciju.

Kristietības specifika noteica grāmatas klātbūtni pat attālās draudzēs, jo tā bija vajadzīga katoļu baznīcas liturģiskajos rituālos. 15. gadsimta beigās jau var atrast atsauces uz nelielām personīgām grāmatu kolekcijām, lai gan ar reliģisku, bet vairs ne liturģisku raksturu. 16. gadsimta vidū grāmatu kolekcionēšana kļuva arvien populārāka. Garīdznieki pirka vai citādi iegādājās grāmatas ne tikai personiskai lietošanai un sevis izglītošanai, bet arī savstarpējai apmaiņai. Tā veidojās grāmatu kolektīvas izmantošanas tradīcija.

Pirmais patiesi apjomīgas bibliotēkas īpašnieks Žemaitijā bija bīskaps Merkelis Giedraitis. Galvenokārt viņa grāmatas bija latīņu valodā. Lielāko daļu savas bibliotēkas (apmēram 100 grāmatas) M. Giedraitis novēlēja jezuītu koledžai Kražai. Lielī bibliofili bija arī M. Giedraiša pēctecis Mikalojus Pacas un viens no lietuviešu rakstības pamatlicējiem Mikalojus Daukša.

Grāmatās saglabājušās piezīmes sniedz informāciju par to piederību, kādā veidā tās iegādātas, par to iegūšanas datumu un pat par cenu. Var sastapt arī dažādus buramvārdus pret iespējamajiem grāmatas zagļiem.

17. gadsimtu raksturo aktīva grāmatu migrācija uz jauno mācību centru un klosteru bibliotēkām. Par lielāko un nozīmīgāko reģionā kļuva jezuītu koledžas bibliotēka Kražai. Jesuītu ordeņa atlaišanas laikā 1773. gadā Kražai koledžas bibliotēkā bija jau vairāk nekā pieci tūkstoši grāmatu.

Vēsturiskās izmaiņas pēc trešās Žečpospolitas dalīšanas 1795. gadā būtiski mainīja arī Žemaitijas bibliotēku veidolu.

Summary

Habent sua fata libelli: Bibliophilia and the First Libraries in the Duchy of Samogitia

The article examines the spread of books as modernizing spiritual and cultural means in Samogitia in the 15th–17th centuries with the focus on the early manifestations of bibliophilia among the priests of the Samogitian Diocese and their first personal book collections.

The script tradition and entrenchment of a book in Samogitia signified the transition from verbal communication and jurisdiction to normative universalia. The spread and establishment of the script culture promoted more rapid formation of a new world outlook and became a stimulus for society modernization.

The specificity of Christianity enabled the necessity of a book in most remote parishes. In the course of time, a book found its way from liturgy to a parsonage and was first of all perceived as means for spiritual and intellectual security, as well as that for self-education. For this reason, up to the first half of the 16th century, a private book was most common only in the church environment. The Samogitian canon Motiejus was one of the first in Samogitia who had a small collection of religious books as confirmed in his will of November 8, 1490.

In the period under discussion, a tradition of collegial book usage named after a Renaissance formula *Sibi et suis comparauit* was forming among the Samogitian clergy. The middle of the 16th century witnessed a rapid growth in the number of Samogitian clergy having bigger or smaller personal collections of books, most often of religious content.

The first clergyman who accumulated a rich personal library and bequeathed it for the education of the youth and future clergy (he left 100 books for Kražiai Jesuit College) was the Bishop of Samogitia Merkelis Giedraitis (around 1536–1609). The Samogitian Bishop Mikalojus Pacas (1570–1624) and the Krakės parson Mikalojus Daukša (between 1527 and 1538–1613), who was also the founder of the Lithuanian script, were the most significant bibliophiles of the time.

The extant book entries of origin (proveniences) present data about the place and circumstances of the book acquisition, indicate the date and sometimes the sum of money that was paid for the book. There are entries that were meant to protect a book from theft or the ones that gave the book usage conditions.

The 17th century in Samogitia witnessed rapid formation of educational and institutional libraries – the process carried out by the Orders of Jesuits and Franciscans. One of the most important educational centres in Samogitia – Kražiai College – housed a rich library accumulated by the Jesuits, which had more than 5000 books in 1773. The fate of Kražiai and Pašiaušė Jesuit educational libraries signified a new situation of book development in Samogitia.

Ruslana Marceņuka

Jauni avoti Latvijas Universitātes (1922–1941) profesora Vasilija Sinaiska biogrāfijā*

Atslēgas vārdi: Vasilijs Sinaiskis, sv. Vladimira Universitāte, Kijevas Juridiskais institūts, Ukrainas Zinātnes akadēmija, Latvijas Universitāte

Key words: Vasili Sinaiski, University of St. Vladimir, Kiev Law Institute, Ukrainian Academy of Sciences, University of Latvia

Turpinot zinātniski biogrāfiskos pētījumus par Latvijas un Ukrainas sakariem [14], šis raksts ir veltīts Vasilijam Sinaiskim (1876–1949) – izcilam civiltiesību speciālistam, aktīvam sabiedriskam darbiniekam, talantīgam domātājam. Viņš, pēc izcelsmes nebūdams ne ukraiņis, ne latvietis, guva panākumus gan Latvijā, gan Ukrainā, nemitīgi strādādams tiesvedības jomā, organizēdams un vadīdams pasniedzēja un zinātnieka darbu, audzinot ne vienu vien juristu paaudzi. Izrādās, ka Latvijas labā viņš ir paveicis pat vairāk nekā Ukrainas, jo tieši šeit viņa zinātniskais un radošais ģēnijs visvairāk sevi izpauda – V. Sinaiskis uzņemas jaunās Latvijas Universitātes Tieslietu katedras vadītāja amatu; nodibina žurnālu “Jurists” un Sabiedrisko zinību atbalsta biedrību “Aequitas”; izdod savus pazīstamākos darbus jurisprudencē, valsts vēsturē un tiesībās, socioloģijā, filozofijā, kā arī Latvijas folklorā; raksta daudz literāru darbu.

1936. gadā Rīgā tiek svinīgi atzīmēta V. Sinaiska 60 gadu dzīves un 30 zinātnes darba gadu jubileja. Profesors K. Dišlers šajās svinībās atzīmēja, ka profesors V. Sinaiskis ir universitātes tradīciju cilvēks, kas daudz ir paveicis Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes labā [17].

Padomju varas gados V. Sinaiska vārds bija nepamatoti aizmirsts. Tikai 1980. gadā, pateicoties ASV krievu akadēmiskās grupas centieniem [10], krievu emigrantu literatūras pazinējam T. Pahmusam [19], kā arī viņa bijušajai studentei L. Birziņai [18], kas vēlāk kļuva par Latvijas Universitātes profesori, par V. Sinaiski atkal sāka runāt. Mūsu laikā izcilajam zinātniekam ir veltīti vairāki zinātniski pētījumi. Par to jāpateicas Rīgas zinātniekiem S. Kovaļčukai [13], L. Anisimovai [9], B. Infantjevam [11], T. Feigmanei un citiem. Rīgā publicētas arī viņa meitas Nataljas Sinaiskas-Lapas atmiņas [16].

* Raksts iesniegts krievu valodā, tulkojis Žans Badins.

Neskatoties uz šķietami plašu historiogrāfiju, zinātnieka biogrāfijā ir lappuses, par kurām ir nepilnīgas norādes, īsi komentāri, piezīmes – ne vairāk. Tomēr bez šīm ziņām nevar rekonstruēt pilnīgu zinātnieka biogrāfiju.

Šīs dzīves lappuses ir saistītas ar Kijevu, kur viņš pavadīja 11 gadus, ar brāzmainiem Pirmā pasaules kara gadiem, ar Ukrainas revolūciju un Pilsoņu kara (1917–1921) gadiem. Šajā notikumu virpulī V. Sinaiskis ne tikai turpināja pasniedzēja darbu, bet aktīvi veica zinātniskus un radošus meklējumus.

Aizpildīt profesora biogrāfijas baltās lappuses palīdz arhīva (un ne tikai) materiāli, kurus pētnieki agrāk vai nu nemaz neizmantoja, vai arī tikai netieši pieminēja. Pirmām kārtām, tie ir divi V. Sinaiska personīgie fondi [2; 3], kā arī to Kijevas iestāžu dokumentu avoti, kurās viņam gadījās strādāt. Ievērojami mazāk biogrāfisku pētījumu ir veltīts izcilam civiltiesību speciālistam Ukrainas jurisprudences historiogrāfijā, galvenokārt tās ir enciklopēdiska vai biogrāfiska rakstura ziņas vai arī pētījumi, veltīti zinātnieka darbu apskatei.

Ceļš uz seno pilsētu pie Dņepras un tās universitāti, kura toreiz bija nosaukta kņaza Vladimira – Krievijas kristītāja vārdā, V. Sinaiskim, kas bija cēlies no Tambovas guberņas mācītāju ģimenes, bija ilgs: Penzas garīgais seminārs, Medicīnas fakultāte Monpeljē, Socioloģiskais institūts Briselē, Juridiskā fakultāte Jurjevas (Tartu) Universitātē (beidza 1904. gadā, iegūstot savu pirmo maģistra zinātnes grādu Vēstures katedrā un Romiešu tiesību dogmā jeb pandektu tiesībās, Varšavas Universitātē (kur bija nozīmēts par ekstraordināro profesoru Romas tiesībās) utt.

1911. gadā V. Sinaiski, tolaik jau perspektīvu jauno zinātnieku, uzaicināja kļūt par ekstraordināro profesoru Komerctiesību katedrā sv. Vladimira Universitātē – viņš nekavējoties piekrita.

Vienpadsmit gadi Kijevā atstāja dziļu iespaidu V. Sinaiska dzīvē. 1913. gada decembrī aizstāvēja doktora disertāciju “Apskats par zemkopības vēsturi senajā Romā 2.–5. gs.”, 1914. gadā bija ievēlēts par ordināro profesoru, no 1917. gada – Civiltiesību katedrā. Šajā laikā top arī daudzas nopietnas publikācijas civiltiesībās, Romas tiesību vēsturē un Romas tiesībās. Par zinātnes popularizēšanu jaunajam zinātniekam tika piešķirta personīgā muižniecība.

Strādājot universitātē, V. Sinaiskis lasīja lekcijas citās Kijevas augstskolās: Komerccinstitūtā un Augstākos sieviešu kursus, kur pasniedza komerciesības, civiltiesības, kā arī civilprocesu. Viņš daudzreiz publicēja savus darbus juridiskajā presē, galvenokārt “Pilsoņu Tiesību Vēstnesī”. Kijevas periods V. Sinaiska dzīvē kļuva ļoti sekmīgs literārajā darbībā. Viņš uzrakstīja vairāk nekā 20 literāru darbu: lugas, stāstus, dzejoļus, poēmas utt.; aktīvi interesējās par tā laika glezniecību.

Tomēr Kijeva bija ievērojama talantīgā zinātnieka liktenī ne tikai ar ražīgu zinātnisko un radošo darbību. Te V. Sinaiskis arī atrod savu laimi, apprecot Kseniju Gegello, slaveno Kijevas Sieviešu augstāko kursu absolventi. Šie kursi dāvāja Ukrainai sieviešu-zinātnieku plejādi ķīmijā, vēsturē, matemātikā, literatūrzinātnē un jurisprudencē.

Te, šai mūžīgajā pilsētā pie Dņepras, 1914. gadā februārī, piedzima meita Natalja, kura kļūst ne tikai par sava tēva darbu turpinātāju, bet arī viņa labais draugs, pateicīgs klausītājs, nākotnē atstājot siltas atmiņas par tēvu.

Kā rakstīja vēlāk Natalja Sinaiska: “Liekas, ka dzīve viņam smaidīja, bet uz apvārsņa jau parādījās vēsturiski notikumi, kuri sajauks viņa laimīgās dzīves mierīgo tecējumu. Un ne tikai viņa” [16, 23].

1914. gadā Pirmais pasaules karš atnesa ne tikai kara grūtības, bet arī revolūcijas spēcīgo kustību un Pilsoņu kara atbalsi visā Krievijas impērijā. Visu šo grūto laiku V. Sinaiskis kopā ar ģimeni pavadīja Kijevā. Izņēmums bija īss evakuācijas periods kopā ar universitāti Saratovā. Nepārtraucot aktīvu zinātnisko un sabiedrisko darbību, viņš 1916. gada 24. martā uzstājās ar lekciju “Karš un civiltiesiskā kārtība” vietējā konservatorijas telpā [6]. Turpat lasīja evakuētiem studentiem speciālu kursu “Civiltiesiskās kārtības projekts”.

Atgriežoties Kijevā, V. Sinaiskis nododas darbam, jaunajai dzīvei. Demokrātiskās pārmaiņas valstī atvēra jaunas perspektīvas. Tomēr profesors pat nenojauta, ka pēc dažiem gadiem ne viņa darbība, ne viņš pats nebūs vajadzīgs valstij, kas izveidojās uz kādreiz varenās impērijas lauskām.

1917. gadā V. Sinaiskis aiziet no universitātes, tomēr, apvienojot amatus, turpina lasīt lekcijas par civiltiesībām. Profesors ar entuziasmu ķērās pie atsevišķa Juridiskā institūta dibināšanas. Institūtam bija mērķis sniegt sabiedriski juridisku izglītību un profesionālu sagatavošanu personām, kas vēlējās iegūt juridisku amatu administrācijas, valsts vai sabiedriskajās iestādēs. Mācīties institūtā varēja gan vīrieši, gan sievietes.

Juridiskais institūts pēc reglamenta sastāvēja no vienas fakultātes – Sabiedriski juridiskās, bet ar tiesu, notariālajām, administratīvajām, tirdzniecības un rūpniecības nodaļām. Kā arī tās sastāvā bija iekļauta zinātniskā sekcija personām ar augstāko juridisko vai komerciālo izglītību. V. Sinaiskim izdevās piesaistīt institūtam ļoti daudz ievērojamu zinātnieku, kuri pēc tam ieņēma augstus valstiskus amatus neatkarīgajās valsts iestādēs revolūcijas laikā, kuru vidū bija N. Vasiļenko, K. Voblijs, B. Kistjakovskis un citi un kuru dzīve bija saistīta ar Baltijas valstīm [14]. Pats V. Sinaiskis institūtā pasniedza civiltiesību vispārīgo daļu un notariāta tiesības.

Tā kā institūtam nebija savu telpu, tās nācās īrēt dažādās iestādēs, tādēļ nodarbības notika vakaros. Pirmās lekcijas 1917. gada 18. septembrī tika organizētas Apgabaltiesas telpās [1, 33].

Studiju process bieži tika pārtraukts straujas pilsētas valdības maiņas dēļ. Ukraina tajā laikā ne tikai cieta no revolucionārām pārmaiņām, bet arī dega Pilsoņu kara ugunīs. Katrs jauns režīms ietekmēja mācību iestāžu darbību.

Salīdzinoši mierīgs periods studijām bija getmaņa Pāvela Skoropadska valdības laiks. Tas bija neilgu laiku (no 1918. gada 29. aprīļa līdz 14. decembrim). Šajā īsajā laikā tika atvērtas ne tikai jaunas universitātes ar mācībām ukraiņu valodā (līdz šim mācības notika krievu valodā), bet arī Ukrainas Zinātnes akadēmija, kur V. Sinaiskis kā pazīstams speciālists ieņēma Juristu biedrības priekšsēdētāja vietnieka amatu [15, 36].

Tajā pašā laikā V. Sinaiskis lolo cerības uzcelt savu ēku Juridiskajam institūtam. Šajā sakarā tika nodibināta Celtniecības komiteja. Pats zinātnieks rakstīja: “Rietumos atnāktu Institūtam palīgā bagāti, zinoši ļaudis, bet ne pie mums. Vajag pacietīgi gaidīt, kad savāks no klausītājiem iemaksas ēku celtniecībai...” [12, 6].

Jaunas grūtības sākās 1919. gadā, kad 2. februārī Juridiskā institūta atklātajā sanāksmē tika nolasītas prasības, lai mācības un darījumi ar valsts valdību noritētu ukraiņu valodā. Pēdējā nacionālā Ukrainas valdība Direktoriya brauca prom no Kijevas boļševiku spiediena dēļ. Tādos apstākļos institūts uz kādu laiku tiek slēgts, bet, kad atjaunoja tā darbību, vadības sastāvā bija klāt “politkomisārs”. Jaunos apstākļos no institūta pieprasīja sniegt zināšanas ne tikai studentiem, bet organizēt “ceļojošās universitātes” rūpnīcu un fabriku strādniekiem. V. Sinaiskis piekrita, izveidoja programmu un atbilstošu lekciju kursu, kur bija mācības par pasauli, cilvēku, cilvēku darbību, sabiedrību, glezniecību, mūziku, audzināšanu. Viņš centās populāri paskaidrot saviem “vienkāršajiem klausītājiem”, kas ir sociālisms un kāda jauna sabiedrības kārtība tiks izveidota. Vajadzēja sastādīt tādu materiālu, kurā būtu kritizēts buržuāzijas dzīves veids, slavīnot Marksa un Engelsa mācību. Spriežot pēc lekciju konspektiem, viņš to darīja nelabprāt un ļoti delikāti [8].

Jaunās vēsmas un nepieciešamība pēc revolucionārām pārmaiņām valstī skāra arī institūtu, kurš 1919. gada 18. novembrī tika pārveidots par Socioloģijas un tieslietu starptautisko institūtu. Par galveno mērķi kļuva zinātnisko meklējumu radīšana obligātos un brīvprātīgos socioloģijas priekšmetos, tieši – vispārējā socioloģija darbā, daiļradē utt. Neskatoties uz šīm izmaiņām, pieņācīgu vietu ieņēma tiesību zinātne [4]. Pats V. Sinaiskis pasniedza socioloģiju. Plašs redzesloks, augsts zinātniskais limenis, kas ir iegūts vēl Briseles Sociolo-

ģijas institūtā, ļāva viņam viegli atbildēt jaunām laika prasībām un aicināt sev līdzī sekotājus.

Taču, nepastāvējis gadu, 1920. gada jūnijā institūts tika likvidēts. Jaunajai padomju sabiedrībai nebija vajadzīga pagātnes tiesiskā kārtība un Eiropas socioloģijas un ne redzesloks. Padomju vara centās radīt savu pasauli un audzināt savu cilvēku. Tajā pašā gadā bija likvidētas visas Ukrainā pastāvošās universitātes, kā arī daudzas citas mācību iestādes, tajā skaitā arī privātās. Uz bijušo universitāšu bāzes tika dibināti Tautas izglītības institūti, bet to sastāvā jau nebija juridisko fakultāšu, tās iekļāva Tautas saimniecības institūtos.

Paliekot bez sava mīļotā darba, V. Sinaiskis, lai kaut kā izdzīvotu un uzturētu savu ģimeni, piestrādāja privātā advokātu praksē. Taču, būdams ļoti principiāls, nereti mainīja darba vietas. Viņš turpināja arī lasīt lekcijas dažādās mācību iestādēs: Augstākajā Tautas izglītības institūtā un Kijevas Tautas Nacionālās ekonomikas institūtā. Acīmredzot V. Sinaiska mācību darbs bija pieprasīts, jo vienas mācību iestādes klausītāji pat izdeva viņa lekcijas, kuras bija lasītas 1920.–1921. gadā, ar nosaukumu “Vispārējā mācība par tiesībām un valsti” [7]. Apmēram tajā pašā laikā iznāk arī zinātnieka darbs par padomju likumdošanas analīzi. Iespējams, tas bija izpildīts pēc Ukrainas Zinātnes akadēmijas Sociāli ekonomiskās nodaļas pasūtījuma, kurā viņš skaitījās kā darbinieks, kā arī bija semināra vadītājs, kur tika pētītas civilās un starptautiskās tiesības, un Juristu biedrības priekšsēdētāja vietnieks [15, 37].

Pašaizlīdzīgs pasniedzēja un zinātnieka darbs tajā laikā neko nenožīmēja. Posts, bads, bieža valdības maiņa, kas gāja no rokas rokā – vispirms no boļševikiem pie ukraiņiem, pēc tam no baltgvardiem atpakaļ pie boļševikiem, un beigu beigās Kijeva bija poļu rokās. Tāda situācija nenostiprināja boļševiku varu Kijevā, pēc tam arī visā Ukrainā (izņemot tās rietumu zemes daļu). Šajā laikā Kijeva zaudēja galvaspilsētas statusu (par galvaspilsētu kļuva Harkova) un pārvērtās par provinciālu pilsētu. Iespējams, šī situācija paglāba pilsētu, kaut arī uz neilgu laiku, no augstskolu, daļēji no Ukrainas Zinātnes akadēmijas, likvidācijas. Tomēr tas nepaglāba no bēdīgā, nabadzīgā likteņa intelektuālo elītu mācību un zinātnes iestādes, kuras vēl nesen bija slavenas ar augstu līmeni pasaules mēroga zinātniskos pētījumos. Tagad, dzīvojot pusbadā, gandrīz nesaņemot atalgojumu par darbu, zinātnieki nepārtrauca nodarboties ar mīļoto darbu. Kā pierādījums tam ir V. Sinaiska uzstāšanās ar referātu “P. Sorokina socioloģijas sistēma” 1921. gada 26. aprīlī vienā no akadēmijas sēdēm. Ne velti vienā no 1921. gada Zinātnes akadēmijas paziņojumiem

tika rakstīts: “Var pārliecinoši teikt, ka nav Ukrainā nevienas iestādes, lai tā maksātu padomju varai tik lēti kā akadēmija, bet, kopā ņemot, tik daudz ir paveikts” [15, 22].

Šis periods V. Sinaiskim bija papildīts ne tikai ar dzīves grūtībām, bet arī ar ģēnija radošo uzliesmojumu. Zinātnieka personīgajā fondā, kurš glabājas V. Vernadska Ukrainas Nacionālās bibliotēkas Manuskriptu institūtā, atrodas daudz dzejoļu, poēmu, stāstu, lugu, kas tapušas galvenokārt 1918.–1922. gadā. Tomēr līdz pat šai dienai neviens vairāk pieredzējis filologs pētnieks nav tos skatījis, kaut gan uz aplokšnes, kur glabājas literārie darbi, pats autors uzrakstīja: “Pēc manas nāves lūdzu nopublicēt” [5, 16]. Tomēr ir jau pagājuši vairāk nekā 60 gadu kopš zinātnieka nāves, bet materiāli tā arī stāv institūta plauktos.

Smagie dzīves apstākļi, nespēja nodarboties ar mīloto darbu un sekmīgi veikt juridisko praksi, kā arī tas, ko “jaunie revolūcijas tiesību principi un tiesību uztvere veica, padarīja nevajadzīgas tās tiesības, kurās mans tēvs specializējās” – vēlāk atcerējās viņa meita, zinātnieku smagi nomāca, viņš pēkšņi asi izjuta savu nevajadzību. “Apgūt jaunu specialitāti, bet kādu, kam viņš ir spējīgs, kur varētu likt savu garīgo spēku?” – tādi svarīgi dzīves jautājumi, pēc N. Sinaiskas vārdiem, toreiz mocīja viņas tēvu [16, 35]. Risinājumu ieteica pats liktenis. Visdrīzāk 1922. gada pavasarī – vasarā vēstulē no medicīnas profesora, bijušā Kijevas Universitātes kolēģa viņš saņēma mājienu, ka pastāv iespēja pārņemt katedru Latvijas Universitātē Rīgā, un Sinaiskis nolēma braukt. Bet kā? Saņemt oficiālu atļauju no boļševiku valdības, lai varētu aizbraukt – neiespējami. Tātad paliek riskantais nelegālais ceļš. Kopā ar sievu un meitu, paņemdam līdzī pašas nepieciešamākās lietas (visus manuskriptus un plašu bibliotēku nācās atstāt Kijevā), viņš bēga no padomju Ukrainas.

Pēc nogurdinoša un riskanta divu nedēļu ceļojuma pa meža taku apkārtceļu, nakts guļām siena kaudzēs, dažādiem nepatīkamajiem pārsteigumiem un nesaprašanām V. Sinaiskis ar ģimeni beidzot sasniedza Varšavu. Pārsteidzošā atšķirība no padomju realitātes pārsteidza. Un pat pēc daudziem gadiem viņa meita atceras guļamvagona pirmās klases kupeju (Latvijas Universitāte biļetes bija atsūtījusi avansā), “apdarinātu ar pulētu sarkankoku, ar zaigjošiem kristāla spoguļiem un baltumā un tīrībā mirdzošām marmora izlietnēm” [16, 39], – vilcienu, kurš veda viņus uz Latviju. 1922. gada vasaras beigās V. Sinaiskis ierodas Rīgā, kur viņu gaida universitātes katedra un zinātniskais darbs, kur viņš ir vajadzīgs, kur nodzīvo 22 gadus, nodarbojoties ar sirdstuvu visas dzīves darbu.

Cerams, ka šis pētījums aizpildīs profesora Vasilija Sinaiska, kā dzīve bija cieši saistīta ar Ukrainu un Latviju, biogrāfijas izlaistās lappuses un papildinās pētījumus, kuri veltīti ievērojamam zinātniekam. Būdams talantīgs pedagogs un zinātnieks, viņš veica neapstrīdamu ieguldījumu civiltiesību attīstībā un ne vienas vien paaudzes augsti kvalificētu abu valstu juristu audzināšanā. Aiz oficiālās biogrāfijas var redzēt cilvēku, kas ir radoša ģēnija pārnemts; cilvēku, kas ir viegli ievainojams un līdzjūtīgs; parastu cilvēku ar savām bailēm no pieaugošās boļševisma stihijas.

Авoti un literatūra

1. Государственный архив Киева (далее — ГАК), ф. 243 (Киевский юридический институт), оп. 1, д. 4 (Журнал исходящих бумаг).
2. Государственный архив Киевской области, ф. 1519 (Синайский Василий Иванович — доктор римского права).
3. Институт рукописей Национальной библиотеки Украины имени В. Вернадского (далее — ИР НБУВ), ф. 145 (Синайский Василий Иванович (1876–1949)).
4. ИР НБУВ, ф. 145, д. 104 (Основные положения Международного института социологии и права в Киеве и объяснительная записка к ним).
5. ИР НБУВ, ф. 145, д. 45 («Волны», «Я хотел, чтобы в душу мою подневольную...» и др. стихи).
6. ИР НБУВ, ф. 145, д. 62 («Война и гражданско-правовой порядок». Лекция прочитанная в зале Саратовской консерватории 26 марта 1916 г.).
7. ИР НБУВ, ф. 145, д. 67 («Общее учение о праве и государстве». Лекции, прочитанные в Киев. ИНО в 1920–1921 гг.).
8. ИР НБУВ, ф. 145, д. 8 («Новое учение о гражданском праве»); д. 9 («Общее учение о государстве и управлении»), д. 66 («Правовые отношения при социализме»).
9. Анисимова Л. «Космос добра.» *РП-Русская Газета*, 1997. 22 марта.
10. «Биография профессора, д-ра права Василия Ивановича Синайского. Библиография основных научных трудов.» В кн.: *Записки Русской академической группы в США*. Т. 13. Нью-Йорк, 1980. С. 196–204.
11. Инфантьев Б. «Василий Синайский фольклорист.» <http://seminariumhumanitatis.info/19%20almanax/sinaiskij.htm> (2013.10.03).
12. *Киевский юридический институт: Потребность в нем, его задачи, организация и обозрение преподавание*. Киев, 1918. 20 с.

13. Ковальчук С. «22 года из жизни ученого: цивилист Василий Синайский в Латвии.» *Русская интеллигенция*, 2010, № 21.
14. Марценюк Р. «Связи профессоров юридического факультета Университета св. Владимира в Киеве с Латвией и Эстонией.» В кн.: *Vēsture: Avoti un cilvēki. XXII zinātniskie lasījumi. Vēsture XVI*. Atb. red. I. Saleniece. Daugavpils: Daugavpils Universitāte Akadēmiskais apgāds “Saule”, 2013. 232.–240. lpp.
15. Полонська-Василенко Н. «Українська Академія наук: нарис історії.» Киев, 1993. 415 с.
16. Синайская Н. *Круг жизни профессора Василия Ивановича Синайского: воспоминания дочери Н.В. Синайской, восстановленные по записям и памяти*. Рига, 1998. 149 с.
17. Фейгмане Т. «Русские в довоенной Латвии.» <http://www.russkije.lv/rulpub/read/russians-in-the-first-latvian-republic/feigmane-chapt3-rem.html> (2013.10.03).
18. Birziņa, L. *Professora Vasilija Sinaiska zinātniskā un pedagoģiskā darbība*. Rīga: P. Stučkas LVU, 1989. 23 lpp.
19. Pachmuss, T. “Sinaiski, Vasily Ivanovich (1876–1949).” In: *Russian Literature in the Baltic between the World Wars*. Columbus: Slavica Publishers, 1988. P. 87–90.

Summary

New Sources Related to the Biography of Vasilii Sinaiski, Professor at the University of Latvia (1922–1941)

The article describes the little-known pages from the biography of Vasilii Sinaisky, one of the most prominent lawyers, a Professor of the University of Latvia in the 1920–1930s. These pages are also associated with Kiev in 1917–1922. It was a difficult time of the revolutionary turmoil in Ukraine, frequent changes of governments and the final victory of Bolsheviks. However, this period was significant for Vasilii Sinaisky. He founded the Kiev Law Institute, which existed in 1917–1920, participated in the activities of the Ukrainian Academy of Sciences, where he headed a workshop for the study of civil and international law and was a Vice-Chairman of the Society of Lawyers. At this time, he also taught at several higher educational institutions founded after the liquidation of the Kiev University of St. Vladimir, namely, the High Institute of Education and the Kiev Institute of National Economy. Moreover, during this time, the scientist produced an extensive scientific and artistic

heritage. After all, he was not only a prominent lawyer (practitioner and academics), but also a talented poet and novelist. At this time, he wrote more than 20 literary works.

However, Vasilii Sinaisky could not find his place in the new Soviet society, which was alien to him; in 1922, he immigrated to Latvia, where he became a Professor of civil law at the newly founded University of Latvia.

The article is based on the documentary sources from Kiev archives such as the personal collection of Vasilii Sinaisky at the Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine, the collection of Kiev Law Institute at the Kiev City Archives, and numerous different documents related either to the scholar, or to the places of his activities. Some of these documents are introduced into scientific circulation for the first time.

Monika Michališina

Izcilā poļu filologa profesora Juliāna Kržižanovska darbība Latvijā

Atslēgas vārdi: Juliāns Kržižanovskis, latviešu-poļu zinātniskie un kultūras sakari, folklorā, Latvijas Universitātē, Staņislavs Kolbushevskis

Key words: Julian Krzyżanowski, Latvian-Polish cultural and scientific relationships, folklore, University of Latvia, Stanisław Kolbuszewski

Latvijas valsts proklamēšana un Polijas brīvības atgūšana 1918. gadā iezīmēja jaunu posmu poļu-latviešu attiecībās, t.sk. sadarbībā kultūras jomā [18, 246–247]. Par tās svarīgu elementu bija starpvalstu sadarbība izglītības jomā – pamatskolu un vidusskolu, kā arī universitāšu līmenī (1. piez.). Starpkaru periodā pirmajā desmitgadē par slāvu literatūras profesoru Latvijas Universitātē strādāja izcils poļu literatūras vēsturnieks Juliāns Kržižanovskis (1982–1976) (2. piez.).

Materiāli, saistīti ar Juliāna Kržižanovska Rīgā pavadīto laiku, nav saglabājušies, jo gan viņa privātais, gan darba vietas arhīvs Varšavas Universitātē sadega Otrā pasaules kara laikā [4, 351]. Vienīgais dokuments, kurā ir atrodama informācija par profesora J. Kržižanovska uzturēšanos Rīgā, ir viņa personīgā lieta, kas glabājas Latvijas Valsts vēstures arhīvā [1]. Informāciju par J. Kržižanovska zinātniskajām interesēm Rīgas periodā dod viņa darbu bibliogrāfiskais saraksts [12].

Profesora J. Kržižanovska personīgā lietā blakus oficiālajiem dokumentiem, kas saistīti ar viņa darbu Latvijas Universitātē (algu un darbinieka kvalifikāciju apliecinājošie dokumenti), ir atrodama arī vērtīga korespondence starp LU Filoloģijas un filozofijas fakultātes (turpmāk – FFF) profesoriem un Varšavas Universitātes, kā arī Jagellonu Universitātes zinātniekiem. Sarakstē sastopama informācija par slāvu literatūras pasniedzēju Latvijas Universitātei meklēšanu poļu zinātnieku vidū [1, 47–52].

No dokumentiem izriet, ka poļu zinātnieku, kas varētu atbraukt uz Latviju, meklējumu sākumu Polijā varētu datēt ar 1928. gadu [1, 55]. Visticamāk, meklējumus Varšavas zinātnieku vidū uzsāka toreizējais LU FFF dekāns Juris Plāķis (1869–1942), kā arī profesors Francis Balodis (1882–1947). F. Balodis konsultējās šajā jautājumā ar Marcelu Handelsmanu (1982–1945) (3. piez.), Varšavas Universitātes vēstures profesoru, kurš piedāvāja trīs izcilus poļu

pētniekus ar habilitēta doktora grādu docētāja amatam Rīgā, proti, Vāclavu Lednicki (1891–1967), Manfredu Kridlu (1982–1957) un Česlavu Lesnevski (1988–1947) [1, 51–52] (4. piez.).

Par to, ka potenciālie pasniedzēji tika meklēti arī Jagellonu Universitātē, informē profesora Ludvika Piotroviča (1986–1957) (5. piez.) LU FFF dekānam Jurim Plāķim 1928. gadā 27. martā adresētā vēstule. Vēstules autors piedāvā divus kandidātus: asociēto profesoru Juliānu Kržižanovski, kurš, pēc L. Piotroviča domām, ir “vispusīgi izglītots zinātnieks, kas ir augstu rekomendēts kolēģu vidū, taču viņa kandidatūra varētu būt problemātiska, jo Kržižanovski ir plānots iecelt par profesora Ignacija Hšanovska pēcteci (6. piez.). Šobrīd viņš atrodas Londonā, kur Slāvu Studiju skolā (University College London (UCL) School of Slavonic and East European Studies) pasniedz poļu literatūru” [1, 55]. Kā otru kandidātu Piotrovičs piedāvā talantīgu jauno doktoru Konradu Gurski (1895–1990) [1, 55] (7. piez.).

Tādējādi Latvijas zinātniekiem bija jāizvēlas starp ievērojamiem poļu starpkaru vidējās paaudzes humanitāro zinātņu pārstāvjiem. Izvēlēts tika habilitētais doktors Juliāns Kržižanovskis (8. piez.), par ko informē LU rektora Mārtiņa Zīles (1863–1945) vēstule, adresēta Latvijas Republikas izglītības ministram Augustam Tentelim (1876–1942), kurā tika paziņots par “J. Kržižanovska iecelšanu LU profesora amatā slāvu literatūras jomā uz pieciem gadiem, no 1928. gada 1. jūlija” [1, 7]. Taču personisku iemeslu un pienākumu attiecībā pret jau minēto Londonas skolu [1, 7] dēļ Juliāns Kržižanovskis darbu Latvijas Universitātē sāka tikai 1930. gadā.

Akadēmisko gadu profesors uzsāka [1, 61, 65] ar lekciju kursiem “Romantisma kustība poļu literatūrā” un “Puškins un viņa laiks” [1, 64]. Jaunais pasniedzējs plānoja lasīt lekcijas krievu valodā. Turpmākajos gados Rīgā J. Kržižanovskis lasīja lekcijas arī par krievu romānu, poļu renesanses laikmeta literatūru, viduslaiku poļu literatūru un dienvidslāvu literatūru. Pirmajos darbības gados viņu ievērojami satrauca grāmatu trūkums, kas stimulētu jaunizveidotās slāvu literatūras specializācijas attīstību. Tādēļ profesors aktīvi iesaistījās bibliotēkas izveidošanā, par ko informēja oficiālajā vēstulē fakultātes vadību. Tā tika sagatavota latviešu valodā jau 1930. gada 28. oktobri: “Lai turpinātu slavu filoloģijas semināra bibliotēkas organizēšanas darbu (filoloģijas fakultātes bibliotēkā), bez kuņas man ļoti grūti sagatavot lekcijas, man nepieciešami jāizbrauc uz ārzemēm uz dažām dienām” [1, 15]. Pareizi sagatavots teksts latviešu valodā liecina par to, ka vēstuli, visticamāk, rakstīja viens no viņa latviešu kolēģiem, tomēr fakts, ka lūgumu latviešu valodā iesniedza profesors, kas pārvalda vismaz trīs Eiropā oficiāli lietotās valodas (krievu,

angļu, vācu), liecina par viņa vēlēšanos apgūt arī latviešu valodu. Divus gadus vēlāk ar roku un, visticamāk, patstāvīgi rakstītā vēstulē (par to liecina pieļautās pareizrakstības kļūdas), galvenokārt garumzīmju trūkums, viņš informēja FFF vadību: “Pagodinos lugt man dod komandējumu uz Poliju no š.m. līdz 10. janv. 1934. Es gribētu tur sagatavot manas lekcijas par dienvidslavu literatūru, priekš kuram Rīga nav vajadzīgu gramatu” [1, 69]. Dekanātam adresētās vēstules stils liecina par to, ka J. Kržižanovskis ikdienā lietoja “vienkāršotu” latviešu valodu.

Neskatoties uz problēmām, saistītām ar apgrūtinātu piekļuvi literatūrai, pavadītais Rīgā laiks bija ļoti radošs J. Kržižanovska pedagoģiskajā karjerā un daudz deva viņa attīstībai zinātnes jomā. Lai gan sākotnēji Latvija J. Kržižanovskim bija sveša, viņa prāta aptveršanas spējas un pētnieciskā aktivitāte palīdzēja īsā laikā pārvarēt šo barjeru, un profesors varēja iesaistīties pētnieciskajā darbībā, izmantojot Latvijas zinātnes sasniegumus, it īpaši tautas radītās literatūras pētniecības jomā. Ļoti vērtīgi izrādījās kontakti ar Latvijas vadošajiem folkloristiem, kas vienlaikus bija J. Kržižanovska kolēģi augstskolā. Īpaši vajadzētu atzīmēt izcilu folkloras pētnieku Pēteri Šmitu-Smiteru (arī Šmidts, 1869–1938). Pateicoties Latvijas pētnieka monumentālajam darbam “Latviešu pasakas un teikas” [22], profesors J. Kržižanovskis iepazīina somu folkloras skolu jeb Aarnes-Tompsona (9. piez.) pieņemto tautas pasaku klasifikācijas sistēmu [4, 351; 3, 309]. P. Šmita darbs atstāja lielu iespaidu uz J. Kržižanovski. P. Šmita personīgos, kā arī Latvijas folkloristu kopīgos sasniegumus poļu profesors akcentēja 1934. gadā publicētajā recenzijā “Šmits, P. “Latviešu pasakas un teikas”, Rīga 1925–1935” [10, 110–111], kurā analizēja un visnotaļ pozitīvi novērtēja latviešu pētnieka sastādīto pasaku krājumu. J. Kržižanovskis īpaši atzīmēja P. Šmita radošo pieeju, kuru tas izrādīja, papildinot Aarne-Tompsona sistēmu ar latviešu pasaku veidiem, kā arī uzsvēra visā Latvijas teritorijā savāktā pasaku materiāla daudzveidību [10, 110]. P. Šmita darbs iedvesmoja poļu pētnieku, lai uzsāktu poļu tautas pasaku sistematizāciju, ko viņš sāka realizēt pēc atgriešanās Polijā 1934. gadā (10. piez.).

Profesora J. Kržižanovska padziļinātu interesi par folkloru, īpaši par tautas teikām un motīviem, ilustrē viņa uzturēšanās laikā Rīgā un nedaudz vēlāk izdotās publikācijas, no kurām svarīgākās ir “Paralēles” [14] un “Biļinas” (pol. *Byliny*) [13]. “Paralēles” pirmā izdevuma ievadā autors uzsvēra, ka publicē pēdējo piecu gadu laikā tapušās skices, kas tobrīd pasniegtas gandrīz pilnīgi izmainītā veidā, pateicoties piekļuvei jauniem materiāliem [14, 6]. “Biļinu” sējumu profesors veltīja “Maniem klausītājiem, Latvijas Universitātes Rīgā studentiem” [13].

Profesoru ļoti interesēja latviešu kultūra, kā arī situācija jaunajā Latvijas valstī, par kuru informēja poļu lasītājus savos rakstos Polijas presē. Viņš iepazīstināja poļus ar Latvijas kultūras un zinātnes institūcijām, piemēram, ar Kultūras fondu [7, 390–392] vai žurnālu “Senatne un Māksla” [6, 7]. Īpašu uzmanību J. Kržižanovskis veltīja latviešu un poļu kultūras mijiedarbības tematikai. Tapa interesanti darbi, tādi kā “Latviešu-poļu tuvināšanās aizmirstie pionieri” [12, 902] vai “Latviešu teika poļu dzejā” [8, 4–5], kas lika pamatus poļu-latviešu rakstniecības salīdzinājumam. Savukārt latviešu lasītājus iepazīstināja ar poļu literātiem, publicējot latviešu presē rakstus par viņu daiļradi, piemēram, par Staņislavu Vispjanski [9, 6], Vladislavu Staņislavu Rejmontu [11] vai Ādama Mickeviča “Panu Tadeušu” [5, 9]. J. Kržižanovskis ir arī vairāk nekā divdesmit šķirkļu autors “Latviešu konversācijas vārdnīcā” [16].

LU Filoloģijas un filozofijas fakultātes vadība, augstu vērtējot J. Kržižanovska zinātnisku un pētniecības darbu, pieņēma lēmumu par poļu profesora pieņemšanu darbā uz nenoteiktu laiku, ko apstiprināja LU rektors un Ministru Kabinets (1933. gada 27. jūnijā) [1, 68]. Taču 1934. gadā J. Kržižanovskis tika izvirzīts asociētā profesora amatā Polijas literatūras vēstures katedrā Juzefa Pilsudska Universitātē Varšavā. Viņš akceptēja šo nomināciju, par ko informēja LU vadību 1934. gada 2. maija vēstulē [1, 37]. Latvijas valsts augstu novērtēja J. Kržižanovski, jau 1934. gada 28. maijā piešķirot viņam Triju Zvaigžņu III šķiras ordeni [1, 70]. Poļu profesora sadarbība ar Latvijas Universitātes Filoloģijas un filozofijas fakultāti beidzās 1934. gada 15. septembrī.

Profesora J. Kržižanovska klātbūtne Rīgā 20. gadsimta 30. gadu pirmajā pusē bija ļoti būtiska Polijas-Latvijas attiecību attīstībai kultūras un zinātnes jomā. Fakts, ka slāvu literatūras pasniedzēja amatā vairākus gadus atradās poļu zinātnieks, veicināja poļu filoloģijas prestiža celšanu un nozīmes pieaugšanu latviešu zinātniskajā sabiedrībā. Visticamāk, ka tieši profesora J. Kržižanovska spilgtie darbības rezultāti pedagoģiskajā un pētniecības darbā ietekmēja LU Filoloģijas un filozofijas fakultātes vadības lēmumu uzaicināt kārtējo pasniedzēju no Polijas, par kuru kļuva docents Staņislavs Kolbuševskis (11. piez.), kas turpināja sava priekšteča darbību, piemēram, darbu pie “Latviešu konversācijas vārdnīcas”, un sasniedza pat lielākus panākumus poļu-latviešu zinātnisko sakaru paplašināšanā.

Profesora Juliāna Kržižanovska spēcīga pētnieciska aizraušanos ar letonikas tematiku un latviešu valodas apgūšanu lika teorētiskus un praktiskus pamatus poļu letonikas attīstībai, par ko liecina profesora raksti par latviešu

zinātniskajiem pētījumiem, kā arī 1938. gadā organizētie pirmie Polijā latviešu valodas kursi Varšavas Universitātē [2, 50]. Kontakts ar LU profesoriem, īpaši ar Pēteri Šmitu-Smiteru, ietekmēja un padziļināja J. Kržižanovska priekšstatus par folkloras pētījumiem. J. Kržižanovskis pēc atgriešanās Polijā sāka strādāt pie pētījumiem, kuru rezultātā tika izdoti poļu folkloristikas fundamentālie darbi “Poļu tautas pasaka sistemātiskā kārtībā” [15, 90], “Poļu folkloras vārdnīca” [19] un citi. Pēc Otrā pasaules kara Juliāns Kržižanovskis nodibināja galveno poļu folkloras pētniecības institūtu – Polijas Zinātņu akadēmijas Literāro pētījumu institūta Tautas literatūras darbnīcu (*Pracowni Literatury Ludowej Instytutu Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk*), kas bija pirmā šāda tipa institūcija Polijā. Neapšaubāmi, poļu folkloristikas attīstībā bija jūtama ziemeļu kaimiņu no Rīgas jūras līča piekrastes kultūras un zinātnes ietekme.

Piezīmes

1. Poļu un latviešu humanitāro zinātņu pārstāvji kontaktējās pirmajā starpkaru desmitgadē, par ko liecina arī arhīva dokumenti (LNA LVVA, 7427 f., 13. apr., 1617. l., 45., 57., 86. lpp).
2. Kržižanovskis Julians (poļu *Julian Krzyżanowski*, 1892–1976) – poļu literatūras vēsturnieks un poļu folkloras pētnieks, redaktors. Pēc Otrā pasaules kara piedalījās Varšavas Universitātes Poļu filoloģijas fakultātes atjaunošanā.
3. Marcells Handelsmans (*Marceli Handelsman*, 1882–1945) – viduslaiku vēstures un vēstures metodoloģijas speciālists, jauno un jaunāko laiku vēsturnieks.
4. Vāclavs Lednickis (*Waclaw Lednicki*, 1891–1967) poļu literatūrzinātnieks un literatūras kritiķis; Manfreds Kridls (*Manfred Edward Robert Kridl*, 1882–1957) – poļu literatūras vēsturnieks; Česlavs Lesnevskis (*Czesław Piotr Leśniewski*, 1888–1947) – poļu kultūras vēsturnieks.
5. Ludviks Piotrovičs (*Ludwik Piotrowicz*, 1886–1957) – vēsturnieks, no 1919. gada profesors Poznaņas Universitātē, no 1922 – Jagellonu Universitātē.
6. Vēstules autora piezīme liecina par neapšaubāmi augstu pozīciju, ko jau 1928. gadā Juliāns Kržižanovskis ieņēma Krakovas zinātniskajā sabiedrībā, jo viņam bija iespēja kļūt par vienu no spilgtākajiem literatūras vēstures profesora Ignacija Hšanovska (*Ignacy Chrzanowski*, 1866–1940), kas tolaik bija Jagellonu Universitātes Poļu literatūras vēstures katedras vadītājs, pēcteci.

7. Konrads Gurskis (*Konrad Juzef August Gurski*, 1895–1990) – poļu literatūras vēsturnieks un teorētiķis.
8. No Juliāna Kržižanovska personīgajā lietā saglabātajiem dokumentiem nevar secināt, kādēļ tika ievēlēts tieši viņš.
9. Antti Amatus Aarne (1867–1925) – somu folklorists, nodarbojās ar somu pasaku pētniecību, izstrādāja pasaku tipoloģiju jeb ģeogrāfiski vēsturisko metodi, kuru 1927. gadā, pēc tam 1961. gadā papildināja amerikāņu folklorists Stīvs Tompsons (*Stith Thompson*, 1885–1976) un kura ir pazīstama kā Aarnes-Tompsona metode.
10. Pirmais J. Kržižanovska sistematizētais poļu pasaku sējums izdots 1947. gadā [15, 90].
11. Staņislavs Kolbuševskis (*Stanisław Antoni Emil Kolbuszewski*, 1901–1965) – poļu literatūrzinātnieks. Otrā pasaules kara beigās atgriezās Polijā.

Arhīva dokumenti

1. Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 7427. f. (Latvijas Universitāte), 13. apr., 909. l. (Profesora Juliana Kržižanovska Personāl-akts.).
2. LVVA, 1632. f. (Izglītības ministrija), 2. apr., 1083. l. (Sarakste ar Valsts kanceleju, Finanšu ministriju par kultūras sakariem ar ārzemēm, ārzemju komandējumiem, 1937.–1940. g.).

Bibliogrāfija

3. Kapeļuš, H. “Dzieje katalogu bajek polskich J. Krzyżanowskiego.” W ks.: *Ignis Ardens. Julian Krzyżanowski człowiek i uczoney. W stulecie urodzin.* Red. M. Bokszczanin. Warszawa: Tow. Lit im. A. Mickiewicza PIW, 1993. Ss. 308–325.
4. Kapeļuš, H. “Julian Krzyżanowski: Kalendarz życia i twórczości. 1892–1976.” W ks.: *Ignis Ardens. Julian Krzyżanowski człowiek i uczoney. W stulecie urodzin.* Red. M. Bokszczanin. Warszawa: Tow. Lit im. A. Mickiewicza PIW, 1993. Ss. 345–371.
5. Krzyżanowski, J. “A. Mickiewicza Pans Tadeuś.” *Brīvā Zeme*, 1934, Nr. 156.
6. Krzyżanowski, J. “Dawność i Sztuka.” *Pion*, 1936, Nr. 13 (130).
7. Krzyżanowski, J. “Fundusz Kultury w Łotwie w latach 1928–1930.” *Nauka Polska*, 1932, Nr. 15: 390–392.

8. Krzyżanowski, J. "Podanie łotewskie w poezji polskiej." *Pion*, 1936, Nr. 13 (130): 4–5.
9. Krzyżanowski, J. "Stanislavs Vispjanskis 25 nāves gadā." *Brīvā Zeme*, 1932, Nr. 268.
10. Krzyżanowski, J., "Šmits P. "Latviešu pasakas un teikas". Rīga 1925–1934." *Baltic Countries*, 1935, Nr. 1: 110–111.
11. Krzyżanowski, J. "Vladislavs Stanislavs Rejmonts." *Daugava*, 1937, Nr. 6. 567.–572. lpp.
12. Krzyżanowski, J. "Zapomniani pionierzy zbliżenia łotewsko-polskiego." *Tygodnik Ilustrowany*, 1938, Nr. 47. 902 ss.
13. Krzyżanowski, J. "Byliny. *Studia z dziejów rosyjskiej epiki ludowej*." Wilno: INBEW, 1934. 161 ss.
14. Krzyżanowski, J. "Paralele. *Studia porównawcze z pogranicza literatury i folkloru*. Warszawa: Instytut Wydawniczy "Biblioteka Polska", 1935. 236 ss.
15. Krzyżanowski, J. "Polska bajka ludowa w układzie systematycznym." 2 tomy. Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 1947.
16. *Latviešu konversācijas vārdnīca*. 1.–12. sēj. Rīga: A. Gulbja apgāds, 1927–1934.
17. *Latvijas Universitāte divdesmit gados (1919–1939)*. 2 sēj. Rīga: Latvijas Universitāte, 1939.
18. Mihališina, M. "Poļu-latviešu kultūra pēc Pirmā pasaules kara (1918–1928)." Grām.: *Vēsture: avoti un cilvēki. XXI zinātniskie lasījumi. Vēsture XV*. Atb. red. I. Saleniece. Daugavpils: DU Akadēmiskais apgāds "Saulē", 2012. 246.–252. lpp.
19. *Słownik Folkloru Polskiego*. Red. J. Krzyżanowski. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1965. 487 ss.
20. Stradiņš, J., Grosvalds, I. "Poļu zinātne un Latvija." Grām.: *Poļu kultūra Latvijā*. Rīga: Polijas Republikas Vēstniecība Rīgā, 1994. 29.–40. lpp.
21. Świdwińska-Krzyżanowska, Z., Bokszczanin, M. "Dzieło Juliana Krzyżanowskiego: *Bibliografia prac 1913–1962*." Warszawa: Towarzystwo Literackie im. A. Mickiewicza. Oddział: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1973. 184 ss.
22. Šmits, P. "Latviešu pasakas un teikas." 15 sēj. Rīga: Valters un Rapa, 1925–1937.

Summary

Activities of a Prominent Polish Philologist Professor Julian Krzyzanowski in Latvia

The aim of this article is to show the activities of Professor Julian Krzyzanowski at the University of Latvia, as well as his achievements in the field of Latvian-Polish scientific and cultural relations in 1930–1934. Professor's activities are shown within the context of Polish-Latvian relations at large. Scientific articles published by J. Krzyzanowski in Riga reveal his interest in Latvian culture and science, as well as his role as a promoter of Polish humanistic thought and culture in Latvia and Latvian culture in Poland. Contacts with the Latvian scientists (especially with P. Šmits-Smiters) allowed J. Krzyzanowski making acquaintance with the latest research in the field of folklore studies. Professor's J. Krzyzanowski's stay at the University of Latvia in Riga provided an opportunity to establish close scientific contacts; as a result the first Latvian language lectureship was established at Warsaw University.

Евгения Назарова

**Г. Меркель или А. И. Стендер:
об авторстве двух брошюр на латышском языке
1812–1813 гг.**

Ключевые слова: латышская книга начала XIX века; война 1812 года в России; Гарлиб Меркель; Александр Иоганн Стендер; латышская школа
Key words: Latvian book in the beginning of the 19th century; the War of 1812 in Russia; Garlieb Helwig Merkel; Alexander Johann Stender; Latvian school

В начале XIX века количество книг на латышском языке исчислялось единицами, тем более книг, не относящихся к религиозной или учебной литературе. Поэтому особый интерес вызывают две брошюры, изданные в 1813 году и рассказывающие о событиях войны 1812 года в России. Первая брошюра имеет длинное название «Сожжение, разорение и разграбление Москвы, этого богатого, огромного города русского племени, которые случились по вине французов в осенний месяц 1812 г., как об этом сообщил своим соотечественникам очевидец событий» (*Moskawas, jeb branga, plascha kreewu-zemmes cilts-pilssata, nodedzinahschana, ispostihschana un aplaupihschana, kas caur Sprantscheem Ruddens-mehnesi 1812 notikuschi, no kà accu-leecineeks zemmes-brahleem so ziņu dodd*).

Обложка брошюры изготовлена из простого листа писчей бумаги. На титуле кроме названия брошюры — место и год издания: *Jelgawà, 1813*. Но в конце предисловия указано, что брошюра написана *11-tâ Seemas-mehnescha 1812*; то есть, 11 числа зимнего месяца или 11 декабря 1812 года.

Вторая брошюра называлась «Отступление французских войск в 1812 году» (*Sprantschi karra=pulku atpakkaļ=eeschana. 1812*). Обложки как таковой нет. На последней странице под текстом указано по-немецки, что дозволено к печати в Митаве 31 января 1812 года директором училищ Курляндской губернии Г.Б. Лютером (*Gottfried Benjamin Luther, 1766–1818*). Здесь очевидная ошибка — 1812 год вместо 1813 года.

В первой брошюре эмоционально рассказывается о пребывании французов в Москве: о грабежах и поджогах, об убийствах немногочисленных оставшихся в городе жителей и т.п. Перед читателем предстает угнетающая картина некогда цветущего города — гордости Российского

государства, который на две трети лежал в руинах и пепле, а улицы были заполнены трупами людей и лошадей. Особое кощунство завоевателей, которые сравниваются с полчищами татаро-монголов и царя гуннов Атиллы, автор видит в осквернении и ограблении православных храмов и в убийстве священников, пытавшихся предотвратить грабежи. Французы выносили иконы и церковную утварь, переступая через тела убитых священнослужителей. Наполеон — это «корсиканский Атилла», виновный в московском пожаре; он же издал указ о взрыве Кремля, и только чудо не уничтожило эту русскую святыню целиком. Для большей убедительности рассказ о гибели Москвы ведется от имени непосредственного очевидца московской трагедии.

Вместе с тем автор осуждает народы Европы, которые вместо сопротивления Наполеону встречали его криками «Да здравствует Император!». И только в России он не нашел ни рабов, ни предателей. Он думал русских унижить, но на самом деле возвысил их в их гордости; думал навязать мир силой и повелевать, думал разбить их в самом сердце государства, в Москве, но только придал им новые силы, новую, высшую доблесть. И автор уверен, что Москва возродится и станет еще лучше, чем была. Русский народ и его символ — Москва непобедимы; они как птица Феникс возрождаются из пепла: люди станут еще более сильными и доблестными, город — еще более богатым и прекрасным [7, 7–16].

В предисловии к брошюре отмечено, что вся Европа уже знает о том, какие разорения постигли Москву по вине французских варваров. Теперь по соизволению русского императора об этом узнает и латышский народ. Пожар в Москве сравнивается с пожаром Рима, который приказал поджечь «ужасный Нерон (римский император, 1800 лет назад)» и сожжением и разорением Магдебурга, который загорелся во время захвата его «великим полководцем Тилли (230 лет назад)». Но пожар в Москве — это совсем другое дело, это — результат бесчинств французских солдат и преступных приказов Наполеона [7, 1–6].

В тексте в подстрочнике содержатся разъяснения некоторых слов и выражений, которые могли быть непонятны латышскому читателю. Например, к выражению «Корсиканский Атилла» поясняется, что Наполеон — уроженец о. Корсика, а Атилла — «ужасный завоеватель народов» [7, 10]. Азия — это «часть света к Востоку, в четыре — пять раз большая, чем Европа» [7, 11]. Испанцы — жители испанского государства «по ту сторону от французских земель» [7, 15]. Иначе говоря, текст специально приспособлен для лучшего усвоения его латышской аудиторией.

Текст второй брошюры написан в более спокойном, повествовательном тоне. В ней подробно, чуть ли не по дням описано отступление французской армии из Москвы: поход к Малоярославцу, затем, после битвы с русскими войсками – возвращение на старую Смоленскую дорогу и дальнейший путь на запад. Рассказывается о рухнувших надеждах французов на заранее обустроенные в Смоленске продовольственные склады, которые оказались разграбленными, о голоде и холоде, о внезапных нападениях из лесов отрядов крестьян и казаков, о сражениях с идущими по следам французов русскими корпусами. Приводятся данные о потерях во французской армии, о гибели тысяч солдат в битве на Березине, о бегстве Наполеона и действиях его генералов. Заканчивается рассказ вступлением русской армии в Ковно (Каунас) и последующим уходом войск в Западную Европу. Автор не преминул также отметить, что реальная картина потерь и деградации французских солдат диссонирует с содержанием бюллетеней французского командования, перехваченных русскими военными, в которых давались совсем другие сведения: говорилось об успехах французских войск и скорой победе [9].

В конце текста помещено четверостишие в честь дня рождения Александра I (12/23 декабря), который почти совпал со временем освобождения от французов всей территории Российской империи. То есть, обе брошюры пронизаны верноподданническими мотивами по отношению к российскому императору.

Предисловие во второй брошюре отсутствует. Но в ней, как и в первой брошюре, приводятся пояснения тех мест в тексте, которые латышский читатель мог не понять: уточняется, где находятся по отношению к Российской империи «Персидское и Индийское государства: эти обширные и богатые страны» [9, 1], указывается расстояние от Смоленска до Петербурга и Москвы [9, 11]. Употребляя слово *saltums* для обозначения не просто холода (лат. *aukstums*), а очень сильного холода – «стужи», автор в сноске дает пояснение их смыслового различия. В России тогда была «зимняя стужа» (*saltums*), приведшая французов к гибели [9, 14]. Заметим, что для балтийских языков изначально была характерна детализация в лексиконе понятий, связанных с явлениями природы. Холод и стужа издавна обозначались в балтийских языках разными словами [4, 1: 88; 2: 151–152]. Вряд ли сами латыши нуждались в таком пояснении. То есть, подобное добавление могло быть более характерно для человека, для которого латышский язык не был родным.

В связи с этим обстоятельством встает вопрос об авторстве текстов. В современной латвийской историографии брошюры не рассматриваются. Хотя первая брошюра имеет и второе издание (Елгава, 1860) [8]. Но в указателе книг на латышском языке, изданном в 1924 году крупнейшим латышским библиографом Я. Мисиньшем (*Jānis Misiņš*, 1862–1945), они упомянуты, причем авторство их приписывается курляндскому священнику и просветителю Александру Иоганну Стендеру (латыш. *Aleksandrs Johans Stenders*, нем. *Alexander Johann Stender*, 1744–1819). Под авторством Стендера книги находятся и в каталоге Петербургской национальной библиотеки. Правда, у Я. Мисиньша в скобках за именем Стендера стоит *pārstrādāts* — переработано [6, 324]. Очевидно, ученый полагал, что А.И. Стендер мог быть лишь переводчиком на латышский язык.

Предположение Я. Мисиньша вполне допустимо. Без сомнения, можно говорить, что мы имеем дело с переводами с немецкого языка. А.И. Стендер (или Стендер-младший) служил в приходах в Аугшземе: в Селпилсе и Сунакте, заботился о просвещении латышских крестьян и издавал книги (оригиналы и переводы) на латышском языке. Он оставался в Курляндии и во время оккупации региона французскими войсками [3].

Но кто же был автором оригинальных текстов, переведенных Стендером?

Авторство первой брошюры устанавливается достаточно просто. Этот текст — одно из воззваний Гарлиба Меркеля (нем. *Garlieb Helwig Merkel*, латыш. *Garlibs Helwigs Merķelis*, 1769–1850), изданных во время войны на немецком языке, написанное в октябре 1812 года и первоначально опубликованное анонимно [5]. Соответственно, в анонимном варианте брошюра с воззванием расходилась по Российской империи. Под авторством Г. Меркеля брошюра была издана приблизительно в феврале 1813 года. Можно предположить, что латышское издание брошюры появилось еще до того, как стало известно, кто автор немецкого оригинала. Поэтому и первое, и второе латышские ее издания остались анонимными. Замечу, что об этом переводе не было известно и латышской исследовательнице А. Черпинской (*Anita Čerpinska*), опубликовавшей обстоятельную статью о воззваниях Г. Меркеля [2, 383–395].

Предисловие и пояснения к тексту были написаны специально для латышского варианта брошюры. В немецком оригинале они отсутствуют.

Можно также предположить, что столь эмоциональное содержание брошюры о разграблении Москвы читалось в церкви во время служб. Второе издание брошюры (1860 год), вероятно, могло использоваться и в латышских народных школах в качестве учебного пособия. Заметим, что в предисловие второго издания внесены коррективы, соответствовавшие почти 50-летней разнице между изданиями (например, в сроках, когда Наполеон начал войны, «более 10 лет назад» заменено на «более 60 лет назад» [7, 4; 8, 5].

Что касается второй брошюры, то существует идентичный текст на русском языке, напечатанный в первом номере журнала «Сын отечества» за 1813 год [1]. Там же указано, что русский перевод сделан с записок на немецком языке некоего офицера русской армии. Но имя автора не названо. Русский текст также анонимен. В русской армии служило немало офицеров — этнических немцев, в том числе и состоявших на высоких должностях при штабах корпусов или всей армии. Скорее всего, автор не только имел доступ к официальным бюллетеням армии, но и сам участвовал в военных действиях. Перевод А.И. Стендером текста на латышский язык сделан с немецкого оригинала — одного из экземпляров, напечатанных при главной квартире русской армии.

По содержанию этот текст меньше годится для публичного чтения в церкви. Но он был достаточно сложен и для индивидуального чтения без специальной подготовки — там много географических названий по пути отступления французской армии, которые вряд ли были знакомы латышскому читателю. Очевидно, что чтение должно было проходить под руководством учителя или священника и желательно с обращением к географической карте.

В любом случае, обе эти брошюры являются ценными памятниками латышской книги, одними из первых раскрывающими для латышских крестьян мир за пределами обычных для них географических ориентиров, что было очень важно для изменения кругозора крепостного крестьянина.

Источники и литература

1. «Отступление французов.» *Сын отечества*. Ч. 3, 1813, № 1: 26—36; № 2: 69—78.
2. Черпинска А. «Образ врага в публицистике Гарлиба Меркеля периода войны 1812 года.» В кн.: *200-летний юбилей Отечественной войны*

- 1812 года (Французский ежегодник. 2012). Москва: ИВИ РАН, 2012. С. 383–395.
3. “Aleksandrs Johans Stenders.” Vikipēdijas raksts http://lv.wikipedia.org/wiki/Aleksandrs_Johans_Stenders (06.03.2013).
 4. Karulis, K. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*. 1. sēj. (A–O), 2. sēj. (P–Ž). Rīga: Avots, 1992.
 5. Merkel, G. *Bewohner Moskwa’s an seine Landleute*. Riga, 1813.
 6. Misiņš, J. *Latviešu rakstniecības rādītājs*. 1. sēj. Rīga: Latviešu grāmatu tirgotāju un izdevēju biedrība, 1924.
 7. *Moskawas, jeb branga, plascha kreewu-zemmes cilts-pilssata, nodedzinahschana, ispostihschana un aplaupihschana, kas caur Sprantscheem Ruddens-mehnesî 1812 notikuschi, no kâ accu-leecineeks zemmes-brahleem so ziņu dodd*. Jelgawâ, 1813.
 8. *Moskawas, jeb branga, plascha kreewu-zemmes cilts-pilssata, nodedzinahschana, ispostihschana un aplaupihschana, kas caur Sprantscheem Ruddens-mehnesî 1812 notikuschi, no kâ accu-leecineeks zemmes-brahleem so ziņu dodd*. Jelgawâ, 1860.
 9. *Sprantschu karra=pulku atpakkaļ=eeschana*. 1812.

Kopsavilkums

G. Merķelis vai A.J. Stenders: par divu brošūru autorību latviešu valodā 1812.–1813. gadā

Rakstā skatīts jautājums par 1813. gadā divu latviešu valodā izdotu brošūru, kuras stāsta par 1812. gada norisēm Krievijā, autoriem. Brošūras ir anonīmas. Vienā no tām stāstīts par franču veikto Maskavas izpostīšanu 1812. gadā, otrajā aprakstīta smagā franču armijas atkāpšanās no Maskavas un Krievijas.

Šīs brošūras nav pieminētas mūsdienu latviešu historiogrāfijā, kaut J. Misiņš 1924. gadā tās iekļāva latviešu valodā izdoto grāmatu sarakstā. Viņš uzskatīja, ka to tulkotājs varēja būt A.J. Stenders. Brošūru teksta izpēte rāda, ka pirmā brošūra ir viena no G. Merķeļa 1812. gadā vācu valodā uzrakstītajām skrejlapām, kas sākotnēji tika izdotas anonīmi. Otrās brošūras teksts tika izdots 1813. gadā krievu valodā žurnālā “Tēvzemes dēls” (*Сын отечества*). Taču par autoru vienīgi zināms, ka viņš bija Krievijas armijas virsnieks, etniskais vācietis.

Summary

Merkel or Stender: Who Was the Author of Two Brochures in Latvian (1812–1813)?

The paper studies the question of the authorship of two brochures published in Latvian in 1813. The authors of the brochures are not specified. One of the brochures tells about the destruction of Moscow by the French Army in 1812. The second one describes the retreat of the French Army from Moscow and, further, from Russia.

These books are not known in modern historiography. Nevertheless, they were included in the bibliographical index of books in Latvian, composed by J. Misiņš. He connected both texts with the name of Pastor Alexander Stender, although he believed that he was a translator of those texts. A detailed study of the texts proves that the original of the first brochure was one of G. Merkel's appeals written in 1812 and published anonymously. The text of the second story was published in Russian in the magazine "Syn otechestva", no. 1, 1813. The Russian publisher only new, that the author of the original text in German was an ethnic German officer of the Russian Army.

Zane Nemme

Demogrāfiskā situācija Ērgemes draudzē 1834.–1850. gados

Atslēgas vārdi: Ērgemes draudze, demogrāfija, nāves iemesli, dabīgais pieaugums, vidējais vecums

Key words: Ērgeme parish, demography, causes of deaths, natural increase, mean age

Ērgeme atrodas Latvijas pašos ziemeļos, pie Igaunijas robežas. 19. gadsimtā Ērgemes Evaņģēliski luteriskā latviešu draudze ietvēra aptuveni 400 kvadrātkilometrus lielu teritoriju tagadējā Valkas novadā – Ērgemes pagastu, Kārķu pagastu, kā arī apmēram vienu trešo daļu Valkas pagasta. Tas pēc pašreizējā teritoriālā iedalījuma, bet 1834. gadā, pēc metrikas grāmatām un dvēseļu revīzijas aktiem spriežot, Ērgemes draudze apvienoja Ērgemes, Turnas, Omuļu, Vīgantū, Brentu, Pedeles, Jaunkārķu un Veckārķu muižas, kā arī Ērgemes pastorātu.

Darbā ir izmantoti dati, kas iegūti, pētot un analizējot Ērgemes draudzes metrikas grāmatas [1] un dvēseļu revīzijas aktus [2] par minēto periodu. Izmantotie avoti atrodami Latvijas Valsts vēstures arhīvā un pieejami arī interneta vidē – www.lvva-raduraksti.lv.

Dati, kas iegūstami, pētot šos avotus, ir ļoti plaši un daudzpusīgi analizējami. Rakstā publicēti darba pirmie rezultāti. Šai reizei tika apkopoti un analizēti tie dati, kas sniedz informāciju par:

- 1) iedzīvotāju skaitu un tā izmaiņām, kā arī par veidiem, kā iedzīvotāju skaits ir samazinājies vai palielinājies;
- 2) iedzīvotāju ģimenes stāvokli;
- 3) nāves iemesliem.

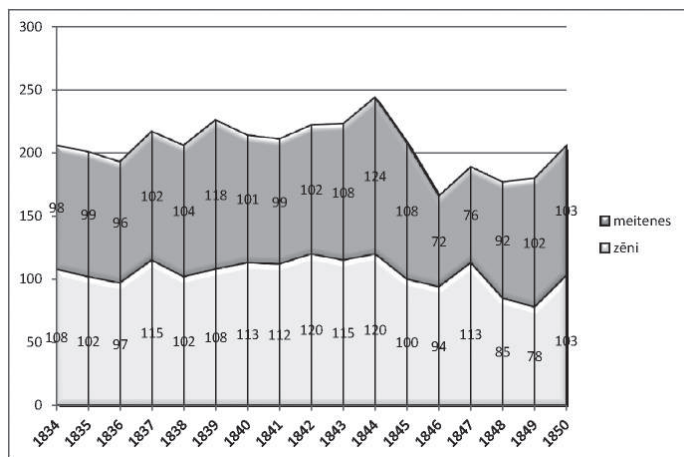
Iedzīvotāju skaits un tā izmaiņas

1834. gadā Ērgemes draudzē dzīvoja 3 749 iedzīvotāji. No tiem 47% bija vīrieši un 53% sievietes. Lielākā no deviņām Ērgemes draudzes muižām bija Ērgemes muiža ar 55 saimniecībām un 800 iedzīvotājiem, bet mazākā – Ērgemes pastorāts ar divām saimniecībām un 45 iedzīvotājiem.

Izpētot dvēseļu revīziju aktus, var konstatēt, ka daļa draudzes iedzīvotāju pārvietojās no vienas muižas uz otru – līdz ar to viņu vārdi sarakstos parādās vairākkārt. Bija arī tādi, kas atnāca no citām latviešu draudzēm un palika

Ērgemes draudzē uz pastāvīgu dzīvi. Tāpat sarakstos figurē arī ienācēji no igauņu draudzēm. To pašu var teikt par ērgemiešiem – arī viņi mēdza doties prom uz citām draudzēm, gan latviešu, gan igauņu. Dvēseļu revīzijas aktu padziļināta izpēte sniegtu daudz interesantas informācijas par ļaužu kustību 19. gadsimtā pēc dzimtbūšanas atcelšanas. Lai arī šie skaitļi nekādos iedzīvotāju skaita aprēķinos nav izmantojami, tie tomēr ļauj izdarīt zināmus secinājumus – iedzīvotāju staigāšana šajā laikā bija diezgan ievērojama.

Mūžīgs iedzīvotāju skaita izmaiņu cēlonis ir bērnu dzimšana (1. att.). Ērgemes draudzē laika posmā no 1834. līdz 1850. gadam ir piedzimuši 3 489 bērni; vīriešu dzimuma jaundzimušo ir 51%, bet sieviešu – 49%. 1846. gadā jaundzimušo skaits ir ievērojami mazāks – tas ir skaidrojams ar asins-sērgas epidēmiju 1845. gadā.

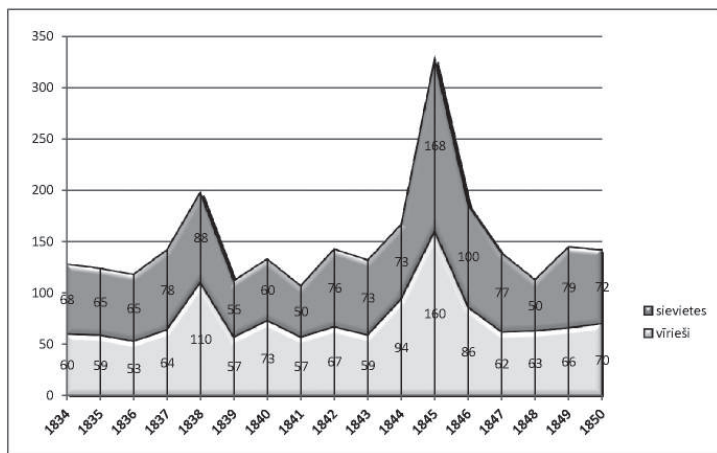

1. att. Jaundzimušo skaits 1834.–1850. gadā [1].

Kristīto un dzimušo sarakstos norādīts arī tas, kuri no jaundzimušajiem ir dzimuši ārļaulībā, kā arī bērni, kas dzimuši nedzīvi. Tikai 1% no jaundzimušajiem ir ārļaulības bērni. Grūti spriest, vai tas liecina par augstu vai zemu tikumības līmeni – to varētu secināt tikai kontekstā ar apkārtējām draudzēm. Tomēr bērni ārļaulībā ir dzimuši gandrīz katru gadu, izņēmums ir 1845. un 1847. gads. Jāpiezīmē, ka Ērgemes pastorātā nav piedzimis neviens ārļaulības bērns.

Lai varētu spriest par to, vai 4% nedzīvi dzimušo bērnu ir daudz vai maz, jāvērtē situācija kopumā ilgu gadu garumā. Ļoti iespējams, ka lielākā daļa no šiem bērniņiem bija dzimuši priekšlaicīgi.

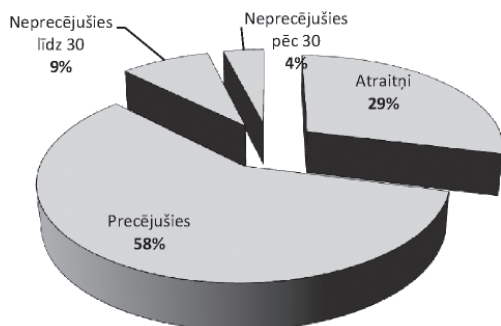
Tāpat mūžīgs iedzīvotāju skaita izmaiņu cēlonis ir cilvēka nāve. Ērgemes draudzē dotajā laika posmā ir nomiruši 2 554 iedzīvotāji, no mirušo kopskaita 51% ir sievietes un 49% – vīrieši (2. att.). Attēlā redzams, ka mirstība ir jūtami palielinājusies 1838. un 1845. gadā. 1838. gadā iedzīvotāji pastiprināti slimoja ar masalām un klepu, bet 1845. gadā bija asinssērgas uzliesmojums.

2. att. Nomirušo skaits 1834.–1850. gadā [1].

Iedzīvotāju ģimenes stāvoklis

No 2 554 mirušajiem 922 bija pieauguši – vecāki par 18 gadiem. Mirušo reģistros tika atzīmēts ne tikai mirušā vecums, bet arī ģimenes stāvoklis. Apkopojot šo informāciju par ilgāku laika periodu, izrādās, ka 87% mirušo pieaugušo ir bijuši precējušies. Tas kopumā norāda, ka Ērgemes draudzē 19. gadsimta vidū lielākais vairums iedzīvotāju ir bijuši ģimenes cilvēki (3. att.).

3. att. Mirušo pieaugušo ģimenes stāvoklis [1].

Raksta autoresprāt, neprecētie iedzīvotāji jādala divās daļās. No kopējā neprecēto skaita ir jāatņem tie, kas nomira, nepaspējuši apprecēties – tādi ir 9%. Par robežšķirtni pieņemts 30 gadu vecums. Neprecētie pēc 30 gadiem ir tikai 4% jeb 36 iedzīvotāji – 24 sievietes un 12 vīrieši.

Nāves iemesli

Darba gaitā ir atpazīti vairāk nekā 150 nāves iemesli. Te gan uzreiz ir jāmin, ka vienam “iemeslam” ir vairāki varianti, piemēram, krūšu saslimšana tiek atzīmēta vismaz trīs veidos – *Brustkrannheit*, *Brustleiden* vai *Brustübel*. Tāpat arī tuberkulozei ir vairāki apzīmējumi – *Auszebrung* (tiešais tulkojums – izvārgums) un *Schwindsucht* (tiešais tulkojums – dilonis). Visi nāves iemesli ir apkopoti 12 grupās (4. att.).

	Kopīgais mirušo skaits	T.sk. bērni	%
Infekcijas slimības un invāziju slimības, drudzis	868	610	35%
Elpceļu slimības	541	390	22%
Jaundzimušo nāve	382	381	15%
Citi nāves iemesli	309	50	12%
Citas iekšējās slimības	161	50	6%
Nervu sistēmas slimības	114	69	4%
Ādas slimības un infekcijas	52	49	2%
Grūtniecības un dzemdību sarežģījumi	31	0	1%
Nelaiimes gadījumi un traumas	35	11	1%
Audzēji	12	2	0%
Sirds - asinsvadu sistēmas slimības	3	0	0%

4. att. Nāves iemeslu grupas un mirušo skaits [1].

Kā redzams 4. attēlā, lielākoties iedzīvotāji miruši no infekciju un invāziju slimībām un drudža (turpmāk infekciju slimības), kā arī no elpceļu slimībām. Nozīmīga grupa ir arī tā saucamie ‘citi nāves iemesli’. 15% no kopējā mirušo skaita ir zīdaiņi, kuriem kā nāves iemesls norādīts nespēks.

Grūtniecības un dzemdību sarežģījumi ir bijuši par nāves iemeslu 1% iedzīvotāju. Te gan lietderīgāk ir veikt aprēķinus, izmantojot mirušo pieaugušo sieviešu skaitu vecumā no 18 līdz 50 gadiem. Tātad pētījumā ietvertajā laika periodā ir mirušas 219 minētā vecuma sievietes, un 14% no tām ir mirušas grūtniecības un dzemdību sarežģījumu rezultātā.

No infekcijas slimībām kopumā miruši 868 cilvēki jeb 34% no visiem mirušajiem iedzīvotājiem. Redzams, ka Ērgemes draudzē 19. gadsimta vidū nāvējošākās infekcijas slimības ir bijušas asinssērga jeb dizentērija, vēdera tīfs un masalas. No šīm trim slimībām miruši vairāk nekā puse jeb 72% no visiem infekcijas slimību dēļ mirušajiem.

1838. gadā Ērgemes novadā uzliesmoja masalu epidēmija, tās laikā nomira 62% no iedzīvotājiem, kas miruši ar šo slimību visā 16 gadu periodā. Interesanti būtu izsekot, pa kādiem ceļiem infekcijas slimības ir virzījušās. Katrā gadījumā jau šobrīd var teikt, ka 1845. gada asinssērgas epidēmija, kuras rezultātā 1845. un 1846. gadā ir negatīvs dabīgais pieaugums, sākusies jūnijā Jaunkārķu muižā un tad pamazām izplatījies uz citām muižām, bet novembrī ir strauji apsīkusi. Savukārt par vēdera tīfu var teikt, ka tā ir bijusi vairāk ziemas un pavasara mēnešu slimība, jo, lai arī ar vēdera tīfu caurmērā miruši katru gadu 15 iedzīvotāji, reģistri rāda, ka no jūnija līdz novembrim ar vēdera tīfu mirušo skaits ir krietni zemāks nekā pārējos mēnešos.

Ērgemes draudzē bērnu potēšana pret bakām sākās ap 1845. gadu. Pie mirušajiem bērniem, sākot no 1846. gada, neatkarīgi no nāves iemesla ir atzīme par to, vai viņš ir vai nav ticis potēts. Tad nu redzams, ka iespējamais pamudinājums uzsākt potēšanu ir bijis baku uzliesmojums 1844. gadā, kad nomira 65% no visiem ar bakām mirušajiem bērniem. Pēc 1845. gada no bakām nomiris ir tikai viens 3 gadus vecs bērns, kurš ir bijis potēts.

No elpceļu slimībām kopumā miruši 542 iedzīvotāji jeb 21% no mirušo kopskaita. Klepus ir galvenais nāves iemesls šajā slimību grupā, turklāt tā ir izteikti 'bērnu' slimība – 98% no tiem, kas miruši no klepus, ir bērni. No pārējām slimībām ir izdalāma tūska, no kuras miruši ir 86 iedzīvotāji, – tā gan ir pieaugušo slimība. Pēc ierakstiem mirušo reģistros varētu pat secināt, ka pirms vairāk nekā 150 gadiem sirds un asinsvadu slimības gandrīz nav pastāvējušas, jo 16 gadu laikā no tām miruši tikai 3 iedzīvotāji. Arī audzēji, tajā skaitā vēzis, nav bijusi problēma 19. gadsimta vidus iedzīvotājiem. Te gan jāpiebilst, ka 226 iedzīvotājiem kā nāves iemesls ir minēts vecums vai vecuma nespēks un viņu patiesos nāves iemeslus nav iespējams uzzināt. Vecums vai vecuma nespēks kā nāves iemesls uzrādīts 25% mirušajiem pieaugušajiem cilvēkiem pārsvarā no 60 līdz 85 gadu vecumam. Jaunākā persona, kurai kā nāves iemesls ir minēts vecuma nespēks, ir 41 gadu veca. Sākot no 70 gadu vecuma, lielākajai daļai mirušo kā nāves iemesls tiek norādīts vecums vai vecuma nespēks.

Jāatzīmē, ka kašķis un citas ādas slimības, kas mūsdienās nav nāvējošas un pat salīdzinoši viegli ārstējamas, ir pamanāms nāves iemesls tieši bērnu vidū.

Pa šiem 16 gadiem ir notikušas vismaz divas slepkavības un divas pašnāvības.

Jaundzimušo nāve jeb nespēks

829 jaundzimušie jeb 32% no kopējā mirušo skaita ir bērni, kas nav sasnieguši pusgada vecumu. Minēti dažādi nāves iemesli, taču apmēram pusei jeb 382 jaundzimušajiem ieraksts reģistrā vēsti ‘nespēks’ vai ‘piedzima nedzīvs’. No šī cēloņa mirušie bērniņi sastāda 10% no kopējā jaundzimušo skaita Ērgemes draudzē. Šis skaitlis svārstās – no 7% Omuļu muižā līdz 14% Ērgemes pastorātā. Diez vai pēdējos 16 gados tā ir būtiska atšķirība. Līdz ar to nākas secināt, ka faktori, kas noteica jaundzimušo augsto mirstību, visā draudzē ir līdzīgi. Iespējams, ka esošās atšķirības noteica jaundzimušo iedzimtība.

Vidējais vecums

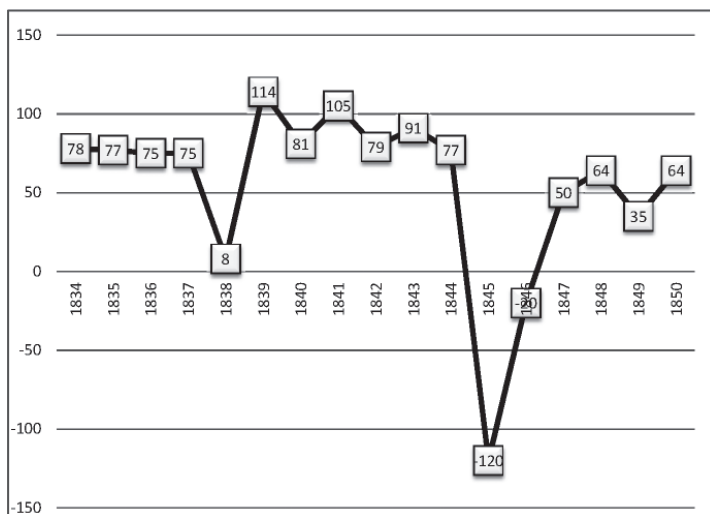
No 2 554 mirušajiem 1 632 cilvēki jeb 64% bija bērni vecumā līdz 18 gadiem, bet 922 bija pieaugušie vecumā pēc 18 gadiem. Par pamatu šādam dalījumam ir izmantotas metrikas grāmatās iegūtās ziņas. 17 gadi ir robeža. Līdz šim vecumam tiek norādīts, ka mirušai ir bērns. Pēc tam norādīts, vai ir precējies vai neprecējies. Septiņpadsmit gadus vecie mirušie tiek iedalīti gan vienā, gan otrā kategorijā. Visticamāk, tas atkarīgs no tā, vai jauniets ir bijis iesvētīts.

Vecākajiem draudzes iedzīvotājiem norādītais vecums ir 85 gadi: tas, protams, ir ļoti stridīgs skaitlis, bet bez papildu analīzes nav iemeslu to apšaubīt.

Vidējais mūža ilgums ir šokējoši īss – tie ir 20 gadi: sievietēm 22, bet vīriešiem 18. Tomēr, ņemot vērā bērnu, īpaši zīdaiņu, augsto mirstību, būtu korekti rēķināt vidējo vecumu, izmantojot datus par pieaugušajiem jeb tiem, kas vecāki par 18. Šādi interpretējot datus, vidējais mūža ilgums Ērgemes draudzē ir 52 gadi kā sievietēm, tā vīriešiem.

Iedzīvotāju skaits 1850. gadā

Saskaņā ar metrikas grāmatām dabīgais pieaugums ir +933 iedzīvotāji. Procentos rēķinot, tas ir 20% (5. att.). Pēc dvēseļu revīzijas aktiem redzams, ka iedzīvotāju skaita pieaugums ir +724 iedzīvotāji jeb 16%. Te jāatceras, ka iedzīvotāju skaita izmaiņas nosaka arī citi faktori, jo īpaši iedzīvotāju pārvietošanās. Turklāt Ērgemes draudzes metrikas grāmatās tika reģistrēti iedzīvotāji arī no blakus draudzēm piederošām muižām, piemēram, Burgu muižas. Jebkurā gadījumā 19. gadsimta vidū iedzīvotāju skaita pieaugums ir pozitīvs, par spīti zīdaiņu augstajai mirstībai un infekcijas slimību epidēmijām, kas vairāku gadu robežās jūtami ietekmēja dabīgo pieaugumu.

5. att. Dabīgais pieaugums pēc metrikas grāmatām [1].

Nobeigumā apkopoti nāves iemeslu ieraksti metriku grāmatās, kas rakstīti latviešu valodā. Tādu pa šiem 16 gadiem ir 12, un tie galvenokārt attiecas uz 1834. un 1835. gadu: *ar vēderu; kauli auga un tecēja, 3 nedēļas bez valodas; nevar zināt; grūta miršana; ātri ar vēderu; nika vienādi, kamēr bija jāmirst; pakrūte bija piedzīta; nevar ne kā zināt; nevar saprast, nīka pusgadu, kamēr mira; ar sirdi un galvu un iekšām brēca; ar galvu gulēja, gan izārstējās, ne palīdzēja; sirdssāpes.*

Avoti

1. Latvijas Nacionālā arhīva (LNA) Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 235. f. (Vidzemes un Latgales Evaņģēliski luteriskās baznīcas draudžu metrikas grāmatas), 4. apr., 810.–826. l. (Ērgemes evaņģēliski luteriskās baznīcas metrikas grāmatas).
2. LNA Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 199. f. (Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti), 1. apr., 97. l. (Ērgemes muiža); 98. l. (Ērgemes pastorāts); 99. l. (Jaunā muiža un Pedeles muiža); 153. l. (Omuļu muiža); 180. l. (Jaunkārķu muiža); 181. l. (Veckārķu muiža); 203. l. (Brentu muiža); 482. l. (Turnas muiža); 505. (Vīgantū muiža).

Summary

Demographic Situation in Ērgeme Parish, 1834–1850

This study is based on the analyses of data provided by the church books of Evangelic Lutheran Ērgeme parish and “soul revision” lists of 1834–1850. Information was found in the Latvian State Historical Archives; data can also be found on the web *www.lvva-raduraksti.lv*.

Ērgeme parish consisted of nine manor houses. In 1834, the population of Ērgeme parish was 3749 inhabitants. In 1850, the population reached 4473 inhabitants.

During this period, 3489 children were born, 4% were born dead. During the same period, there were 2554 deaths, 64% of them – children up to 17 years of age. In these 16 years, natural increase of the population was approximately 20%. There have been more than 150 causes of death in the mentioned period, and this study covers the most common of them – outbreaks of infectious diseases, respiratory diseases, neonatal, etc. This study on the demographic situation in Ērgeme parish in 1834–1850 is in the beginning phase; thus, close attention has been paid to the analysis of numerical data. The collected data have not been interpreted yet.

Валерий Никулин

Плитный промысел крестьян Северо-Запада России (вторая половина XIX – начало XX века)

Ключевые слова: Северо-Запад России, Псков, Петербург, крестьянские промыслы, артель, крестьянский бюджет

Key words: Northwest Russia, Pskov, St. Petersburg, peasant trades, artel, peasant budget

Становление и развитие крестьянских промыслов в северо-западных губерниях России в значительной степени определялись природно-климатическими условиями. Холмистый рельеф при обилии вод и болот, глинистая, каменистая, песчаная и супесчаная почва, короткий вегетационный период сказывались неблагоприятно на занятии населения земледелием. В этих условиях крестьяне издавна вынуждены были обращаться к неземледельческим промыслам. В тех местах, где имелись выходы известняка на поверхность, ломка плиты для получения различных строительных материалов была одним из распространенных неземледельческих занятий сельского населения. В дореформенный период плитные и известковые ломки находились по берегам рек Волхов и Сясь в Новолоджском уезде. Ломали плиту и выжигали из нее в значительном количестве известь по берегам реки Пудость в Софийском уезде. Крупные плитные и известковые ломки существовали в Шлиссельбургском уезде по берегам реки Тосна. В окрестностях Изборска Псковского уезда добывали известняк и алебастр [1, 209].

В пореформенный период ломкой плиты занимались крестьяне Гатчинской, Ижорской, Кошелевской, Покровской и Староскворецкой волостей Царскосельского уезда Петербургской губернии. На ломках ежегодно было занято свыше 230 крестьян, зарабатывавших в среднем за сезон по 95 рублей на одного работника [6, 274]. Как правило, плитные ломки находились в собственности сельского общества, поэтому каждый член крестьянского мира добывал плиты столько, сколько мог. В Ижорской же волости ломщик платил обществу по 1 рублю за кубическую сажень выломанной плиты. Работа на плитных ломках начиналась весной, на время сенокоса она останавливалась, а затем продолжалась до поздней осени. Наемные рабочие получали по 50 копеек в день, если питались за

счет хозяина, и 60–70 копеек на своих харчах. Каждый ломщик за сезон добывал в среднем около 50 кубических саженой плиты. Одна кубическая сажень плиты стоила от 6 (Кошелевская волость) до 15 (Ижорская волость) рублей.

В Лужском уезде Петербургской губернии ломкой известковой плиты и изготовлением извести промышляли крестьяне деревень Дубровка и Холохня Городенской волости, Заполье — Передольской волости, Заречье и Чайково — Югостицкой волости. На каждый крестьянский двор, члены которого занимались промыслом, приходилось в среднем до 185 руб. дохода за сезон [5, 216].

В Псковской губернии ломкой плиты занимались крестьяне волостей, расположенных по берегам реки Великой. В большом количестве плита различного качества добывалась крестьянами Славковской и Изборской волостей. Жители деревни Славковичи добывали на своей земле известковый туф — ценный строительный материал, применявшийся при отделке зданий. Изборская волость была богата алебастровыми ломками [2, 16–17]. Крестьяне деревень Дубник, Каменка, Кряково и Лопатово в свободное от земледельческих занятий время добывали алебастр на наделных землях, негодных для занятия сельским хозяйством. Сельская община предоставляла право пользования ломками всем членам общества — кто сколько сможет. Основным препятствием для успешной разработки месторождения алебастра была вода, нередко заполнявшая ямы, вырытые крестьянами, чтобы добраться до плиты [3, 1]. Приходилось либо забрасывать яму, либо откачивать воду с помощью самодельных ручных насосов. Из-за воды крестьяне редко добирались до нижних слоев алебастра. Другим серьезным препятствием для крестьян служили валуны, в большом количестве находившиеся в поверхностном слое земли. Их наличие затрудняло копку ямы для получения доступа к алебастру.

Вскрышные работы и ломка алебастра требовали значительных усилий, поэтому кряковские крестьяне создавали артели, в которых участвовали почти все домохозяева деревни. Крестьяне деревни Дубник предпочитали нанимать рабочих из соседних деревень, которые стремились получить работу на дубниковских ломках, где алебастр залегал неглубоко. Следовательно, здесь работа была легче, а заработать можно было больше.

Работы на алебастровых ломках производились в разное время года, но наибольшее число работающих было с начала мая по конец июня. Зимой работы нередко совсем прекращались, а осенью крестьяне отвлекались на обработку льна, поскольку в Изборской волости выращива-

ние и продажа льна служили одним из важнейших источников обеспечения крестьянского хозяйства деньгами.

Заготовленный алебастр крестьяне возили в Псков, Остров, в деревню Листовку, находившуюся на берегу Псковского озера, развозили по деревням Новгородской, Петербургской и Псковской губерний. Из-за дороговизны дров крестьяне не обжигали алебастр на месте. Из Пскова ежегодно около 10 тысяч пудов алебастра отправляли по железной дороге в Петербург. Из Листовки примерно 10 тысяч пудов алебастра доставляли в Лифляндскую губернию и в Нарву на судах по Псковскому и Чудскому озерам. В среднем ежегодно дубниковские и кряковские ломки давали от 50 до 55 тысяч пудов алебастра. В среднем рабочий на ломках за сезон зарабатывал около 80 рублей [3, 6]. Особенностью алебастрового промысла было то, что наряду с ломом, киркой и ручными насосами крестьяне использовали порох для взрывных работ.

В отдельных случаях ломки сдавались обществом в аренду. Так, в 1883 году крестьяне деревни Дубник сдали свои ломки одному из промышленников на 6 лет. По условиям договора за разработку месторождения камня промышленник ежегодно платил сельскому обществу 440 рублей арендной платы и мог добывать до 80 тысяч пудов алебастра в год [7, 40].

Вблизи села Понизовье плиту добывали из воды. Каменный пласт рабочие насажали, используя ломы, со всех сторон, затем в углах прямоугольника просверливали отверстия, куда с помощью молота забивали железные клинья. Используя деревянные колья, отделившийся от материка пласт вытаскивали на берег. После этого края плиты и ее поверхность выравнивались с помощью острого молотка (клевец). Понизовские каменотесы работали артелью. Из своей среды они выбирали старшего, обязанностью которого была организация работы и заключение договоров с покупателями в Изборске, Острове и Пскове [7, 41]. Трудились артельщики в летнюю пору в свободное от полевых работ время.

Основным районом плитного промысла была Путиловская волость Шлиссельбургского уезда Петербургской губернии, где практически все селения поставляли рабочих на плитные ломки. В эту же зону входили деревни Вороново, Хандрово, Гайтолово и Гонтовая Липка Поречской волости. Ломкой путиловской плиты ежегодно занималось свыше 1 300 рабочих. Кроме того, часть крестьян уходила работать на плитные ломки, расположенные по реке Волхов. Путиловский известняк был прочным и поэтому использовался для фундамента, цоколя и в качестве бутового

камня. Добыча и обработка плиты требовали значительных физических усилий. В качестве орудий труда крестьяне использовали кирки, ломы, железные клинья и стойки, «кулаки» (молоты весом в 32 кг), клевцы и шлифовальные камни.

Вскрышные работы и ломка плиты осуществлялись исключительно крестьянами села Путилово и деревень Горной Шальдихи, Валовщины и Петровщины. В этих работах наряду с мужчинами принимали участие женщины, грузившие на тачки землю, и подростки, трудившиеся погонщиками при вывозке плиты из «очистей». На месте производилась первоначальная грубая обработка плит, которые затем крестьяне по зимнему пути вывозили на берег Новолодожского канала. Этим занимались преимущественно жители других деревень. Водным путем плиты доставляли в Новую Ладугу, Шлиссельбург и Петербург. Здесь крестьянами-отходниками производилась чистовая отделка камня.

Заготовка плиты для крестьянского населения путиловского промыслового района была единственным источником средств существования. Имея ничтожные наделы, они практически земледелием не занимались. Все их расходы, начиная с покупки хлеба и кончая уплатой податей, обеспечивали заработки от заготовки и обработки плиты.

Заработки были таковы: женщины получали за лето около 50 рублей, подростки-погонщики — 40–50 рублей, рабочие, занятые ломкой плиты, так называемые «полетчики», зарабатывали за лето от 100 до 250 рублей. Крестьяне, занимавшиеся зимой обтесыванием плиты, получали от 50 до 125 рублей. Заработок крестьян, перевозивших плиту на санях в зимнюю пору, колебался от 100 до 150 рублей. Крестьяне, промышленывшие в столице обработкой плиты, за лето зарабатывали до 150 рублей, а крестьянки, полировавшие каменные изделия — до 50 рублей. Средняя крестьянская семья, занимавшаяся плитным промыслом, зарабатывала около 300 рублей в год [4, 196]. Но на практике заработки крестьян были значительно меньше, что определялось условиями расчета с наемными рабочими.

Рабочий сезон в путиловском промысловом районе открывался в конце апреля торгами на плитные ломки, в которых участвовали только немногие местные крестьяне-общинники, называвшиеся «ломщиками». Купив участок на общинной земле и внеся деньги в волостное правление, ломщики нанимали рабочих из местных крестьян для ломки плиты. Ломщики являлись фактически бесплатными приказчиками истинных

хозяев промысла — капиталистов-плитопромышленников, насчитывавших около 30 человек. Из них 20 были из местных крестьян, а остальные — пришлые. Общий оборотный капитал предпринимателей составлял не менее 600 тысяч рублей (от 700 рублей до 200 тысяч рублей) [4, 197].

В распоряжении каждого плитопромышленника было по несколько ломщиков, которые участвовали в торгах и приобретали для хозяина участки под плитные ломки, нанимали рабочих, организовывали добычу плиты и отвечали перед хозяином за результаты работы. Ломщики находились в полной зависимости от плитопромышленников. Для того чтобы выгоднее нанять рабочих, предприниматели за несколько недель до начала сезона в ломках прекращали все работы по обработке плиты, организуя, таким образом, искусственный голод рабочих. После такой «процедуры» с рабочими можно было «делать все, что угодно» [4, 199].

Расчеты с рабочими-полетчиками производил сам предприниматель. Как правило, нанявшиеся к плитопромышленнику рабочие не получали за свой труд плату деньгами. Хозяин вносил за рабочих подати и отпускал необходимые им товары из своей лавки. Поскольку рабочие не получали деньги на руки, они вынуждены были приобретать товары в хозяйской лавке, несмотря на то, что продукты и промышленные товары отличались низким качеством и высокими ценами. Отпуск товаров сопровождался обвешиванием и обмерами. Кроме того, заработок рабочих резко уменьшался при помощи развитой системы штрафов. За опоздание на 1 час рабочего наказывали штрафом в 1 рубль, за прогульный день штраф составлял 2 рубля 50 копеек. Неудивительно, что при подобных порядках при расчете рабочих нередко оказывался в должниках у плитопромышленника. Любая попытка рабочего сменить место работы заканчивалась неудачей, поскольку у промышленников была договоренность не принимать к себе на работу крестьянина, оставившего своего «благодетеля». Недаром земцами было зафиксировано «вечно задолженное состояние» крестьян, занятых на путиловских плитных ломках [4, 201].

Источники и литература

1. *История крестьянства северо-запада России. Период феодализма.* СПб.: Наука, 1994. 331с.
2. *К вопросу о недоимках в связи с экономическим положением населения (Опыт разработки статистических материалов по Изборской волости Псковского уезда).* Псков, 1901. 31 с.

3. Кохомский С. «Алебастровый промысел в Изборской волости.» В кн.: *Памятная книжка Псковской губернии на 1879—1880 год*. Псков, 1879. С. 1—7.
4. *Материалы по статистике народного хозяйства в Санкт-Петербургской губернии. Крестьянское хозяйство в Шлиссельбургском уезде*. Вып. 2. СПб., 1882. 386 с.
5. *Материалы по статистике народного хозяйства в Санкт-Петербургской губернии. Крестьянское хозяйство в Лужском уезде*. Ч. 2. Вып. 6. СПб., 1891. 316 с.
6. *Материалы по статистике народного хозяйства в Санкт-Петербургской губернии. Крестьянское хозяйство в Царскосельском уезде*. Вып. 7. СПб., 1892. 176 с.
7. *Промыслы сельского населения Псковского уезда*. Псков, 1888. 82 с.

Kopsavilkums

Krievijas ziemeļrietumu zemnieku akmens plākšņu rūpals (19. gs. otrā puse – 20. gs. sākums)

Rakstā izklāstīta viena no svarīgāko rūpala attīstības vēsture, ar kuru nodarbojās Krievijas ziemeļrietumu zemnieki pēc dzimtbūšanas atcelšanas. Iezīmēts ar akmens plākšņu ieguvu un apstrādi saistītā rūpala izplatības areāls. Izskatīti smilšakmens, tufa un alabastra ieguves apstākļi, aprakstīti darbarīki, kurus zemnieki lietoja akmens atradņu vietās, raksturots iegūto akmens plākšņu transportēšanas ceļš uz Pēterburgu, Pleskavu un citām reģiona pilsētām. Noteikta no akmens plākšņu laušanas rūpala gūto ienākumu vieta zemnieku ģimeņu budžeta struktūrā. Atzīmēta rūpala ietekme uz zemnieku mantiskās diferenciācijas procesu, skaita ziņā neliela rūpnieku slāņa, kuri centās organizēt ražošanu uz kapitālistisko principu pamata, izdalīšanās no viņu vidus, un zemes īpašnieku vairākuma pārvēršanās par algotiem strādniekiem ar nelielu piešķirtās zemes gabaliņu.

Kā avots izmantoti zemstu materiāli.

Summary

Stone Mining and Peasants in Northwest Russia

(The Second Half of the 19th and the Beginning of the 20th Century)

This paper focuses on the development of one of the most important trades intensively practiced by the peasants in the Northwest of the Russian Empire during the post-reform decades. The regions of peasants' trade related to storage and stonework expansion have been specified. The paper examines the conditions of sandstone, chalk, and alabaster exploitation by the peasants; it also describes the work equipment used for exploitation of stone deposits, defines the routes of transportation of stone slabs to St. Petersburg, Pskov and other cities of the region. The work defines the share of income received from mining in the budget of peasant families. It states that the trade affected wealth disparity among peasants and led to the separation of a small group of manufacturers who aimed to organize manufacturing based on capitalistic principals. The majority of the farmers transformed into the hired farm workers who possessed allotments. Local administrative files were intensively used as a historical source for this paper.

Reinis Norkārklis

Laju reliģiskās apvienības Livonijas-Kurzemes diecēzē (1685–1772)

Atslēgas vārdi: Romas katolicisms, brālības, jezuīti, dievbijība

Key words: Roman Catholicism, confraternity, jesuits, piety

Baznīcas dibinātas un vadītas laju apvienības bija rekatolizācijas un kontr-reformācijas laikmeta katolicismu spilgti raksturojoša parādība. Visbiežāk tās tika sauktas par brālībām (lat. *confraternitas*), bet jezuītu vadīto apvienību gadījumā – par kongregācijām vai sodalicijām. To galvenais mērķis bija Trīsvienības personu, Dievmātes vai atsevišķu svēto kulta veicināšana un individuālas dievbijības izkopšana, bet dažkārt arī karitatīvais jeb žēlsirdības darbs. Šī raksta mērķis ir izsekot laju reliģisko apvienību darbībai, aplūkot tās izpaušmes un mērogu 1685. gadā dibinātajā Romas katoliskās Baznīcas Livonijas-Kurzemes diecēzē, kas līdz 1772. gadam aptvēra Poļu Livoniju jeb Latgali un Kurzemes hercogisti kopā ar Piltenes novadu, bet pēc pirmās Polijas-Lietuvas valsts dalīšanas tika reducēta līdz hercogistes teritorijai. Izsmēloša šādu apvienību aktivitāšu ainu rekonstrukcija Livonijas-Kurzemes diecēzē pagaidām nav iespējama nepietiekamās dokumentālās bāzes dēļ. Ja par vienas apvienības, proti, Ilūkstes jezuītu skolas audzēkņu jeb studējošo kongregācijas darbību Jēzus Sadraudzības Dienvidpolijas provinces arhīvā Krakovā ir saglabājušies divi ārkārtīgi informatīvi avoti (diārijs jeb dienasgrāmata un ieņēmumu – izdevumu grāmata) [2; 3], tad par citām visbiežāk liecina visai skopi ieraksti baznīcu vizitāciju protokolos vai draudžu metrisku grāmatās. Dažu apvienību pastāvēšanu varam izsecināt no netiešām liecībām, piemēram, no kāda lūgšanu rokraksta [7].

Reliģisku apvienību iezīmes piemita jau viduslaiku Livonijas pilsētās sastopamajām amatu brālībām. Tomēr šeit aplūkojamās 17.–18. gadsimta apvienības pārstāv atšķirīgu un Tridentas koncila (1545–1563) ievadīto katoļu baznīcas iekšējo atjaunotni reprezentējošu ticīgo laju organizācijas tipu, ko raksturo izteikta reliģiski audzinoša ievirze un cieša uzraudzība no garīdzniecības puses. Apgabalos ar sarežģītu konfesionālo situāciju šīs apvienības, aktīvi iesaistoties Euharistijas (grieķu: *Eucharistḗa* – ‘pateicība’ jeb Vissvētākais sakraments), Dievmātes un svēto kulta izpaušmēs un regulāri lūdzoties par šķīstītavā esošajām dvēselēm, kalpoja kā līdzeklis ticīgo katoliskās identi-

tātes veidošanai un uzturēšanai [21, 119–122; 26, 121–122]. Parasti šādas apvienības centrējās ap kādu noteiktu dievbijības formu (piemēram, Rožukroņa brālības) vai svēto, tām bija individuāli altāri baznīcās un katrai savs vadītājs jeb t.s. veicinātājs (lat. *promotor*) – laicīgā vai regulārā klēra pārstāvis, kura uzdevums bija gādāt par to, lai apvienība darbotos atbilstoši savai regulai, un svinēt mises par tās dzīvajiem un mirušajiem locekļiem [23, 60–61].

Pirmās ticīgo apvienības latviešu zemēs pēc protestantiskās reformācijas organizēja jezuīti. 1616. gadā Cēsīs viņi atjaunoja šeit agrāk pastāvējušo Sv. Annas kongregāciju un dibināja Jaunavas Marijas kongregāciju. Nākamajā gadā šādas apvienības ir dibinātas Valmierā, Burtniekos, Piebalgā un Daugavpilī [6, 289–290]. Minēto kongregāciju darbība nebija ilga – to pārtrauca Vidzemes nonākšana luterāniskās Zviedrijas varā. Arī Daugavpils kongregācija acimredzot iznīka 17. gadsimta pirmās puses Polijas-Lietuvas un Zviedrijas militārā konflikta apstākļos, jo nav saglabājušās ziņas par tās turpmāko pastāvēšanu. Vecākā laju reliģiskā apvienība Livonijas-Kurzemes diecēzē ir ap 1640. gadu dibinātā Daugavpils jezuītu skolas audzēkņu kongregācija [22, 139], kas savu darbību turpināja 17. gadsimta otrajā pusē un visa 18. gadsimta garumā. Laika gaitā Daugavpilī jezuīti dibināja vēl divas kongregācijas – jau 1688. gadā te ir minēta Dievmātes apmeklēšanas pilsoņu kongregācija [5, 274], bet kopš 1713. gada avotos minēts muižnieku kongregācijas vadītājs [6, 426]. Līdzās Daugavpilij par ievērojamu jezuītu aktivitāšu centru 17. gadsimta pēdējā desmitgadē kļuva Ilūkste, kur 1690. gadā ar Jēzus sadraudzības ģenerāļa Tirso Gonzalesa de Santalas (*Thyrus Gonzlez de Santalla*, 1624–1705) rīkojumu tika dibinātas divas kongregācijas, no kurām viena – Dievmātes bezvainīgās ieņemšanas kongregācija – pulcēja pilsētniekus, bet otra, veltīta Dievmātes pasludināšanas godam, bija domāta jezuītu skolas audzēkņiem [9, 32; 12]. To darbību uz brīdi pārtrauca jezuītu ordeņa kasācija 1773. gadā, taču 1777. gadā ar pāvesta Pija VI (*Pius VI*, pasaulīgais vārds *Giovanni Angelo Braschi*, 1717–1799) piekrišanu un Livonijas bīskapa Stefana Gedroica (*Stefan Jan Giedroyć*, 1730–1803) līdzdalību tā tika atjaunota [8, 33]. Mariāniskās jeb Dievmātei veltītās apvienības nebija vienīgās, kas jezuītu uzraudzībā darbojās Livonijas-Kurzemes diecēzē. Turpat Ilūkstē 1727. gadā jezuītu rezidences superiors Kazimirs Matelakovskis (*Kazimierz Matelakowski*) iedibināja Labās nāves kongregāciju, kurā, kā uz to norāda nosaukums, uzsvars tika likts uz apceri par pienācīgu sagatavošanos pēdējiem dzīves mirkļiem, kā arī īpaši godināti “labās nāves” aizbildņi sv. Jāzeps un sv. Barbara. Tā pastāvēja tikai divus gadu desmitus un pēc Ilūkstes baznīcas nodegšanas 1748. gadā vairs netika atjaunota [24, 49].

1694. gadā Livonijas-Kurzemes diecēzes Latgales daļā uz pastāvīgu kalpošanu apmetās dominikāņu ordeņa misionāri. Viņu vārds tradicionāli saistās ar Rožukroņa brālībām, kuru iedibināšana bija viņu vēsturiska prerogātīva un kas 17.–18. gadsimtā gan Eiropā kopumā, gan atsevišķi Polijas-Lietuvas valstī bija populārākā no laju reliģiskajām apvienībām [25, 239]. Ap 1700. gadu ar Livonijas bīskapa Nikolaja Poplavska (*Mikołaj Popławski*, 1636–1711) finansiālu atbalstu Rožukroņa brālība tika dibināta Daugavpils sv. Jāzepa katedrālē, kur to turpmāk aprūpē viens no dominikāņiem [15, 600; 16, 60r.]. Ir pamats domāt, ka Daugavpils nebija vienīgā vieta, kur aplūkotajā laika posmā darbojās Rožukroņa brālība, piemēram, 1756. gada Lietuvas dominikāņu provinces tēvu un brāļu katalogs uzrāda Rožukroņa veicinātāju ne tikai Daugavpilī, bet arī Pasienes klosterī [1, 1406, 1408], kas norāda uz attiecīgas brālības pastāvēšanu tajā. Vēl viena liecība par Rožukroņa plašāku brālību izplatību diecēzē ir ar 1769. gadu datētais latgaliešu Rožukroņa lūgšanu, dziesmu un katehisma rokraksts, kas tika lietots Andrupenes oratorijā jeb kapelā. Tā pirmajā lappusē lasām, ka šis Rožukronis tiek upurēts cita starpā arī par “*wissim Brolim un Mosom Razanca Swata*” [7], kas vismaz hipotētiski ļauj pieņemt, ka Rožukroņa brālības varēja būt pastāvējušas vairākās dominikāņu aprūpētajās draudzēs, taču to skaita noteikšanai nepieciešami papildu pētījumi. Savrupus ir jāmin Rožukroņa brālība, kas saskaņā ar 1800. gada vizitācijas protokola sniegtajām ziņām 1770. gadā tika iedibināta Jelgavas sv. Jura baznīcā [9, 215]. Šis dievnams nebija dominikāņu aprūpē, un, izņemot dibināšanas faktu, par minētās brālības darbību nekas vairāk nav zināms.

Bez nosauktajām varam minēt vēl tikai divas Livonijas-Kurzemes diecēzes laju apvienības, kuru esamība šobrīd ir apzināta. Viena ir Karmela kalna Dievmātes brālība Ludzas draudzē, ko savas kalpošanas laikā šeit dibināja prāvests un Livonijas kapitula loceklis Nikolajs Kazimirs Paškevičs (*Mikołaj Kazimierz Paszkiewicz*, Ludzā no 1699. līdz 1729./30. gadam) [18, 5v]. Otra – Sv. Trīsvienības brālība, kas darbojusies Krāslavā un kuras dibināšanas atļauju 1758. gada 29. decembrī parakstīja pāvests Klements XIII (*Clemens XIII*, pasaulīgajā vārdā *Carlo della Torre di Rezzonico*, 1693–1769) [10, 1]. Brālības aprūpētāji bija Krāslavā kalpojošie Misiņu kongregācijas priesteri, kas pazīstami arī kā lācaristi. Brālība Ludzā savukārt ir vienīgā, par kuru ir skaidri zināms, ka tā bija diecezālā jeb laicīgā klēra pārstāvju dibināta un vadīta (1. piez.).

1772. gadā, kad Livonijas-Kurzemes diecēze atradās savas pastāvēšanas zenītā un aptvēra apmēram 39 draudzes un ordeņu baznīcas, un 43 draudžu

filiāles un kapelas, tajā darbojās aptuveni 11 laju reliģiskās apvienības. Salīdzinājumam kaumiņos esošajā Žemaitijas diecēzē uz 100 draudzēm 1783. gadā bija 80 brālības [25, 237]. Proporcioniāli nelielajam brālību skaitam Poļu Livonijā un Kurzemes hercogistē varētu piedāvāt vismaz divus skaidrojumus. Pirmkārt, nomaļā un nabadzīgā diecēze pilnvērtīgas baznīcas administratīvi teritoriālas vienības aprises ieguva un tās draudžu tikla attīstība aizsākas tikai 17. gs. nogalē, t.i., laikā, kad Polijas-Lietuvas valstī politisko krīžu, dzīves līmeņa krituma un ar to saistītās labvēļu atsaucības mazināšanās dēļ laju reliģisko apvienību aktivitāte gāja mazumā [25, 246]. Otrkārt, jāņem vērā, ka diecēzes Kurzemes daļā dominējošā konfesija bija luterānisms un katoļi šeit bija tikai juridiski aizsargāta minoritāte. Iespējams skaidrojums studējošo kongregāciju neesamībai jezuītu skolās Jelgavā un Skaistkalnē varētu būt ordeņa pārstāvju vēlme nesarežģīt situāciju un izvairīties no liekiem saspīlējumiem mācību iestādēs, kurās daudzi audzēkņi bija luterticīgi. Par vairāku hercogistes katoļu draudžu patroniem muižu īpašnieku maiņas rezultātā kļuva luterāņi, kas ne mazākā mērā nebija ieinteresēti atbalstīt katolisko dievbijību veicinošas ticīgo apvienības. Nav zināms iemesls, kādēļ bez atsaucības palika 1743. gada Alsungas draudzes vizitācijā izteiktais Livonijas bīskapa Juzefa Puzinas (*Józef Dominik Puzyna*, 1690–1752) ierosinājums dibināt šeit kādu brālību, piemēram, Rožukroņa vai Sv. Trīsvienības [8, 18r]. Iespējams, ka to neatbalstīja tā laika Alsungas draudzes patrons – luterticīgais Kurzemes hercogs. Jāpatur prātā, ka jaunas brālības iedibināšana paredzēja zināmus izdevumus, piemēram, papildu liturģiskā inventāra iegādei vai altāra iekārtošanai un ka draudzes rīcībā varēja arī nebūt tam nepieciešamo līdzekļu.

Kāds bija Livonijas-Kurzemes diecēzes reliģisko brālību un kongregāciju sociālais statuss, sastāvs un locekļu skaits? Šo apvienību vairākuma manāmi urbānais raksturs liek domāt, ka to galvenā auditorija bija pilsētu, miestu un to tuvējās apkaimes iedzīvotāji. Jezuītu vadīto kongregāciju nosaukumos bieži vien manifestētā specializācija jau skaidri norāda, kas bija to auditorija. Daugavpils muižnieku kongregācijā stājās augstākās kārtas piederīgie, kamēr Daugavpils un Ilūkstes studējošo kongregācijas pulcēja attiecīgajās mācību iestādēs zinības apgūstošos jaunekļus, kas varēja būt gan muižnieku, gan pilsētnieku, gan izņēmuma gadījumā zemnieku dēli. Ilūkstes kongregācijas gadījumā saglabājusies ieņēmumu un izdevumu grāmata atklāj ciešu šīs apvienības saikni ar novada katolisko eliti – tās laicīgo aizbildņu amata pildītāju vidū atrodam arī tādu ievērojamu dzimtu pārstāvjus kā Ziberģi, Riki, Felkerzāmi, Moli u.c. [24, 46–47]. Par Ilūkstes pilsētnieku kongregāciju ir ziņas, ka

tajā, nešķirojot pēc dzimuma [9, 32], uzņemti miesta turīgākie iedzīvotāji un sīkmuiznieki [24, 48]. Atšķirībā no jezuītu kongregācijām, kurās pamanāms dažādu sociālo kārtu nošķīrums, Krāslavas Sv. Trīsvienības brālības reģistrā ir lasāmi gan aristokrātu, gan latviešu zemnieku vārdi [10]. Turklāt latviešu valoda nepārprotami bija klātesoša brālības iekšējās norisēs, uz ko norāda brālības iestāšanās solījuma latviskais variants [11] un šīs brālības vajadzībām sagatavotā latviešu lūgšanu grāmatiņa [19, 186–191]. Trūkst ziņu par Rožukroņa brālību sastāvu. No jau minētā Rožukroņa lūgšanu manuskripta iespējams secināt, ka vismaz lauku apvidos šīs brālības locekļu vidū bija latvieši. Par Daugavpils brālību šajā sakarā pagaidām vienīgā liecība atrodama pilsētas draudzes metriku grāmatā, kurā lasām, ka 1764. gada 24. maijā sv. Jāzepa katedrālē apbedīta Sofija Kuļikovska, birģermeistara sieva un Rožukroņa brālības priore, t.i., no laju vidus ievēlēja brālības augstākā amatpersona [17, 598].

Avoti lielākoties klusē par konkrētu apvienību locekļu skaitu, taču, piemēram, par jezuītu skolu audzēkņu kongregācijām varam teikt, ka tas nebija liels. Šajās apvienībās tika ievēroti stingri uzņemšanas kritēriji un par to locekļiem, ar kuru personisko piemēru un ietekmi tika sagaidīta tikumības līmeņa celšana pašā mācību iestādē, varēja kļūt dievbijības, uzcītības un uzvedības ziņā nevainojami jaunekļi [20, 404–405]. Ilūkstes skolas audzēkņu kongregācijas locekļu skaits nekad nepārsniedza trīsdesmit [24, 42]. Pavisam atšķirīga situācija bija Krāslavas Sv. Trīsvienības brālībā, kurā kopš tās dibināšanas brīža 1758. gada nogalē līdz 1760. gada maijam iestājās 138 personas [10].

Katras laju apvienības garīgā dzīve centrējās ap tās altāri vietējā baznīcā. Pie tā tika svinētas atsevišķas brālību un kongregāciju mises un norisinājās citas liturģiskās darbības, piemēram, kopīgi recitētas litānijas, kā arī uzklau-sītas garīgās pamācības. Rūpes par savu altāri un nepieciešamo liturģisko inventāru atspoguļo Ilūkstes studējošo kongregācijas izdevumu uzskaitījums. 1692. gadā izgatavoti un apzeltīti rāmji kongregācijas īpašumā esošajām svētgleznām. Ilgākā laika periodā iegādāti šajā kongregācijā īpaši godāto sv. Kazimira, sv. Staņislava Kostkas, sv. Aloizija Gonzagas un sv. Jāņa Franciska Regis u.c. attēli. 1716. gadā nopirktajai Dievmātes pasludināšanas gleznai, kas acīmredzot tika novietota kongregācijas altārī, 1719. gadā papildus iegādāts apzeltīts audums, kronis un stari. 1747. gadā kongregācija samaksāja galdniekam par atsevišķa biktskrēsla izgatavošanu tās vajadzībām [2, 43–45, 58–60, 79]. Ludzas baznīcā brālības altāris atradās kreisajā pusē no presbi-

tērija. 1761. gada vizitācijas protokolā lasām, ka tas ir rotāts ar kokgriezumiem un daļēji ir apzeltīts, daļēji – apgleznots. Tajā ir divi Karmela kalna Dievmātes un sv. Jāzepa ar Jēzus bērnu attēli [13, 117]. Tajā pašā gadā par Daugavpils Rožukroņa Dievmātes altāri teikts, ka tas nesen par brālības kolektēs līdzekļiem no jauna ierīkots, bet vēl nav apzeltīts. Tā pirmajā līmenī novietota veca Rožukroņa Dievmātes glezna, kas tiks aizstāta ar jaunu. Altāra augšējā daļā plānots novietot sv. Antonija no Padujas attēlu [3, 30].

Vērtējot laju reliģisko apvienību garīgo dzīvi, ir iespējams norādīt uz tās kolektīvajiem un privātajiem aspektiem. Ar pirmajiem jāsaprot kopējie brālību un kongregāciju dievkalpojumi, ko apvienību locekļi apmeklēja papildus obligātajai draudzes svētdienas misei, un dalība svinīgajās procesijās. Ilūkstes studējošo kongregācijas galvenā svinamā diena bija Kunga Pasludināšanas svētki. To priekšvakarā pēc vesperēm uz kongregācijas altāri, korī dziedot litāniju, tika pārņemts Vissvētākais Sakraments. Pašā svētku dienā pēc sprediķa latviešu valodā pie kongregācijas altāra celebrēta votīvmise. Dienas noslēgumā pēc vesperēm notika svinīga procesija ar Vissvētāko Sakramentu [2, 163]. Kongregācija iesaistījās arī citu mariānisko svētku norisēs un organizēja studējošo un jauniešu svēto aizbildņu sv. Staņislava Kostkas, sv. Katrīnas un sv. Kazimira svētku dievkalpojumus, kuros par kongregācijas līdzekļiem regulāri tika aicināti uzstāties mūziķi [3, 55–56 u.c.]. Nozīmīgi bija vairākas reizes gadā notikušie aizlūgumi par mirušajiem kongregācijas locekļiem [3, 6–7]. Tiem vajadzēja paust kongregācijas kā pārlaicīgas, proti, gan šajā, gan viņā saulē vienotas kopības raksturu. Jāatzīmē, ka laju apvienību kolektīvās darbības neaprobežojās tikai ar baznīcas sienām, bet iekļāvās plašākā miesta vai pilsētas reliģiskās dzīves kontekstā. Ilūkstes pilsoņu un studējošo kongregācijas Kristus miesas svētku pēdējā svētdienā katra iekārtoja publisku oktāvas altāri pašā miestā (vēl pa vienam altārim ierīkoja jezuītu rezidence un muiža) [4, 72]. 1762. gada jūnija 3. svētdienā ilgstoša sausuma laikā studējošo kongregācija piedalījās publiskā procesijā uz vietējo bazilīāņu ordeņa kapelu ar mērķi izlūgties lietu [3, 56].

Ja runājam par brālību un kongregāciju garīguma individuālajiem aspektiem, tad ir izceļama šo organizāciju locekļiem priekšrakstītā biežā grēksūdze (vismaz reizi mēnesī atšķirībā no prasības ierindas ticīgajiem to veikt reizi gadā) un komūnija [24, 46]. 1780. gadā Lietuvas lielkņazistē nodrukātā Rožukroņa brālības locekļu pienākumu sarakstā redzam, ka būtiska loma tika atvēlēta ik vakara sirdsapziņas izmeklēšanai un regulārai individuālu lūgšanu praksei [14]. Studējošo kongregācijās tika arī pieņemta t.s. mēneša patronu

godināšana. Katram kongregācijas loceklim, mēnesim sākoties, tika iedalīts savs svētais aizbildnis (un piešķirts neliels viņa attēls), kura dzīves un tikumu apcerei mēneša garumā bija jāvelta īpaša uzmanība [3, 46, 48 u.c.].

Dalība brālībā vai kongregācijā paredzēja ne tikai pienākumus (piedalīšanos misēs, procesijās, aizlūgumos utt.), bet arī garīga rakstura labumus par to pienācīgu pildīšanu, proti, baznīcas piešķirtas atlaidas jeb indulgences, ar kurām pilnīgi vai daļēji tika atcelts šķistītavā izciešamais sods par grēkiem, kas ir atlaisti grēksūdzē. Atlaidas pienācās arī dienā, kad persona iestājās brālībā, kā arī tās nāves brīdī [14]. Atbilstošas atlaidas bija arī Livonijas-Kurzemes diecēzes laju apvienībām [12; 18, 5v.].

Vismaz no jezuītu dibināto studējošo kongregāciju locekļiem tika sagaidīta ne tikai garīgā pilnveidošanās caur lūgšanām, biežu sakramentu pieņemšanu un dalību liturģiskajā dzīvē, bet arī aktīva iesaistīšanās izglītojošā un karitatīvajā darbā – nespējnieku un nabadzīgu ļaužu aprūpē, bērnu un pieaugušo katehizācijā [20, 45]. Cik lielā mērā šajās aktivitātēs iesaistījās Daugavpils un Ilūkstes kongregācijas, līdz galam nav skaidrs, taču Ilūkstes kongregācijas izdevumos itin bieži minētas nelielas naudas summas, kas tika piešķirtas ubagiem, nabadzīgiem skolas audzēkņiem vai konvertītiem, izdalītas nespējnieku mājas apmeklējuma vai publiskas katehēzes reizēs [2, 48, 73, 89–90 u.c.].

Noslēdzot šo pārskatu, varam secināt, ka jauno laiku Romas katolicisma Eiropas perifērijā esošajā Livonijas-Kurzemes diecēzē laicīgā un regulārā (galvenokārt jezuītu un dominikāņu) klēra pārstāvju dibinātās un vadītās laju reliģiskās apvienības bija pamanāma un laikmetam atbilstoša katoļu garīgās dzīves organizācijas forma. To skaits šeit bija salīdzinoši neliels, taču tās darbojās vairumā diecēzes urbāno centru un bija sastopamas arī dažās lauku draudzēs. Orientētas uz katoliskās dievbijības, tās kolektīvu un individuālu izpaušmju (piemēram, Dievmātes un svēto kulta, Rožukroņa lūgšanas) veicināšanu, vienas konfesijas robežās minētās apvienības aptvēra dažādas sociālās un etniskās grupas – tostarp arī latviešus, kas veidoja diecēzes ticīgo vairākumu. Par laju reliģisko apvienību darbību liecināja gan atsevišķi altāri diecēzes baznīcās, gan svinīgas procesijas kā iekšpus, tā arī ārpus dievnamiem. Dažos gadījumos tās neaprobežojās ar liturģiska rakstura aktivitātēm, bet iesaistījās arī trūcīgu personu aprūpē. Livonijas-Kurzemes diecēzes laju reliģisko apvienību izpēte ir turpināma, ir precizējams to darbības mērogs un izplatība, vēl apzināms to atstātais literārais un mākslinieciskais mantojums.

Piezīmes

1. Precizitātes labad gan jānorāda, ka pēc jezuītu ordeņa kasācijas tam piederīgie priesteri, kas palika Kurzemē un līdz ar to turpināja vadīt Ilūkstes kongregācijas, turpmāk tika uzskatīti par daļu no diecēzālā klēra.

Avoti

1. Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów, (b. sygn.) *Acta Capitulorum Provinciae Lithuaniae Predicatorum* (A. 1646–1839), opr. Romuald Fabian Madura (mps.).
2. Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego (turpmāk – ATJKr), Rkps 284.
3. ATJKr, Rkps 355.
4. ATJKr, Rkps 850.
5. Kleijntjenss, J., red. *Latvijas vēstures avoti jezuītu ordeņa arhīvos*. 1. daļa. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgādiens, 1940. xvi. 544 lpp.
6. Kleijntjenss, J., red. *Latvijas vēstures avoti jezuītu ordeņa arhīvos*. 2. daļa. Rīga: Latvju grāmata, 1941. xxiv. 533 lpp.
7. Latvijas Universitātes Akadēmiskā bibliotēka. *Rożaniec Łotewski*, 1769.
8. Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 2728. f., 3. apr., 19. l., 17.–18. lp.
9. LVVA, 4038. f., 2. apr., 2218. l.
10. LVVA, 6984. f., 1. apr., 68. l.
11. LVVA, 6984. f., 1. apr., 75. l.
12. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 604, ap. 1, b. 8888, l. 143–144.
13. Litak, S., red. *Akta wizytacji generalnej diecezji Inflanckiej i Kurlandzkiej czyli Piltyńskieij z 1761 roku = Acta visitationis generalis dioecesis Livoniae et Curlandiae seu Piltinensis anno 1761 peractae*. Torun: Towarzystwo naukowe w Toruniu, 1998. xcvi, 334 s.
14. *Powinastes Broctwas Rożanciaus Motinas SS. ir atpuskay*. [Vilnius?: s.n., 1780].
15. Rabikauskas, P., red. *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Litvaniae*. T. 2. Roma: Academiae Litvanae Catholicae Scientiarum, 1978. xxvi, 775 p.
16. Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 3, b. 644.
17. Национальный Исторический Архив Беларуси (turpmāk НИАБ), ф. 1781, оп. 26, д. 119.
18. НИАБ, ф. 1781, оп. 26, д. 1366.

Literatūra

19. Augstkalns, A. “Sīki novērojumi.” *Filologu biedrības raksti*. XVIII sējums. Rīga, 1938. 185.–196. lpp.
20. Bednarski, S. *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce*. Kraków: Wydawnictwo Księży Jezuitów, 1933. 537 s.
21. Burke, P. “Popular Piety.” In: John O’Malley, ed. *Catholicism in Early Modern History: A Guide to Research*. St. Louis: Center for Reformation Research, 1988. Pp. 113–131.
22. *Encyklopedia wiedzy o Jezuitach na ziemiach Polski i Litwy (1564–1995)*. Kraków: Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego, 1996. xvi. 882 s.
23. Flaga, J. *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2004. 308 s.
24. Inglot, M. *Kolegium księży jezuitów w Iłkuście*. Kraków: Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna “Ignatianum”, 2000. 95 s.
25. Litak, S. *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*. Lublin: Instytut Geografii Historycznej Kościoła w Polsce KUL, 2004. 515 s.
26. Luria, K. “Popular Catholicism and the Catholic Reformation.” In: K. Comerford and H. Pabel, eds. *Early Modern Catholicism: Essays in Honour of John W. O’Malley*. Toronto: University of Toronto Press, 2001. P. 114–130.

Summary

Lay Confraternities in Livonia-Courland Diocese (1685–1772)

Church founded and supervised lay confraternities (also known as congregations) were a noticeable feature of the Roman Catholic religious life in the Baroque period. Their main purpose was to promote personal piety and devotion to the Divine persons, Virgin Mary, and certain saints, as well as to strengthen confessional identity of the faithful. This paper represents an attempt to trace and evaluate their activities in the diocese of Livonia-Courland that covered the lands of the so-called Polish Livonia and the Duchy of Courland from 1685 to the second half of the 18th century. So far, 12 confraternities have been identified as functioning in the parishes of the diocese. Six of them were established and run by the Society of Jesus in Daugavpils and Iłkste. There were separate congregations for the townspeople and students of the Jesuit colleges in each of these localities in addition to the Congregation of the Nobility in Daugavpils and the Congregation of the Good Death in

Ilūkste. The Dominicans were in charge of several confraternities of the Rosary, including the one in the diocesan cathedral. Apart from these, there was the Confraternity of Our Lady of the Mount Carmel in Ludza and that of the Most Holy Trinity in Krāslava. Although the documentary sources concerning the activities of these confraternities are rather scarce, it is evident that their members were involved in religious activities of both collective and individual character. Among the former, the Mass at the congregational altar and the processions on mostly festive occasions have to be mentioned, while the latter consisted of frequent confession and Communion as well as regular private prayer. There is the evidence that at least the Congregation of the students in Ilūkste was also engaged in charitable activities by donating small sums to the beggars and supporting local almshouse.

Guntis Pakalns

Kā Pēteris Šmits rediģēja
“Latviešu pasaku un teiku” tekstus

Atslēgas vārdi: Pēteris Šmits, pasakas, teikas, rediģēšana, folkloras publicējumi

Key words: Pēteris Šmits, fairy-tales, tales, editing, folklore publishing

Austrumu valodu speciālista, valodnieka, latviešu folkloras, mitoloģijas un etnogrāfijas pētnieka profesora Pētera Šmita (1869–1938) “Latviešu pasakas un teikas” (turpmāk – LPT) ir līdz mūsu dienām lielākais latviešu pasaku un mitoloģisko teiku publicējums [5]. Krājumā publicēti 7 895 teksti [5, XV, 508], neskaitot īsi pieminētos un daļēji atstāstītos, tā apjoms – 7 630 lpp., gandrīz katrs sējums ir vairāk nekā 500 lpp. biezš. Līdzīgi kā K. Barona (1835–1923) “Latviju dainas” (turpmāk – LD), tas ir savas tautas tradīciju nozares reprezentatīvākais pamatkrājums, ir pieejams internetā (<http://valoda.ailab.lv/folklor/pasakas/> 04.11.2013), izdots atkārtoti (1962–1970), tajā ir iekļauti nozīmīgākie iepriekš publicētie krājumi, tas ir bagātīgs avots pētījumiem un neskaitāmām tekstu izlasēm. Atšķirībā no LD šis krājums: 1) nav ar tik lielu nacionāli simbolisko nozīmi; 2) ir izlase (visu pierakstīto pasaku pilns publicējums jau tolaik nebūtu realizējams); 3) ir sakārtots atbilstoši starptautiski pieņemtai klasifikācijas sistēmai; 4) ir pilnībā pārtulkots svešvalodā [2]; 5) ir lielākais attiecīgā latviešu folkloras žanra publicējums un 6) pēdējais publicējums savā nozarē, kur plaši pārstāvēti tekstu (pasaku) varianti. Abu krājumu sastādītāji bija spilgtas personības ar patstāvīgu un pieredzē pamatotu viedokli par to, kā teksti būtu kārtojami un labojami, tādēļ vietumis tie rediģēti vairāk un citādāk, nekā speciālisti mūsdienās to varbūt varētu vēlēties. LD rediģēšana ir visai daudz pētīta, bet LPT kā folkloras materiālu krājums pats pētīts maz [3, 130]. Atšķirībā no K. Barona P. Šmitam bija sistemātiskas akadēmiskas zināšanas, kas noderēja, strādājot ar publicējumu, – viņš bija studējis valodniecību, to mācījis vairākās augstskolās, publicējis pētījumus par latviešu etnogrāfiju, mitoloģiju un folkloru [4, 6–12; 3, 110–139; 1, 31–50].

LU Literatūras, folkloras un mākslas institūta Latviešu folkloras krātuves (turpmāk – LFK) arhīvā glabājas LPT manuskripts (gan ne visi sējumi), kas, cik zināms, līdz šim nav īpaši pētīts. Līdzīgi kā turpat uzglabātais A. Lerha-Puškaiša (1859–1903) “Latviešu tautas teiku un pasaku” (turpmāk – LTP)

7. sējuma 2. daļas manuskripts, ko šī raksta autors pētījis agrāk, arī LPT manuskripts ļauj gūt dziļāku ieskatu par publicējuma tapšanu un tekstu rediģēšanu.

LPT manuskripts sastāv galvenokārt no apmēram 37 x 23 cm lielām lapām, kas ir atšķirīgas krāsas un materiāla (1. att.). Katra sējuma lapas ir numurētas un ievietotas vienā vai vairākos tumši zilos papīra vākos. Lapu malas ir saburzītas – manuskripts varētu būt cietis kādā glabāšanas vai transportēšanas posmā, varbūt sava par A4 lielākā formāta dēļ, bet tas būtiski netraucē to lasīt. Katra pasaka un teika parasti ir uz vienas vai vairākām lapām – lai būtu ērti kārtot. Īsāki teksti dažkārt salīmēti vairāki uz vienas lapas. Ievērojamu daļu P. Šmits pārrakstījis pats. Ir bijuši arī vairāki citi pārrakstītāji, kuru rokraksti sastopami bieži – katrs darbojies ar savu manuskriptu vai avotu grupu. Citi rokraksti sastopami reti, tie parasti ir uz atšķirīga izmēra papīra. Iespējams, ka šajā manuskriptā ir iekļauti vairāki folkloras vākumi, kuri nav pārrakstīti un vienīgie eksemplāri izmantoti publicējuma sagatavošanai, taču tas ir atsevišķa pētījuma temats. Salīdzinoši nedaudzas lapas ir mašīnrakstā, galvenokārt ar tekstiem no LTTP pirmajiem sējumiem, bet no LTTP pēdējiem sējumiem bieži ir izgrieztas lapaspuses, kas uzlīmētas uz lielākajām lapām. Spriežot pēc rokraksta, visus tekstus rediģējis P. Šmits pats. Pie latgaliski rakstītajiem tekstiem, kas nereti ļoti pamatīgi rediģēti fonētiski, viņam varētu būt bijuši palīgi, kaut, šķiet, arī viņš pats visai labi orientējies to rediģēšanā. (Raksta autors nav speciālists latgalisko u.c. dialektu un izlokšņu nozarē, tāpēc šis aspekts netiek aplūkots.) Redzams, ka vairums tekstu rediģēti samērā nedaudz, bet apmēram 5–15%, kā kurā sējumā, ir visai pamatīgi saskatīti un laboti, un tieši tiem tika pievērsta šī raksta autora īpaša uzmanība. Iespējams, ka visvairāk labotie teksti pārrakstīti tīrrakstā atkārtoti, līdz ar to labojumi nav redzami. P. Šmits rakstījis vai labojis arī izmantoto avotu norādes – diemžēl, laikam jau īsuma labad, noskaidroti vārdi "teicis", "pierakstījis" u. tml., līdz ar to no publicējuma dažkārt vairs nav iespējams saprast, vai minētais cilvēks bijis teicējs vai pierakstītājs, it īpaši, ja vākums nonācis lielākā krātuvē. P. Šmits pats rakstījis komentārus un norādes uz līdzīgiem variantiem. Mapē pirms pirmā sējuma ir vairāki desmiti lapu ar atzīmēm: "Neder", "Izdomāts", "Garīgs", no kā noprotams, ka šie teksti atlikti malā kā nepiemēroti publicēšanai.

Rediģēšanas principus P. Šmits aprakstījis LPT 1. sējuma ievadā – īsi un vienkārši, bet konkrēti un tālākajos sējumos veiktajiem labojumiem atbilstoši. Labojumus viņš dalīja divās grupās – uz kuriem norāda un uz kuriem neno-

rāda: "Krājējs tikai retis var uzņemt valodas un rakstības ziņā pavisam nepārlabotus materiālus. [...] Dažas pasakas, kas ar visādiem prātojumiem ir tišām gaļumā vilktas, esmu arī saīsinājis jeb dalījis, katrreiz uz to aizrādot piezīmē." [5, I, 5.] Stipri īsinātas, uz to norādot, ir daudzas J. Krēsliņa (1865 – ?) teikas [piem., 5, IV, 428–430]. Ja no vairākiem latgaliski pierakstītiem pasaku variantiem, kādu P. Šmits pārstāstījis "rakstu valodā", tad uz to piezīmē aizteksta noteikti norādīts. Bet nav norādīts, ja teksti rediģēti sintakses vai leksikas ziņā, kā arī tuvināti sava laika (vai krājuma sastādītāja) izpratnei par pasaku valodu: "Lielum lielā daļa pasaku ir piesūtīta ar tišām modernizētu valodu, kur vēl bieži vien ir sastopamas ne vien rakstības, bet arī gramatikas un loģikas kļūdas. Tīrā tautas valodā latvieši "sukā galvu", "mazgā muti", "aun kājas", "iet ciemā" jeb "sērst", bet modernajā pasaku valodā mēs parasti lasām, ka "ķemmē matus", "mazgā ģīmi", "velk zābakus", "iet viesoties". [...] Ja jau mēs pārlabojam rakstības un valodas kļūdas, tad tāpat varam arī atmest tišām ieliktos jaunvārdus, pārmainot tos ar īstiem tautas valodas vārdiem. Šādas korektūras pasaku tekstos tad nu arī bez aizrunas esmu pielaidis." [5, I, 13.]

Redzams, ka pret dažādām avotu grupām sastādītāja attieksme labošanas ziņā bijusi atšķirīga. Samērā maz laboti teksti no LTTT – parasti tikai mainīts dalījums rindkopās, ieviesta jaunāka laika rakstībai atbilstoša sintakse (domuzīmes un semikolus aizstājot ar komatiem, īsinot teikumus – šķiet, tā tomēr samazinot pieturzīmju piedāvātās iespējas atspoguļot runas ritma daudzveidību), labotas novecojušās vārdu galotnes, piem.: nesuse – nesusi (te un tālāk labojumu piemēros pirmais vārds vai teikuma daļa ir no rokraksta, kas svītrots vai labots, aiz domuzīmes – kā izlabots un publicēts; ja labojumi bieži atkārtojas, nav norādīta vieta publicējumā). Maz laboti arī plaši izmantotie Andra Ziemeļa teksti – avota norādē gan gandrīz visur svītrots viņa vārds, tā vietā ierakstīts H. Skujiņš vai H. Skujiņa.

Raksta apjoms ļauj sniegt tikai īsu ieskatu tipiskākajos, kā arī dažos interesantākajos labojumos. Dažkārt mainīta vārdu secība, jo sevišķi senākos tekstos; visbiežāk labota vācu valodas ietekmēta vārdu kārtība – darbības vārds pārvietots no teikuma beigām, piem., T. Klemensa spoku stāstos (2. att.), dažkārt A. Bilenšteina (*August Johann Gottfried Bielenstein*, 1826–1907) materiālos u. c. Vietām pievienoti kādi īsi vārdi, kas varētu veicināt teksta vieglāku lasīšanu (2., 3., 4. att.), bet dažus tekstus nācies pamatīgi "sakārtot", līdz tie ir saprotami un ērti lasāmi (3. att.), sal.: [5, VII, 271]. Pamatoti laboti teksti, kuros ir loģikas kļūdas (piem., vārdu savienojums "ratiņa vārpsta" [5,

IV, 411] labots, pieļaujot, ka teicēja nav vairs zinājusi šo vērpšanas veidu, tas paskaidrots piezīmē). Kopēja tendence labošanā – attālināties no runas valodas un tuvināt tekstu rakstu valodas stilam.

Ir labojumi, par kuru lietderību var diskutēt. Piem., kādai pasakai, kas LTTP beidzas ar vārdiem "Ilgi negaidīja uz kāzām", pierakstīts klāt: "Tā viņi nu nodzīvoja visu savu mūžu laimīgi." [5, VII, 244.] Tipiskais Latgales pasaku ievads "Dzīvoja dēds un bāba" kāduviet (turklāt – visai senā pierakstā no Ludzas) nomainīts ar: "Reiz dzīvoja vīrs ar sievu.." [5, VII, 459], (4. att.), bet citās pasakās šis ievads saglabāts. Lai novērstu liekvārdību (vismaz pēc rediģētāja uzskatiem), vietumis svītroti teikumi vai teikumu daļas, kas izsaka emocijas vai raksturīgas sarunu valodas stilam, bet nav būtiskas satura ziņā, piem., T. Klemensa spoku stāsta vidū un nobeigumā: "'Kas nu par ērmiem", domāja Miķelis, ~~un mati tam cēlās stāvu.~~ [...] Nav vērte ilgi krogā sēdēt!" [5, XIV, 263], (2. att.). Vairākās pasakās "ķeizars" labots par "ķēniņu", kaut dažos (biežāk – teiku) tekstos ķeizara vārds ir atstāts. Dažkārt pievienots vārds, kas nav bijis šajā pasakā, kaut ir raksturīgs citām līdzīgām: "kēnestī" [5, VII, 137] (5. att.). Var atrast svītrojumu, ko varētu saistīt ar t. s. politkorektumu: teikā par mācītāju, kuram, pirtī ejot, kāds vīrs palīdz apģērbties – kad mācītājs ģērbējam jautā, kas viņš ir, tas atbild: "Esmu mācītājs, tāds pats kā tu, tik ~~no tautas~~ nogalināts.." [5, XIV, 279].

Ir vietas, kur koriģēti darbības vārdu laiki, piemēram, no pagātnes uz tagadni (4. att.), lai mazinātu rok rakstos esošo nekonsekvenci vai rediģētāja stila izjūtas dēļ. Vārdi un vārdu savienojumi, kas atpazīti kā vācu vai krievu valodas ietekmēti, dažviet nomainīti pret latviskākiem. Piem., laboti šādi ģermānismi: švaki – slikti, glauns – smalks, smuka – skaista, brūtgāni – precinieki, jēgers – mednieks, reizinieks – ceļinieks, šķiņkot – dāvināt, sašūmējis – saputojis; līdzīgi arī vārdu savienojumos: priekš sevis – sev, vīnu brūķēt – vīnu dzert, lustīgas kāzas – lieliskas kāzas, es no tam nekā nezīnu – es par to nekā nezīnu, priekš vērpšanas nederīgs – vērpšanai nederīgs, uz viņa gaužu lūgšanu – viņš gauži lūdās, priekš piekrāpšanas – piekrāpšanai utt. Pasakās un teikās no Latgales dažkārt rusicismi aizstāti ar vārdiem, kas ir tuvāki literārajai valodai, piem.: dvorcs – pils, okotniks – mediniks, derevni – ciemā, uz gorodu – uz pilsētu, tolkun – tikai, garmonciņas – harmonikas, gosti – visi, lubeja – milēja, ženejas – apprecējās, služba – dienasts, radniks – policists, karauls – sargi, čorts – velns, sokols – ērglis utt., kaut gan ne visos tekstos konsekventi. Tuvinot "tīrai tautas valodai", dažkārt jaunākas valodas formas gan nomainītas pret vecākām, piem.: teica tēvam – sacīja uz tēvu (3. att.), šautene –

plinte, dejotāji – dancotāji, stikla – glāžu, ārkārtīgi – dikti, pagatavot zārku – taisīt zārku, ilgus gadus atpakaļ – priekš ilgiem gadiem, pirms gulētiešanas – priekš gulētiešanas, sagatavoja pusdienas divām personām – sataisīja pusdienu diviem cilvēkiem, tā tas turpinājies katru nakti – tā tas gājis katru nakti. Konsekventi “kāds” labots pret “viens” (piem.: kāds vīrs – viens vīrs), kas varētu būt saistīts ar P. Šmita aktivitātēm latviešu literārās valodas izkopšanā. Savukārt “spoki” dažviet laboti par “ēniem” vai “māžiem” – laikam jau P. Šmits ļoti vēlējies padarīt populārākus šos visai retos vārdus, kas likti arī nodaļu virsrakstos 14. sējumā.

Redzot tik daudzus labojumus, var rasties iespaids, ka P. Šmits patvaļīgi un pārāk daudz labojis publicēšanai atlasītos tekstus. Veicot izpēti, var pārliecināties, ka gandrīz visi labojumi ir motivēti, konsekventi un liecina par skaidru koncepciju un labu latviešu valodas un pasaku stila pazīšanu.

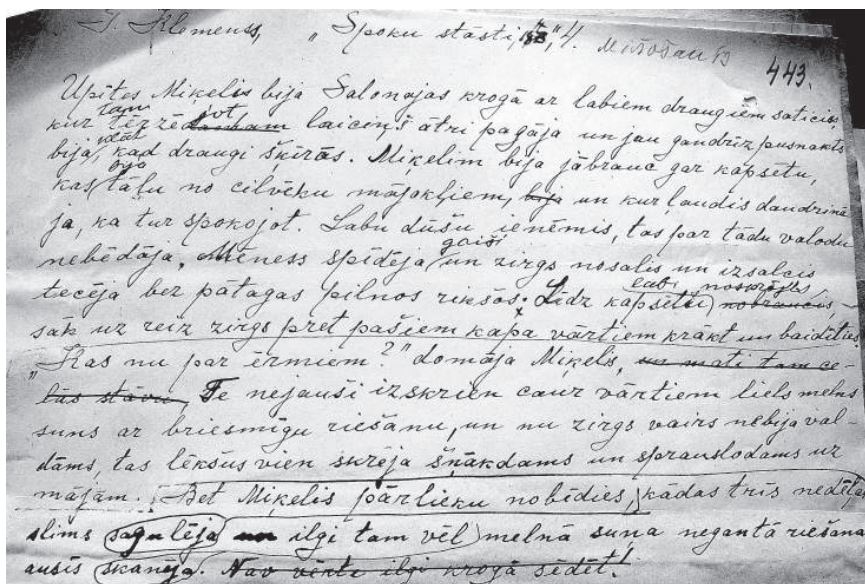
Nepilna puse no LPT tekstiem ir pirmpublicējumi (apkopojot P. Šmita datus, kas katra sējuma beigās: no 4 309 pasakām (1.–12. sēj.) pirmoreiz publicēta 1831, no 3 586 teikām (13.–15. sēj.) pirmoreiz publicētas 1 418), manuskriptā iekļauti ne vien arhīva materiālu noraksti, bet arī folkloras vākumu oriģināli. Pētot dialektu īpatnības, konkrētu teicēju un vācēju materiālus, publicējot jaunas pasaku un teiku izlases utt., ir vērts ieskatīties manuskriptā un pārbaudīt, cik ļoti un kā šie teksti ir rediģēti. Jo sevišķi tas attiecas uz tekstiem latgaliski.

LPT publicējumam internetā un tā pilnīgam tulkojumam vācu valodā, no kā internetā pieejami jau trīs sējumi (<http://pasakas.lfk.lv> 04.11.2013), būtu vērts pievienot arī LPT manuskripta materiālu. Tāpat kā ar rokrakstu kartīšu attēliem papildinātā LD digitālā versija (<http://dainuskapis.lv> 04.11.2013.), tas padarītu pieejamāku ļoti apjomīgu un interesantu pētniecisku un kultūrvēsturisku informāciju par vienu no tekstu masīviem, kas veido latviešu nacionālās kultūras pamatu.

Attēli:

1. att. P. Šmits pie rakstāmgalda, viņam priekšā līdzīga izmēra papīrs un vāki kā "Latviešu pasaku un teiku" manuskriptā. Fragments no attēla (LABR R12323-33 - Iz886-33, <http://www.acadlib.lu.lv/site/PVP/0000000127.htm> 06.11.2013).

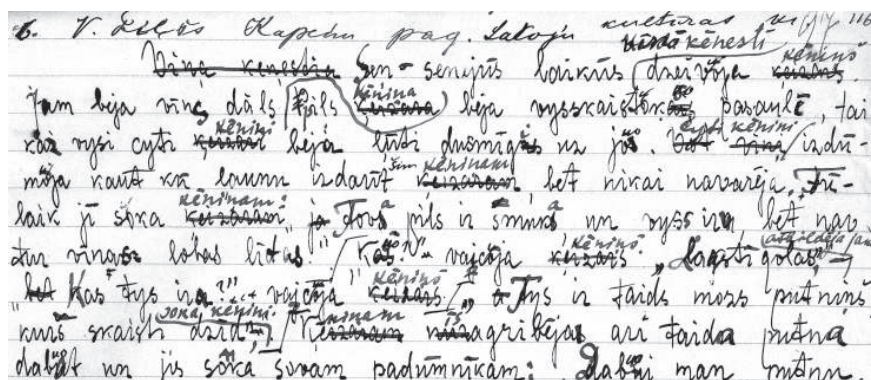
2. att. Īsinājumi un vāciskas izteiksmes labojumi tekstā no T. Klemensa grāmatiņas "Spoku stāsti" (1873).

[illegible]

3. att. Mēģinājums padarīt lasāmu runas valodā pierakstītu tekstu.

Reiz darīdājs vērs ar sevu, kurien bija lēkās
viena dēls. Kad dēls bija izaudzis liels, vairs no
tāva neatgriezās. Tāpat bija dēls, kas kļuvis par
citu ar teicu Tebe: „Kad man nauda, es ietu uz pilsētu.”
„Ko tad tu esi nopirksi?”
„Nepirku ~~ne~~ ko, kas man oisnairak patiksies.”
Tas iedod vinam naudas (pirkstus aizgāja). Iegājis pilsētā un
ieraudzījis bērnu xaxi mūdūjūt peldinām), pirsens tūds viņus, la-
bi nemocešu (xaxi), bet lai ^{kādu} pārdotu vinam.
„Cik par to vēlaties?” gribot?”
„Simter rublis”, atbild bērni.
^{Kad} ^{un} ^{ar kādi}
Barnaksājs simterublu (pāmāk) māju. Tās viss jautā: „K-
kad esi nopircis?” Ar ’nopircis?”

4. att. Labojumi pasakā “Čūskaš gredzens”, kas ņemta no W. Weryho “Podania Lotewskie” (1892) – vai nav labots par daudz?

Saīsinājumi:

LFK – Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūta Latviesu folkloras krātuve.

LPT – Šmits, P. *Latviešu pasakas un teikas*. Rīga: Valters un Rapa, 1.–15. sēj., 1925–1937.

LTTP – Lerhis-Puškaitis, A. *Latviešu tautas teikas un pasakas*. 1.–7. sēj. Jelgava, Rīga, Cēsis, 1891–1903.

Bibliogrāfija:

1. Ozols, A. "Prof. P. Šmita iespiesto rakstu rādītājs." Grām.: *Filologu biedrības raksti*. 19. sēj. *Pēteris Šmita piemiņai*. Rīga, 1939. 31.–50. lpp.
2. Pakalns, G. "P. Šmita "Latviešu tautas pasaku un teiku" tulkojums vāciski – vēsture un digitālā publikācija." Grām.: *Meklējumi un atradumi*, 2005. Rīga: Zinātne, 2005. 141.–171. lpp.
3. Rozenbergs, J. "Folklorista, etnogrāfa un valodnieka Pēteris Šmita atcerei." *Letonica*, 1998, Nr. 2: 110–139.
4. Staburova, J. "Viņš devās ceļā istajā laikā un pareizajā virzienā. Pēteris Šmits – austrumu pētnieks." *Grāmata*, 1990, Nr. 2: 6–12.
5. Šmits, P. *Latviešu pasakas un teikas*. 1.–15. sēj. Rīga: Valters un Rapa, 1925–1937.

Summary

How Pēteris Šmits Edited the Texts of "Latviešu pasakas un teikas" ("Latvian Folk-Tales and Legends")

The publication of Latvian folk-tales and legends by Professor P. Šmits (1925–1937, 2nd ed. 1962–1970; 15 volumes, 7630 pp., ca. 7,895 texts) is the national standardized edition of these genres, also available on the Internet and translated into German as well. The Archives of Latvian Folklore hold the manuscript of the edition, which, as far as it is known to the author of the paper, has not been carefully studied. The texts prepared for the publication show that not only dialect, spelling and sentence structure have been edited, but also words, parts of sentences and whole sentences have been replaced, deleted or added. Looking at several typical examples, the principles and motivation of these edits are analyzed, paying the main attention to the changes that influence the contents of the text and the style of narration.

Conclusions. First, P. Šmits performed the editing of the texts in a professional manner, according to uniform principles and with a great sense of responsibility, although in some passages the nuances of the spoken language have been lost and the necessity of some corrections is arguable. Second, approximately half of the texts are published for the first time in the aforementioned edition; the manuscript also uses unique copies of folklore material. Therefore, especially when studying the linguistic features of particular localities or preparing a collection of local traditions for publication, it is reasonable to check the manuscript in order to see how these texts have been edited. Third, along with the web-publication of the edition and its full German translation, of which several volumes are already available, the publication on the web of the digital copy of the manuscript would be very valuable indeed.

Николай Плавинский

Некоторые результаты раскопок средневековых погребальных памятников Браславского Поозерья археологической экспедицией Национального исторического музея Республики Беларусь

Ключевые слова: Браславское Поозерье, культура псковских длинных курганов, культура смоленско-полоцких длинных курганов, средневековые сельские поселения, формирование границ Полоцкого княжества

Key words: Braslau Lakeland, Pskov Long Barrows Culture, Smolensk-Polotsk Long Barrows Culture, medieval rural settlements, Polotsk Principality borders formation

На протяжении 2004–2010 годов экспедиция Национального исторического музея Республики Беларусь (далее – НИМ РБ) под руководством автора проводила исследования археологических памятников эпохи средневековья на территории Браславского района Витебской области (Рис. 1). Основными задачами экспедиции были раскопки погребальных памятников рубежа I и II тысячелетий н.э. и выявление средневековых сельских поселений.

В ходе археологических разведок нами было выявлено семь селищ железного века – эпохи средневековья. Два из них – Снеги и Погоща II Константина относятся к первым векам I тысячелетия н.э. [1, 205]. Пять селищ – Ушино, Монастырь, Струсто, Трабши и Погоща I датируются эпохой средневековья. На двух из них – Ушино и Струсто – были проведены разведочные раскопки – 4 м² и 24 м² соответственно [2, 30–31].

Исследования погребальных памятников имели целью уточнение хронологии и этнокультурной принадлежности курганных некрополей Браславского Поозерья. Работа экспедиции была сконцентрирована на двух курганных могильниках – Погоща и Опса.

Самые значительные по объему раскопки были проведены на курганном могильнике Погоща, который состоял из 15 курганов. Памятник был выявлен экспедицией НИМ РБ и полностью исследован на протяжении пяти полевых сезонов в 2005–2009 годов. Вскрытая площадь некрополя составила 1 604 м². (Рис. 2).

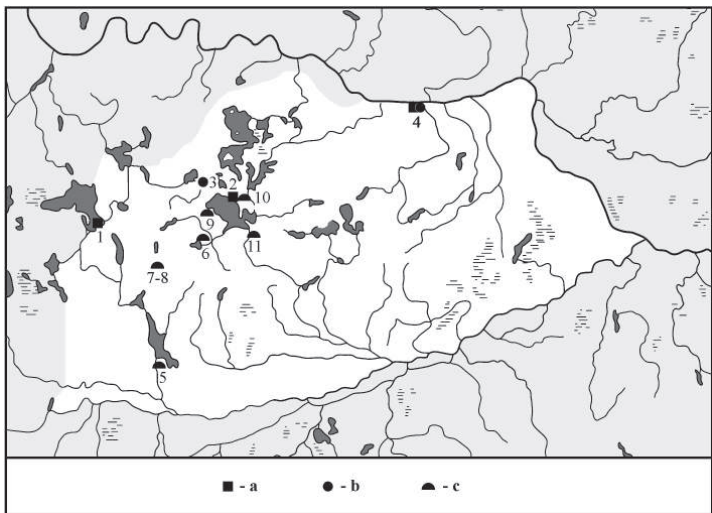

Рис. 1. Археологические памятники Браславского Поозерья конца I тыс. н.э. (богинско-дривятский микрорегион культуры смоленско-полоцких длинных курганов):

1 – Дрисвяты, 2 – Браслав, 3 – Зазоны, 4 – Прудники, 5 – Устье (Богино), 6 – Погоща, 7 – Опса, 8 – Довбор, 9 – Рацкий Бор, 10 – Заборные Гумна, 11 – Бельмонты (а – городище, б – селище, с – курганный могильник).

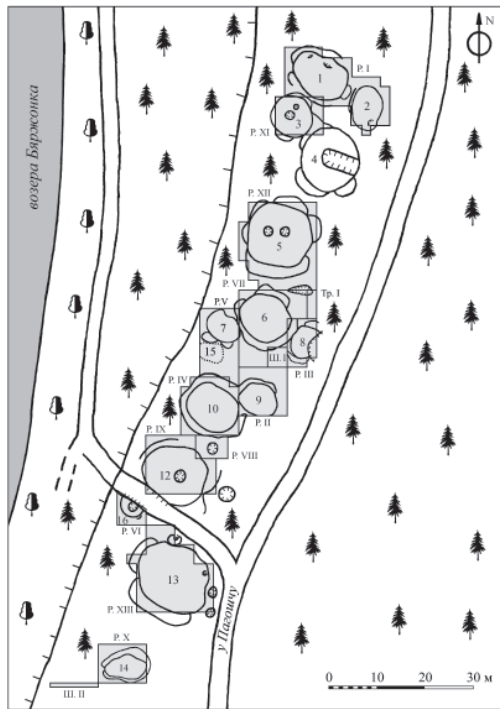

Рис. 2. План курганного могильника Погоща.

В функционировании могильника выделяются два культурно-хронологических горизонта. Первый культурно-хронологический горизонт представлен курганом 9. Курган имел удлиненную форму. В нем было выявлено погребение по обряду кремации, относящееся к культуре псковских длинных курганов. Оно может быть датировано в рамках третьей четверти I тысячелетия н.э., а наиболее вероятно — VII веком. При погребении найдены развал большого лепного слабо обожженного горшка усеченно-конической формы с отогнутым наружу венчиком и 34 фрагмента оплавленных бронзовых украшений [3, 126–128].

Остальные курганы, содержавшие погребения, относятся ко второму культурно-хронологическому горизонту, который представлен пятнадцатью погребениями в десяти курганах. Он может быть датирован в рамках второй половины X — первой половины XI века, а наиболее вероятным представляется его функционирование в последних десятилетиях X — начале XI века.

В топографической структуре некрополя выделяются мужские погребения по обряду ингумации (труположения) с оружием (курганы 1, 5, 6, 10, 12, 14 (Рис. 3)). Эти курганы размещаются «цепочкой» по центру некрополя и выделяются большими размерами, что, вероятно, свидетельствует об особой роли погребенных в них мужчин в погощанском коллективе.

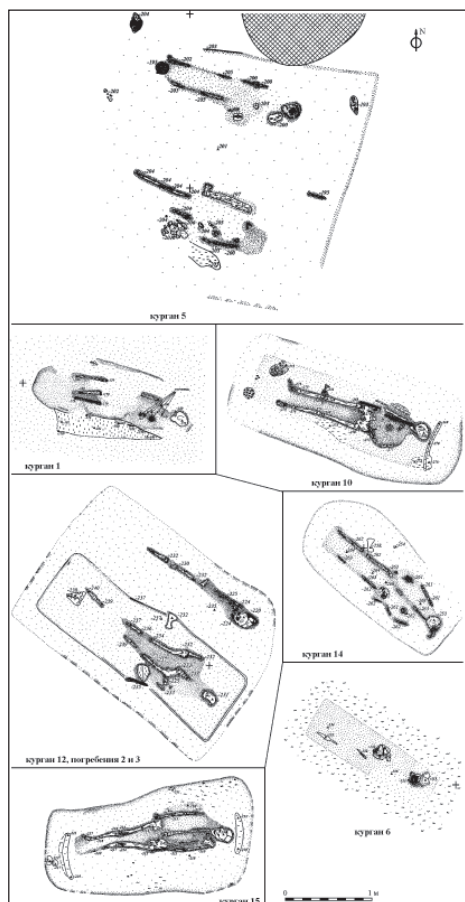

Рис. 3. Курганный могильник Погоща. Мужские погребения по обряду ингумации.

Самое богатое мужское погребение выявлено в кургане 5. Оно содержало предметы вооружения и богатый набор торгового инвентаря, а также сопровождалось дополнительным женским погребением. Еще пять мужских погребений были совершены по обряду ингумации в подкурганных ямах (курганы 1, 10, 12, 14, 15), одно — на материке (курган 6). Могильные ямы перерезали пепельный слой на основании курганов. В них находились обращенные головами на восток (с отклонениями) погребенные, которые были помещены в берестяные конструкции наподобие гробов. Только мужская ингумация в 15 кургане не сопровождалась предметами вооружения и значительно уступала остальным по богатству инвентаря.

Особый интерес представляет мужское погребение с оружием в кургане 12. Погребенный находился в яме размером 3,742,8 и глубиной около 1,05 м. Справа от него находилось дополнительное безынвентарное женское погребение. Могильная яма была перекрыта деревянным настилом, на котором размещалось третье погребение, также женское, совершенное по обряду трупосожжения с достаточно богатым погребальным инвентарем. Размеры могильной ямы, особенности строения кургана и ритуальных действий позволяют предполагать, что люди, которые их осуществляли, имели представление о так называемом «камерном» погребальном обряде.

Женские погребения, кроме курганов 5 и 12, были открыты в курганах 3, 7 и 8. Примечательно отсутствие определенного стандарта в женском погребальном обряде — выявлены как ингумации, так и кремации. Кроме того, все женские погребения имели подчиненный и вторичный в сравнении с мужскими характер.

В 2010 году экспедиция НИМ РБ возобновила раскопки курганного могильника Опса, который известен в научной литературе с конца XIX века. В 1893 году археологические исследования тут провел Федор Васильевич Покровский (1855—1903), раскопавший 11 курганов. В 1990 году Людмила Владимировна Дучиц (1950) исследовала 1 курган (Рис. 4: А), а в 1996 г. Александр Николаевич Плавинский (1952) и Валентин Наумович Рябцевич (1934—2008) раскопали еще 5 насыпей [4, 359].

В 2010 году было изучено 368 м² площади могильника и вскрыто 4 насыпи в центральной части могильника. В ходе работ продолжена существующая нумерация исследованных насыпей. Раскопанные курганы получили номера с 18 по 21.

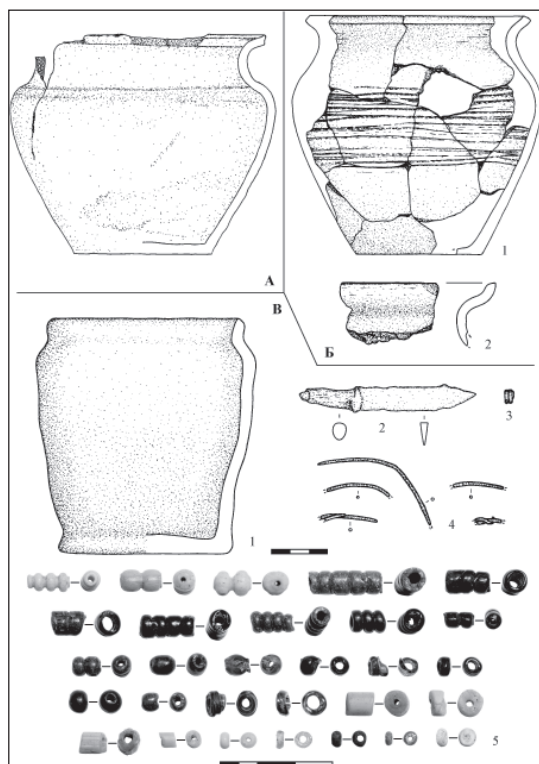

Рис. 4. Курганный могильник Опса, погребальный инвентарь:

А — курган 1/12 (раскопки 1990 г.),

Б — курган 19 (раскопки 2010 г.),

В — курган 21 (раскопки 2010 г.).

фрагментированные оплавленные бронзовые украшения и 5 фрагментов витого серебряного шнура без следов нахождения в огне. Погребение 2 было выявлено в материковой ямке, заполнение которой состояло из угля, песка и кальцинированных костей (весом 4 757 г). Среди костей найдены оплавленные бронзовые украшения, а также 8 фрагментов витого серебряного шнура без следов нахождения в огне. Непосредственно над погребением 2 находились два лепных горшка, один из которых был поставлен на заполнение ямы, а второй был перевернут вверх дном. Ин-

В ходе раскопок было выявлено, что курган 18 погребения не содержал. Насыпь кургана 19 была практически полностью уничтожена несколькими грабительскими ямами, которые повредили погребение. От него осталось лишь несколько переотложенных костей и фрагменты двух круговых горшков (Рис. 4: Б), которые могут быть датированы концом X — первой половиной/серединой XI века.

Курган 20 представлял собой сложное сооружение, содержавшее погребение по обряду кремации. Часть кальцинированных костей весом 4 690 г размещалась в дерне и непосредственно под ним на вершине насыпи, ее южном и юго-восточном склонах (погребение 1). Среди костей были выявлены фрагменты двух лепных горшков,

вентарь погребений 1 и 2 практически идентичен, что свидетельствует об их одновременности. Точнее, это одно погребение, вероятнее всего, с женским инвентарем, разделенное на 2 части. На основании инвентаря датировка погребения может быть определена в рамках X — первой половины XI века. Однако наиболее вероятным представляется его отнесение ко второй половине X — началу XI века. Вместе с тем очевидно, что общий вес кальцинированных костей около 9,5 кг слишком велик для погребения одного и даже нескольких индивидов.

В кургане 21 погребение по обряду ингумации находилось на пепельной прослойке на основании кургана и было ориентировано головой на запад. Большая часть погребения повреждена перекопом еще в древности. В ходе раскопок было найдено 608 стеклянных бусин, фрагменты бронзовых браслетовидных височных колец, нож и фрагментированный лепной сосуд (Рис. 4: В). Несмотря на факт ограбления погребения, его датировка может быть определена в рамках первой половины XI века.

Материалы раскопок 2010 года вместе с анализом результатов предыдущих исследований позволяют предполагать, что курганный могильник Опса является наиболее поздним из некрополей богинско-дрисвятского микрорегиона культуры смоленско-полоцких длинных курганов (далее — КСПДК) в Браславском Поозерье. На последней стадии его функционирования в могильнике появляются погребения по обряду ингумации, что может быть связано с притоком в регион нового славянского населения в конце X — начале XI века. Можно предполагать, что коллектив, оставивший могильник в Опсе, подвергся значительно более мощному влиянию со стороны пришельцев, чем остальные группы автохтонного населения. В результате могильник в Опсе продолжал использоваться до середины XI века, в отличие от соседних некрополей, которые перестали функционировать уже в начале столетия [4, 359–363].

Результаты работ экспедиции НИМ РБ вместе с анализом материалов предыдущих исследований позволяют значительно скорректировать наши представления об истории Браславского Поозерья в конце I — начале II тысячелетия н.э.

В конце I тысячелетия н.э. в Браславском Поозерье распространяются памятники культуры смоленско-полоцких длинных курганов. Курганные могильники КСПДК концентрируются на западе Браславского Поозерья — в окрестностях озер Богинского и Дрисвяты и могут быть объединены в отдельный микрорегион.

Приблизительно во второй половине X века на востоке Браславского Поозерья появляются курганные могильники, в которых полностью преобладают погребения по обряду ингумации, а кремации встречаются очень редко.

В конце X — начале XI века в могильниках КСПДК богинско-дрисвятского микрорегиона появляются погребения по обряду ингумации, в том числе с оружием. Очевидно, что эти погребения были оставлены пришельцами, не связанными с погребальными традициями КСПДК. Можно предполагать, что появление ингумаций с оружием отражает начало утверждения в регионе интересов Полоцкого княжества, а сами эти погребения принадлежат представителям полоцкой княжеской администрации. С этим процессом также связано возникновение курганного могильника Погоща.

Одновременно с этим в конце X — начале XI века происходят пожары на городище «Замок» на озере Дрисвяты и на городище «Замковая Гора» в Браславе, а на их месте возникают городские центры с типичной древнерусской материальной культурой. К востоку от Браслава возникают древнерусские крепости Масковичи, Ратюнки и, вероятно, Слободка.

В начале или в первой половине XI века функционирование большинства курганных могильников КСПДК прекращается, а единственным исключением из этого правила на данный момент является некрополь в Опсе. С этого времени древнерусские памятники концентрируются вдоль реки Друйки, бывшей, вероятно, основной региональной артерией коммуникаций, по которой пролегал путь от зап. Двины (Даугавы) к Браславу и к востоку от нее. Для ее охраны с конца X века создается мощная система укреплений (городища Слободка, Масковичи, Ратюнки и сам Браслав) [2, 32].

Можно предполагать, что формирование устойчивой границы Полоцкого княжества, проявившееся в создании системы укрепленных центров и сельских поселений, произошло в начале правления полоцкого князя Брячислава Изяславича — в первые десятилетия XI века. Эта граница, вероятно, шла от зап. Двины (Даугавы), западнее размещенного вдоль реки Друйки скопления полоцких укрепленных и открытых поселений, к Браславу и далее на юг — к Дисне. Незаселенная или слабозаселенная территория к западу от Браслава до городища Дрисвяты могла представлять собой нечто вроде буферной зоны между Полоцким княжеством и летописной Литвой.

Літэратура

1. Плавінскі М., Харытановіч З., Дзярновіч С. «Новыя археалагічныя помнікі жалезнага веку ў Браслаўскім Паазер'і (па выніках даследаванняў 2003—2005 гг.).» В кн.: *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*. Вып. 15. Мінск, 2008. С. 205—211.
2. Плавінскі М. «Да рэканструкцыі сістэмы рассялення старажытна-рускага часу ў Браслаўскім Паазер'і.» В кн.: *Віцебскія старажытнасці: матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 50-годдзю знаходкі берасцяной граматы ў Віцебску і 150-годдзю з дня нараджэння А.Р. Брандоўскага, 22—23 кастрычніка 2009 г., Віцебск*. Мінск, 2010. С. 22—33.
3. Плавінскі М. «Насельніцтва Браслаўскага Паазер'я ў другой палове I пачатку II тысячагоддзя н.э. (па матэрыялах пахавальных помнікаў).» *Гістарычна-археалагічны зборнік*. Вып. 26. Мінск, 2011. С. 126—137.
4. Плавінскі М. «Раскопкі курганнага могільніка Опса ў 2010 годзе.» *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*. Вып. 23. Мінск, 2012. С. 359—364.
5. Плавинский Н. «Курганный могильник Погоща в контексте окняжения северо-западных регионов Полоцкого княжества.» В кн.: *Археология и история Пскова и Псковской земли. Семинар имени академика В.В. Седова. Материалы 55 заседания*. Псков, 2010. С. 196—202.

Kopsavilkums

Daži Baltkrievijas Republikas Nacionālā vēstures muzeja arheoloģiskās ekspedīcijas izrakumu viduslaiku apbedījumu pieminekļos Braslavas Ezeru reģionā rezultāti

No 2004. līdz 2010. gadam Baltkrievijas Republikas Nacionālā vēstures muzeja ekspedīcija raksta autora vadībā pētīja viduslaiku arheoloģiskos pieminekļus Vitebskas apgabala Braslavas rajonā. Ekspedīcijas galvenie uzdevumi bija mūsu ēras I un II gadu tūkstoša apbedījumu izpēte un viduslaiku lauku apmetņu atklāšana.

Arheoloģiskās ekspedīcijas laikā tika atklātas septiņas dzelzs laikmeta – viduslaiku apmetnes. Divās no tām – Ušino un Strusto – tika veikti izrakumi.

Apbedījumu izpēte norisa ar mērķi precizēt Braslavas rajona kurgānu nekropoļu hronoloģiju un etnokulturālo piederību. Ekspedīcijas darbs koncentrējās divos – Pogoščas un Opsas kurgānu apbedījumos. Ievērojamākie pēc apjoma izrakumi tika veikti Pogoščas kurgānu apbedījumā, kurš sastāvēja

no 15 kurgāniem. Pieminekļis tika pilnībā izpētīts 2005.–2009. gadā. Atklātais nekropoles laukums sasniedza 1 604 m².

2010. gadā Baltkrievijas Republikas Nacionālā vēstures muzeja ekspedīcija atsāka izrakumus apbedījumā Opsas kurgānā, kur tika izpētīta 368 m² liela platība un atsegti 4 uzbērumi apbedījuma centrālajā daļā.

Summary

Some Results of Investigation of Medieval Burial Sites in Braslau Lakeland by the Archaeological Expedition of the National Historical Museum of the Republic of Belarus

During 2004–2010, the expedition of the National Historical Museum of the Republic of Belarus directed by the author of the paper investigated some archaeological sites of medieval period in Braslau district of Vitsebsk region. Excavations of the cemeteries from the turn of the 1st and 2nd millennia AD and detection of medieval rural settlements were our objectives.

We discovered seven unfortified settlements of the Iron Age and the medieval period in the course of the field research. Probing trenches were excavated on two among them – Ushyna and Strusta. We also conducted excavations of Pahoshcha and Opsa barrow cemeteries aiming to find out more data about their chronology and ethnocultural attribution. Pahoshcha cemetery contained 15 barrow mounds. All of them were completely explored during 2005–2010.

In 2010, we recommenced the excavations on Opsa cemetery. Four mounds in the central part of the cemetery were explored and the area of 368 square meters was excavated during the season.

Вида Пукене

Проблема литовской государственности и идея литовско-латвийского единства (1915–1917)

Ключевые слова: литовско-латвийский союз; Йонас Шлюпас; Литовский политический центр; Бернская конференция; Литовская государственность

Key words: Lithuanian-Latvian union, Jonas Šliūpas, Lithuanian Political Centre, Bern Conference, Lithuanian statehood

Введение. Идея литовско-латвийского единства нашла отражение в печати в конце XIX века, а более широкое распространение получила в годы Первой мировой войны, когда на повестку дня было поставлено будущее независимых государств Литвы и Латвии. Автор и популяризатор идеи литовско-латвийского единства — деятель литовского национального возрождения Йонас Шлюпас. Однако тогда эта идея широкой поддержки среди политических деятелей не получила. Но вот в конце XX века — в 1989 году — произошло уникальное событие: латыши и литовцы взяли за руки в «Балтийском пути». Вопрос сотрудничества двух соседних народов актуален по сей день. Он подлежит всестороннему исследованию.

Хронологические рамки статьи — 1915–1917 гг., время, когда активно обсуждалась, оставаясь недостаточно ясной, перспектива будущего Литвы и Латвии.

Литва недавно отметила 150-летие со дня рождения выдающегося общественного деятеля, дипломата, пропагандиста идеи литовско-латвийского единства Йонаса Шлюпаса (*Jonas Šliūpas*, 1861–1944). На конференции, посвященной юбилею, современными историками была сделана оценка его исторического и дипломатического наследия.

Цель статьи — проанализировать работу Литовского политического центра в Швейцарии в 1915–1917 г. и изложить идею Литовско-Латвийского государства.

Задачи статьи: 1. Изучить создание литовских политических организаций в Швейцарии и показать их взаимоотношения. 2. Вкратце рассмотреть сотрудничество литовцев с представителями других народов по проблеме создания модели будущего независимого литовского государ-

ства. 3. Познакомить с идеей образования единой литовско-латвийской республики, выдвинутой Йонасом Шлюпасом.

Идеи создания независимого литовского государства, возникшие в годы Первой мировой войны, изучены в литовской историографии и изложены в трудах, посвященных развитию идеи государственности в 1914—1918 годах [3; 8] и анализу идей и деятельности Йонаса Шлюпаса [1; 4; 9; 11].

Раскрытию темы способствовали публикации документов Бернской, Лозаннской и других конференций [6, 61—79], а также сборники трудов Й. Шлюпаса [12; 13]. О своей деятельности в годы Первой мировой войны Й. Шлюпас писал: «Мне не было дела до оригинальности, меня беспокоила пропаганда — я всегда чувствовал себя агитатором за лучшее будущее литовской нации...» [13, 387]. Полезными для изучения данного вопроса были воспоминания литовских политических деятелей, внесших свой вклад в претворение в жизнь стремлений создать независимое Литовское государство [2; 5; 7; 10].

Литовские организации в Швейцарии. В годы Первой мировой войны сложились благоприятные условия для стремления литовского и других народов к образованию независимых государств. С этой целью создавались политические центры. Особое место отводилось Швейцарии — она оказалась удобной для проживания эмигрантов и выработки ими политических программ.

В 1916 году Литовское информационное бюро, до того времени работавшее в Париже (практически один человек — Йозас Габрис-Паршайтис (*Juozas Gabrys-Paršaitis*, 1880—1951), переехало в Лозанну, где уже проживало немало литовцев, и на территории нейтральной страны деятельность бюро могла проходить более благоприятно. Бюро создало периодическую печать: *Pro Lituania* — на французском языке и *Litauen* — на немецком. Газеты информировали о Литве и о стремлении литовской нации к созданию независимого государства.

На второй Лозаннской конференции литовцев (30 июня — 4 июля 1916 года) было ясно высказано стремление создать независимую Литву и было принято решение в Швейцарии создать Совет Литовской Нации как структуру, способствующую достижению политических целей. Когда в ноябре 1916 года Германия провозгласила независимость Польши, существование такой организации стало особенно актуально, так как в иностранной печати появились сведения, что есть желающие присоединить

к Польше литовские земли, а политика стран Антанты благоприятствовала Польше.

Положение изменилось после Февральской революции 1917 г. в России, когда Временное правительство отменило сословные, религиозные и национальные ограничения, установило свободу слова, печати, собраний и другие демократические права. Немцы забеспокоились, что Временное правительство России может пообещать литовцам автономию, и разрешили им созвать конференцию в Вильнюсе. На конференции, которая состоялась 18–23 сентября 1917 г., был избран Литовский Совет, целью которого было объявлено создание независимого государства. Литовский Совет поддерживал связи с эмигрантскими литовскими организациями, созывал конференции за границей (в том числе — в Швейцарии).

Совет литовцев в Швейцарии был нелегальной организацией, легально работало только Литовское информационное бюро. Документы, меморандумы в адрес иностранных государств посылались от имени Постоянной делегации Совета литовцев в Швейцарии. Из-за финансовых и иных трудностей военного времени в этих организациях не были представлены политические течения. По существу сотрудники действовали по собственному усмотрению.

В процессе формирования политического центра в Швейцарии важную роль сыграла конференция, которая в целях конспирации проходила в двух швейцарских городах — Берне и Лозанне — 2–10 октября 1917 года. Конференция, признав, что до того времени Совет литовцев в Швейцарии действовал нелегально, предложила легализовать дальнейшую его работу. Организация продолжала существование под названием Совет Литовской Нации. Конференция также обозначила границы влияния Литовского информационного бюро и Совета Литовской Нации. Было подчеркнуто, что политические вопросы должны решаться коллегиально.

Таким образом к концу 1917 года в Швейцарии сформировался литовский политический центр. В дальнейшем он провел огромную работу на переговорах с Германией.

Связи литовцев с представителями других наций. В начале XX века судьба народов определялась как внутренними факторами, так и внешними.

На попытки Германии реализовать возможность сепаратного мира с Россией влияла реальная ситуация на фронтах, отношения с союзниками, расстановка политических сил в господствующих слоях империй. Такая ситуация напрямую оказывала влияние и на национальные движения в Северо-западном крае.

Многие народы находились под игом царской России, и представители этих народов устраивали общие совещания. 3–4 августа 1915 года в Берне проходила конференция литовских и латышских политических деятелей, на которой была осуждена политика России, жестокое поведение немцев на территории Литвы и Латвии. В декларации было требование «широкой национальной автономии, так как только автономия может спасти край от полного уничтожения» [6, 61]. Требования были обоснованы предпосылкой, что литовцы и латыши — это две ветви «одного народа» (не относятся ни к славянскому, ни к германскому этносу), этот «народ» с точки зрения национального самосознания и культуры занимает одно из первых мест среди народов России, что литовское государство — Великое княжество Литовское — занимало территорию от Балтийского моря до Черного и остановило натиск татар на Европу [6, 61]. На конференции были обозначены действия, необходимые для достижения общей цели. Конференция получила широкое освещение в швейцарской печати.

Для литовцев идея литовско-латвийского единства не была новой. В первой литовской газете (1883 год) «Рассвет» (*Aušra*), идею литовско-латвийского единства начал распространять Й. Шлюпас. Позже эту идею он популяризировал в США среди литовцев. В 1914 году идею Й. Шлюпаса поддерживало литовское католическое течение. Но литовский историк А. Эйдинтас (*Alfonas Eidintas*, 1952), отмечает, что уже первые контакты литовцев и латышей показали, что общие усилия не приведут к цели [3, 150].

Позже литовцы в Швейцарии установили отношения с украинцами, которые на совещании в Киеве (1917 год) твердо высказались за автономию. Велись консультации с белорусами, на которых подчеркивалась традиция Великого княжества Литовского. В конце 1916 года литовские и белорусские политические деятели были заняты согласованием общей политической программы. Выдвигалось требование независимости отторгнутым от Российской империи землям бывшего Великого княжества Литовского и Курляндии. Политические деятели Литвы и Белоруссии выступали против ассоциации с Польшей. Предусматривался раздел земель бывшего Великого княжества Литовского на три самоуправляющиеся национальные части — литовскую, белорусскую, латвийскую [8, 115]. В 1916–1917 гг. белорусскими и литовскими политическими деятелями Литва планировалась как независимое или автономное государство на этнических территориях или как литовско-белорусская и латвийская конфедерация (Великое княжество Литовское).

Как показывают источники, позже совещания проходили только среди литовцев. Дальнейший процесс претворения в жизнь планов независимости был определен ходом войны и геополитическим положением.

Идея литовско-латышского единства и ее пропаганда. Й. Шлюпас — деятель литовского народного возрождения, активный и последовательный пропагандист литовско-латышского единства. Немногие среди литовской интеллигенции были приверженцами этой идеи (Ю. Тумас-Вайжгантас (*Juozas Tumas*, литературный псевдоним *Vaižgantas*, 1869—1933), О. Милашюс (*Oskaras Vladislovas Liubič-Miloš-Milašius*, 1877—1939), С. Шалкаускис (*Stasys Šalkauskis*, 1886—1941), вышеупомянутый Й. Габрис). Приверженцы идеи полагали, что этническая общность, похожее историческое прошлое, общие невзгоды военного времени, объединяющие стремления народных движений сближают оба народа и поощряют их искать общий путь для достижения цели [9, 90].

Пропагандой своей идеи Й. Шлюпас особенно энергично занимался в 1917 году. Он объехал 10 городов США, где проживали литовцы. Прибыв в Россию, он обратился к литовской и латышской интеллигенции, действовал через издаваемую в Петрограде газету «Литовский голос» (*Lietuvių balsas*). Хотя на Стокгольмской конференции (сентябрь 1917 года) в присутствии представителей всех политических течений литовцев об общем государстве литовцев и латышей речи не было, Й. Шлюпас от своей идеи не отказался. Оставшись на некоторое время в Стокгольме, 12 октября 1917 года он прочитал лекцию «Взгляд на историю литовского народа». В ней он сделал обзор истории литовского и латышского народов в поисках объединяющих моментов, вел пропаганду демократической Литовско-Латвийской республики, в которой должны были господствовать принципы равенства, свободы и братства [12, 1—28]. Историк Д. Мачюлис (*Dangiras Mačiulis*) отметил, что идея литовско-латышского единства для Й. Шлюпаса была тождественна идее политической независимости Литвы [9, 91]. В 1918 году он издал сборник статей и лекций «Литовско-латышская республика и Союз северных народов», тексты которых говорят о положении литовской и латышской нации.

Выводы. В годы Первой мировой войны создались благоприятные условия для наций, находившихся под властью России, реализовать стремление к независимости. С этой целью в нейтральной Швейцарии в конце 1917 года образовался Литовский политический центр.

По ходу войны менялась политика имперских правительств, менялись и модели будущего Литвы: от автономии этнографической Литвы,

унитарного государства или конфедерации народов Великого княжества Литовского до независимого национального государства.

Деятель литовского народного возрождения Й. Шлюпас вел пропаганду идеи литовско-латвийской республики, опираясь на общее этническое происхождение литовской и латвийской наций, историческое прошлое, схожую судьбу, благодаря которой сформировался похожий менталитет, позволяющий жить в одном государстве. Более активно пропаганда этой идеи велась в 1917 году.

Библиография

1. Aleksandravičius, E. "Jonas Šliūpas – istorikas." Kn.: *Praeitis, istorija ir istorikai*. Vilnius: Vaga, 2000. 400–410 p.
2. Bartuška, V. *Lietuvos nepriklausomybės kryžiaus keliais*. Klaipėda: "Ryto" spaustuvė, 1937. 391 p.
3. Eidintas, A. *Slaptasis lietuvių diplomatas*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1992. 328 p.
4. Jakštas, J. Dr. Jonas Šliūpas: Jo raštai ir tautinė veikla. Šiauliai: Saulės delta, 1996. 383 p.
5. Klimas, P. "Lietuvos valstybės kūrimas 1915–1918 metais." Kn.: *Pirmasis nepriklausomybės dešimtmetis, 1918–1928*. Londonas: Nidos knygų klubas, 1955. P. 125–200.
6. *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais, 1914–1918: Lietuvos nepriklausomos valstybės genezės dokumentų rinkinys*. Sud. E. Gimžauskas. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006. 595 p.
7. Liulevičius, V. *Išėivijos vaidmuo nepriklausomos Lietuvos atkūrimo darbe*. Čikaga: Pasaulio lietuvių bendruomenės valdyba, 1981. 398 p.
8. Lopata, R. "Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 m. *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. T. 9. Vilnius: Mintis, 1996. 223 p.
9. Mačiulis, D. "J. Šliūpas ir lietuvių-latvių vienybės idėja." *Acta Humanitarica Saulensis*, 2011, 12: 83–97.
10. Purickis, J. "Lietuvių veikimas Šveicarijoje Didžiojo karo metais." Kn.: *Pirmasis nepriklausomybės dešimtmetis, 1918–1928*. Londonas: Nidos knygų klubas, 1955. P. 40–80.
11. Strelcovas, S. "Valstybingumo vizija dr. Jono Šliūpo laiškuose." *Acta Humanitarica Saulensis*, 2011, 12: 17–27.
12. Šliūpas, J. *Lietuvių-latvių respublika ir Šiaurės Tautų Sąjunga*. Stokholm, 1918. 162 p.
13. Šliūpas, J. *Rinktiniai raštai*. Vilnius: Vaga, 1977. 610 p.

Kopsavilkums

Lietuvas valstiskuma problēma un Lietuvas-Latvijas savienības ideja (1915–1917)

Rakstā analizēta Lietuviešu politiskā centra Šveicē darbība 1915.–1917. gadā, īpaši izceļot Lietuvas-Latvijas valsts radīšanas ideju. Tiek izklāstīts lietuviešu konferenču Bernē, Stokholmā un Lozannā pieņemto dokumentu saturs, kuros tika skatīts neatkarīgas Lietuvas valsts jautājums. Bernes konferencē tika izvirzīta Lietuvas-Latvijas valsts radīšanas ideja. Tiek pētīti idejas rašanās apstākļi. Noteikta vieta ierādīta idejas autoram – lietuviešu sabiedriskajam darbiniekam J. Šļupam.

Summary

The Issue of Lithuania's Statehood and the Idea of Lithuanian-Latvian Union (1915–1917)

The years of World War I gave rise to favourable circumstances for seeking independence among the nations subjugated to the Russian Empire. To that end, political centres were founded in neutral Switzerland. At the end of 1917, the Lithuanian political centre formed in Switzerland. It comprised two organizations: Lithuanian National Council and Lithuanian Information Bureau. A number of nations were linked by the common oppression of tsarist Russia; therefore, their representatives used to hold joint meetings. In 1915–1916, Lithuanians negotiated with Latvians, Ukrainians, and Belarusians.

The article discusses how the models of Lithuanian future prospects changed together with the changing policy of imperial countries in the years of World War I: from the autonomy of ethnographic Lithuania, independence of unitary or confederate Grand Duchy of Lithuania to the independent nation state.

Jonas Šliūpas, a representative of the Lithuanian national movement, promoted the idea of the Lithuanian-Latvian union by appealing to the common Lithuanian and Latvian origin, historical past, similar fate that shaped similar mentality allowing to live in a common state. The idea was more actively promoted in 1917. The Lithuanian and Latvian political elite did not put their faith in such a vision, whereas from the end of 1917 they expressed their unambiguous position in favour of the establishment of the nation states.

Dāvis Pumpuriņš

Latvijas-Lielbritānijas ekonomiskās attiecības Latvijas satīriskās preses karikatūrās (1918–1934)

Atslēgas vārdi: karikatūra, Latvija, Lielbritānija, prese, starpkaru periods, ekonomiskās attiecības

Key words: cartoon, caricature, Latvia, United Kingdom, press, interwar period, economic relations

Karikatūrām, līdzīgi kā citiem vizuālajiem avotiem, tiek atvēlēta aizvien būtiskāka vieta humanitāro un sociālo zinātņu pētījumos. Tās tiek izmantotas ne vien kā ilustratīvs materiāls plašāku vēsturisku norišu atklāšanai, bet arī kā vēstures avots visnotaļ šauru un specifisku tematu izpētē. Šajā rakstā karikatūras izmantotas, lai no šī it kā nenopietnā skatupunkta palūkotos uz Latvijas-Lielbritānijas ekonomiskajām attiecībām. Tieši ekonomiskais aspekts ieņēma būtisku vietu abu valstu attiecībās. Darījumi ar kokmateriāliem un linšķiedru pirmajos gados deva finansiālu atbalstu jaundibinātajai valstij. Lielbritānija kļuva par Latvijas galveno eksporta tirgu, ieņemot arī otro nozīmīgāko importētājas vietu, savukārt 1923. gadā noslēgtais tirdzniecības un kuģniecības līgums apstiprināja abu valstu ekonomiskās attiecības valdību līmenī un bija pirmais tādas nozīmes Latvijas līgums.

Visu plašo Lielbritānijas attēlojumu klāstu satīriskās preses karikatūrās ir iespējams iedalīt tematiski divās grupās. No vienas puses, tās ir karikatūras, kurās Lielbritānija tēlota kā spēlētāja starptautiskajā politiskajā arēnā, bet no otras puses – tās, kurās uzmanība pievērsta tieši Latvijas un Lielbritānijas divpusējām attiecībām. Kādu būtisku atšķirību iespējams saskatīt starp šīm karikatūrām? Ja pirmajās Lielbritānijas loma ir daudzveidīgāka un atainota kā viena no pasaules lielvarām, kas iesaistīta starptautiskā miera nodrošināšanā, kam ir nozīmīgas politiskās attiecības ar citām lielvalstīm, tad karikatūrās, kurās aplūkotas divpusējās attiecības ar Latviju, dominē šo attiecību ekonomiskais aspekts.

Rakstā aptvertu hronoloģisko ietvaru noteikuši politiski nozīmīgie robežpunkti – Latvijas neatkarības proklamēšana, no vienas puses, un K. Ulmaņa (1877–1942) autoritārā režīma nodibināšana, no otras puses. Laiks starp 1918. un 1934. gadu presei Latvijā izrādījās labvēlīgs – tajā iznāca virkne visdažādāko izdevumu, tostarp satīriskie žurnāli. Šo posmu noslēdza K. Ulmaņa

apvērsums 1934. gada 15. maijā un tam sekojošie ierobežojumi preses izdevumiem.

Pievēršoties aplūkotā laika perioda politiskajam kontekstam, jāatzīmē, ka Latvija, līdzīgi citām jaunajām valstīm Baltijas jūras reģionā, cerēja uz plašāku Lielbritānijas iesaistīšanos reģiona politiskajā dzīvē, kas izpaustos kā politiski militāru saistību uzņemšanās pret šīm valstīm. 1918. gada 23. oktobrī britu ārlietu ministra lorda A. Dž. Balfūra (*Arthur James Balfour*, 1848–1930) pausto valdības nostāju – atzīt Latvijas pagaidu nacionālo valdību kā *de facto* neatkarīgu struktūru – Latvijas puse uztvēra kā Latvijas Republikas *de facto* atzīšanu [8, 10]. Cerības uz Lielbritānijas politiski militāru atbalstu nākotnē veicināja britu flotes atrašanās Baltijas jūrā un Lielbritānijas militārās misijas izkāpšana Liepājā 1919. gada martā [5, 82]. Taču reālā situācija iezīmēja citu ainu. Lielbritānijas interesēs nebija uzņemties militāras un politiskas saistības Latvijā. Baltijas jūras reģionā tā galvenokārt saskatīja iespēju turpmāk attīstīt savu ekonomisko potenciālu [6, 61].

Latvijas-Lielbritānijas attiecību sākums sakrita ar Latvijas valsts tapšanas laiku. Latvijas pagaidu valdības īstenotā ekonomiskā politika tobrīd bija vērsta uz vitāli svarīgu sfēru nodrošināšanu – tajā skaitā mēģinot panākt ekonomisku palīdzību no Rietumvalstīm, kas ietvertu pārtikas un citu preču piegādi. Šādu aizdevumu Latvija bija gatava garantēt ar dabas resursiem [5, 80]. Par galvenajām eksporta precēm kļuva koksne un linu šķiedra – produkcija, kas bija izpelnījies britu atzinību jau pirms kara. Latvijas valstij šajās vitāli svarīgajās nozarēs piederēja monopols, taču, lai realizētu produkciju Lielbritānijas tirgū, bija nepieciešama britu uzņēmēju līdzdalība. Nepastāvot oficiālam starptautiskam ekonomiskam līgumam valdību līmenī, Latvijai nācās saskarties ar ārvalstu uzņēmēju noraidīto attieksmi, un ierobežotais partneru loks dažkārt noveda pie apšaubāma rakstura darījumiem.

Latviešu glezniecības vecmeistara Jāņa Roberta Tillberga (1880–1972) karikatūrā “Lini – Latvijas bagātība” (1. att.) atainota Latvijas zemkopības ministra Voldemāra Zāmuēla (citos avotos Zamuēls vai Zamuēls, 1872–1948) vizīte Londonā. Zīmējumā minētais laiks – divi gadi no karikatūras publikācijas žurnālā “Svari” 1921. gada 18. novembrī – sakrīt ar laiku 1919. gada nogalē, kad, meklējot finansiālu pamatu savas jaunās ekonomiskās sistēmas izveidei, Latvijas valsts mēģināja pārdot savus dabas resursus. 1919. gada 13. decembrī tika parakstīta pagaidu vienošanās starp Latvijas pagaidu valdības pārstāvjiem un Lielbritānijas banku “*National Metal and Chemical Bank*”, kas uzņēmās vidutāja lomu darījumiem ar linšķiedru Lielbritānijā. Līgumu par linu šķiedras rezervju un nākamā gada ražas pārdošanas tiesībām

1. att. J.R. Tilberga karikatūra
"Lini – Latvijas bagātība"

("Svari", 1921. 11. novembris).

Karikatūras teksts: Zāmuēls (Londonā):
"Neaizdedziniet ar savu pīpi manus linus!"
Anglis: "Kur šie degs!? Kad es divus gadus
uz viņiem esmu splāvis."

Latvijas Ministru kabinets apstiprināja 1920. gada 5. martā. Taču dažādu finansiālu darījumu (kuri bankas pārstāvjiem nenesa gaidīto peļņu) rezultātā izveidojās situācija, ka lielākā daļa no Latvijas piegādātās linsķiedras vēl 1920. gada rudenī glabājās noliktavās Lielbritānijā. Lai gan banka Latvijas valstij atgriezta nerealizēto produkciju, taču neveiksmīgi īstenotās pārdošanas politikas dēļ, pirmkārt, bija palaists garām izdevīgākais brīdis, kad pārdot pēc kara tirgū trūkstošo materiālu. Otrkārt, iepircēji atturīgi sāka izturēties pret darījumiem ar Latvijas linsķiedru.

Saturiski bagātu informāciju sniedz 1921./1922. gadu mijas noskaņās iznākušā "Svaru" numura pēdējā lapaspusē ievietotā karikatūra – "Trijkungu diena" (2. att.). Bībeles stāstā par Jēzus dzimšanu, šoreiz šūpulī, kuru rotā Latvijas pirmā ģerboņa simboli, atrodas Latvijas galvenās eksporta preces – lini, kokmateriāli, sviests un kažokādas. Šūpulī šūpo Latviju simbolizējoša tautumeita.

2. att. V. Krūmiņa karikatūra
"Trijkungu diena 1922"

("Svari". 1922. 6. janvāris).

Karikatūras teksts: Gudrie (no rietumu zemes) ar dāvanām pie Latvijas šūpuļa: "Tik vien tā labuma!? Nudien labi, ka mēs to emisijas banku atstājām mājās ---"

Līdzīgi Betlēmes stāstam, kurā jaundzimušo ieradās apraudzīt Austrumu gudrie, karikatūrā attēloti trīs Rietumvalstu pārstāvji. Kā dāvanas tie līdzī paņēmuši savu valstu izstrādājumus. Līdzās ASV un Vācijas pārstāvjiem atrodas angļis, tērpies mētelī ar kažokādas apkakli, smēķēdams pīpi un rokās turot monarhijas simbolu – scepteri. Līdzī viņš paņēmis margarīnu, ironiski parādot, ka Lielbritānija Latvijā centās pārdot galvenokārt mazvērtīgas preces [8, 272]. Karikatūrā aktualizēts arī jautājums par Latvijas emisijas bankas izveidi, kura paralēli stabilas ar zeltu garantētas valūtas emisijai regulētu arī tirdzniecības sakarus [8, 130]. 1921. gada nogalē intensīvi tika meklēts atbalsts ārvalstīs, it īpaši Lielbritānijā, tomēr, kā to karikatūrā norāda “gudrie”, šī iniciatīva cieta neveiksmi.

Sarkastiska ir A. Kalniņa karikatūra “Pazaudēta skrūve” (3. att.), norādot, ka Lielbritānijas īstenotā tirdzniecības politika pret Latviju ir kā ņirgāšanās, jo britu uzņēmēji latviešu sviestu iepērk par kvalitātei neadekvāti zemu cenu. Lielbritānijā Latvijas sviests tika iepirkts par krietni zemāku cenu, kā visaugstāk vērtētais, līdzvērtīgas kvalitātes Dānijas sviests. Lai gan karikatūrā angļu strādnieki izsmēj latviešu kolēģi, salīdzinot to ar Antiņu, realitātē Latvija bija spiesta pieņemt tai piedāvāto cenu, lai iegūtu noieta tirgu saražotajai produkcijai.

Latvijas prese aktīvi sekoja sarunām starp Rīgas pilsētu un banku “Lazard Brothers & Co”, kurai viena no filiālēm atradās Londonā. Konflikta aizmetņi meklējami laikā pirms Pirmā pasaules kara, kad Rīga ieguva aizdevumu pilsētas labiekārtošanai teju 12,5 miljonu cara rubļu (summa tika pielīdzināta nedaudz vairāk kā 1,3 miljo-

3. att. A. Kalniņa karikatūra
“Pazaudēta skrūve”

(“Svari”, 1923. 2. novembris).

Karikatūras teksts: Londonā mūsu 1. šķiras sviests pērkams lētāki, nekā 3. šķiras sviests tepat Rīgā. (Avīžu ziņa.)

1. tirgotājs – ārzemnieks (nejauši atradis starp mūsu eksportsviesta mucām vecu skrūvi): “Paskat – skrūve! Kas tad to te pazaudējis?”
2. tirgotājs – ārzemnieks: “Nu kas tad cits, kā tas pats latviešu Antiņš, kas te mums tās sviesta mucas stiepj, he, he!”

niem sterliņu mārciņām) apjomā [4, 3]. Paredzētajiem mērķiem tika izmantota vien daļa no saņemtās naudas, pārējo Krievijai tērējot kara vajadzībām. Rīgas pilsētas apgrozībā laisto obligāciju turētāju, bankas un pašas pilsētas savstarpējās attiecības kā pavediens caurvij Latvijas-Lielbritānijas starpkaru perioda vēsturi. Jautājums par parāda atmaksu tika aktualizēts vēl Otrā pasaules kara gados [10, 93].

Sev raksturīgā manierē, ar atsevišķu, it kā nevīžīgu līniju vilcieniem un izteiksmīgu krāsu laukumiem tematam pievērsies mākslinieks Romans Suta (1896–1944, parakstījies ar pseidonīmu Džim-Ra). Žurnālā “HALLO!” 1927. gada novembrī publicētajā karikatūrā autors dzēlīgi atainojis, kā Lielbritāniju personificējošais Džons Buls žņaudz Latvijas zemnieku (4. att.). Banka jau vairākkārt bija centusies panākt aizdevuma atmaksu, taču karikatūras iznākšanas laikā šis jautājums tika aktualizēts sakarā ar Latvijas centieniem saņemt ārējo aizņēmumu. Nenokārtotās parādsaistības apgrūtināja aizdevuma iegūšanu ārvalstīs [1, 198; 3, 3]. Sarunās ar banku iesaistījās finanšu ministrs Voldemārs Bastjānis (1884–1975), ierosinot, ka daļu parāda summas varētu segt no valsts kases. Taču vienošanos neizdevās panākt lielā mērā pilsētas vadības noraidošās nostājas dēļ. Parāda jautājums tika aktīvi izmantots arī partiju savstarpējās cīņās, pārmetot tobrīd valdībā esošajiem sociāldemokrātiem pārlieku lielu pretimnākšanu bankai [2, 3].

Risinājums ieilgušajām nesaskaņām Rīgas pilsētas un bankas starpā tika panākts vien pēc K. Ulmaņa apvērsuma. 1934. gada vienošanās paredzēja, ka parāds bija jāsāk atdot 1944. gadā un jāatmaksā 50 gadu laikā.

4. att. Fragments no Džim-Ra (R. Sutas) karikatūru sērijas ““Hallo!” nedēļas pārskats” (“HALLO!”, 1927. 17. novembris).

1930. gada februārī žurnālā “Svari” publicētā Aleksandra Vernera-Bundžas karikatūra (5. att.) atspoguļo jaunu pavērsienu Lielbritānijas tirdzniecības politikā un starptautiskajā tirdzniecībā kopumā. Pasaules ekonomiskās krīzes sākums iezīmēja neoliberālisma beigas un valstu pievēršanos sava tirgus aizsardzībai. Tieši Lielbritānija bija pirmā valsts, kas jau 1931. gada novembrī ieviesa muitu pieaugumu un bartera jeb “preci pret precī” principu, kam turpmākajos gados sekoja virkne izmaiņu britu ekonomiskajā politikā [7, 41]. Rezonansi tas guva arī jaunajā 1934. gada Latvijas-Lielbritānijas tirdzniecības līgumā. Karikatūrā Latvija attēlota kā tautumeita, kas, maisā paņēmusi līdzī savas eksporta preces, atduras pret muitas valni, kas uzcelts apkārt Lielbritānijai.

5. att. A. Vernera-Bundžas karikatūra “Latvju pasaka”
 (“Svari”, 1930. 28. februāris).

Karikatūras teksts: Anglijā nodibinājusies politiska partija, lai ieviestu dzīvē ideju par preču apmaiņu vienīgi impērijas robežās. – Latvija, kurai Anglija ir viena no pirmajām eksportzemēm, aizstāv uzskatu par muitu paturēšanu. “Viena maza turku pupa ceļoja uz Angliju: Anglija bija aizslēgta, atslēga bij’ nolauzta. Viens, divi, trīs – ko darīs?”

Izvērtējot Latvijas satīriskajā presē publicētās karikatūras, kurās aplūkotas Latvijas-Lielbritānijas attiecības, vērojams, ka karikatūristu uzmanības centrā bijis šo attiecību ekonomiskais aspekts, mazāku vērību veltot politis-

kajiem vai kultūras sakariem. Karikatūrās tādējādi atainota tendence, kas bija vērojama abu valstu attiecībās. Karikatūrās kopumā kritiski vērtētas Latvijas-Lielbritānijas ekonomiskās attiecības – tajās sastopams priekšstats, ka Latvijas preces netiek pietiekami novērtētas, jo par tām netiek saņemta atbilstoša samaksa. Šādu karikatūristu redzējumu ietekmēja reālā tirgus situācija, ar kuru Latvijai nācās saskarties Lielbritānijā.

Karikatūru pielietojums vēstures pētniecībā paver iespējas dažādot vēstures avotus. Tās sniedz ne tikai faktoloģisku informāciju, bet arī pauž attieksmi pret attēlotajiem notikumiem, turklāt to darot sev raksturīgā, koncentrētā veidā.

Avoti

1. Balodis, K. “Ārējā aizņēmuma jautājums”. *Tautas Tiesības*, 1927. 1. aprīlis.
2. Bl., E. “Kas slēpjas Rīgas parādā Lazarbankai.” *Pirmdienas Rīts*, 1927. 5. decembris.
3. R. “Savienotās Valstis un Latvija.” *Latvijas Kareivis*, 1927. 26. maijs.
4. “Rīgas parāds Lazaru bankai.” *Sociāldemokrāts*, 1927. 15. decembris.

Literatūra

5. Apine, R., Balevica, L., Beika, A. u.c. *20. gadsimta Latvijas vēsture. 2. sēj., Neatkarīga valsts (1918–1940)*. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2003. 1022 lpp.
6. Hiden, J., Salmon, P. *The Baltic nations and Europe: Estonia, Latvia and Lithuania in the twentieth century*. London; New York: Longman, 1993. 227 p.
7. Stranga, A. “Latvijas ārējā tirdzniecība un diplomātija. 20. gadsimta 30. gadi. Saimnieciskie un politiskie aspekti.” *Latvijas vēsture. Jaunie un jaunākie laiki*, 2012, Nr. 3: 40–51.
8. Varšlavāns, A. *Latvijas Republika starpvalstu attiecību sistēmā: pirmā desmitgade (1919–1929)*. Rīga: Latvijas Universitāte, 2008. 294 lpp.
9. Zunda, A. *Latvijas un Lielbritānijas attiecības (1930–1940): Realitāte un ilūzijas*. Rīga: LU žurnāla “Latvijas Vēsture” fonds, 1998. 267 lpp.
10. Zunda, A. “Baltijas valstis un Lielbritānija Otrā pasaules kara gados (1939–1945).” *Latvijas Arhīvi*, 2000. Nr. 3: 83–104.

Summary

British-Latvian Economic Relations in the Cartoons of Latvia's Satirical Press in 1918–1934

Cartoons as a historical source take an increasingly important place in historical research. Through specific artistic expressions they depict historical events and attitudes towards them. It can be noted that it was economic cooperation that dominated British-Latvian relations during the particular time period rather than political or military one. The cartoons of Latvia's satirical press are evidences of this trend. They allow tracking the connections between both countries with regard to the development of their economic relations. At that time, Latvia was a newly established state. The initial phase of the relations between both states was characterized by Latvia's search for new market outlets. Cartoonists used irony when depicting flax, timber, and butter export, most of them holding a view that Latvian goods were under-valued. Likewise much attention was directed towards British banking in Latvia. The cartoonists also portrayed the changes in international trade that took place in the first half of the 1930s when the governments gradually turned to protectionist policies to protect their local markets.

Tālis Pumpuriņš

Arhitekts, etnogrāfs un muzeju darbinieks Ksaverijs Andermanis

Atslēgas vārdi: Ksaverijs Andermanis, etnogrāfija, tautas celtniecība, tautas māksla, Latgale, Cēsis

Key words: Ksaverijs Andermanis, ethnography, folk building, folk art, Latgale, Cēsis

2012. gada decembrī apritēja 115 gadi, kopš Pēterburgā dzimis Ksaverijs Andermanis. 20. gs. 20.–30. gados Latvijas laikrakstos un žurnālos bija sastopamas viņa publikācijas par tautas mākslu un celtniecību. Diemžēl mūsdienās viņa vārds nepelnīti piemirsts.

Daudzkārt K. Andermaņa redzeslokā nonākusi Latgale. Rakstā mēģināts ieskicēt viņa dzīves gājumu un Latgales pagātnes izpētē un popularizēšanā paveikto.

Andermaņu dzimta sakņojas Līgatnes pusē. Ksaverija vectēvs Mārtiņš Andermanis dzimis 1843. gada 12. jūlijā Paltales pagasta Andricēnu mājās, saimnieka un pagasttiesneša Kārļa Andermaņa un viņa sievas Mariņas ģimenē, 8. augustā kristīts Siguldas baznīcā [2, 8]. 1870. gadā M. Andermanis sāka strādāt Vidrižos jaunatvērtajā Marijskolā. Līdz pat gadsimtu mijai M. Andermanis vadīja skolu un bija pagasta rakstvedis, bet vēlāk saimniekoja savās lauku mājās. Viņš kā daudzi tā laika skolotāji bija iesaistīties sabiedriskajā dzīvē. Ar Vidrižu kori 1873. gadā piedalījās I Vispārējos latviešu Dziesmu svētkos Rīgā. Sirmo skolotāju noslepkavoja lielinieki Rīgā 1919. gada 18. martā. 1937. gada 25. jūlijā Vidrižu kapos viņam atklāts pieminēklis. Starp M. Andermaņa daudzajiem skolniekiem bija Latvijas izglītības ministrs profesors Augusts Tentelis (1876–1942) un diplomāts Mārtiņš Nukša (1878–1942) [26].

1936. gadā izglītības ministrs apmeklēja Ventspili un tikās ar pensionēto ģimnāzijas skolotāju Antonu Taubi, kurš savas karjeras sākumā bija strādājis Lēdurgas skolā. Cienījamais skolotājs atcerējās, ka ministra “pirmais skolotājs bija Andermanis Vidrižu skolā, savas gudrības dēļ iesaukts par Vidrižu Bismarku” [31].

Ksaverija tēvs Jūlijs Aleksandrs Andermanis dzimis 1865. gada 15. augustā Paltales pagastā skolotāja Mārtiņa Andermaņa un viņa sievas Lizetes ģimenē [4, 1]. 1890. gadā pabeidza Rīgas Politehnikuma tirdzniecības nodaļu un

devās uz Pēterburgu, kur strādāja dzelzceļa dienestā. Latvijas Republikā J. Andermanis izveidoja un ilgus gadus vadīja Valsts dzelzceļa ceļojumu un transporta biroju [24, 332]. 1893. gadā Jūlija Andermaņa un viņa sievas Lonijas, dzimušas Grosbergas [5, 1], ģimenē piedzima meita Lado [6, 1]. Dažus gadus vēlāk, 1897. gada 15. (27.) decembrī, Pēterburgā ģimene sagaidīja arī dēlu, kuram kristībās dots vārds Oskars Ringolds Ksaverijs (Ksavers) [7, 12].

Oskara vārds zēnam dots par godu krusttēvam, mātesbrālim Oskaram Grosbergam (1862–1941), kurš dzimis Skultes muižas rentnieka Mārtiņa Grosberga un viņa sievas Annas ģimenē. Rakstnieks un žurnālists O. Grosbergs tiek pieskaitīts pazīstamākajiem baltvācu sabiedriskajiem darbiniekiem, kuri darbojušies pie Latvijas Republikas izveides. Viņš bija ilggadīgs laikraksta “*Rigasche Rundschau*” redaktors, bet viņa populārākais daiļdarbs ir vācu valodā sarakstītais romāns “Mežvalde”, kas tulkots arī latviski [16, 262].

Savukārt vārds Ringolds bija par godu otram krusttēvam – Ringoldam Kalningam (1873–1940), kurš vēlāk bija Latvijas finanšu ministrs (1921.03.–1922.09. un 1924.01.–1924.12.) un kura darbības laikā tika ieviesta nacionālā valūta lats. Viņš bija arī pirmais Latvijas Bankas padomes priekšsēdētājs. Ringolds Kalnings, tāpat kā Jūlijs Andermanis, bija beidzis Rīgas Politehnisko institūtu un arī sastāvēja studentu korporācijā “Selonija” [29, 85–88].

Ksaverijs Andermanis no 1908. gada 1. septembra līdz 1917. gada 15. aprīlim mācījās Pēterpils Evaņģēliski luteriskā Sv. Katrīnas skolā, kas viņa gatavības apliecības tulkojumā (norakstā) dēvēta par ģimnāziju. Apliecībā arī norādīts, ka tā dod viņam visas tiesības, kas noteiktas 1871. gada ģimnāziju un proģimnāziju statūtos [7, 4–5]. Pēc K. Andermaņa 1920. gada 1. oktobrī Latvijas Augstskolas rektoram rakstītā iesnieguma, kurā lūgts viņu uzņemt Arhitektūras fakultātē, redzams, ka K. Andermanis jau 1918. gadā bija iestājies Baltijas Tehniskajā augstskolā [7, 3]. No 1920. gada 10. maija līdz 1921. gada augustam viņš brīvprātīgi dienēja Latvijas armijā – virsnieku kursos. Tā kā dienests sakrita ar Brīvības cīņu laiku, Andermanis vēlāk saņēma apliecību par piedalīšanos Latvijas atbrīvošanas karā 1918.–1920. gadā. [7, 6–7] Dažādu apstākļu dēļ K. Andermanis bija “mūžīgais students” un arhitektūru studēja līdz pat 1940. gada nogalei, kad izņēma gatavības apliecības oriģinālu un dzimšanas – kristības apliecības notariālo norakstu. Lai gan viņš nepabeidza arhitektūras studijas, viss darba mūžs Latvijā lielā mērā bija saistīts ar tautas celtniecības materiālu apzināšanu, vākšanu, pētīšanu un popularizēšanu, kur bija nepieciešamas arhitekta zināšanas un pieredze. Viņa paveiktais bieži noderēja nākamo paaudžu arhitektu, etnogrāfu un muzeju darbinieku sagatavošanā.

1. att. Ksaverija Andermaņa LU studenta karte, 1940. g. [7, 14]

ka 1926. un 1927. gada vasaru viņa pavadīja vīra ekspedīcijās Latgalē [3, 1].

20. gadsimta 20.–30. gados K. Andermanis līdztekus arhitektūras studijām Latvijas Universitātē piedalījās Pieminekļu valdes etnogrāfiskajās ekspedīcijās. 1932. gadā Zviedrijā papildināja zināšanas par kultūras pētniecībā pielietojamām metodēm [20]. K. Andermanis bija gan Pieminekļu valdes, gan Latvijas Vēsturiskā muzeja darbinieks. Viņš arī piedalījās 1924. gadā dibinātā Brīvdabas muzeja izveidē. Tautas celtniecībai un etnogrāfijai veltītos rakstus K. Andermanis publicēja kopš 1920. gadu vidus.

Lappusi liels raksts savulaik iespiests populārajā žurnālā “Jaunā Nedēļa” – “Latvijas trešā zvaigzne – Latgale. I. Dievs un ļaudis”. Raksta teksta un zīmējumu autors K. Andermanis. Latgaliešiem veltīto tekstu papildina četras ilustrācijas ar stilizētu autora monogrammu X A: “Ceļa krusts pie Zaļmanes”, “Koka baznīca, celta 1765. gadā Piļdā”, “Pareizticīgo baznīca Baltinovā” un “Baznīca Uzulmuižā” [8, 11].

1928. gada “Ilustrētā Žurnāla” jūlija numurā publicēts K. Andermaņa raksts “Latgales podniecība”, kur žurnāla trīs lappušu gara raksta lielāko

1920. gadu sākumā K. Andermanis aktīvi darbojās Latvijas skautu kustībā. Kā Latvijas skautu IV kopnieku kursu daļībnieks viņš redzams fotogrāfijā, kas ievietota “Ilustrētā Žurnālā” Nr. 16 1923. gada aprīlī [18, 10]. Diemžēl par viņa darbību skautu kustībā turpmākajos gados nav ziņu.

1924. gada 29. decembrī K. Andermanis apprecējās ar šķirteni Annu Riharda meitu Klau (dzimušu Drosten no Bonnas), kurai no iepriekšējās laulības bija meita Vera (dz. 1912. gadā) un dēls Alfrēds (dz. 1915. gadā). Laulība ar katoļticīgo vācieti reģistrēta Rīgas pilsētas dzimtsarakstu nodaļā. Pēc spiedogu nospiedumiem sievas pasē redzams,

daļu aizņem autora zīmētie keramikas izstrādājumi. Šis raksts ir viens no pirmajiem, kas veltīts Latgales keramikai kā mākslai, un gandrīz visi vēlākie pētnieki uz to atsaukušies. Tiesa gan, lai izvairītos no antisemitiskiem pārpratumiem, latgaliešu podnieku uzpircēju tautības vietā vēlākie autori citātos likuši daudzpunkti [9, 207–209].

1930. gadā plašāki K. Andermaņa raksti latgaliešu valodā ievietoti žurnālā “Zīdūnis”. Maija numurā raksts “Bazneicu byuvnīceibas paraugi Latgolā”, ko papildina autora zīmētās “Pyldas bazneica”, “Vyšku vacō bazneica” un “Uzulmuižas bazneica” [10, 7–9]. Savukārt jūnija dubultnumurā (Nr. 6/7) ievietots raksts “Latgola (Mōras zeme). Dobas biļdes”, kas ilustrēts ar septiņiem zīmējumiem [11, 9, 11, 13–15, 17, 19]. Līdztekus etnogrāfiskiem motīviem interesanti ir arī viņa zīmētie dabasskati. Daļa zīmējumu datēta ar 1926. gadu, kad autors piedalījās ekspedīcijā.

1933. gadā iznāca K. Andermaņa nozīmīgākā Latgales tautas celtniecībai veltītā publikācija. Tā ir Pieminekļu valdes iecerētajā sērijā izdotā “Celtniecības pieminekļi. I. Tautas celtniecība Rēzeknes un Ludzas apriņķos”, ko arhitektūras students K. Andermanis sagatavoja pēc Latvijas Universitātes Arhitektūras fakultātes docenta Paula Kundziņa (1888–1983) aizrādījumiem [12]. Profesors Kundziņš, būdams trimdā, rakstīja, ka “Arhitektūras fakultātes paspārnē latviešu tautas celtniecība tapa par īpašu pētniecības priekšmetu. Tur sāka organizēt celtņu apzināšanu un materiālu vākšanu par tām, izdeva īpašu publikāciju “Materiāli par Latvijas būvniecību”, sagatavoja jaunus spēkus, kas vēlāk nāca atklātībā ar saviem pētījumiem un atzinumiem šīnī novadā. (Minēšu Ksaveru Andermani, Pēteri Ārendu, Pēteri Bērzkalnu, Jāni Jaunzemu, Robertu Legzdiņu, Arni Teivēnu)” [19, 23]. Latgalei veltītā publikācija balstījās galvenokārt uz Pieminekļu valdes ekspedīcijās, kuru dalībnieks bija arī K. Andermanis, iegūtā materiāla. Daudzējādā ziņā šī publikācija savu nozīmi saglabājusi arī mūsdienās.

Par Latgales tematiku K. Andermanis runāja gan lekcijās dažādās auditorijās, gan ekskursijās, gan arī populārzinātniskos rakstos periodiskajos izdevumos. Latvijas Akadēmiski izglītoto sieviešu apvienības valdes darbības pārskatā par 1935./36. gadu minēts, ka 1936. gada 27. maijā nolasīts “vēsturiskā muzeja darbinieka (speciālista tautas mākslā) K. Andermaņa referāts par “Tautas mākslu Latgalē”” [21].

K. Andermanis sadarbojās arī ar Latvijas Vēstures skolotāju biedrību, kas viņu regulāri aicināja par gidu. Šādu ekskursiju gaita rada atspoguļojumu arī presē. Piemēram, ekskursija uz Igauniju, kur, aplūkojot sētu īpatnējo kultūru, pieminēta arī viņu dzīvesvieta Ludzas apriņķī [25, 305–311].

Skolotājas A. Lazdiņas sastādīto “Rokas grāmatu ekskursiju vadītājiem pa Latgali” 1935. gadā izdeva Vēstures skolotāju biedrība, un tajā iekļauts K. Andermaņa raksts “Tautas celtniecība Latgalē” [27]. Pēc neatkarības atgūšanas šis darbs izdots atkārtoti 2008. gadā [28], diemžēl bibliotēku katalogos kā autors norādīts Kārlis Andermanis.

Vairāki interesanti K. Andermaņa tautas mākslai veltīti raksti publicēti populārajā sievietēm domātajā žurnālā “Zeltene”. Tur parādījās gan autora fotografētie, gan zīmētie Latgales etnogrāfiskie materiāli. 1934. gada 11. numurā rakstā “Jostu aušana” atzīmēts, ka tā “vēl sastopama gandrīz tikai Latgalē” [13, 18]. Savukārt viņa rakstā “Prievīšu aušana” ilustrācijai ievietots foto ar aužamajiem rīkiem no Rudzētu pagasta [14, 15].

Interesanta ir K. Andermaņa publikācija “Brīvdabas muzejs”, kas ievietota žurnālā “Dzimtene un Pasaule” 1934. gada 7. numurā [15, 14–17]. Autors populārā veidā skaidroja brīvdabas muzeju nepieciešamību un to veidošanos vēsturi Skandināvijā un Latvijā.

Ar 1937. gada 1. maiju nodibināja Valsts vēsturiskā muzeja nodaļas Jelgavā, Cēsis un Daugavpilī. Jelgavā par muzeja nodaļas vadītāju iecēla arheologu Ādolfu Karnupu (1904–1973), bet Daugavpilī – mākslinieku Oskaru Kaleju (1902–1993). Cēsu nodaļā par pārzini iecēla Valsts vēsturiskā muzeja bijušo darbinieku K. Andermani. Cēsu nodaļu izveidojot, tika pārņemts Cēsu Senatnes pētītāju biedrības muzejs, iekārtojot nodaļu tā telpās. Muzejs kopš 1925. gada atradās bijušajā Annas skolā Lielajā Kalēju ielā Nr. 4. Tagad tās ir Cēsu mūzikas skolas telpas. Apmeklētājiem jauniekārtotais muzejs tika atvērts 1937. gada vasaras nogalē. Sakarā ar 1. Baltijas vēsturnieku konferenci, kas notika Rīgā tā paša gada 16.–20. augustā, K. Andermaņa vadībā “muzeja 8 izstādes telpās iekārtotas 5 nodaļas, kas veltītas senvēsturei, vēsturiskiem laikiem, etnogrāfijai, kara vēsturei, mākslas un latviešu literatūras vēsturei. Kopā izstādīti ap 1 600 objektu, no kuriem lielākā puse ņemta no Valsts vēsturiskā muzeja krājuma” [30, 593]. Konferences dalībnieki bija pirmie nopietnākie K. Andermaņa darba vērtētāji [17].

1940. gada padomju okupācijas rezultātā K. Andermanis zaudēja Valsts vēsturiskā muzeja Cēsu nodaļas pārziņa vai, kā bieži presē rakstīja, “direktora” amatu. Tomēr jaunā vara viņu kā muzeja darbinieku darbā paturēja, un viņa paraksts uz muzeja kvīts par grāmatu saņemšanu sastopams pat 1941. gada 4. martā [1, 3].

Otrā pasaules kara laikā K. Andermanis ar sievu un audžudēlu atstāja Latviju. 1950. gadā žurnālā “Arhitekts” Nr. 1, kas iznāca 1950. gada beigās, publicēts Latviešu Arhitektu biedrības (LAB) biedru saraksts. Sadaļā par LAB

saimes locekļiem, kas nav beiguši augstskolu, minēts arī K. Andermanis. Norādīta arī viņa adrese: Post Wilhelmsgluck, Michelbach (14a), Vācijā [22, 15]. Šīs pašas ziņas publicētas arī 1955. gada sarakstā pie LAB apzinātajiem bijušajiem un aktīvajiem studentiem [23, 31].

Ksaverija Andermaņa devums latviešu tautas celtniecības un etnogrāfijas materiālu apzināšanā, vākšanā, pētniecībā un popularizēšanā līdz šim maz pētīts. Jāturpina apzināt arī viņa devums Latgales vēstures izpētē.

Nepublicētie avoti

1. Cēsu Vēstures un mākslas muzejs, Zinātniskais arhīvs Nr. 15 (Cēsu muzeja eksponātu nodošanas–pieņemšanas akti, 1941–1942), 3.–4. lp.
2. Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 235. f. (Kurzemes, Vidzemes un Latgales ev. lut. draudžu metriķas grāmatas), 4. apr., 2228. l. (Siguldas draudzes latviešu, vācu dzimušie, laulātie, mirušie, 1843. g.), 8. lp. 2. p.
3. LVVA, 2296. f. (Rīgas prefektūras pasu lietu dokumentu kolekcija), 1. apr., 9435. l. (Annas Andermanes, dzim. Drosten pase, 1925. g.), 1. lp.–1. lp. 2. p.
4. LVVA, 2296. f., 1. apr., 9459. l. (Jūlija Andermaņa pase, 1928. g.), 1. lp.
5. LVVA, 2296. f., 1. apr., 9468. l. (Lonijas Andermanes, dzim. Grosberga pase, 1920. g.), 1. lp.
6. LVVA, 2296. f., 17. apr., 448. l. (Lado Saades, dzim. Andermane pase, 1920. g.), 1. lp.
7. LVVA, 7427. f., (Latvijas Universitātes dokumentu fonds), 1. apr., 2900. l. (Ksavera Andermaņa personīgā lieta, 1919.–1940. g.), 3.–7. lp., 14. lp.

Publicētie avoti un literatūra

8. Andermanis, K. “Latvijas trešā zvaigzne – Latgale. I. Dievs un ļaudis.” *Jaunā Nedēļa*, 1927, Nr. 17: 11.
9. Andermanis, K. “Latgales podniecība.” *Ilustrēts Žurnāls*, 1928, Nr. 7: 207–209.
10. Andermanis, K. “Bazneicu byuvniceibas paraugi Latgolā.” *Zidūnis*, 1930, Nr. 5: 7–9.
11. Andermanis, K. “Latgola (Mōras zeme). Dobas bildes.” *Zidūnis*, 1930, Nr. 6/7: 9., 11., 13.–15., 17., 19.
12. Andermanis, K. *Celtniecības pieminekļi. I. Tautas celtniecība Rēzeknes un Ludzas apriņķos. (Sagatavots pēc Latvijas Universitātes Arhitektūras*

- fakultātes docenta Paula Kundziņa aizrādījumiem*). Rīga: Pieminekļu valdes izdevums, 1933, 64. lpp.
13. Andermanis, K. "Jostu aušana." *Zeltene*, 1934, Nr. 11: 18.
 14. Andermanis, K. "Prievīšu aušana." *Zeltene*, 1934, Nr. 13: 15.
 15. Andermanis, K. "Brīvdabas muzejs." *Dzimtene un Pasaule*, 1934, Nr. 7: 14–17.
 16. *Deutschbaltisches biographisches Lexikon (1710–1960)*. Hrsg. v. Wilhelm Lenz. Wedemark, Verlag Harro von Hirschheydt, 1998, S. 262.
 17. "250 vēsturnieki iepazīstas ar mūsu pilsētām." *Latvijas Kareivis*, 1937. 18. augusts.
 18. *Ilustrēts Žurnāls*, 1923, Nr. 16: 10.
 19. Kundziņš, P. "Akadēmiskā runa LU gada svētkos 1961. gada 30. septembrī Sietlā." *Latviešu Akadēmiskās Ziņas. Latvian Academic Review*, 1974, Nr. 15: 23.
 20. "Latviešu etnogrāfs Zviedrijā." *Jaunais Zemgalietis*, 1932. 7. augusts.
 21. "Latvijas Akadēmiski Izglītoto Sieviešu apvienības valdes darbības pārskats par 1935./36. gadu." *Latvijas Akadēmiski Izglītoto Sieviešu Apvienības Ziņojumi*, 1936. 15. decembris.
 22. "Latvijas Architektu biedrības (LAB) biedru saraksts." *Arhitekts*, 1950, Nr. 1: 15.
 23. "Latvijas Architektu biedrības (LAB) biedru saraksts." *Arhitekts*, 1955, Nr. 5/6: 31.
 24. *Latvijas darbinieku galerija (1918–1928)*. Red. P. Kroders. Rīga: Grāmatu Draugs, 1929. 332. lpp.
 25. Lazdiņa, A. "Ceļojums pa Igauniju. Vēstures skolotāju biedrības ekskursija." *Ekskursants*, 1935, Nr. 14: 305–311.
 26. "Piemineklis Vidrižu pirmajam skolotājam. Andermaņa pieminekļa atklāšana." *Brīvā Zeme*, 1937. 26. jūlijs.
 27. *Rokas grāmata ekskursiju vadītājiem pa Latgali*. [B.v.]: Vēstures skolotāju biedrība, 1935. 28 lpp.
 28. *Rokasgrāmata ekskursiju vadītājiem pa Latgali*. [B.v.]: Eraksti, 2008. 27 lpp.
 29. Treijs, R. *Latvijas valsts un tās vīri: Latvijas Republikas valdības. Ministri savos darbos*. Rīga, Latvijas Vēstnesis, 1998, 85.–88. lpp.
 30. "Valsts vēsturiskā muzeja darbība." *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1938, Nr. 11: 593.
 31. "Viņos vecos laikos." *Ventas Balss*, 1936. 28. novembris.

Summary

Ksaverijs Andermanis: Architect, Ethnographer and Museum Employee

Ksaverijs Andermanis was born on 15 (27) December 1897 in St. Petersburg. In the 1920's and 1930's, he studied architecture at the University of Latvia and took part at hill fort surveys and ethnographic field works organised by the Board of Monuments. He was also involved in founding of the Open-Air Museum (established in 1924). Since mid 1920's, Andermanis published articles on ethnography and folk building. Many of them were about folk art and architectural monuments in Latgale and included drawings made by the author. In 1933, his scientific publication "Folk Building in the Districts of Rēzekne and Ludza" appeared. From 1937 to 1940, Andermanis lead the Cēsis' Department of the State Historical Museum. After World War II, he emigrated to Germany. Andermanis' contribution to the research of Latvian folk building and ethnography has not received much attention so far.

Andis Rasums

1939.–1941. gada notikumi Latvijā nacistiskās Vācijas izlūkdienestu ziņojumos

Atslēgas vārdi: Latvija, nacistiskā Vācija, izlūkziņojums, informācijas avoti, izlūkdienesti, Gestapo, padomju okupācija

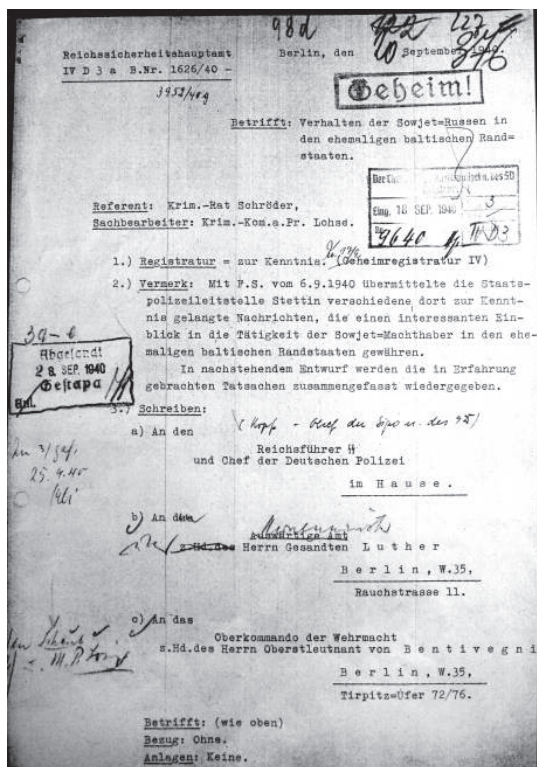
Key words: Latvia, the Nazi Germany, intelligence report, information source, intelligence services, Gestapo, Soviet occupation

1953. gada 31. martā PSRS Iekšlietu ministrijas (turpmāk – IeM) I Galvenās pārvaldes priekšnieka vietnieks ģenerālleitnants Pāvels Sudoplatovs (1907–1996) apstiprināja pilnīgi slepenu rīkojumu, ar kuru LPSR IeM tika nodota “trofejas lieta” – bijušās nacistiskās Vācijas reihā Galvenās drošības pārvaldes (turpmāk – RSHA) Valsts slepenpolīcijas (turpmāk – Gestapo) (1. piez.) dosjē par Latviju (1924.–1941. gads) (2. piez.).

No trofejas lietas materiāliem izriet, ka Gestapo jau kopš 1924. gada bija ieviests speciāls dosjē – “Latvija” (*Lettland*, 1924–1939), kura laika gaitā tika transformēta uz “Latvija-Padomju Savienība” (*Lettland-Sowjet Union*, 1939–1940) un “Latvijas PSR” (*Lettische SSR*, 1941).

Dosjē ietvaros informācijas ieguves organizators un saņemto ziņu galvenais apstrādātājs bija Gestapo IV A1 un IV D3 nodaļas (3. piez.), savukārt informācijas patērētājs gan pats Gestapo, gan RSHA ārējā izlūkošana (*SD-Ausland* jeb VI departaments), gan Bruņoto spēku virspavēlnieka štāba izlūkošanas un pretizlūkošanas dienests (turpmāk – *Abwehr*), gan arī Ārlietu ministrija (turpmāk – ĀM), proti, notika mijiedarbība starp visiem reihā izlūkdienestiem un iegūtās informācijas apmaiņa jeb nosūtīšana pēc piekritības. To apliecina piezīmes un vīzējumi uz dokumentiem, piemēram, 1940. gada 20. septembra Gestapo D3 nodaļas izlūkošanas kopsavilkums par norisēm padomju okupētajā Latvijā. Kopsavilkuma adresāti ir Reihsfirers, Ārlietu ministrija un *Abwehr* [1, 376–377] (1. att.).

Izlūkziņu avoti bija dažādi un mainījās atkarībā no notiekošajiem politiskajiem procesiem Latvijā, kas tieši iespaidoja izlūkdienestu spējas iegūt vajadzīgo informāciju.

Agentūru veidoja jau iepriekš savervētie Latvijas iedzīvotāji, kuģu kapteiņi, repatrianti (gan baltvācieši, gan tiem pietuvinātas personas). Agentu personības ziņojumos vairumā gadījumu netiek atklātas. Tiem tika piešķirti numuri vai segvārdi, kā “Andersons”, “Teatra”, “VM 6522” [1, 85, 374, 412], tomēr reizēm var noprast to darba specifiku vai piederību sociālajām aprindām. Galvenie aģentūras ziņu ieguves punkti – Gestapo, Kriminālpolicijas (Kripo) un Valsts policijas (Stapo) iecirkņi Hamburgā, Štetinā un Kēnigsbergā. No turienes ziņas tālāk tika sūtītas uz Berlīni.

Svarīga aģentu grupa,
ko plaši izmantoja ziņu
ieguvei, bija gan Latvijas,
gan Vācijas ostām piederīgo
kuģu, kuri regulāri kursēja

1. att. Gestapo 20.09.1940. ziņojums par
stāvokli bijušajās Baltijas valstīs.

P-1019. f., 1. apr., 1. l., 376. lp.

starp abu valstu ostām, apkalpes (īpaši kapteiņi). Arhīva dokumenti liecina, ka sadarbība notika ilgākā laika posmā un īpaši nozīmīga tā kļuva pēc Latvijas okupācijas 1940. gada vasarā, kad kuģu apkalpes kļuva par vienīgo personu grupu, kas varēja salīdzinoši brīvi pārvietoties ārpus padomju Latvijas. Regulāri kā izlūkdienestu sadarbības partneri ziņojumos tiek minēti kuģu “Amata”, “Gauja”, “Biruta”, “Regīna” un “Elizabete” kapteiņi. Tā Štetinas Stapo iecirknis, balstoties uz kuģa “Amata” kapteiņa ziņojumu, 1940. gada 28. jūlijā sagatavoja pārskatu, kurā informēja, ka Latvijā tiek atlaisti vecie kapteiņi, kuri šķiet politiski neuzticami, kuģa apkalpes tiek atbruņotas. Kuģa komandās iekļauj komunistiem uzticamas personas, kurām var būt ieroči, un to uzde-

vums ir novērot kuģa kapteiņu un apkalpes uzvedību un kontaktus ārvalstu ostās un gadījumā, ja kapteinis nodomā atgriezties atpakaļ Latvijā, ar spēku sagrābt kuģi un to nogādāt atpakaļ. “Amata” kapteinis nosauc uz viņa kuģa esošās šādas personas, kuras tika iekļautas Gestapo kartotēkā [1, 330].

Repatrianti

Repatriantus kā ziņu avotu var iedalīt divās grupās – pirmo veidoja pašā repatriācijas procesā iesaistīto Vācijai piederīgo kuģu apkalpes, kuras tika izmantotas ne tikai ziņu ieguvei, bet to piesegā Latvijā iesūtīja arī vācu izlūkdienesta aģentus. Viens no šādiem mērķiem izmantotajiem kuģiem bija tvaikonis “Robert Möhring”. 1941. gada martā zem kuģa apkalpes piesega Latvijā caur Liepāju tika iesūtīti divi *SD-Ausland* aģenti, kuri atjaunoja kontaktus ar bijušo vācu aģentu no tvaikoņa “Biruta” apkalpes, veica izlūkbraucienus no Liepājas uz Rīgu un atpakaļ, kā arī ieguva svarīgas Liepājas kara ostas shēmas [2, 92–108].

Otrā grupa bija uz Vāciju repatriējušies baltvācieši, attiecībā uz kuriem Vācijā tika uzsāktas drošības pārbaudes lietas un veiktas nopratināšanas. Īpaši tiek izcelts viens šāds ziņu avots – bijušais Latvijas politiskās policijas Rīgas rajona aģentūras nodaļas vadītājs un pretkomunistu pasākumu organizators Frīdrihs Augusts Krauze, kurš tika aizturēts Hamburgā kā liecinieks sabotāžas aktā (4. piez.) un aizdomīga persona, jo uz repatriantu kuģa bija fiksēts, ka viņš lasa latviešu un padomju presi bez vārdnīcas. Sākotnēji viņš sniedza ziņas par Latvijas politiskās pārvaldes struktūru un darbiniekiem, raksturoja tos [1, 370–373]. Pēc tam Krauze palīdzēja Gestapo identificēt padomju vēlēšanu sarakstu kandidātus, sniedza viņa rīcībā esošo informāciju par šo kandidātu pagātni un darbību komunistiskajā pagrīdē. Balstoties uz vēlēšanu sarakstiem un Krauzes sniegto informāciju, Gestapo sastādīja personu uzskaites kartītes [1, 407–408].

Vācbaltiešu sarakste ar radiem un paziņām Vācijā

Gestapo slepeni pārtvēra un analizēja vācbaltiešu privāto saraksti, kurā tika sniegts ieskats notiekošajā Latvijā, aprakstīta Latvijas iekļaušanās PSRS, sovjetizācijas procesi, kuros īpaši tika akcentēts pilsonisko brīvību zudums, dzīves līmeņa straujā pazemināšanās un kultūras pagrimums [1, 407–408].

Prese

Prese vienmēr ir bijusi izlūkdienestu ziņu avots, šo dienestu “neformālais ārštata palīgs”. Arī vācu izlūkdienesti aktīvi izmantoja presi, lai noskaidrotu un identificētu vadošos jaunā režīma funkcionārus, iegūtu biogrāfisku informā-

338 #4

Hamburg, den 3. August 1940.

Geheim!

Herrn Staatsrat
Staatsrat Hamburg
— 217/430 cc —

Beitritt Regierungszugbildung in Lettland.

Am 26.7.1940 wurden Auszüge aus der in Lettland erschienenen Zeitschrift "Klasisks Politiska" (Seite 111/12) an das Reichsabschleppungsamt - Art IV - gegeben. Unter diesem Auszug befand sich die Wahlliste des Blocks der Vertikalen Lettlands.

Be Folgen zum Zugbildungs zu dieser Wahlliste. Es handelt sich um Teilnahmeberechtigungen kommunistischer Funktionäre, die in der Zeitung "Klasis" Nr. 22 vom 9.7.1940 erschienen. Die "Klasis" ist das parteiorganische Organ der "Lettischen Kommunistischen Partei."

1. Seite 5 p p r e (Fahrlücke Riga Nr. 27, geb. am 10.9. 1902 in Riga, stammt aus Arbeiterkreisen, hat in seiner Jugend Tisch gelehrt, 1927 trat er der Jugend-Organisation bei, arbeitete in der Organisation D e m b r a y a y (B. Riga). 1920 trat er in die Partei ein und in den kommunistischen Jugendverband. Im selben Jahre wurde er zum ersten Male verhaftet. 1932 wurde er zum zweiten Male verhaftet. 1933 wurde er in Arbeitsverschöpfung in die KZ-Unterschiede abgehoben. Ab 1935 arbeitete er in der illegalen K.P. Lettlands. Im April 1940 wurde er wieder verhaftet und wurde am 21. Juni 1940 aus dem Zentralgefängnis befreit. Der Zeit seit 5 p p r e 2. Sekretär des Zentralkomitees der K.P. Lettlands und Sekretär der Organisationsleitung Riga.

2. Andrejs J a k o n s k i s (Wahlkreis Riga Nr. 9), geb. 1880 in Durken als Sohn eines Knechts. Mit 9 Jahren begann er zu verdienen, merkt in der Landwirtshof, wohnt in der Stadt, wo er Schriftsteller wurde. Er ist seit 1899 in der sozialistischen Bewegung in Litau. 1899, 1900 wurde er zum ersten Mal wegen Verbreitung illegaler Literatur verhaftet. 1904 wurde er Mitbegründer einer illegalen Druckerei in Litau, wo er

Geheim!

Izlūkziņu saturs

Sākot ar 1939. gada vasaras beigām, izlūkziņojumos sāka dominēt jautājums par Latvijas nonākšanu padomju ietekmes sfērā un priekšplānā izvirzījās bāzu līgums un tā sekas (5. piez.). Bāzu līguma noslēgšanas laikā vācu izlūkdie-

nesti īpaši sekoja līdz Latvijas Ārlietu ministrijas aktivitātēm un rīcībai. Uzmanības centrā bija ārlietu ministrs Vilhelms Munters (1898–1967). Ziņu ieguvei izmantots aģents Nr. 4205 *Vozroždenije*, pēc kura ziņām, V. Munters kā vācietis, būdams bezizejas situācijā, centies novilcināt laiku un gūt atbalstu no vācu diplomātiskajām aprindām, tomēr nav uzklājis [1, 310–311].

Drīz pēc bāzu līguma noslēgšanas un PSRS karaspēka ieviešanas Latvijā Gestapo IVA1 daļa IVC3 vajadzībām, balstoties uz Hamburgas policijas nodaļas ziņojumu, 1940. gada 4. martā sagatavoja pārskatu par stāvokli Baltijā un latviešu un igauņu politiskajām simpātijām. Tajā secināts, ka latvieši atšķirībā no rusofobiski noskaņotajiem igauņiem pret krieviem (domāti krievu karavīri un ierēdņi, kas ieradās pēc bāzu līguma noslēgšanas) ir daudz draudzīgāk noskaņoti. Krievi Latvijā nav daudz redzami, pārsvarā manīti Ventspilī. Igauņi jūtas piederīgi skandināviem, bet latvieši ir daudz slāviskāki un nenoraida pilnīgi visu krievisko. Protams, arī Latvijā ir nacionālistu grupas, bet jāņem vērā, ka latvieši vienmēr ir bijuši diezgan “sarkani”. Jau iepriekš bija ziņots, ka latviešu strādniecība ļoti piesienas Krievijai un komunistiskajai ideoloģijai. Tādēļ arī uz pārskata sagatavošanas laiku esot manāms, ka komunistiskajai propagandai Latvijā ir daudz lielāks pienesums nekā Igaunijā un Latvija ir pilnīgi atkarīga no Krievijas neitralitātes saglabāšanas jautājuma. Tādēļ Latvijas attīstībai ir nepieciešams iekšējs valsts apvērsums. Šis ziņojums tālāk nosūtīts *SD-Ausland* rīcībā [1, 189].

1940. gada vasarā-rudenī galvenais temats bija Latvijas okupācija un ar to saistītās politiskās un ikdienas dzīves izmaiņas. Gestapo ziņojumos var izsekot sabiedrības attieksmes maiņai no atbalsta padomju varas izveidei līdz arvien pieaugošajai nepatīkamībai pret to. Daudz aprakstīts ir par sovjetizācijas gaitu, kādā veidā notika īpašuma formu maiņa, banku pārņemšana, tiesībsargājošo institūciju demontāža un jaunās milicijas izveide. Turklāt izlūkziņojumos notiekošie procesi Latvijā tiek viennozīmīgi saukti par iebrukumu, iekarošanu vai okupāciju, un nekur netiek saskatīta brīvprātīga režīma maiņa. Gestapo raksta: “19.07.1940. Rīgā notika liela demonstrācija, kuras lielākā daļa bija vietējie cittautieši, padomju krievi civilā, kā arī ebreji. Rīgas proletariāts vairumā alkohola reibumā, trokšņains, skandalozs. Paši latvieši gāja klusējot ar niknām sejām, kad runātāji slavināja Staļinu un Višinski... [1, 332–333]”.

Padomju izlūkdienesti un Latvijas militarizācija

Gestapo, balstoties uz avotiem, secināja, ka PSRS caur Latviju aktīvi mēģina organizēt izlūkošanu pret reihu un padomju slepenie dienesti izmanto jebkuru iespēju, lai izveidotu un nosūtītu aģentūru uz turieni. Aģentūra īpaši tiek vervēta starp repatriantiem un personām, kas regulāri ceļo starp abām

valstīm. Šīm personām padomju specdienestu darbinieki likuši parakstīt baltu papīra lapu un uzdevuši sazināties ar savām paziņām Vācijā un iegūt militāra un politiska rakstura izlūkziņas. Padomju izlūkdiensu Vācijā interesēja, kur var atrast, kā sazināties un nodibināt ciešākus kontaktus ar ebrejiem, čehiem un no koncentrācijas nometnēm atbrīvotiem bijušajiem ieslodzītajiem [1, 378].

Gestapo ziņojumi tika papildināti ar armijas izlūkdiensu ziņām par to, ka Rīgā izveidota propagandas iestāde ārzemēm un tiek meklēti aģenti, kuri varētu strādāt Vācijā. Šiem mērķiem pārsvarā tiek atlasīti latvieši, kuri saprot un brīvi runā vāciski. Tiek izstrādāti trīs dažādi veidi, kā tos nogādāt uz Vāciju [1, 390].

Regulāri tika sekots līdzi izmaiņām Latvijas Bruņotajos spēkos, to likvidācijai un iekļaušanai Sarkanajā armijā, kā arī jaunu padomju militāro vienību ieviešanai. Īpaša uzmanība pievērsta jaunu lidostu izbūvei, lidaparātu skaitam un artilērijas vienībām [1, 82–83].

1941. gada pirmajā pusē lietā pārsvarā ir sastopami tikai aģentūras ziņojumi (īpaši aktīvi ir aģenti *Teatra* un Nr. 6522), no kuriem daļai ticamība bija apšaubāma, proti, ziņas balstījās uz grūti pārbaudāmiem faktiem un baumām.

Vairāki ziņojumi akcentēja uzmanību uz incidentu Komunistiskās partijas kongresā 1940. gada nogalē, kura laikā ar diviem šāvieniem esot sašauts Baltijas Kara apgabala komandieris ģenerālpulkvedis A. Loktionovs, kurš aizvests uz slimnīcu. Pirms tam viņš ticis atcelts no amata [1, 137] (6. piez.).

Tuvojoties militārajam konfliktam, pieauga interese par Latvijas sabiedrības iespējamo atbalstu vāciešiem. Balstoties uz dažādiem avotiem, Gestapo konstatēja, ka īsā laika sprīdī mainījās politiskais noskaņojums Latvijā. Ja sākumā daļa strādniecības priecājās par padomju varas nodibināšanos, tad drīz uzskati mainījās, kas bija saistīts ar dzīves līmeņa krišanos. Komunistiskā režīma piekritēji atrodami tikai starp ebrejiem, kuri, būdami tirgotāji un bagātākie Latvijas iedzīvotāji, nacionalizācijas laikā esot piesavinājušies maksimāli daudz labuma. Latvieši cerot uz drīzu vācu iebrukumu, kas atbrīvos viņu valsti. Valda uzskats, ka karš starp PSRS un Vāciju sāksies jūnija sākumā. Tika pausts uzskats, ka krievu sauszemes spēki ir ļoti vāji un pēc vācu iebrukuma Krievijā notiks revolūcija [1, 415]. Runas par kara drīzo sākumu caurvija visu sabiedrību, domas dalījās tikai jautājumā, vai PSRS uzbruks Vācijai vai arī būs otrādi un kad tas notiks. Pēc iedzīvotāju spriedumiem, par tuvo karu liecinot abu valstu karaspēka koncentrācija tiešā robežu tuvumā un politiskā retorika. To nenoliedza arī uzrunātie sarkanarmieši [1, 82].

Reichssicherheitshauptamt			
Die Reichsicherheitshauptamt Nachrichten-Liefermittlung			
Waffennummer	Tag	Monat	Jahr
39 26	JUN	1941	
18			
Eing.		25 JUN 1941	
Vorg.		beigedragt	
nicht erw.			
Telegramm		Funkspruch	Fernschreiben
124078			
+ HRKM 4124 24.6.41 1555 =			
REICHSSICHERHEITSHAUPTAMT VIER E 5 =			
Geheim!			
- GEHEIM -			
- BETR.: FAHNDUNGSLISTE - KOMMUNISTISCHE PARTEI IN LETTLAND. - DIE FUEHRENDEN PERSOENLICHKEITEN DER LETTL. KOMMUNISTEN SIND, WIE HIER BEKANNT WIRD :-			
✓ PROF. KIRCHENSTEIN, VORSITZENDER DES LETTL. HOEHEREN RATES, UNGEFAEHR 75 JAHRE ALT, WOHNHAFT IN RIGA, TORENSBERG -			
✓ WILY LAHZIS, VORSITZENDER DES KOMMISSAREN RATES DICHTER, WOHNH. RIGA, AUSEKLUSTR., IM HAUSE ROMAN. -			
✓ GEHANSI SPURRE, SEKRETAEER DES CENTRALEN KOMITEES DER KOMMUNISTISCHEN PARTEI. -			
✓ LIEKNIS VIECE, BILDUNGSKOMMISSAR DES RAETE- LETTLANDS, WOHNH. RIGA, MESCHA PARKS, RANZIGENSTRASSE =			
AMT AUSL. ABW., ABT. ABW. DREI NR 9367/6.41 G DREI F 4 +			
D. W. L. S. R.			
6.94. Nr. 120.			

3. att. Gestapo 1941. gada 24. jūnija cirkulārs. P-1019. f., 1. l., 416. lp.

partijas darbība Latvijā, Kārļa Ulmaņa (1877–1942) režīma politika, politiskie procesi Latvijā, kas noveda pie valstiskuma zaudēšanas, Latvijas sovjetizācijas gaita – Latvijas pakļaušanās PSRS diktātam, nozīmīgākie partijas un jaunās valdības funkcionāri (t. sk. sīki šo personu dati, adreses un personību raksturojumi), iedzīvotāju noskaņojums un tā izmaiņas, attieksme pret Vāciju, potenciālais atbalsts vāciešiem kara gadījumā, padomju izlūkdienestu aktivitātes, Sarkanās armijas vienības, to pārdislokācija, kā arī kaujas spēju vērtējums.

Neatņemama avota iezīme ir vēršanās pret ebrejiem, akcentējot to lomu LKP un PSRS specdienestos, kā arī izceļot tos kā galvenos labuma ieguvējus no Latvijas okupācijas procesa.

Pēdējais ziņojums lietā ir no 1941. gada 24. jūnija, proti, divas dienas pēc Vācijas–PSRS kara sākuma – cirkulārs par vadošajām Latvijas valdības amatpersonām un Kompartijas līderiem, to dzīves vietām [1, 416] (3. att.).

Secinājumi

Gestapo dosjē eksistence par Latviju vairāk nekā 15 gadu garumā un tās materiālu saturs liecina, ka Latvijas jautājums bija pietiekami aktuāls reiha interesēm, lai veiktu regulāru un aktīvu izlūkošanas darbību gan Latvijas neatkarības laikā, gan arī pēc padomju okupācijas.

Dosjē esošie materiāli ataino vācu izlūkdienestu darbības metodiku un galvenos interešu objektus – PSRS vēstniecības un Kom-

No mūsdienu Latvijas vēstures izpētes viedokļa būtisks ir Gestapo ziņojumos sniegtais 1940. gadu notikumu vērtējums, kas viennozīmīgi tiek traktēts kā padomju iebrukums un okupācija.

Piezīmes

1. Vācijas impērijas (jeb reiha) Galvenās drošības pārvaldes (*Reichssicherheitshauptamt*) IV departaments Valsts slepenpolīcija Gestapo – *Geheime Staatspolizei*. Gestapo bija īpaša aģentūras, izmeklēšanas un represīvā institūcija, kuras uzdevums bija noskaidrot visus režīma pretiniekus un novērst to graujošo darbību. Lai gan Gestapo skaitījās iekšējais drošības dienests, tā darbība neaprobežojās tikai ar Vācijas iekšieni, bet tas veica operatīvo, t. sk. aģentūras darbu arī ārvalstīs, galvenokārt neitrālajās vai militārajā konfliktā vēl neiesaistītajās valstīs. Kara laikā šīs funkcijas pārņēma ārējā politiskā izlūkošana *SD-Ausland*.
2. Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LVVA), P–1019 fonds “Valsts slepenpolīcijas pārvalde “Gestapo””. Dokumentu apraksta slēdzienā, ko sagatavojuši vēl padomju laika arhīva darbinieki, norādīts, ka tie satur Gestapo un Vācijas Ārlietu ministrijas paziņojumus, ziņojumus un atskaides, kā arī vācu un ārvalstu preses materiālus par Latvijas Komunistiskās partijas (turpmāk – LKP) darbību. Dokumentos atrodama informācija par Komunistiskās partijas darbinieku arestiem, Latvijas Republikas slepenpolīcijas darbiniekiem un vācu aģentiem. Raksta autora veiktā šo dokumentu analīze ļauj apgalvot, ka dokumentu saturiskais profils ir daudz plašāks, proti, tie ir Vācijas specdienestu izlūkziņojumi par norisēm Latvijā un ataino politiskos procesus un to sekas sabiedrībā līdz pat Vācijas un PSRS kara sākumam 1941. gada jūnijā.
3. Gestapo IVA1 nodaļa – Ideoloģisko pretinieku apkarošanas nodaļa. Atbildīga par Vācijas Komunistiskās partijas un tās sabiedroto partiju darbības apkarošanu. Gestapo IV D3 nodaļa veica pretizlūkošanu starp ārzemniekiem, kas dzīvoja reihā un kontrolēja Gestapo darbību ārvalstīs. IV D3 referāts bija atbildīgs par aģentūras darbu un “izstrādāja” PSRS emigrantus, kuri dzīvoja Vācijā. Zem emigrantu biroju piesega veidoja rezidentūras.
4. 1939. gada 9. decembrī uz tvaikoņa “Sierra Cordoba”, ar kuru no Latvijas uz Vāciju evakuējās repatrianti, atrada degbumbu, kad kuģis jau bija izgājis no ostas. Pastāvēja versija, ka uz kuģa ir paslēpts vēl viens spridzeklis. Tvaikonis atgriezās Rīgas ostā, un to pārmeklēja Latvijas policija un ugunsdzēsēji, tomēr nekas atrasts netika. Aizdomas par deg-

- bumbas ievietošanu kuģī krita uz Anglijas vai Francijas izlūkdienestiem. Tvaikonis atkārtoti jūrā izgāja 11. decembrī un devās uz Gotenhāfeni.
5. 1939. gada 28. septembrī Igaunija, 5. oktobrī Latvija un 10. oktobrī Lietuva parakstīja savstarpējās palīdzības līgumus ar PSRS – t.s. bāzu līgumus, kuros bija paredzēta padomju karaspēka izvietošana Baltijas valstīs. Faktiski šis līgums bija Ribentropa-Molotova 1939. gada 23. augusta pakta sekas un ievadīja Baltijas valstu okupācijas procesu.
 6. Ģenerālpulkvedis Aleksandrs Dmitrija d. Loktionovs (1893–1941) – aktīvs Baltijas valstu okupācijas procesa dalībnieks, Baltijas īpašā kara apgabala pavēlnieks. 1940. gada decembrī atstādināts no amata un atradās PSRS Aizsardzības Tautas komisāra rīcībā. Atstādināšanas iemesli minēti divēji – nepatiesa apsūdzība vai veselības stāvoklis. Norādes, kas apstiprinātu Gestapo aģentu ziņojumos minēto, autors nav atradis. 1941. gada 19. jūnijā Loktionovs arestēts kopā ar virkni augstākā ranga Sarkanās armijas komandieru par “dalību militārā sazvērestībā”, spīdzināts (vainu nav atzinis) un bez tiesas nošauts.

Avoti

1. Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), P–1019 f., 1. apr. (Valsts slepenpolicijas pārvalde “Gestapo”), 1. l.
2. LVVA, P–1019 f., 1. apr., 3. l.

Literatūra

1. Feldmanis, I. “Vācbaltiešu izceļošana.” *Latvijas Arhīvi*, 1994, Nr. 4: 38.
2. Pārpuce, R. “Vācbaltiešu izceļošana 1939. gada nogalē caur Latvijas ostām.” http://www.arhivi.lv/sitedata/ZURNALS/zurnalu_raksti/140-149-VESTURE-Parpuce.pdf (2013.11.01).
3. Командный и начальствующий состав Красной Армии в 1940–1941 гг.: Структура и кадры центрального аппарата НКО СССР, военных округов и общевойсковых армий. Документы и материалы. Под ред. В.Н. Кузленкова. М.—СПб.: Летний сад, 2005. 272 с
4. Чуев С. Спецслужбы Третьего Рейха. Книга I. Нева: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2003. 384 с.

Summary

Reports of the Nazi Germany Intelligence Services on the Events in Latvia (1939–1941)

On March 31, 1953, the Deputy Chief of the I Department of the Ministry of the Interior (MoI) of the USSR General-Lieutenant P. Sudoplatov signed a top secret order that released documents (cases) of the Secret State Police (Gestapo) of the Nazi Germany regarding Latvia (1924–1941) to the MoI of Soviet Latvia.

The documents in the cases depict the *modus operandi* and the main areas of interest of the intelligence services. The areas of interest were the activities of the Embassy of the USSR and the Communist Party, the politics of the Ulmanis régime, the political processes in Latvia that led to the loss of independence and to the submission to the Soviet dictate. They were also interested in the sovietization of Latvia, the main functionaries of the new founded government (including detailed information about their personalities, their places of residence and their weaknesses). The Nazi intelligence services were also interested in the state of mind of the local populace, the changes in their mood and their attitude towards the Third Reich. The activities of the Soviet intelligence services and the units of the Red Army as well as their places of deployment and combat readiness were also of interest for the Nazi intelligence.

The existence of the Gestapo case itself and the documents within it are a proof that the Latvian issue was of enough importance for the Third Reich to make routine and active intelligence activities both during the independence period and after the Soviet occupation.

Daina Roze

**“Latviskie” augi žurnālā “Atpūta”
(20. gadsimta 30. gadi)**

Atslēgas vārdi: latviskie augi, identitāte, žurnāls “Atpūta”

Key words: Latvian plants, identity, magazine “Atpūta”

Pētījums par žurnāla “Atpūta” ietekmi latvisko augu tēla veidošanā turpina apjomīgo starpdisciplināro pētījumu par augiem kā latviskās identitātes zīmi [68; 69; 70; 71; 72; 73; 74]. Pētījuma tapšanu rosināja starptautiskās zinātniskās konferences “Balkan and Baltic States in United Europe: Histories, Religions and Cultures” (1. piez.) diskusijā izteiktais un zinātnieku grupas atbalstītais viedoklis par latvisko augu tēla rašanos 20. gadsimta 30. gados un žurnāla “Atpūta” noteicošo lomu priekšstata par latviskajiem augiem radīšanā (2. piez.).

Lai noskaidrotu populārā žurnāla “Atpūta” ietekmi latvisko augu tēla veidošanā, izskatīti 525 žurnāla numuri (3. piez.), kuri iznāca laika posmā no 1930. gada 1. janvāra (Nr. 269) līdz 1939. gada 29. decembrim (Nr. 791). Žurnāla izdevumos izmantotais augu sortiments salīdzināts ar mūsdienās par latviskajiem augiem pieņemtajām 86 dažādībām un to hierarhiju [73; 74]. Bibliogrāfijā norādīti tikai daži no izpētītajiem avotiem, proti, tie, kuru teksts citēts, jo satur raksturīgākos mūsdienu latvisko augu atspoguļošanas piemērus.

Žurnālu “Atpūta” uzskata par izcilu un saturā nepārspētu sava laika enciklopēdiju. Tā metiens laikā no 1924. gada līdz 1940. gadam pieauga no 6 tūkstošiem līdz vairāk nekā 70 tūkstošu eksemplāru. Izdevums bija lētākais un apjomīgākais tā laika nedēļas žurnāls. Jau 1930. gadā “Atpūta” izkonkurēja citus līdzīgus izdevumus. Šajā laikā Latvijā iznāca 103 laikraksti un 218 žurnāli [66; 75]. “Atpūta” bija operatīvs izdevums ar plašu fotoattēlu klāstu, labu daiļliteratūru, ilustrētiem satīras materiāliem, modes apskatiem un skaitumkopšanas padomiem [67, 776]. Tajā atrodami brīnumu [14, 2; 4, 2; 53, 19], šausmu [38, 18; 40, 21] un veiksmes [1, 24] stāsti, informācija par notikumiem sabiedrībā, tehnikas, mākslas un zinātnes sasniegumiem, kā arī praktiski padomi. “Atpūta” piedāvāja apgūt angļu valodu [52, 15], grāmatvedības pamatus [24, 18], daiļrunas mākslas tehniku [64, 23] un grieķu-romiešu cīņu [56, 21].

Kādi par mūsdienās uzskatītajiem latviskajiem augiem [69] atrodami žurnāla numuros? Pētījums atklāja, ka par populārāko latvisko koku žurnālā “Atpūta” izdevumos uzskatāms bērzs, kurš latvisko augu hierarhijā ieņem tikai piekto vietu aiz liepas, ozola, pīlādža, kļavas. Bērzs fotogrāfijās [25, 3; 26, 3; 31, 32; 57, 3; 58, 3], gleznās un zīmējumos [33, 25; 35, 32; 36, 32; 51, 32; 62, 25; 63, 32] skatāms vairāk nekā sešdesmit numuros ne tikai sulu laikā, Vasarsvētkos un Jāņos, bet arī citos gadalaikos. Īpaši pēc 1935. gada, kad varēja izpausties Ministru prezidenta Kārļa Ulmaņa ietekme, aicinot stādīt bērzus, un meža dienu pieaugošā popularitāte [69]. Tomēr ticamāk, ka lielāka loma ir bērza ainaviskumam un dažādībai [16, 25], kas atbilda žurnāla noformējuma raksturam.

Otrs žurnāla numuros biežāk redzamais koks ir egle, kura latvisko augu hierarhijā ieņem tikai desmito vietu. Acīmredzot arī tā ar savu monumentalitāti labi iederējās žurnāla vizuālā noformējuma koncepcijā. Egle atrodama vairāk nekā 20 žurnālu numuros dažāda rakstura fotogrāfijās un gleznās [28, 32; 32, 32; 50, 32]. Ziemassvētku numuros egle kā svētku atribūts uz žurnāla pirmā vāka pakāpeniski kļūst arvien mazāk nozīmīgs. Egle kalpo kā fons tautastērpos ģērbtiem bērniem vai jaunām sievietēm (Nr. 477; Nr. 738). Svētki komercializējas, un arvien lielāka vērība atvēlēta dāvanām (Nr. 581; Nr. 790). Uz 1936. gada (Nr. 634) Ziemassvētku numura pirmā vāka – Ziemassvētku vecītis sarkanā tērpā.

Salīdzinoši retāk “Atpūtā” redzams ozols, kurš latvisko augu hierarhijā ieņem otro vietu aiz liepas. Līdz 1933. gadam tas visbiežāk redzams vainagos Jāņiem veltītajos izdevumos. Pēc 1933. gadā izsludinātās varenākā ozola un to birztales meklēšanas [27, 24] ozols žurnāla numuros biežāk parādās kā ainavas elements [59, 22] un varoņu rota, kā arī goda vārtu un uzrunu tribīņu vītņēs u.c., kad tika godināts Ministru prezidents Kārlis Ulmanis [55, 3].

Ābele (latvisko koku hierarhijā ieņem 4. vietu) aktualizējās ik gadus maija numuros ziedu laikā, kas sakrita ar Mātes piemiņas nedēļu, un augļu laikā, visbiežāk kā jaunas sievietes fons vai tās attēls ar ābolu rokās.

Ceriņi, pīlādži, kļavas un ievas [4, 32] “Atpūtas” numuros desmit gadu laikā parādās pāris reizes. Ceriņi, kas uzskatīti par latviskāko krūmu, un pīlādzis, kurš ir trešais latviskākais koks, žurnāla numuros kalpo kā fons fotogrāfijās, zīmējumos attēlotajiem cilvēkiem tautastērpos [3, 32; 23, 3; 49, 1]. Žurnāla numuros redzamās rozes nav ne maijrozītes, ne krokainās rozes, kuras tiek uzskatītas par latviskajiem augiem.

Peonijām un dālijām, kuras latvisko puķu hierarhijā ieņem attiecīgi pirmo un otro vietu, desmit gadu laikā žurnālā veltīti tikai daži raksti, fotogrāfijas

un gleznas [5, 8; 15, 25; 20, 24; 54, 8]. Magones, lilijas, kreses, asteres desmit gadu laikā izdevumos skatāmas pāris reizes.

Margrietiņas (4. vieta hierarhijā), rudzupuķes (31. vieta), kalnes (19. vieta) parādās pušķos Jāņiem veltītajos numuros un dažos vasaras mēnešu numuros. Jānorāda, ka rakstā par daiļu Jāņu vainagu darināšanu [29, 28] tiek izmantots netradicionāls krāsu augu krāsu salikums un vainaga veidošanas tehnika.

Bieži žurnālā attēlotie augi stilizēti, kas ir raksturīga žurnāla mākslinieciskā noformējuma īpatnība. Arvien biežāk gadskārtu svētkos tradicionāli izmantotie augi tiek saistīti ar ražojumu reklāmu. Tā 1933. gada izdevumā (Nr. 451) jāņuzāles izmantotas smaržu reklāmā.

Populārājās smalko aprindu ģimeņu fotogrāfijās žurnāla trešajā lapaspusē augi redzami ļoti reti. Fonā redzami pilsoniskās labklājības simboli – gleznas, mēbeles, tekstilijas, lustras, šķirnes suņi.

Latviskā identitāte žurnāla “Atpūta” izdevumos tiek uzturēta ar māju pazīšanas zīmēm [10, 26], interjera priekšmetiem [9, 27; 11, 25; 22, 25; 34, 20; 37, 19; 60, 20], mēbelēm [2, 25; 7, 26; 8, 27; 12, 25; 13, 25], rotaslietām un tērpiem [34, 20; 16, 23; 43, 26;], latviskajiem rakstiem [39, 22; 42, 20; 61, 22], bet īpaši ar tautastērpiem. 1931. gadā, tuvojoties septītajiem Vispārējiem latviešu Dziesmu svētkiem, žurnāls publicēja apjomīgu rakstu sēriju par dažādu novadu tautastērpu izgatavošanu un valkāšanu [19, 8; 44, 28; 45, 28; 46, 28; 47, 22; 48, 8]. Raksti par tautastērpiem atrodami arī 1935. gada izdevumos [17, 22; 18, 20–21; 25, 8; 39, 22]. Ļoti bieži žurnālā pirmajā vai pēdējā lapā redzamas tautastērpos ģērbusās jaunas sievietes, retāk tautastērpos tērpti vīrieši un bērni. Jāatzīmē, ka šie tautastērpi stipri atšķīrās no 19. gadsimtā valkātajiem tērpiem. 1938. gadā “Atpūta” reklamēja tautastērpu izgatavošanu arī no zīda [65, 32].

Katrā “Atpūtas” numurā modes lapas veidotāji piedāvāja jaunākās modes tendences Latvijā un Eiropā. Mode ir informatīva, tā vēsti par izmaiņām un visprecīzāk atspoguļo un dokumentē konkrētā laika sabiedrības sociālās, ekonomiskās un kultūras īpatnības. Žurnāla “Atpūta” numuros, tāpat kā tā laika sabiedrībā, latviešu “bāreņu tautas” identitāti likuši “aizmirst” nācijas sociālie un ekonomiskie panākumi.

Simbolisks un laikmeta vērtību skalu atspoguļojošs ir Vasarsvētku ainavas zīmējums, kurā saules staru kūļi koncentrēti uz automašīnu un tālumā esošajām lauku mājām kā labklājības simboliem [30, 3]. Acīmredzot žurnāla veidotājiem šķita, ka tad, kad nācija ir droša, tai nav nepieciešami “zemnieku kultūras” simboli – latviskie augi, kuri aktualizējās nācijas veidošanās sākumā

un, tāpat kā tautasdziesmas, nācījas pastāvēšanai nelabvēlīgās situācijās [69; 73; 74].

Augi atšķirībā no tautastērpiem un sadzīves priekšmetiem žurnālā "Atpūta" netika izmantoti kā svarīga latviskuma pazīme. Salīdzinot žurnālā izmantoto augu sortimentu ar mūsdienās par latviskajiem augiem pieņemtajām 86 dažādībām un to hierarhiju, jāsecina, ka žurnāla "Atpūta" loma latvisko augu tēla veidošanā jāuzskata par nebūtisku.

Piezīmes

1. Konferencē "Balkan and Baltic States in United Europe: Histories, Religions and Cultures" notika 2008. gadā Sofijā.
2. Raksta autore konferencē prezentēja starpdisciplinārā pētījuma "Augi kā latviskās identitātes zīme" pirmos rezultātus, kuri ļāva secināt, ka par Latviskās identitātes zīmēm pieņemti 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā zemnieku sētās audzētie augi, bet priekšstatu par latviskajiem augiem mūsdienās veidojuši atmiņu stāsti, redzētie dārzi, daiļliteratūra. Diskusijā igauņu folkloriste PhD Marju Kõivupuu izteica viedokli, ka latvisko augu tēls veidojies tikai 20. gadsimta trīsdesmitajos gados un tā veidošanā galvenā loma bijusi žurnālam "Atpūta."
3. Digitalizētie žurnāla "Atpūta" numuri pieejami elektroniski interneta vietnē "Periodika – Latvijas Nacionālā digitālā bibliotēka" <http://www.periodika.lv>.

Avoti

1. Aigars, P. "Ventas meitene Ņujorkas operā – operdziedātāja Alida Vāne." *Atpūta*, 1938, Nr. 702: 24.
2. Bekers, R. "Dzīvojamās istabas mēbeles latviskā gaumē." *Atpūta*, 1939, Nr. 743: 25.
3. Benjamiņš, J. "Tautu meitas." *Atpūta*, 1938, Nr. 711: 32.
4. Berķis, A. "Rīga ziedos. Kanālmala pie Nacionālās operas." *Atpūta*, 1938, Nr. 708: 32.
5. Bīne, J. "Rudens ziedi." *Atpūta*, 1930, Nr. 310: 8.
6. Cīrulis, J. "Nepūsat, auksti vēji" – diplomdarba mets Mākslas akadēmijas beigšanai. *Atpūta*, 1935, Nr. 543: 25.
7. Dombrovskis, J. "Eleganta ēdamistaba latviskā gaumē." *Atpūta*, 1939, Nr. 788: 26.
8. Dombrovskis, J. "Ēdamistaba latviskā gaumē." *Atpūta*, 1939, Nr. 782: 27.
9. Dombrovskis, J. "Grīdsegas latviskā gaumē." *Atpūta*, 1939, Nr. 754: 27.

10. Dombrovskis, J. “Māju pazišanās zīmes latviskā gaumē.” *Atpūta*, 1938, Nr. 712: 26.
11. Dombrovskis, J. “Svečturi latviskā gaumē.” *Atpūta*, 1939, Nr. 748: 25.
12. Dombrovskis, J. “Mēbeles latviskā gaumē.” *Atpūta*, 1938, Nr. 699: 25.
13. Dombrovskis, J. “Mēbeles latviskā gaumē.” *Atpūta*, 1938, Nr. 692: 25.
14. “Domu fotogrāfija kļuvusi iespējama. Rēga parādīšanās kamīnā.” *Atpūta*, 1933, Nr. 440: 2.
15. Dvielis, V. “Klusā daba.” *Atpūta*, 1934, Nr. 518: 25.
16. Dzērvītis, A. “Latviski adījumi ziemas sportam.” *Atpūta*, 1938, Nr. 732: 23.
17. Dzērvītis, A. “Kāds dobelniecēm tautastērps?” *Atpūta*, 1935, Nr. 551: 22.
18. Dzērvītis, A. “Kā darināms Bārtas tautastērps.” *Atpūta*, 1935, Nr. 457: 20–21.
19. Eše, M. “Kad un kā valkājami tautas apģērbi.” *Atpūta*, 1931, Nr. 329: 8.
20. Floriāns. “Dālijas – mūsu puķu dārza greznumi.” *Atpūta*, 1936, Nr. 623: 24.
21. Geištauts, M. “Dzintars mūsu zemes simbols.” *Atpūta*, 1938, Nr. 713: 22.
22. J. D. “Stikla gleznojumi latviskā gaumē.” *Atpūta*, 1938, Nr. 737: 25.
23. Jankavs, V. “Jautrās ligotājas.” *Atpūta*, 1939, Nr. 764: 3.
24. Jansons, Fr. “Vispārējs grāmatvedības kurss. *Atpūta*, 1937, Nr. 675: 18.
25. Johansons, R. “Rīgas Bastejkalns ziemas tērpā.” *Atpūta*, 1932, Nr. 375: 3.
26. Johansons, R. “Lutera baznīca Torņakalnā.” *Atpūta*, 1931, Nr. 364: 3.
27. Kalniņa, I. “Meklēsim varenāko ozolu un kuplāko ozola birstalu.” *Atpūta*, 1933, Nr. 451: 24.
28. Kasparsons, R. “Svētvakarā no baznīcas.” *Atpūta*, 1938, Nr. 738: 32.
29. Kasparsons, R. “Darināsim daiļus Jāņu vainagus.” *Atpūta*, 1938, Nr. 607: 28.
30. Kasparsons, R. “Vasarsvētki zaļumos.” *Atpūta*, 1935, Nr. 553: 3.
31. Krieviņš, J. “Rudens bērzi.” *Atpūta*, 1937, Nr. 675: 32.
32. Krieviņš, J. “Saule mežā.” *Atpūta*, 1937, Nr. 704: 32.
33. Kuga, J. “Bērzi.” *Atpūta*, 1936, Nr. 604: 25.
34. “Latviskās piemiņlietas.” *Atpūta*, 1934, Nr. 487: 20.
35. Madernieks, J. “Jāņu novakare.” *Atpūta*, 1936, Nr. 607: 32.
36. Mangolds, H. “Senču pils.” *Atpūta*, 1937, Nr. 640: 32.
37. “Nacionālā gaume latvju keramikas rūpniecībā.” *Atpūta*, 1935, Nr. 540: 19.
38. “Patiesība par cara Nikolaja II un viņa ģimenes nogalināšanu.” *Atpūta*, 1933, Nr. 456: 18.
39. Pāvuliņa, K. “Rucavas tautisko rakstu paraugi.” *Atpūta*, 1935: Nr. 557: 22.
40. Pāvuliņa, K. “Latvijas baznīcas, kurās iemūrēti dzīvi cilvēki.” *Atpūta*, 1933, Nr. 459: 21.

41. "Princese mūmija – bagātību glabātuve." *Atpūta*, 1935, Nr. 535: 2.
42. Riekstiņš, Br. "Lieldienas – dabas atmodas un prieka svētki." *Atpūta*, 1933, Nr. 440: 20.
43. Rugāja-Boris, A. "Sporta cepurīte, cimdi un zeķes tautiskā stilā." *Atpūta*, 1931, Nr. 369: 26.
44. Rugāja-Boris, A., Antene, A. "Kā pagatavot Vidzemes tautastērpu." *Atpūta*, 1931, Nr. 348: 28.
45. Rugāja-Boris, A., Antene, A. "Kā pagatavot Nīcas apkaimes tautastērpu." *Atpūta*, 1931, Nr. 341: 28.
46. Rugāja-Boris, A., Antene, A. "Kā pagatavot Rucavas apkaimes tautastērpu." *Atpūta*, 1931, Nr. 339: 28.
47. Rugāja-Boris, A., Antene, A. "Kā pagatavot Krustpils novada tautastērpu." *Atpūta*, 1931, Nr. 335: 22.
48. Rugāja-Boris, A., Antene, A. "Kā pagatavot Kuldīgas apkaimes tautastērpu." *Atpūta*, 1931, Nr. 333: 8.
49. Strunke, N. [Bez nosaukuma]. *Atpūta*, 1931, Nr. 355: 1.
50. Sūniņš, K. "Ziemas klusums." *Atpūta*, 1936, Nr. 630: 32.
51. Sūniņš, K. "Gardas bērzsulas." *Atpūta*, 1935, Nr. 545: 32.
52. Šmits, J. "Katrs var iemācīties angļu valodu divos mēnešos." *Atpūta*, 1935, Nr. 533: 15.
53. Šteimans, A. "Kā aug Indijas garšvielas – pipari un vaniļa." *Atpūta*, 1931, Nr. 364: 19.
54. Švāne, M. "Poienes." *Atpūta*, 1931, Nr. 341: 8.
55. "Tautas Vadonis Dr. K. Ulmanis otrajos strādnieku svētkos." *Atpūta*, 1937, Nr. 664: 3.
56. Tūbelis, E. "Kā katrs var iemācīties grieķu – romiešu cīņu." *Atpūta*, 1935, Nr. 544: 21.
57. Upītis, V. "Pavasaris nāk." *Atpūta*, 1934, Nr. 493: 3.
58. Upītis, V. "Dzimtenes bērzi." *Atpūta*, 1932, Nr. 397: 3.
59. Upītis, V. "Tūkstošgadējais Libju upurozols, saukts Tūteres svētozols." *Atpūta*, Nr. 504: 22.
60. Ventaskrasts, Ž. "Latvijas piemiņlietas un to ražošana." *Atpūta*, 1935, Nr. 555: 20.
61. Ventaskrasts, Ž. "Latvju rakstu pamatelementi un biežāk sastopamie laukumu rotājumu plāni." *Atpūta*, 1934, Nr. 528: 22.
62. Vinters, E. "Dzimtenes bērzi." *Atpūta*, 1933, Nr. 444: 25.
63. Zeberiņš, J. "Sulu mēnesi." *Atpūta*, 1934, Nr. 493: 32.

64. Zeltmatis. “Runāsim skaidri un daiļi. Daiļrunas mākslas tehnika pašmācībai.” *Atpūta*, 1938, Nr. 716: 23.
65. “Zidā darinātie tautas tērpi.” *Atpūta*, 1938, Nr. 702: 32.

Literatūra

66. Arājs, E., Egle, K. *Latviešu periodika*. 3. sējums. 1. daļa. Rīga: Zinātne, 1988. 652 lpp.
67. Bērziņš, V., atb. red. *20. gadsimta Latvijas vēsture*. II daļa, *Neatkarīga valsts (1918–1940)*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2003. 1022 lpp.
68. Roze, D., Jansone, S. ““Latviskie” augi Latvijas Etnogrāfiskā brīvdabas muzeja arhīva materiālos.” Grām.: *Daugavpils Universitātes Humanitārās fakultātes XXII starptautisko zinātnisko lasījumu materiāli. Vēsture XVI. Vēsture: avoti un cilvēki*. Daugavpils: DU Akadēmiskais apgāds “Saule”, 2013. 304–310. lpp.
69. Svilāns, A., Roze, D., Lukaševičs, V. “Augi kā latgaliskās identitātes zīme kultūrainavā, rakstos un stāstos.” *Via Latgalica: Humanitāro Zinātņu Žurnāls*, 2012, Nr. 4: 53–68.
70. Roze, D. “Jānis Jaunsudrabiņš: folklorā, daba un dārzs kā latviskās identitātes zīmes.” *Letonica*, 2011, Nr. 21: 156–168.
71. Roze, D. “Anša Lerha-Puškaiša devums dārzkopībā: avoti un stāsti.” Grām.: *Daugavpils Universitātes Humanitārās fakultātes XX starptautisko zinātnisko lasījumu materiāli. Vēsture XIV. Vēsture: avoti un cilvēki*. Daugavpils: DU Akadēmiskais apgāds “Saule.” 2011. 264.–271. lpp.
72. Roze, D. “Anša Lerha-Puškaiša devums dārzkopībā: kultūrainavā un stāstos.” *Letonica*, 2010, Nr. 20: 154–180.
73. Roze, D. “Some Plants as a Sign of the Latvian Identity.” In: *Balkan and Baltic States in United Europe: Histories, Religions and Cultures*. Sofia: Bulgarian Academy of Sciences Institute of Folklore Studies, 2010. Pp. 132–141.
74. Roze, D. “Augi kā latviskās identitātes zīme.” *Daugavpils Universitāte. Humanitārās fakultātes XIX starptautisko zinātnisko lasījumu materiāli. Vēsture XIII. Vēsture: avoti un cilvēki*. Daugavpils: DU Akadēmiskais apgāds “Saule.” 2010. 164.–171. lpp.
75. Treijs, R. *Latvijas Republikas prese (1918–1940)*. Rīga: Zvaigzne, 1996. 523 lpp.

Summary

“Latvian” Plants in the Magazine “Atpūta” (1930’s)

The article reflects the results of the ninth study of plants as a token of the Latvian identity. The aim of the study was to check the stereotypical concepts of the magazine “Atpūta” as the main actor in the process of creating the so-called image of the “Latvian” plants. In order either to back or to refute this assumption, 525 issues of the magazine “Atpūta” published between 1 January 1930 (No. 269) and 29 December 1939 (No. 791) were examined. In the study, there were used both the original hardcopies of the magazine kept at Letonika of the Latvian National Library and the digitized ones <http://www.periodika.lv/>.

The study revealed that the plants unlike the jewelry, national costumes, items of the interior, furniture, as well as other items of everyday life were not used by the magazine “Atpūta” as a token or a marker of the Latvian identity. The “Latvian” plants are sometimes actualized during seasonal or religious festivities (until 1938), also on the Mother’s Day. It must be noted that even in these cases the “Latvian” plants function only as a background to the people dressed in national costumes or some symbols of civic wellbeing. Rather rarely the “Latvian” plants can be found in the reproductions of paintings or landscape photography.

The magazine “Atpūta” was an encyclopaedia of its time and its topics did not include the peasant culture and the related symbols. In the 1930’s, the Latvians were not a “nation of orphans”. This identity was forced to fade away by social and economic achievements of the nation.

The information gathered in this study proves that the role of the magazine “Atpūta” in formation of the image of the “Latvian” plants can be considered insignificant.

Inna Rozentāle

Pleca siksnas valkāšanas tradīcija Latvijas teritorijā vēlajā dzelzs laikmetā (?)

Atslēgas vārdi: pleca sikсна, jostu valkāšanas tradīcijas, apģērbs, vēlais dzelzs laikmets, Latvijas teritorija, arheoloģija

Key words: shoulder-strap, belt wearing traditions, clothing, Late Iron Age, territory of Latvia, archaeology

Apģērbs ir ne vien neatņemama cilvēka dzīves sastāvdaļa, bet arī nozīmīga vēstures avotu grupa, kurā ir ietverta informācija par individu un sabiedrību. Diemžēl pirmie Latvijas teritorijas iedzīvotāju apģērba zīmējumi un plašāki apraksti ir pieejami tikai, sākot ar 16. gadsimta 2. pusi [29, 8], tāpēc galvenais avots Latvijas teritorijas aizvēstures un viduslaiku apģērba izpētē ir lietiskie materiāli. Nozīmīgākie avoti senā tērpa pētniecībai ir iegūti sistemātiskos arheoloģiskajos izrakumos apbedīšanas vietās, jo apbedījumos tērpa paliekas ir saglabājušās sākotnējā kontekstā – novietojumā attiecībā pret citām senlietām, skeletu vai kapa konstrukcijām, ar nosacījumu, ka kaps nav postīts. Apģērbs Latvijas augsnēs saglabājas reti, lielākoties bronzas priekšmetu tuvumā, tāpēc svarīgs ir katrs atradums, bet tikpat būtisks ir šo atradumu konteksts. Diemžēl izrakumu pārskatos un pirmdokumentācijā kapu apraksti lielākoties ir vispārīgi un detaļas netiek atspoguļotas, tāpēc neskaitāmu apģērba fragmentu nozīme ir neskaidra, kā arī neatrisināts ir jautājums par daudzu apģērba detaļu valkāšanas tradīcijām, paverot iespējas dažādu teoriju izvirzīšanai, kas balstās uz pieņēmumiem un iespējamībām.

Vēlajā dzelzs laikmetā (9.–12. gadsimtā) vīrieša tērps sastāvēja no krekla, biksēm, jostas, svārkiem, kāju aptinumiem, apaviem, tika valkātas arī cepures, apmetņi, rokauti, dažādas rotas u.c. Jāatzīmē, ka josta Latvijas teritorijā vēlajā dzelzs laikmetā ir bijusi ne vien neatņemama, bet arī viena no greznākajām vīrieša tērpa sastāvdaļām, par kuras valkāšanas tradīcijām var spriest pēc atradumiem apbedīšanas vietās. Jostas piederumi vēlā dzelzs laikmeta apbedījumos lielākoties koncentrējas kapa centrālajā daļā, norādot uz izplatīto jostas valkāšanas tradīciju – ap vidukli vai virs gurniem, kas ir saglabājusies līdz mūsdienām (1. att.: a). Retāk izrakumos ir konstatētas tā saucamās siksnu garnitūras – savstarpēji savienotu siksnu sistēmas, kas nosedza ķermeņa augšdaļu (1. att.: b). Vispilnīgākā šāda veida siksnu garnitūra ir saglabājusies

Sēlpils Lejasdopeļu kapulauka V uzkalniņa 1. kapā, un, pateicoties tās labai saglabāšanās pakāpei un kvalitatīvai fiksācijai, ir rekonstruējama ar augstu ticamības pakāpi [28, 141, 198–199]. Atsevišķos gadījumos apbedījumos jostas atliekas konstatētas, salocītā veidā novietotas pie galvas vai kājām kopā ar zobenu vai kaujas nazi [18, *Pl*: 128–4:383; 185–4:315; 152–1:15; 291–1:161; 291–2:166, 240 u.c.] (1. att.: c-f). Šādi atradumi var sniegt informāciju par jostas izskatu, taču nav pielietojami jostas valkāšanas tradīciju noteikšanai. Bez minētajiem ir novērots vēl viens jostas novietojuma veids apbedījumos – josta ir pārliekta pār apbedītā plecu un ieslīpi pāri krūtīm (1. att.: g). Šāds novietojums ir kalpojis jaunas jostas valkāšanas tradīcijas ieviešanai vēlā dzelzs laikmeta vīriešu tērpu rekonstrukcijās. 1991. gadā pēc izrakumiem Priekuļu Ģūģeru kapulaukā arheoloģes Anna Zariņa (dz. 1921) un Zigrīda Apala (dz. 1936) pirmo reizi publicēja turīga latgaļu vīrieša tērpa rekonstrukciju ar divām jostām – vienu ap vidukli, bet otru pāri labajam plecam [4, 26] (2. att.). Kopš tā laika pleca siksnas valkāšanas tradīcijas ideja tika pārņemta arī citās zinātniskās un populārzinātniskās publikācijās [13, 25, 47; 21, 241; 22, 55, 104; 23, 173 u.c.]. Pateicoties plašajam publikāciju klāstam, sabiedrībā ir iesakņojies uzskats par neapšaubāmu šāda jostas valkāšanas veida pastāvēšanu Latvijas teritorijā vēlajā dzelzs laikmetā, ko apliecina ne vien attēli mācību grāmatās un enciklopēdijās, bet arī vēstures interesentu izgatavotās tērpu rekonstrukcijas [9, 93; 15; 17, 37–38, 40–41, 24 u.c.]. Turpretim zinātnieku aprindās uz šo jautājumu neraugās tik viennozīmīgi, tāpēc raksta turpinājumā tiks detalizētāk aplūkots šis iespējamais jostas valkāšanas veids un tā pamatotība.

Strādājot pie vēlā dzelzs laikmeta vīriešu jostu izpētes, tika aplūkotas vairāk nekā 250 Latvijā pētīto kapulauku kolekcijas. Jostas un to piederumi konstatēti vairāk nekā 910 apbedījumos. Pēc izrakumu pārskatiem un pirmdokumentācijas tika noteikts jostas atrašanas konteksts. Pār plecu novietota josta ir minēta 13 no aplūkotajiem gadījumiem. Tie visi ir saistīti ar latgaļu apdzīvoto teritoriju vēlajā dzelzs laikmetā [1, 3, 26; 2, 21; 3, 24, 26, 69; 6, 16; 10, 12. *lpp*, 37.–38. att.; 11, 150–152; 12; 18, *Pl*: 291–1:82, 104, 123; 291–2:210; 2–3: 168; 155–1:4; 20; 26, 44. *lpp.*, *XVI tab.*: 2; 33, 84] (3. att.). Jāatzīmē, ka, iespējams, šādu gadījumu ir bijis vairāk, taču daudzos apbedījumos postījumu vai fiksācijas nepilnību dēļ jostas atrašanas konteksts diemžēl nebija nosakāms.

Pār apbedītā plecu apsietas jostas ir konstatētas tikai 10.–11. gadsimta pieaugušu latgaļu vīriešu skeletkapos ar bagātīgām kapa piedevām (4. att.). Piemēram, Pildas Nukšu kapulauka 126. kaps bija viens no piedevām bagā-

tākajiem apbedījumiem visā kapulaukā [33, 84]. Turklāt uz apbedīto augsto sociālo statusu norāda ne vien līdzdoto priekšmetu skaits, bet arī to vērtība. Piemēram, 10 no 13 aplūkotajiem apbedījumiem ir atrastas karavīra aproces, kuras uzskata par augsta sociālā statusa simbolu [7, 175]. Svairiņi un atsvariņi, kurus pētnieki saista ne vien ar tirgotāja amatu, bet arī ar indivīda tiesībām pārvaldīt konkrētas sabiedrības īpašumu [22, 134; 25, 327], ir atrasti trīs kapos. Turklāt Priekuļu Ģūģeru kapulauka 30. kapā bez kaujas naža kapā līdzī tika dots latgaļu apdzīvotajā teritorijā reti konstatēts, vērtīgs ierocis – divasmens zobens.

Atlasītajos 13 gadījumos, spriežot pēc kapu aprakstiem, plāniem un fotogrāfijām, josta tika pārlikta pār apbedītā labo plecu un turpinājās ieslīpi uz kreiso sānu, pretējais virziens nav konstatēts (1. piez.). Sprādze sešos gadījumos konstatēta krūšu rajonā, neviena josta nav atrasta aizsprādzētā veidā, jo tās otrs – sprādzei pretējais – gals nav saglabājies, taču sprādzes novietojums iepreti kvadrātveida jostas vidusdaļas apkalumam, kas tradicionāli noslēdz jostas vidusdaļas apkalumu klāto laukumu, liecina par to, ka josta pēc ķermeņa aptveršanas tika priekšpusē aizsprādzēta. Aplūkotajām jostām izmantotas U-veida sprādzes ar ieliektu vai paplašinātu priekšdaļu un taisnstūrveida sprādzi gala apkalumi, savukārt jostas vidusdaļa, ko veidoja uz pusēm (∩ veidā) pārlocīta ādas pamatne, bija noklāta ar taisnstūrveida vai trapecveida apkalumiem, kuru veidotajās cilpās bija iestiprināti riņķi [6, 16; 14, VI 291:194, 402, 1057, 154:395–398, 4:532, 155:8, A 12623:28, 61; 20; 33, 107] (5. att.). Septiņām jostām pamatnes apkalto daļu no neapkaltā ādas gala tās aizsprādzēšanai nodalīja kvadrātveida jostas vidusdaļas apkalums. Atšķirīga bija vienīgi Priekuļu Ģūģeru kapulauka 32. kapā atrastā ādas josta, kuras pamatni rotāja rindās izvietotas alvas podziņas. Netipisks ir arī šīs jostas sprādzes bronzas gala apkaluma rotājums, ko veido stilizēts zobena atveids [14, VI 291:422, 437].

Raksta turpinājumā tiks piedāvāta pleca siksnas valkāšanas tradīcijas Latvijas teritorijā vēlajā dzelzs laikmetā ticamības analīze. Droši rekonstruējams ir jostas novietojums pār apbedītā labo plecu. Lielākoties jostas virziens ir pret kreiso elkoni vai nedaudz augstāk par to. Labāk saglabājušos jostu garums ir 53–88 cm (2. piez.). Jostas novietojums virzienā no labā pleca uz kreiso sānu liecina par labu pleca siksnas valkāšanas tradīcijai, jo ierocis – zobens vai kaujas nazis – tradicionāli tika nēsāts pie kreisā sāna, lai to nepieciešamības gadījumā varētu ātri un ērti izvilkt ar labo roku. Savukārt jostas garums līdz 90 cm un tas, ka tā nesniedzas līdz viduklim vai pāri tam, ir pretrunā ar iespējamo pleca siksnas valkāšanas veidu. Pat, ja pie pleca siksnas

nav nēsāts ierocis un tā nav sniegusies pāri viduklim, bet tika izmantota tikai kā dekoratīvs elements, tās garumam būtu jāsniedzas līdz ap vidukli valkātajai jostai un būtu jābūt savienotai ar to. Šādā gadījumā, ja jostas valkātais ir ap 173 cm garš vidējas miesas būves indivīds (3. piez.), jostas garumam būtu jābūt vismaz 110 cm, kas ievērojami pārsniedz atrasto jostu garumu. Turklāt aplūkotajām jostām nav atrasti sadalītārvietas apkalumi, kurus varētu izmantot tās fiksēšanai pie otras jostas. Lietiskais materiāls norāda drīzāk uz to, ka pār plecu pārliktā josta apņēma ķermeni nepārtrauktā lokā un tika aizsprādzēta krūšu rajonā. Atrasto jostu garums līdz 88 cm arī liecina pret to interpretēšanu kā pleca siksnu, tas drīzāk atbilst ap vidukli valkātas jostas garumam (4. piez.).

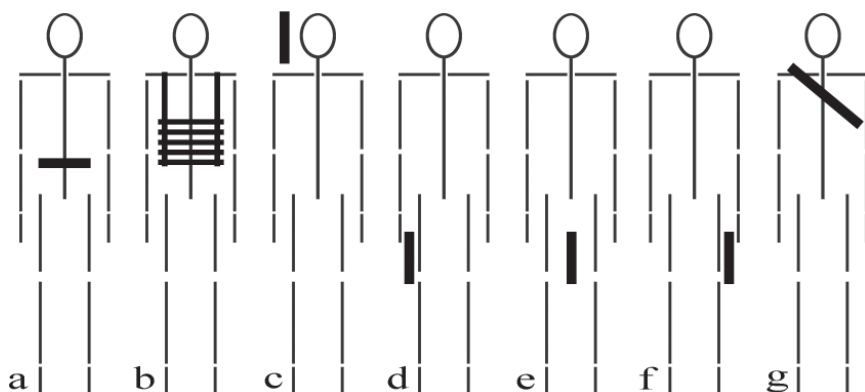
Nozīmīgs apstāklis, kas neliecina par labu pleca siksnas valkāšanas tradīcijai Latvijas teritorijā vēlajā dzelzs laikmetā ir tas, ka aptuveni 70% gadījumu jostām ir konstatēti spirāļu piekari, ko veido uz ādas sloksnītēm savērtas bronzas spirālītes un noslēdz pincetveida gala apkalumi (5. att.). Šādi piekari ir plaši sastopami pie greznām apkaltām jostām latgaļu, sēļu, zemgaļu un lībiešu apdzīvotajās teritorijās. Apbedījumos tie tiek tradicionāli atrasti pie apbedītā kreisā vai labā sāna vai priekšpusē. Savukārt šāda piekara lietošana pie pleca siksnas ir apšaubāma tā ievērojamā svara un ērtuma ierobežošanas dēļ. Jāatzīmē, ka arī minētās Priekuļu Ģūģeru kapulauka 30. kapa vīrieša tērpā rekonstrukcijas veidotājas ir novietojušas piekaru pie ap vidukli attēlotās jostas, nevis pleca siksnas, kuras tiešā tuvumā tas apbedījumā ir konstatēts (2. att.). Arī rekonstrukcijas autores visticamāk apšaubījušas iespējamību par pleca siksnas rotāšanu ar smagnēju spirāļu piekaru (5. piez.).

Būtisks apstāklis pār plecu pārliktās jostas nozīmes noteikšanā ir arī tas, ka zem Priekuļu Ģūģeru kapulauka 30. kapa apkaltās jostas atrastas trīs plecām pārliktas celu jostas [4, 17, 24–25]. Līdzīgi šī paša kapulauka 13. kapā zem pār plecu pārliktās apkaltās jostas ir konstatētas auduma jostas paliekas [14, VI 291:194]. Ņemot vērā, ka kapa piedevas neliecina par apbedīto indivīdu tiešā veidā, bet gan pauž sabiedrības attieksmi pret mirušo un nāvi kā fenomenu pašu par sevi, ziedojuma faktoram ir liela nozīme apbedīšanas rituālos. Tā kā jostas novietojums pār labo plecu ir konstatēts tikai augsta sociāla statusa pārstāvju apbedījumos, lielāka ir arī ziedojuma iespējamība. Jāatzīmē, ka jostām piedēvēto plašo simbolisko nozīmju spektru un daudzveidīgu pielietojumu rituālos atspoguļo arī 19.–20. gadsimtā pierakstītie etnogrāfiskie un folkloras materiāli [16, 32–35; 30, 125–126; 32, 45–47 u.c.]. Iepriekš jau tika norādīts, ka jostu apbedījumā mēdza novietot pie kājām vai galvas salocītā veidā, domājams, ka pār plecu novietotās vairākas jostas arī

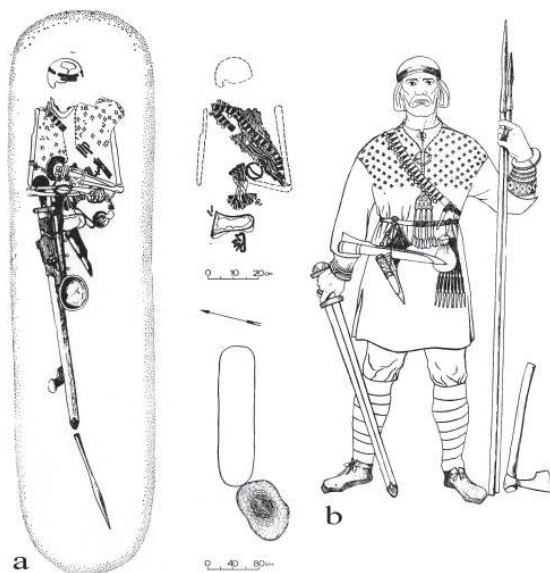
drīzāk norāda uz pār plecu pārlikto jostu saistību ar ziedošanas vai kādu citu mums nezināmu apbedīšanas rituālu, nevis apliecina praktisku apģērba saturēšanas vai rotāšanas funkciju aplūkotajā periodā.

Pēc sīkākas iepazīšanās ar lietisko materiālu, ko izmantoja jaunas jostas valkāšanas tradīcijas ieviešanai vēlā dzelzs laikmeta apģērba rekonstrukcijās, tomēr jāsecina, ka šādam jostas novietojumam ir drīzāk simboliska nozīme, jo ne jostas garums, ne stāvoklis kapā neliecina, ka tā varētu būt bijusi pleca sikсна ieroča piekāršanai. Jostas no aplūkotajiem kapiem, kuras pārliktas pāri mirušā plecām, drīzāk atbilst ap vidu valkātas apkaltas jostas garumam, turklāt piekara klātbūtne pie šādi novietotām jostām arī liek domāt, ka dzīves laikā tās tomēr netika valkātas pārliktas pār plecu. Līdz ar to pagaidām nav konstatēts drošs pleca siksnas valkāšanas pierādījums Latvijas teritorijā vēlajā dzelzs laikmetā. Tas gan pilnībā neizslēdz iespējamību, ka pleca siksnas šeit varētu būt valkātas, jo tās neapšaubāmi ir ērtas smaga ieroča nēsāšanai. Vidējā dzelzs laikmetā Dienvidaustrumbaltijā izplatījās dažādas romiešu leģionāru valkātas tērpa sastāvdaļas – saktas, pleca siksnas ar Ω -tipa jostas sprādzēm zobena piekāršanai u.c. [31, 77] Lietuvas arheologi ir konstatējuši pleca siksnu valkāšanas tradīciju 1. gadu tūkstoša vidū Dienvidrietumlietuvā [5, 144]. Līdz ar to ir pieļaujams, ka kontaktu ceļā pleca siksnas nonāca arī līdz Latvijas teritorijai un ieviesās šeit kā ērts risinājums ieroča piekāršanai. Taču bez jaunu avotu atrašanas pleca siksnas valkāšanas tradīcija Latvijas teritorijā vēlajā dzelzs laikmetā uzskatāma drīzāk par uz pieņēmumiem balstītu alternatīvu, nevis faktu, kā tas pēdējos 20 gados tiek pasniegts daudzos izdevumos. Ņemot vērā, ka senlietu novietojums kapā ne vienmēr liecina par apģērba detaļu valkāšanas tradīcijām, ar rekonstrukciju veidošanu ir jābūt uzmanīgam. Šobrīd par pierādītu ir uzskatāma jostu valkāšanas tradīcija jostasvietas rajonā un siksnu garnitūra, pleca siksnām uz nenoteiktu laiku novirzoties alternatīvās vēstures laukā. Tādējādi jāpiekrīt Zvirgzdenes Kivtu kapulauka 99. kapa vīrieša tērpa rekonstrukcijas veidotājām, kuras apbedījumā pār plecu pārlikto jostu ir rekonstrējušas vidukļa rajonā [26, 6. att.: 1; XVI tab.: 2].

Attēli

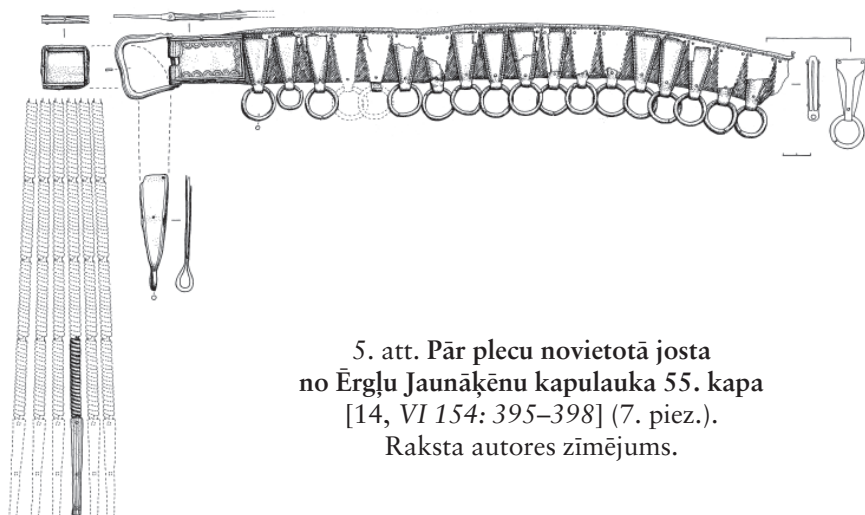
1. att. Jostas piederumu novietojums vēlā dzelzs laikmeta vīriešu apbedījumos Latvijas teritorijā.

2. att. Priekuļu Ģūģeru kapulauka 30. kapa plāni (pēc 1. un 2. kārtas, ar apdeguša māla plankumu) un, balstoties uz apbedījuma inventāra analīzi, izveidota 11. gs. vīrieša tērpa rekonstrukcija [4, 14, 26].

3. att. Rakstā aplūkoto apbedījumu ar jostas novietojumu pār labo plecu atradumu vietas Austrumlatvijā.

N. p. k.	Kapulauks	Kapa nr./ nepostīts-n, postīts-p	Jostas (ādas/auduma)	Saktas	Aproces (no tām karavīra aproces)	Gredzeni	Tekstilijas ar bronzas rotājumu	Rokauti/ roku aptinumi	Svariņi/ atsvariņi	Naži	Cirvji	Šķāpi	Kaujas naži/ zobeni	Zirglietas (laužņi, pātagas kāts, zvans)	Citi priekšmeti	Datējums
1.	Priekuļu Gūģeri	13./n	3/1	3	3 (1)	7	X			1	1	1			Piekarīni-putniņi, dzeramais rags, maks, pincete	10. gs.
2.	Priekuļu Gūģeri	30./n	2/3	3	4 (1)	3	X	1/-	1/ 8-9	1	1	2	1/ 1		Važturis ar piekarīņiem, šķilamdzelzs, krams, galoda, slēdzene, atslēga, 2 maki, 3 makstis, traucīnš, monētas	11. gs.
3.	Priekuļu Gūģeri	32./p	2/-	1		5	X		1/ -			2	1/-		Piekarīni, krelle, slēdzene, cērte, vairoga fragments, maksts, monēta	11. gs.
4.	Priekuļu Gūģeri	101./n	1/-	5	4 (1)	4	X			1	1	1	1/-		Važturis ar piekarīņiem, maksts	11. gs.
5.	Ērgļu Jaunākēni	55./n?	1/-	1	3 (1)	3	X			1	2					11. gs.
6.	Cesvaines Kalnapaukši	4./-	2/-	1											Piekarīni	11. gs.
7.	Cesvaines Kalnapaukši	4b./-	1/-								1					-
8.	Zvirgzdenes Kivti	99./n	1/-	1	2 (1)	5	X	0/2	1/ 2		1				Maks	10. gs.
9.	Rušonas Kristapiņi	211./n	1/-	1	2 (1)	1		-/1			1	1	1/-	X	Maksts	10./11. gs.
10.	Rušonas Kristapiņi	216./n	1/-	5	1 (1)	6	X	-/1			1	1	1/-		Krams	10. gs.
11.	Drabešu Liepiņas	1./n	1/-		4 (1)						1	1	1/-		Šķilamdzelzs (?), monēta, krelle	11. gs.
12.	Pīldas Nukšas	126./ n	1/-	5	2 (1)	6	X	-/2			1				Piekarīni	10. gs. 2. puse
13.	Ludzas Odukalns	3./-	1/-	1	2 (1)	6	X	1/1				1			Piekarīni-putniņi	10. gs.

4. att. Apbedījumu, kuros konstatētas pār plecu novietotas jostas, inventāra sastāvs (6. piez.).

Piezīmes

1. Apbedījumu aprakstos tiek norādīta jostas atrašanās vieta gan pār apbedītā labo, gan kreiso plecu. Jāatzīmē, ka pēc plāniem un fotogrāfijām tika konstatēts, ka visos gadījumos josta ir bijusi novietota pār apbedītā labo plecu (novietojums pār kreiso plecu ir noteikts, raugoties no aprakstītāja pozīcijas).
2. Vispilnīgākās Priekuļu Ģūģeru kapulauka 13. kapa jostas garums no sprādzes līdz jostas vidusdaļas kvadrātveida apkalumam, kura tiešā tuvumā josta tradicionāli tika aiztaisīta, ir 88 cm [14, VI 291:194].
3. Latgaļu vīriešu ķermeņa garums 7.–12. gadsimtā bija vidēji 173,81±0,47 cm [8, 29].
4. Piemēram, mūsdienu vīrieša normāls vidukļa apkārtmērs ir līdz 94 cm [27, 20].
5. Priekuļu Ģūģeru kapulauka 30. kapa gadījumā jostas piekaru veidoja uz astoņām ādas sloksnēm uzvērtas četras bronzas spirālīšu rindas, kuras noslēdza bronzas pincetveida apkalumi [4, 16–17].
6. Pārskatā par pētījumiem Cēsaines Kalnapaukšu kapulaukā 1921. gadā [20] kapu apraksti ir nepietiekami, arī senlietas muzejā nebija iespējams identificēt, līdz ar to tabulā atspoguļotie dati var būt nepilnīgi.
7. Jostas piekars no Jaunāķēnu kapulauka 55. kapa nav saglabāties. Tas tika rekonstruēts pēc tā fragmenta zīmējuma un apbedījuma fotogrāfijas [10, 37. att.; 19, VI 154: 398].

Avoti un literatūra

1. Apala, Z. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Drabešu Liepiņu kapulaukā 1971. gadā*. Inv. nr. VIAA: 250 (glabājas LU Latvijas vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuvē).
2. Apala, Z. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Priekuļu Ģūģeru kapulaukā 1988. gadā*. Inv. nr. VIAA: 625 (glabājas LU Latvijas vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuvē).
3. Apala, Z. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Priekuļu Ģūģeru kapulaukā 1989. gadā*. Inv. nr. VIAA: 662 (glabājas LU Latvijas vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuvē).
4. Apala, Z., Zariņa, A. “Dižciltīgā latgaļa apbedījums Ģūģeru kapulaukā.” *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 1991, Nr. 1: 11–29.
5. Astrauskas, A., Gleiznienē, G., Šimēnas, V. “Perpetēs baltu kraštuoše I tūkstantmečio viduryje.” *Archaeologia Lituana*, 1999, Nr. 1: 119–144.

6. Ciglis, J., Radiņš, A. *Ludzas Odukalna kapulauka katalogs*. Rīga: Latvijas Vēstures muzejs, 2002. 251 lpp.
7. Daiga, J. "Karavīra aprobe." *Arheoloģija un etnogrāfija XI*. Rīga: Zinātne, 1974. 174.–197. lpp.
8. Gerhards, G. *Latvijas iedzīvotāju ķermeņa garuma vēsturiskā mainība (7. g. t. pr. Kr.–18. gs.)*. Promocijas darba kopsavilkums. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2003. 90 lpp.
9. Goldmane, S., Kļaviņa, A., Misāne, I., Straube, L. *Latvijas vēsture pamatskolai 1*. Rīga: Zvaigzne ABC, 2011. 104 lpp.
10. Graudonis, J. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Ērgļu Jaunākēnu kapulaukā 1972. gadā*. Inv. nr. VIAA: 275 (glabājas LU Latvijas vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuvē).
11. Kuniga, I. *Kristapiņu kapulauks 8. gs. beigās – 12. gs.* Rīga: Raka, 2000. 242 lpp.
12. Kuniga, I. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Rušonas Kristapiņu kapulaukā 1984. gadā*. Inv. nr. VIAA: 523 (glabājas LU Latvijas vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuvē).
13. *Latgaļi = Латгали*. Rīga: N.I.M.S., 1999. 68 lpp.
14. Latvijas Nacionālā vēstures muzeja Arheoloģijas departamenta senlietu krājums.
15. *Latvijas vēsture 6.–9. klasei: Attēli, kartes, ieteikumi*. Rīga: VISC, [2011]. http://visc.gov.lv/vispizglitiba/saturs/dokumenti/metmat/vesture_6_9/index.shtml (2013.21.03).
16. Lazdiņa, I. "Jostas latviešu folklorā." *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2009, Nr. 2: 25–37.
17. Liepiņš, A. *Senā Latvija*. Rīga: Zvaigzne ABC, [2009]. 72 lpp. (Latvijas mazā enciklopēdija).
18. LU Latvijas vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuves plānu krājums.
19. LU Latvijas vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuves senlietu zīmējumu krājums.
20. Nore, A., Riekstiņš, H. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Cesvaines Kalnapauksu kapulaukā 1921. gadā*. Inv. nr. AA: 95 (glabājas Latvijas Nacionālā vēstures muzeja Arheoloģijas departamentā).
21. Radiņš, A. "Kā senatnē ģērbās un rotājās latgaļu vīrietis." *Grām.: Katolu kalendārs 1997*. Rīga: Rīgas Metropolijas kūrīja, [1996]. 241.–248. lpp.
22. Radiņš, A. 10.–13. gadsimta senkapi latgaļu apdzīvotajā teritorijā un Austrumlatvijas etniskās, sociālās un politiskās vēstures jautājumi. Rīga: N.I.M.S., 1999. 199 lpp.

23. Radiņš, A. *Arheoloģisks ceļvedis latviešu un Latvijas vēsturē*. Rīga: Neputns, 2012. 416 lpp.
24. Rotkaļa Uģa Dravas mājaslapa "Senās rotas". <http://www.senasrotas.blogspot.com> (2013.20.03).
25. Šnē, A. *Sabiedrība un vara: sociālās attiecības Austrumlatvijā aizvēstures beigās*. Rīga: Intelekts, 2002. 469 lpp.
26. Šnore, E. *Kivtu kapulauks*. Rīga: Zinātne, 1987. 85 lpp.
27. Waist circumference and waist-hip ratio: report of a WHO expert consultation, Geneva, 8–11 December 2008. http://whqlibdoc.who.int/publications/2011/9789241501491_eng.pdf (2013.21.03).
28. Zariņa, A. "Apģērba fragmenti Lejasdopeļu kapulaukā." Grām.: *Pētījumi sēļu senatnē*. Rīga: Latvijas Nacionālais vēstures muzejs, 2006. 139.–144., 193.–200. lpp.
29. Žeiere, I. *Arheoloģiskās liecības par apģērbu Latvijā 13.–18. gadsimtā*. Rīga: SIA Apgāds Mantojums, 2008. 131 lpp.
30. *Историко-этнографический атлас Прибалтики. Одежда*. Рига: Зинатне, 1986. 173 с.
31. Кулаков В. ««Варварские» подражания провинциально-римским фибулам с «кнопками» в Балтии на фазах C1-D1.» *Archaeologia Litwana* 7. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2006. С. 66–79.
32. Маслова Г. *Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX – начала XX в.* Москва: Наука, 1984. 216 с.
33. *Нукшинский могильник: Материалы и исследования по археологии Латвийской ССР*. 1. Ред. Э. Шноре, Т. Зейд. Рига: Издательство Академии Наук Латвийской ССР, 1957. 148 с.

Summary

Late Iron Age Tradition of Wearing Shoulder-Strap in the Territory of Latvia (?)

The paper examines the belt wearing traditions of the Late Iron Age (9th–12th century) according to the archaeological materials from the cemeteries in the territory of Latvia. The belt accessories are mostly concentrated in the central part of the male burials indicating a widespread tradition of wearing a belt around the waist or above the hips. Sets of straps covered the upper body have been rarely found in the excavations in the Late Iron Age cemeteries. There are recorded some cases when a belt was placed near the head or thigh, that is useful for the research of the appearance of the belt but not for disco-

vering the wearing traditions. Besides, there is recognized another type of belt location in the burial – a belt is placed over the shoulder and across the chest. Such location has served for the establishment of the new belt wearing tradition in the reconstructions of the Late Iron Age men's clothing. It should be emphasized that scientists have different opinions on this subject. For this reason, the author of this article pays particular attention to the analysis of a shoulder-strap (baldric) wearing tradition.

During the research, there were examined more than 910 Late Iron Age male burials, where belt fragments were found. Only in thirteen cases, the belts were positioned over the right shoulders of deceased men. Such kind of the belt position is found only in the 10th–11th century's burials of adult males with rich grave goods in the area populated by the Latgallians.

Following the analysis of the material sources, it is concluded that the belt location over the shoulder in the burials has rather a symbolic meaning. Not only belt length, but also its position in a grave does not prove that it was used as a shoulder-strap. The analyzed belt fragments are more compatible with a length of the belt that was worn around the waist. In approximately 70% cases, the presence of the heavy pendant made of leather, bronze spirals and mounts also indicates that these belts were not worn as shoulder-straps. In some cases, there are recognized fragments from 1 to 3 textile belts placed over a shoulder in combination with a leather belt, indicating rather a symbolic meaning of the belt location as well.

Considering that the placement of the artifacts in the burials is not necessarily an indicator of the clothing wearing traditions, researchers should be careful making reconstructions. Currently, the traditions of wearing the belt around the waist as well as wearing of a set of straps that covered the upper body are considered to be proven, while the shoulder-straps have to stay in the field of the alternative history for an indefinite period of time.

Ирена Салениеце

«Субъективная сторона» процесса советизации в историях жизни учителей юго-восточной Латвии

Ключевые слова: устная история, история жизни, учителя, членство в компартии, советизация, юго-восточная Латвия

Key words: oral history, life story (history), teachers, Communist Party membership, Sovietization, Southeastern Latvia

Изучению процесса советизации послевоенной Латвии (1944/45–1959) посвящено немало серьезных исследований [17], отдельные из которых затрагивают также ход советизации сферы образования [16]. В большинстве своем эти работы реконструируют внешнее течение событий, обусловленных советской политикой в «новых республиках». Эту так называемую «объективную сторону» послевоенной истории Латвии помогают раскрыть архивные материалы, пресса и другие многочисленные исторические источники. Однако «вскрывая социальные и экономические структуры, существенно важно выявлять также и собственную точку зрения людей, которые образовывали эти структуры, действовали в них. Необходимо знать их мировосприятие, их мыслительные и эмоциональные реакции...» [13, 3Л], т.е. «субъективную сторону» исторического процесса. В решении этой задачи неизбежно обращение к источникам личного происхождения, среди которых заметное место занимают источники устной истории.

Личный опыт, обретенный в условиях советизации, раскрывается в историях жизни современников, собранных в Центре устной истории Даугавпилсского университета (Прим. 1.). Источники из этой коллекции (Прим. 2.) содержат информацию об индивидуальном опыте жителей юго-восточной Латвии 1920–1930-х годов рождения, но в то же время обнажают некоторые общие черты мировосприятия всех местных жителей данного поколения, социализация которого происходила или хотя бы началась в независимой Латвии. Поскольку «ориентиры поведения, ценности жизни даются человеку в огромной мере его языком, религией, воспитанием и примером окружающих» [13, 3Л], представители данного поколения успевали воспринять ментальность этого общества. В ус-

ловиях советизации они вынуждены были провести «ревизию» своих ценностей, чтобы адаптироваться в изменившихся условиях.

Из местных жителей учителя вызывают особый интерес при изучении процесса советизации, поскольку они выступали одновременно в двух ипостасях — как объект советизации, и — как ее агенты [19]. Лучшим доказательством их готовности исполнять эту роль могло служить членство в коммунистической партии, которое предполагало не только наличие коммунистических убеждений, но и отказ от довоенных ценностей. Поскольку при обращении к истории необходимо постигать ее «изнутри», с позиций самих участников исторического процесса, обратимся к свидетельствам современников и попытаемся выявить их отношение к партии и понять мотивацию как вступавших в КПЛ, так и уклонявшихся от этого шага.

Воспоминания почти 200 учителей юго-восточной Латвии, представленные в коллекции ЦУИ ДУ (около 20% респондентов), помимо индивидуальных черт отличают свойственное профессии прекрасное владение словом и умение увлекательно строить повествование, а также склонность к саморефлексии. В то же время, учителя советского периода даже если сами радикально меняли взгляды в течение жизни, несколько догматичны и не всегда готовы принять точку зрения, отличную от их собственной. Нужно отметить, что в ходе интервьюирования вопросы о членстве в компартии не задавались. Интересующие нас сведения о связи с компартией и об отношении к ней рассказчиков выявлялись из уже записанной истории жизни, рассказчиками они не структурировались специально, а появлялись (или нет) в ходе общего повествования. Интервью дают ценный материал для выявления *отношения* рассказчиков как в виде упомянутых ими фактов, так и в оценочных суждениях, эмоциональных проявлениях и т.п.

Официальные данные показывают, что, несмотря на усилия республиканских и местных партийных органов, пополнение партийных рядов учителями происходило медленно. К середине 1949 года коммунистами и кандидатами в члены КПЛ в Латвийской ССР были 625 учителей — 4,85% от общего числа [11, 59]. Спустя 7 лет, хотя и наблюдается некоторый рост, статистика все-таки по-прежнему неудовлетворительна для партийных функционеров: в 1956 году лишь 1298 учителей (7,8% от общего числа) состоят в КПЛ [12, 115].

Медленный рост рядов коммунистической партии за счет латвийских учителей в 1940—50-х гг. объясняется в первую очередь тем, что мно-

гих из них не признавали достойными стать коммунистами. Причин было много, начиная с того, что в годы Второй мировой войны большинство мирных жителей оставались на территории Латвии, т.е. в зоне нацистской оккупации. Для партии это автоматически означало, что человек не вполне надежен. Ненадежными признавались также верующие; лица «неправильного» (дворянского, буржуазного, клерикального и др.) социального происхождения; запятнанные участием в «националистических организациях буржуазной Латвии» — бывшие гайды, скауты, мазпулки, айзсарги и др.

Бывшая учительница музыки из Вилня (1920 года рождения) (Прим. 3.) вспоминает, что ей предлагали вступить в партию, пригласили на индивидуальное собеседование, но разговор не получился. Одна из партийных агитаторов сказала: «Что ты с ней говоришь, по глазам видно, что верующая». Трудно представить, какие чувства у молодой учительницы вызвал такой «приговор» в тот момент, но спустя десятилетия она чрезвычайно довольна тем, что ее тогда не приняли в партию и тем самым освободили от необходимости вести атеистическую работу:

[...] И так меня оставили в покое. По сей день могу спокойно идти в костел, мне ни перед кем не нужно отчитываться, что я кому-то навредила в связи с верой. Упаси Бог от этого всех! [9, перевод с латышского (далее — пер.)]

В тех случаях, когда компрометирующих обстоятельств (за исключением пребывания на оккупированной территории) не наблюдалось и была возможность стать коммунистом, решение о вступлении в компартию все же было результатом индивидуального выбора. Каждый учитель взвешивал «за» и «против», прежде чем обратиться за рекомендацией к членам партии. В жизненных историях учителей ситуация данного выбора прослеживается в разнообразных вариациях, которые можно представить в виде нескольких обобщенных моделей поведения: осознанный выбор в пользу вступления в компартию; вступление в члены КПСС «по принуждению», поддаваясь нажиму партийных функционеров, но внутренне дистанцируясь (или нет) от партийных установок; сознательный отказ от вступления в члены КПСС.

Осознанный выбор в пользу вступления в компартию, как правило, делали молодые люди, проникшиеся в процессе получения образования (особенно высшего) коммунистическими идеями о всеобщем равенстве и справедливости и верившие, что ВКП(б)/КПСС со временем приведет к осуществлению этих идей. Бывшая учительница из Акнисте (1926),

вспоминая годы юности, размышляет о причинах, приведших ее в ряды коммунистов. С позиции сегодняшнего опыта она считает, что в средней школе в Виесите, где она училась, учителя были национально настроены и подспудно поддерживали такое же настроение у учащихся. По мнению рассказчицы, скорее идеологическое воздействие в педагогическом вузе сориентировало ее в направлении коммунизма:

В вузе было иначе — марксизм-ленинизм и все такое. [...] Ведь даже Берклавс говорил, что в первые годы советской власти он искренне верил, что этот коммунизм возможен и что все будет прекрасно... [6, пер.]

В ходе процедуры приема молодых учителей в члены компартии с особым вниманием изучалось их социальное происхождение и биография. В первую очередь привлекали тех, чье прошлое не давало повода для сомнений в преданности идеям коммунизма — детей рабочих и бедных крестьян, не скомпрометированных участием в общественно-политических организациях Латвийской Республики и сотрудничеством с нацистами. Местные юноши и девушки, родившиеся в конце 1920-х — в 1930-е годы, начинали самостоятельную деятельность не ранее конца 1940-х годов и по возрасту не могли иметь «темных пятен» в биографии. Зато их родители и старшие родственники нередко являлись для них «порочащими связями» из-за участия в партиях и организациях довоенной Латвии, из-за службы в Латышском легионе, в полиции и др. Поскольку нацисты привлекали к сотрудничеству в первую очередь латышей, это впоследствии сильно компрометировало как коллаборантов, так и их близких — представителей титульной нации Латвии. В первые послевоенные годы чрезвычайно низок удельный вес представителей коренной национальности в КПЛ. Чтобы исправить ситуацию, в 1950-е годы началась усиленная агитация и привлечение в ряды компартии молодых латышей.

Судя по рассказу учительницы, принятой в члены КПЛ в середине 1950-х годов, к этому времени наметились некоторые компромиссы в отношении «чистоты биографии» претендентов. Вспоминая обстоятельства вступления в компартию, рассказчица описала собственное чувство неуверенности и страха из-за возможных последствий, если при внимательном изучении ее документов будет обнаружен скрываемый ею факт о службе родного брата в легионе СС. Она поделилась опасениями с директором школы, ведь «пятно» в ее биографии могло навлечь неприятности на всю школу.

... требовалось, чтобы учителя вступали в партию. У нас был хороший директор [...] с директором можно было поговорить. Он пробовал меня уго-

варивать [вступить в партию]... и тогда я открыто сказала, что мой брат был легионером. И если меня будут вызывать, нужно будет ехать на бюро, придется все рассказать, будут только неприятности и все... [директор] уехал в райком, договорился и сказал, что 1923 год [год рождения брата рассказчицы]. Те сразу: это был год мобилизации, это не считается [виной]. Так пришлось вступать [в компартию] [6, пер.].

Судя по приведенной информации, в партийной организации на тот момент считались с тем, что латвийских юношей 1919–1926 годов рождения мобилизовали в легион принудительно, поэтому их служба не всегда вменялась в вину их родственникам и им самим. Тем не менее на протяжении 1950–70-х годов это обстоятельство все же припоминали и нередко использовали для ограничения возможностей бывших легионеров. Например, латгальский юноша (1922) был призван в легион, воевал, был сослан в лагерь в Сибирь, а затем — в строительный батальон в Силламяэ. Несмотря на это, еще будучи в стройбате, в 1950 году был принят на заочное отделение исторического факультета Рижского госпединститута. Работал учителем, а затем директором школы, защитил кандидатскую диссертацию, в 1968 году перешел на работу в педагогический институт и был даже проректором по учебной и научной работе, но в 1973 году был вынужден оставить эту должность по причине недостаточно «чистой» биографии [10].

В соответствии с современной оценкой событий периода советизации часть рассказчиков особенно подчеркивают, насколько вынужденным было их вступление в члены компартии:

[...] не давали покоя... Там инспектор подбегал каждый день. Подумала: «Да ну их к черту, если уж так ужасно надо [вступлю], ничего со мной не случится, кусок не отвалится [5, пер.].

Однако высказываемое сегодня индивидуальное отношение к этому факту варьируется в пределах от приятия и одобрения до равнодушия или сожаления. Кто-то, хотя и не по собственной инициативе вступив в партию, отказался от некоторых прежних ценностей, постепенно смирился с новыми обстоятельствами:

Ну, поскольку я смирилась с советской властью, я не считала, что обязательно нам нужна свободная Латвия. Работать все равно нужно было... Труд определяет ценность человека. Все равно, при каком правительстве он живет, все равно, в каком государстве [8, пер.].

Кто-то просто в свое время не задумывался о возможности вступления в партию, был вовлечен «случайно» и не только не испытывал в связи

с этим никаких неудобств, но даже с течением времени ощутил связь с организацией и ответственность за нее:

... я вступила в партию. Это был 1960 год... Но в 90-е годы, когда многие свои партбилеты побросали, я из принципа его не бросила и членский взнос платила до конца, пока не запретили компартию. И партбилет, кстати, у меня до сих пор лежит. Ну, вот, так что не сказать, что я с охотой вступила, но поскольку вступила, я всё-таки выполняла всё, что могла [7].

Наряду с ними были такие, кто, хотя и вступил в партию, сделал это вопреки своему внутреннему убеждению, из-за боязни подвергнуться репрессиям или просто оказаться «не как все» и тем самым подставить себя под возможный удар:

... Вообще, о сопротивлении вопрос не стоял... [4, пер.]

В таких случаях, судя по воспоминаниям, внешнее поведение учителей полностью соответствовало официальным требованиям, но не всегда отвечало зову собственной совести, например, в сфере религиозной жизни [20, 73–76]. Поэтому неудивительно, что с началом «перестройки» они отказались от выполнения коммунистических установок и обратились (точнее говоря — вернулись) к тем ценностям, которые когда-то отбросили как не отвечающие требованиям советизации, — религии, этничности, латвийской государственности.

Итак, все же существовала возможность индивидуального выбора, хотя и сводившаяся к простой альтернативе: вступать или не вступать в партию. При анализе причин в пользу положительного выбора как главные мотивы выдвигаются возможности карьерного роста и влияния, а также материальная выгода, как правило, связанная также с карьерой [15, 142–143]. Из этого не следует, что вступление в партию автоматически сопровождалось приобретением материальных благ, однако членство в КП включало человека в круг лиц, кому эти блага полагались в первую очередь [15, 142]. В жизненной истории бывшей учительницы (1928) есть упоминание о том, как ее стали «продвигать по партийной линии» — предложили стать секретарем парторганизации колхоза. Она согласилась, как сама теперь объясняет, из-за комфортабельной квартиры, которая полагалась парторгу:

Пообещали квартиру мне хорошую. Пошли дети посмотреть квартиру. «Мама, на втором этаже — как это чудесно!» Да, как и дети. Квартира на втором этаже и ванна большая [5, пер.].

Невысокую степень достоверности утверждений о принудительном вовлечении в компартию косвенно подтверждает наличие множества

учителей, работавших в школе и не бывших коммунистами или комсомольцами: в 1949 году их было не менее 85% от общего числа [11, 59, 62], в 1956 году — чуть более 60% [12, 115, 128]. Очевидна тенденция форсированного роста числа вовлеченных в коммунистические организации по мере укрепления коммунистического режима в Латвии в последние годы сталинизма, тем не менее до самого конца советского периода оставалось немало учителей, не вступивших в компартию.

С детства активно участвовавшая в жизни религиозной общины, воспитанная в духе латвийского патриотизма девушка (1928), в 1949 году поступила в Даугавпилсский учительский институт, где, благодаря некоторым педагогам (но вопреки другим) и однокурсникам, еще глубже осознала важность традиционных ценностей. Став в 1951 году учительницей, она не помышляла от них отказываться, но, подобно многим сверстникам и коллегам, не декларировала публично:

Так я [благодаря] заложенной в семье основе и такой педагогике, которая заботилась о нравственном воспитании, [...] выжила без коммунистической партии, в труде. И все равно всегда была среди лучших [...]. Трудилась на совесть, работала, и это было замечено районным руководством, и уже на следующий год меня назначили директором школы... [3, пер.]

Среди причин, побуждавших молодых людей отказываться от предлагаемой заманчивой карьерной перспективы, рассказчики чаще всего упоминают невозможность совмещать членство в КПСС с верой в Бога, коренившейся в них столь глубоко, что отказаться от нее они не могли. Кроме того, хотя сами по себе коммунистические идеи могут казаться вполне привлекательными, способы их внедрения в жизнь в послевоенной Латвии нравились далеко не всем. Даже если оставить в стороне террор, репрессивные меры борьбы с «врагами народа», «чистки» в учительской среде и постоянное запугивание всех остальных, поведение коммунистов вызывало неприязнь всегдашним несоответствием между декларируемыми идеалами и повседневной практикой, разрывом между словом и делом.

Бывшую учительницу из Ваболе (1931) возмущает нечестность, своекорыстие и «эксплуататорские» наклонности бывших партийных активистов:

Я не хотела вступать в партию, потому что я видела, что там творится. Например, в школе парторг мог иметь сколько угодно уроков, был обеспечен материально, не то, что другие учителя [...] также если они узна-

вали, что ты что-то умеешь [они использовали это]... например, мы с мужем всегда должны были оформлять школу [2, пер.].

Однако, приняв решение не связывать себя членством в компартии, учитель не исчезал из поля зрения партийных функционеров, которых постоянно заботил рост партийных рядов. Рассказчики иногда вспоминают, как они уклонялись от очередных предложений о вступлении в партию. Довольно распространенной была уловка представлять себя самокритичным человеком, осознающим, что недостойн высокой чести быть коммунистом. Например, упомянутая учительница так описывает свои дискуссии со школьным парторгом уже в 1970-е годы:

Я говорю: «Я не могу быть такой, как написано в уставе [КПСС], я это осознаю, поэтому я не вступаю.» И все, и так он от меня отстал и не мог придаться к таким словам. Я ведь ничего не сказала против государства, против коммунистов. Я сказала: «Устав превосходен!» — только кто его соблюдал, этот устав? [2, пер.]

В то же время следует иметь в виду, что отсутствие у человека партбилета (как у тех, кому отказали в приеме в партию, так и у тех, кто сам отказался от формального членства) не всегда свидетельствовало о наличии антикоммунистических убеждений:

Я не была ни октябренок, ни пионером, ни комсомолкой, никем [...]. Но я была коммунистом в сердце, не имея партийного билета. Чрезвычайно верила и думала, что все идет неправильно и плохо (и воровство, и пьянство, и бесхозяйственность) повсюду потому, что там наверху не знают, что происходит [1, пер.].

Таким образом, обращение к источникам устной истории позволяет прикоснуться к «субъективной стороне» процесса советизации, происходившего в Латвии после Второй мировой войны. В историях жизни представителей первого советского поколения латвийских учителей 1920—1930-х годов рождения встречается разное отношение к членству в компартии: от идейно- или прагматично-одобрительного до полностью отрицательного. Тем не менее приверженность воспитанным с детства ценностям (религия, частная собственность и богатство, признание легитимности латвийской государственности и др.) не позволяли большинству учителей примкнуть к «партии пролетариата», даже если со стороны партийных функционеров не только не ставились препоны, но наоборот шла настойчивая агитация.

Дистанция во времени позволяет сегодня «посмотреть со стороны» и понять горечь тех учителей, кто в послевоенные годы искренне желал

пополнить «передовой отряд строителей коммунизма». Хотя они в свое время отказались от воспринятых с детства ценностей в пользу коммунистических, это далеко не всегда себя оправдывало. В глазах партии они так до конца и не стали «своими», а связь с тем, что прежде признавали «своим», они утратили. После распада СССР и уничтожения коммунистической системы многие из них винят себя в неправильном выборе и пытаются хотя бы частично вернуться к исходной позиции, например, восстановить связь с церковью. Вопрос заключается в том, насколько субъективные намерения этих людей стать настоящими коммунистами были осуществимы объективно, ведь речь шла о необходимости сменить ментальность, что, как известно, происходит не часто.

Примечания

1. Центр устной истории Даугавпилсского университета (ЦУИ ДУ) основан в 2003 году с целью создания архива источников устной истории и их изучения. За время своего существования наряду с индивидуальным интервьюированием ЦУИ провел 10 ежегодных экспедиций в волостях и городках юго-восточной Латвии. Более подробно о практике интервьюирования, соблюдении правовых и этических норм, правилах хранения и использования материалов в ЦУИ ДУ см. 14.
2. Коллекция источников устной истории ЦУИ ДУ изначально создавалась как региональная, репрезентующая юго-восточную часть Латвии — земли Селии и Латгалии, издавна бывшие местом встречи представителей разных культур. К началу 2013 года коллекция ЦУИ насчитывала 1013 аудиозаписей воспоминаний (историй жизни) жителей юго-восточной Латвии 1920–30-х годов рождения — представителей различных местных этнических групп и конфессий; людей с различным уровнем образования, профессиями и социальным статусом; горожан и жителей сельской местности. Истории жизни — это устные повествования в форме свободного нерегламентированного рассказа человека о самом себе, записанные на диктофон.
3. Имена и фамилии респондентов не указываются, поскольку в статье речь идет об их политических взглядах, что согласно *Закона о защите персональных данных физических лиц* [18] является сенситивной информацией.

Источники

1. История жизни Р.Ж. записана З. Стапкевича в Вабольской волости Даугавпилсского района 30 июня 2003 года; аудиозапись (95 минут, на латышском языке) хранится в архиве Центра устной истории Даугавпилсского университета, № 54 в каталоге собрания, сокращенно: DU MV 54.
2. История жизни Р.П. (З. Стапкевича, Вабольская волость Даугавпилсского района, 4 июля 2003 г., 106 мин., лат. яз.; DU MV 110).
3. История жизни А.Б. (Л. Строре, Малта Резекненского района, 16 августа 2003 г., 75 мин., лат. яз.; DU MV 131).
4. История жизни Я.Г. (И. Богдановича, Краслава, 1 ноября 2003 г., 69 мин., лат. яз.; DU MV 133/1).
5. История жизни Л.Д. (И. Салениеце, Двиетская волость Даугавпилсского района, 27 июня 2005 г., 180 мин., лат. яз.; DU MV 244).
6. История жизни И.Б. (И. Салениеце, Акнисте Екабпилсского района, 3 июля 2008 г., 179 мин., лат. яз.; DU MV 548).
7. История жизни А.С. (Ю. Здановска, Даугавпилс, 30 октября 2008 г., 90 мин., рус. яз.; DU MV 580).
8. История жизни Э.М. (Я. Лининых, Бебрэнская волость Илукстского края, август 2010 г., 44 мин., лат. яз.; DU MV 833).
9. История жизни А.М. (Н. Купцовс, Виляни, 28 мая 2011 г., 73 мин., лат. яз.; DU MV 835).
10. История жизни Л.Ж. (З. Стапкевича, Юрмала, 17 августа 2011 г., 177 мин., лат. яз.; DU MV 937).
11. Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LNA LVA), 101. f. (Latvijas Komunistiskās partijas Centrālā Komiteja), 12. apr., 74. l. (Sarakste par tautas izglītību).
12. LNA LVA, 101. f., 19. apr., 146. l. (Sarakste ar LPSR Izglītības ministriju).

Литература

13. Гуревич А. «Социальная история и историческая наука.» *Вопросы философии*, 1990, № 4: 23–35.
14. Салениеце И., Стапкевича З. «Устные материалы в архивах: проблемы отбора, хранения и доступа.» *Антропологический форум*, 2012, № 17: 78–83. <http://anthropologie.kunstkamera.ru/files/pdf/017/forum.pdf> (2013.10.01).

15. Юинг Е. Т. *Учителя эпохи сталинизма: власть, политика и жизнь школы 1930-х гг.* Москва: Российская политическая энциклопедия (РОС-СПЭН), 2011.
16. Bleiere, D. "Vispārējās izglītības sovjetizācija Latvijā: vēsturiskais konteksts, institucionālās vadības sistēma un kadru politika (1944–1964)." *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2012, Nr. 4: 105–137
17. Ivanovs, A. "Padomju politika Latvijā 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū: izpētes gaita, rezultāti un turpmākā perspektīva (historiogrāfisks apskats)." Grām.: *Latvijas vēsture 20. gadsimta 40. – 90. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2006. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 21. sējums)*. Rīga, 2007. 305.–355. lpp.
18. Fizisko personu datu aizsardzības likums. <http://likumi.lv/doc.php?id=4042> (2013.10.01).
19. Saleniece, I. "Teachers as Object and Subject of Sovietization: Daugavpils (1944–1953)" In: O. Mertelsmann, ed. *The Sovietization of the Baltic States, 1940–1956*. Tartu: KLEIO, 2003. Pp. 197–206.
20. Saleniece, I. "Religious Life in Latvia during the Period of Communist Totalitarianism: Individual Choices and Consequences." In: *Between East and West: Cultural and Religious Dialogue before, during and after the Totalitarian Rule: Scholarly Papers*. University of Latvia. Vol. 793. Oriental Studies. Ed. J. Priede. [Rīga]: Latvijas Universitāte, 2013. Pp. 69–78.

Kopsavilkums

Sovjetizācijas procesa "subjektīvā puse" dienvidaustrumu Latvijas skolotāju dzīvesstāstos

Daugavpils Universitātes Mutvārdu vēstures centra krājumā glabājas dienvidaustrumu Latvijas iedzīvotāju dzīvesstāsti, kuros atspoguļojusies viņu dzīves pieredze Latvijas sovjetizācijas laikā no 1944. līdz 1959. gadam. Skolotāju pieredze izraisa īpašu interesi, jo viņi šajā procesā vienlaikus tika pakļauti sovjetizējošai ietekmei un bija tās aģenti Latvijas sabiedrībā. Par skolotāja gatavību uzņemties šo lomu vislabāk liecināja viņa iestāšanās Komunistiskajā partijā, kas prasīja ne tikai uzticību komunisma ideoloģijai, bet arī atteikšanos no Latvijas pirmskara sabiedrības vērtībām. Latvijas KP statistikā fiksētaisniecīgais partijas biedru skaits skolotāju vidū 1940.–1950. gados izskaidrojams ar partijas neuzticēšanos vietējās izcelsmes skolotājiem un pašu skolotāju nevēlēšanos stāties komunistu rindās. Mutvārdu vēstures avotu informācija

ļauj atklāt laikabiedru rīcības motivāciju, modelēt skolotāju individuālās izvēles un ieraudzīt viņu izvēles sekas. Individuālā izvēle variēja no apzinīgas iestāšanās līdz mēģinājumiem izvairīties vai nelokāmam atteikumam stāties partijā. Pakļaujoties partijas funkcionāru spiedienam, daļa skolotāju iestājās Komunistiskajā partijā, pildīja atbilstošās prasības, bet iekšēji distancējās no dažām komunistiskās ideoloģijas nostādnēm (piemēram, no ateisma). Partijas acīs viņi tā arī nekļuva par “savējiem”, bet saikni ar to, ko kādreiz uzskatīja par “savu”, zaudēja. Pēc komunisma sistēmas sabrukuma tādi skolotāji vaino sevi kādreiz aplami izdarītajā izvēlē.

Summary

“Subjective Side” of the Process of Sovietisation in Teachers’ Life Stories from Southeastern Latvia

The life stories of the residents of southeastern Latvia collected by the Oral History Centre of Daugavpils University reflect people’s life experience during the Sovietisation of Latvia in the 1940ies-1950ies. Teachers’ experience is of special interest because they were subjected to Sovietisation and at the same time acted as agents of Sovietisation of the Latvian society. Membership in the Communist Party (CP) was the best evidence of teacher’s readiness to play this role, which demanded from him/her not only following communist ideology but also refusing traditional values of the pre-war Latvian society. Statistic materials of the Latvian CP show small party membership among the teachers in the 1940ies–1950ies. This fact could be explained not only as Party’s distrust towards the teachers of local origin but also as teachers’ unwillingness to join the Communist Party. The life stories contain information, which makes it possible to disclose contemporaries’ motivation, to reconstruct models of teachers’ individual choices, and to reveal consequences of carrying through those choices. Individual choices vary from conscientious joining to avoiding and rejection of joining the Communist Party. A part of the teachers who became Communists under the pressure of the Party functionaries followed the corresponding demands but kept distance from some aspects of communist ideology (atheism, for example). They lost ties with the traditional values of their childhood but in the eyes of the “devoted” Party members they had never become “own people”. After collapse of the communist system they often blame themselves for a wrong choice.

Галина Седова (ин. Евфросиния)
Антирелигиозная политика
в период «хрущевских гонений»: из истории
одного документа Рижской епархии

Ключевые слова: советский период, Рижская епархия, хрущевские гонения, православная церковь, кампании

Key words: Soviet period, Riga diocese, Khrushchev persecution, Orthodox Church, campaign

Данная работа основана на архивных материалах фонда уполномоченного Совета по делам Русской Православной Церкви при Совете Министров Латвийской ССР. Данный корпус документов Латвийского государственного архива — структурного подразделения Латвийского Национального Архива — один из источников, раскрывающих трагические аспекты истории Рижской епархии РПЦ в годы советской власти. Вышеупомянутый фонд в настоящее время является едва ли не одним из немногих собраний документов, освещающих положение епархии более чем за 45-летний период. Анализ архивных материалов дает обширную информацию о православных приходах, о верующих, духовенстве и архиереях, а также дает возможность понять механизм получения советскими государственными структурами сведений для использования их в преследованиях против церкви и против своих граждан. В предлагаемой статье на примере Рижской епархии предпринята попытка проанализировать взаимоотношения церкви и уполномоченного Совета в период так называемых «хрущевских гонений».

Руководствуясь «Положением о Совете по делам Русской Православной церкви при СНК СССР» и указаниями правительства, принятыми в январе 1945 года, в функции уполномоченного не входило вмешиваться в административную и тем более в каноническую и догматическую жизнь Церкви, но на практике это не соблюдалось [8, 17]. Конец 1950-х годов ознаменовался в истории СССР волной масштабной антирелигиозной кампании. В 1959 году на имя председателя Совета Министров СССР Н.С. Хрущева поступает докладная записка от патриарха Московского и всея Руси Алексия I (Симанского; 1877—1970) и митрополита Крутицкого и Коломенского Николая (Ярушевича; 1891—1961) о «незаконной тактике»

деятельности уполномоченных, в том числе и по Латвийской ССР [7, 290–292]. Изложенные материалы ярко иллюстрируют проводимую антирелигиозную политику в отношении Рижской епархии.

С приходом советской власти в страны Балтии кардинально поменялась религиозная политика в Латвийской Республике. До 1940 года приходы Латвийской Православной Церкви владели значительным числом недвижимости, которая сдавалась в аренду и приносила ощутимые доходы для нужд общинной и благотворительной деятельности. Но прошла национализация — и все было утрачено. Перед православными верующими встал вопрос: «Как выжить и как существовать в данных условиях?». Не осталась без участия к этой проблеме и Патриархия. Начиная с 1955 года, Рижская епархия регулярно получала финансовую помощь от Московской патриархии, так как считалась одной из бедных. Средства направлялись в первую очередь для поддержки приходов и нуждающегося духовенства, молодым священникам, посвященным в те годы, и тем, кто возвращался из сталинских лагерей. В одном из отчетов в Москву уполномоченный Совета по делам Русской Православной Церкви при Совете Министров Латвийской ССР А. Сахаров с озабоченностью констатировал, что значительная помощь в сумме 100 тыс. руб. направлялась «наиболее реакционному и активному [духовенству — Г.С.] в церковном отношении из числа возвратившихся в Латв. ССР после отбывания наказания за антисоветскую деятельность». Он считал, что присылка средств была одним из путей активизации церковной деятельности [3, 7–8].

До 1959 года Московская патриархия выделяла ежегодно до 300 тыс. руб. в качестве единовременного пособия для Рижской епархии. Эти деньги расходовались на ремонты храмов и оказание помощи духовенству. Интересен документ в Российском государственном архиве в фонде Р-6991 касательно этой темы: «Свое мнение я [А. Сахаров — Г.С.] сообщил заместителю председателя Совета Министров ЛССР т. Строганову В. П., занимающимся в настоящее время вопросами религиозных культов, и секретарю ЦК КП по пропаганде т. Пельше А. Я. Оба согласились, впредь денежные дотации для ЛССР от Патриархии поступать не будут» [6, 29]. После телефонного звонка между председателем Совета по делам РПЦ Г. Карповым (1898–1967) и уполномоченным по Латвийской ССР А. Сахаровым «состоялась беседа 13 июня 1959 года Г. Карпова с патриархом Алексеем I по вопросу дотаций» [6, 31]. Из письма уполномоченного А. Сахарова заведующему отделом пропаганды и агитации ЦК КП Латвии И. Веселову (1915–1984) следовало: «В результате принятых мною

мер с текущего года выдача подобных пособий Московской патриархией прекращена» [5, 3]. Однако епископ Таллиннский и Эстонский Иоанн (Алексеев; 1982—1966), временно управляющий Рижской епархией с 1958 по 1961 гг., в 1960 году из общей суммы епархии в 110 тыс. руб. сумел выделить 35 тыс. руб. на помощь приходам. Эти мероприятия власти расценили как одно из средств активизации деятельности приходов и духовенства православной церкви в республике [5, 3]. В дальнейшем финансовая помощь из Патриархии в Рижскую епархию официально не поступала.

Характеризуя работу уполномоченного, начальство из Москвы указывало на недостаточно профессиональную деятельность чиновника, но в дальнейшем, как свидетельствуют архивные документы, наблюдалась более грамотная тактика в его действиях. Так в 1959 году, уполномоченный А. Сахаров, отчитываясь за проделанную работу на имя председателя Совета по Русской Православной Церкви при Совете Министров СССР Г. Карпова, писал: «Мною возобновлена регистрация исполнительных органов и ревизионных комиссий приходов и обществ. Епархиальный совет относится к этому отрицательно. Отмечено, что председатель Епархиального совета требует от приходов сведения исполнительных органов, а епископ утверждает их состав до представления материалов уполномоченному Совету, чем, очевидно, пытается свести регистрацию уполномоченного к формальному акту. Учитывая все изложенное мною, разрабатываются мероприятия по более глубокому изучению процессов, происходивших внутри Церкви с целью пресечения её активизации» [5, 12].

На совещании уполномоченных Совета по РПЦ от 21 января 1959 года в Москве А. Сахаров выступил с докладом, в котором особое место отводилось вопросу контроля над финансовой деятельностью церковных организаций и обществ. Он указал «на недопустимость ежегодной помощи — денежной дотации Патриархии на ремонт и содержание храмов Рижской епархии и оказание помощи духовенству» [5, 30]. А также считал, что нужно «перейти к такой практике, чтобы духовенство и церковь поставить в законные рамки деятельности, чем способствовать подрыву экономической базы у церкви и содействовать отмиранию религии [...]». Следует строго разделить деятельность религиозных обществ верующих и деятельность церковного центра» [5, 33]. Сахарова удивляло, что из 123 действующих церквей Рижской епархии только 60 имеют финансовые поступления, которых недостаточно для содержания всех приходов. Доход их выражался от 500 до 10 тыс. руб. в год. «Для многих это анекдотическая цифра. Несмотря на такое положение, эти 123 церкви существуют

и действуют», — констатировал он [5, 32]. Все сложнее происходил процесс регистрации приходов и их открытие. В этих вопросах царил произвол уполномоченного. В качестве примера приведем регистрацию прихода и разрешение на открытие Сретенской церкви в Виесиенском (*Viesienas*) сельсовете Мадонского района. Верующие не смогли добиться разрешения на открытие храма, т.к. через местные советские и партийные органы уполномоченный «подготовил мероприятия» [3, 2].

Показателен список жалоб, которые поступали от духовенства и верующих в государственные учреждения. В этом вопросе даже уполномоченный признавал факты нарушения финансовой политики в отношении налогообложения духовенства, а также «факты озорства у зданий церкви» молодежи и подростков, как «некоторое влияние неправильной атеистической пропаганды, содержащей выпады против Церкви и отдельных представителей духовенства» [3, 3].

Уполномоченный старался всячески контролировать церковную деятельность. Как осуществлялось это на практике, свидетельствует фрагмент из письма от 1959 года заведующему отделом пропаганды ЦК КП Латвии И. Веселову, в котором приводилась выписка из разговора с епископом Иоанном об открытии прихода. Архиепией просил открыть приход, на что А. Сахаров заметил: «Если прихожане хотят молиться, пускай ставят вопрос перед местными органами власти». Далее уполномоченный констатировал: «Я сказал, что не советую этот вопрос поднимать, т.к. нужны большие деньги, а их прихожанам взять неоткуда. Архиепией заявил, что даст дотацию. Я считаю, и буду твердо проводить линию на ограничение деятельности епархиального совета по распространению дотации. Приходы пускай живут как самостоятельные единицы» [5, 30].

В том же документе А. Сахаров докладывал, как он «перемещает духовенство»: «В этом году я [...] ограничил деятельность архиепией по перемещению. Обычно он мне докладывает, что хочет такого-то священника передвинуть туда-то. В конце 1958 года я начал ограничивать перемещение. Он сделал без моего ведома несколько перемещений. Я священников регистрировать не стал» [5, 30].

На эту «незаконную тактику» последовала вышеупомянутая докладная записка патриарха Алексия I и митрополита Николая от 31 мая 1959 года на имя Н.С. Хрущева. В ней говорилось, что «за последние месяцы имеют место многие факты оскорбления религиозных чувств, а также отдельных ничем не опороченных священнослужителей и печатание в прессе заведомой неправды о некоторых явлениях нашей церковной

жизни. Указанные упреки относятся по преимуществу к органам печати. Но есть и факты незаконных действий со стороны уполномоченных Совета по делам Русской Православной Церкви» [7, 290–292]. Здесь же приводился фрагмент, касающийся деятельности уполномоченного по Латвийской ССР: «В г[ородах] Калинин, Риге, Симферополе и др[угих] уполномоченные отбирают у священников регистрации, не уведомляя перед этим епископов, тем самым присвоивая себе права управления епархией». В заключение указывалось, что патриархия получала письма с выражением возмущения верующих.

Как же отреагировал уполномоченный А. Сахаров на поданную жалобу? Из сообщения на имя председателя Совета по делам РПЦ при Совете Министров Союза ССР Г. Карпову от 8 июня 1959 года читаем: «18 февраля с[его]г[ода] мною снят с регистрации и отобрана справка у служителя религиозного культа «Успенской» православной церкви в г[ороде] Лудза, Латв. ССР — Трубецкого Иоанна Никоноровича, 1911 года рождения, уроженца Лудзенского уезда Латвии, русского, гр[аждани]на СССР, окончившего РДС[Рижскую духовную семинарию — Г.С.], посвященного в сан священника в 1934 году. Трубецкой находился на оккупированной территории Латв. ССР. В 1948 году был осужден за пособничество фашистским оккупантам к 10 годам ИТЛ [Исправительно-трудовых лагерей — Г.С.]; освобожден из заключения в 1956 году по постановлению Комиссии Президиума Верховного Совета Союза ССР» [4, 55].

Из докладной записки уполномоченного следовало, что Трубецкой И.И. был зарегистрирован в качестве служителя религиозного культа действующего прихода Успенской православной церкви г. Лудза в апреле 1957 года. С этого времени, по утверждению чиновника, деятельность И. Трубецкого как священнослужителя в основном была подчинена созданию внутренних конфликтов, направленных на возбуждение у верующих недовольства существующими порядками или отдельными действиями советских органов. А. Сахаров констатировал, что «И. Трубецкой [...] игнорировал существующее законодательство о культах. Кроме того, своими действиями в приходе вызывал активизацию деятельности приходской общины» [4, 55].

Показательны факты, послужившие основанием к лишению священника Иоанна Трубецкого справки о регистрации. В источнике, в частности, говорилось, что «со времени получения документа о регистрации, на протяжении ряда лет И. Трубецкой возбуждал верующих на незаконные и не подлежащие удовлетворению ходатайства в возврате приходу

ранее принадлежащего церкви причтового дома, дополнительно к переданным приходу по типовому договору церковного здания и сторожки при нем». Далее уполномоченный уточнял, что в этом доме И. Трубецкой проживал на правах квартиросъемщика.

В течение 1957–1958 гг. И. Трубецкой, как писал чиновник, «[в]озбуждал среди верующих недовольство местными Советскими органами, говоря им, например, что плохое снабжение топливом церкви... происходит по вине советских органов, вызывая этим нездоровые высказывания» [4, 55].

Далее перечислялось чиновником, что священник скупил в районной аптеке все имеющееся в наличии парфюмерное масло (бочку) и проводил его сбыт по спекулятивным ценам через церковь. В течение 1958 г. проводил регулярный объезд и обход домов жителей района, чтобы освятить дома и скотину.

Затем А. Сахаров писал, что члены «двадцатки» [распорядительный орган церковно-приходского собрания — Г.С.] обращались к нему как лично, так и с письменными заявлениями о том, что Трубецкой как служитель религиозного культа не считается с мнением двадцатки и бесконтрольно распоряжается, вопреки их воле, всей жизнью прихода» [4, 55]. Письменных документов, подтверждающих данное суждение А. Сахарова, в архиве не найдено.

Для отстранения священника от обязанностей уполномоченный использовал отработанный прием — заручился поддержкой властей. Читаем далее в документе: «исходя из мнения местных Советских и партийных органов, — Трубецкой мною снят с регистрации» [4, 56]. Отец Иоанн Трубецкой был вызван для личной беседы в Совет по делам РПЦ, но «уклонился от объяснения своего поведения», это и стало причиной его «снятия с регистрации». Правящий епископ Иоанн знал о намерении лишить о. Трубецкого справки о регистрации, «но не заявил никаких возражений, факт снятия священника с регистрации архиереем был воспринят как закономерное действие», — так писал в отчете уполномоченный А. Сахаров [4, 56].

Далее А. Сахаров дал свое объяснение по вышеуказанной жалобе патриарха: «Полагаю, что выдача документа о регистрации служителям религиозного культа или лишение их этого документа является исключительным правом Уполномоченных Совета или самого Совета. В своих действиях о снятии служителей религиозного культа с регистрации Уполномоченный Совета руководствуется существующим положением о ре-

лигиозных культах, своим мнением, мнением партийных и советских органов и не обязан заблаговременно уведомлять об этом епископа. Если в своих действиях по регистрации или снятию с регистрации служителя культа Уполномоченный Совета будет руководствоваться лишь указами епархиального епископа, тем самым он будет выполнять, по существу, лишь функцию государственного регистратора при епархиальном архиерее, который сам является служителем культа, подлежащим регистрации» [4, 57].

Резюмируя вышеизложенное, уполномоченный считал, что «патриарх Алексей стремится, очевидно, под этим предлогом снизить роль и значение регистрации советскими органами служителей религиозного культа» [4, 57]. Также — «патриархия стремится укрепить свое положение в государстве», тому свидетельство — «покупка и строительство домов для причта, автомашин, все это служит целям укрепления материальной базы и активизации церковной деятельности». В заключение уполномоченный А. Сахаров констатировал, что отдельные пункты «Положения об управлении Русской Православной Церковью», принятого в январе 1945 года по согласованию с Советом по делам РПЦ при СНК СССР, противоречат постановлению Правительства о религиозных объединениях, принятому 8 апреля 1929 года [4, 58].

Обо всем происходящем уполномоченный докладывал в письме под грифом «секретно» на имя секретаря ЦК КП Латвии А. Пельше и заместителя председателя Совета Министров Латвийской ССР Э. Берклава (*Eduards Berklaivs*; 1914—2004) от 23 июня 1959 года с припиской: «Считаю, что вопросы, затронутые в докладной записке Патриархии, имеют принципиальное значение» [4, 64].

Архивные документы свидетельствуют, как тщательно собиралась информация о православных приходах, прихожанах и духовенстве, как она использовалась советской властью в преследовании верующих. Из письма уполномоченного А. Сахарова секретарю Мадонского районного комитета КП Латвии Р. Цинтиту и председателю исполнительного Комитета Совета депутатов трудящихся Мадонского района Д. Баллоду от 10 марта 1960 года: «По поступившим ко мне сведениям бывший священник «Алексеевской» церкви в Марциенском с/с Мадонского района Петр Вембрис (1886—1972), проживающий в Ляудонском с/с, принимает энергичные меры к восстановлению разрушенного здания православной церкви в Ляудоне. Для сведения сообщаю, что в 1947 г., при проведении регистрации религиозных обществ на территории Латвийской ССР, быв-

шим уполномоченным Совета т. Смирновым была неосновательно выдана справка о регистрации приходской общины «Иоанна Предтечи» православной церкви в Ляудоне. Неосновательно потому, что религиозная община не располагала помещением для освящения религиозных обрядов — церковное здание было разрушено. После регистрации в Ляудоне богослужения осуществлялись в сарае, недалеко от разрушенного церковного здания. В связи с тем, что приход не располагал соответствующим помещением для осуществления совместных богослужений и до 1955 г. не восстановлено разрушенное церковное здание, он мною в 1956 г. снят с регистрации» [5, 21].

Власти всячески создавали трудности в налаживании духовной жизни, особенно в провинции, но, несмотря на препоны, духовенство и верующий народ занимали активную позицию. В 1959 году священник П. Вембрис организовал сбор подписей среди жителей по ходатайству о регистрации приходской общины в Ляудоне. Уполномоченный ходатайство оставил без удовлетворения. Но отец Петр снова пытался восстановить церковное здание, в частности, собирал среди населения средства и заготавливал строительный материал. Об этих действиях священника было сообщено уполномоченным по телефону секретарю Мадонского райкома Калейсу, для принятия соответствующих мер. В отчете А. Сахаров писал: «Правящий архиерей намерен назначить священника на приход. Для решения вопроса о регистрации, мною П. Вембрису предложено предоставить объяснение, почему он, не имея документа регистрации, пытается восстановить церковное здание снятого с регистрации прихода в Ляудоне. Этот факт имеет определенное внимание» [5, 22]. Далее следовал вывод: «Для усиления проповеднической деятельности епископ призывает заштатных священников» [5, 23].

Показателен и тот факт, что властями запрещалось духовенству совершать традиционные обходы прихожан в дни церковных праздников Рождества и Пасхи. Из секретного донесения уполномоченного в Москву: «Мною использованы сведения, что священник С. Леонов, проживающий в Даугавпилсском районе Латвии, совершал в дни «Рождества» подворные обходы верующих с молитвой. Так, 26 января 1960 года священник С. Леонов был вызван на заседание Епархиального совета и предупрежден за то, что им в нарушении указания Патриархии совершались подворные обходы», — писал уполномоченный [5, 43].

Во время нахождения старшего инспектора Совета по делам РПЦ А. Пашкова в командировке в г. Риге на приеме у архиерея Рижской епар-

хии вновь поднимался вопрос о необходимости строгого соблюдения духовенством советского законодательства. На что «владыка заявил, что ему не известны факты нарушения служителями культа советских законов, а если станет известно, — примет должные меры» [5, 44].

Наступил 1960 год, 13 января ЦК КПСС принял решение «О мероприятиях по ликвидации нарушений духовенством советского законодательства о культах» [9, 479]. Уполномоченные в союзных республиках негласно получили директиву начать мероприятия по ликвидации кафедральных соборов православной Церкви. В этих тяжелых условиях верующим людям помогали молитва и богослужения в храмах. Из секретного письма А. Сахарова в Москву: «Епископ Иоанн в конце проповеди [в рижском кафедральном соборе Рождества Христова — Г.С.] сказал, что он перед Рождеством был в Москве, видел Патриарха [...] [который — Г.С.] интересовался жизнью латышей, просил им передать особый привет. В последней части выступления еп[ископ] И[оанн] подчеркнул особую заботу Патриарха Алексия I о верующих Латвийской епархии и о латвийском духовенстве» [5, 18.]. Далее уполномоченный цитировал епископа: «Православных Латвии не должен пугать отход некоторых от Церкви, от Церкви отходят худшие, а остаются лучшие. По воле Бога происходит отбор зерен от плевел...» [5, 18].

Состояние церкви в рассматриваемый период можно охарактеризовать как положение «между молотом и наковальней». Власти отслеживали каждый шаг не только верующих, но и других граждан. Показателен фрагмент из доклада уполномоченного о праздновании Пасхи в 1960 году. Он писал, что в этот день было значительное количество детей дошкольного и младшего школьного возраста. Они не только находились в церкви, но и вместе с родными подходили к исповеди и причастию. Даже хлебные магазины Риги не остались без внимания ретивого чиновника, т.к. в булочных появились куличи, которые продавались как «весенний кекс», а в некоторых магазинах как «кулич». При посещении храмов на Пасху А. Сахаровым заметил, что во многих церквях освящались купленные в магазинах «куличи». А перед началом пасхальных богослужений в Ивановской, Всехсвятской и других рижских храмах «по инициативе служителей культа» были вывешены освещенные электрическими лампочками кресты. Далее им отмечалось, что «приняты меры, чтобы впредь подобные иллюминации не устраивались» [5, 47–48].

Пасхальные службы в Рижском кафедральном соборе всегда привлекали большое число верующих, а также и публику, которая в значи-

тельном количестве наблюдала за празднеством. Не стал исключением и 1960 год, но богослужение в соборе попыталась сорвать воинствующая молодежь. Один из хулиганов забрался на центральный купол собора, разделся, повесил на крест свой шарф и стал громко кричать. Все происходило во время праздничной службы, выбитые стекла летели на головы людей. Прихожане не поддались провокации, и ночная служба продолжилась. В Троицком храме в Задвинье группа хулиганов «раскачивала» толпу молящихся, пытаясь вызвать панику и беспорядки, только наряд милиции утихомирил молодежь. Приведенные факты свидетельствовали о явном попустительстве властей хулиганским выходкам молодых людей [8, 374]. В связи с этими событиями, уполномоченный рекомендовал архиерею впредь не устраивать крестные ходы вокруг собора из-за скопления большого числа «зрителей». А для вышестоящего начальства разрабатывал ряд мероприятий, направленных на предотвращение сбора толпы у Рижского кафедрального собора в дни пасхальных служб. В его планы входило не только проведение разъяснительной работы среди населения, но и создание нетерпимого отношения к «традиции» сбора возле кафедрального собора [5, 50–51].

На совещании в Москве в 1960 году А. Сахаровым отмечалось, что за последнее время наблюдалась некоторая активизация религиозных организаций, как он считал, все свидетельствовало «о укреплении влияния и положения церкви» [5, 54]. В течение года, по заданию ЦК КП Латвии и личной инициативе уполномоченного, он выступал перед советским и партийным активом в пяти районах республики с докладами о положении религиозных объединений в Латвийской ССР. В своих лекциях и беседах он преследовал следующие цели: 1) разъяснял советское законодательство о религии и церкви; 2) выяснял, как понимались взаимоотношения церкви и государства, а также советские законы о религии и церкви низовыми советскими и партийными работниками. В докладах А. Сахаров подчеркивал, что отношение КПСС и советского государства к религии и церкви «на протяжении всего периода существования советского государства оставалось неизменным. Церковь всегда была и остается организацией, построенной на основах враждебной религиозной идеологии и принципах, сохраняемых ею от эксплуататорского государства» [5, 57–58].

В период с 1961 по 1963 гг. при активной деятельности уполномоченного А. Сахарова было снято с учета и закрыто 17 действующих храмов РПЦ. Из статистических сведений по Рижской епархии по годам

можно проследить этот процесс. Несмотря на протесты верующих людей, церкви закрывали и использовались государством по своему усмотрению или оставлялись населению на разграбление.

Работа с архивными документами фонда Уполномоченного Совета по делам РПЦ при Совете Министров по Латвийской ССР свидетельствует, что структура созданной институции и её сотрудники стали орудием в руках силовых структур и коммунистической партии в борьбе с религией, в борьбе с Церковью. Документ, с которым патриарх Алексий I и митрополит Николай обращались на имя Н.С. Хрущева, не привел «к встрече» с главой советского правительства и в дальнейшем был использован против Русской Православной Церкви. Так, согласно уже упомянутому постановлению ЦК КПСС «О мерах по ликвидации нарушений духовенством советского законодательства о культах» [8, 479], в состав нарушений вошло и строительство молитвенных зданий, и покупка клириками домов, и приобретение автотранспорта, и благотворительная деятельность, и привлечение духовенством в храмы молодежи, а также «недемократичные» методы управления религиозными обществами. Что касается уполномоченного Совета по делам РПЦ при Совете Министров по Латвийской ССР А. Сахарова, то он со знанием дела решал вопросы контроля над выполнением советского законодательства о культах. Он скрупулезно вникал в деятельность Рижской епархии и своевременно информировал как местные руководящие органы, так и руководство в Москве. Почти сорок лет, с 1949 по 1986 год, А. Сахаров проработал в должности уполномоченного Совета по делам Русской Православной Церкви при Совете Министров по Латвийской ССР. Показателен фрагмент из поздравительной правительственной телеграммы из Москвы на имя А. Сахарова: «Совет[по делам РПЦ при Совете Министров СССР — Г.С.] высоко ценит вашу работу по проведению в жизнь политики советского государства по отношению к религии и церкви, повышению эффективности и качества контроля за соблюдением законодательства о религиозных культах...» [1, б].

Примечания

1. Из характеристики на Александра Андреевича Сахарова — уполномоченного Совета по делам Русской Православной Церкви при Совете Министров по Латвийской ССР: родился в 1919 году в Таганроге 3 июля, член партии с 1942 года, образование высшее. В годы Второй мировой войны служил кадровым офицером-контрразведчиком и находился в действующих частях Советской армии до завер-

- шения боев с Японией. В октябре 1949 года А. Сахаров был утвержден уполномоченным Совета по делам РПЦ при Совете Министров по Латвийской ССР, канцелярия находилась в Риге, ул. Кирова 57–12 [1, 4–5]. На должность был утвержден после работы в органах Государственной безопасности. При его непосредственном участии был подготовлен текст «Положения о религиозных объединениях в Латвийской ССР». Человек «с большим практическим опытом и умением претворять в жизнь политику Партии и Правительства в специфической и сложной деятельности Совета по делам религии при СМ СССР» [1, 4]. Как сотрудник Совета и член республиканского общества «Знание», он систематически выступал с лекциями и беседами, в которых разъяснял деятельность советского государства и Совета по обеспечению в Латвийской республике «подлинной свободы совести граждан» [1, 4–5].
2. В 1961 году закрыли пять храмов: кафедральный собор Рождества Христова в Риге, по ул. Ленина, помещение перестроили под планетарий к маю 1964 г.; Александро-Невский собор в городе Даугавпилсе после ремонта использовался как выставочный зал, впоследствии был взорван; Никольская церковь в Резекне снесена в связи с реконструкцией города; собор Симеона и Анны в городе Елгаве — памятник архитектуры, долгое время пустовал; церковь Святой Троицы в городе Талси была освобождена от церковного имущества и использовалась как спортивный зал [2, 1]. В 1962 году православный храм Иоанна Предтечи в Галгавском сельсовете Гулбенского района передан в пользование колхоза «Центиба» [2, 2]. Годом позже было закрыто двенадцать церквей. Храм Сретения Господня в Сканийскалнском сельсовете Валмиерского района использовался как складское помещение колхоза «Сканийскалнс». Церковь Иоанна Предтечи в Ледургском сельсовете Рижского района после вывозки церковного имущества использовали для устройства кинозала. В храме Воздвижения Креста Господня Метриенского сельсовета Мадонского района расположились складские помещения. Храм святого Пророка Илии в Дзелзавском сельсовете Мадонского района находился в аварийном состоянии. Здание храма Успения Пресвятой Богородицы в поселке Кауната Каунатского сельсовета Резекненского района было переоборудовано под школьные мастерские. Храм Рождества Богородицы в Цесвайнском сельсовете Мадонского района после вывоза церковного имущества использовался как складское помещение.

Церковь святого Иоанна Предтечи в городе Валдемарпилсе Талсинского района после вывоза имущества использовалась как спортивный зал организацией «Латвэнерго» [2, 2]. Храм Никольский в деревне Лиепушки Резекненского района был переоборудован под библиотеку. Церковь Скорбящей Божией Матери в деревне Рейки Бригского сельсовета Лудзенского района власти использовать не могли, т.к. храм находился на старинном кладбище, вдали от населенных пунктов. Здание храма святого Арсения в г. Айнажи Валмиерского района переоборудовали под спортзал. Храм Петро-Павловский в поселке Вецпиебалга Цесисского района колхоз «Комунизма цельш» переоборудовал для своих нужд [2, 3].

Источники и литература

1. Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvs (далее – LNA LVA), 1419. f., (PSRS Ministru Padomes Reliģijas lietu padomes pilnvarotais Latvijas PSR) 3. apr., 193. 1.
2. LNA LVA, 1452. f., (PSRS Ministru Padomes Krievijas pareizticīgo baznīcas lietu padomes pilnvarotais Latvijas PSR) 1. apr., 46. 1.
3. LNA LVA, 1452. f., 1. apr., 61. l.
4. LNA LVA, 1452. f., 1. apr., 65. l.
5. LNA LVA, 1452. f., 1. apr., 66. l.
6. Государственный Архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. Р-6991 (Фонд Совета по делам РПЦ – Совета по делам религий), оп. 1, д. 1728.
7. *Письма патриарха Алексия I в Совет православной церкви при Совете народных комиссаров-Совете министров СССР 1954–1970 гг.* Т. 2. Под ред. Н.А. Кривовой. Москва: РОССПЭН, 2010.
8. Шкаровский М. *Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве*. Москва: Крутицкое Патриаршее подворье, 1999.

Kopsavilkums

Antirelīģiozā politika “Hruščova vajāšanu” laikā: no Rīgas eparhijas viena dokumenta vēstures

Raksts balstās uz PSRS Ministru Padomes Reliģijas lietu padomes pilnvarotā Latvijas PSR fonda materiāliem. Šī fonda dokumenti, kas glabājas Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvā (1452. f.), ir vērtīgi vēstures avoti, kuri sniedz informāciju par traģiskiem aspektiem Krievijas Pareizticīgo baznīcas Rīgas eparhijas vēsturē padomju laikā. Šī fonda materiāli satur arī informāciju par pareizticīgo draudzēm, draudžu locekļiem, garīdzniekiem

un arhierejiem un palīdz izprast mehānismu, ko padomju valsts iestādes izmantoja, lai iegūtu informāciju savu pilsoņu un baznīcas vajāšanai.

Saskaņā ar “Nolikumu par PSRS TKP Krievu Pareizticīgo Baznīcas lietu padomi” un valdības norādījumiem, kuri tika pieņemti 1945. gada janvārī, pilnvarotajam nebija uzdevuma iejaukties baznīcas pārvaldē, kā arī baznīcas dogmatiskajā un kanoniskajā dzīvē, taču praksē tas netika ievērots. 1950. gadu beigās PSRS tika iesākta plaša kampaņa pret reliģiju. 1959. gadā PSRS Ministru Padomes priekšsēdētājam Ņikitam Hruščovam tika nosūtīts Maskavas un visas Krievzemes patriarha Aleksija I (Simanska) un metropolīta Nikolaja (Jaruševiča) raksts par pilnvaroto “nelikumīgu taktiku”, to skaitā – Latvijas PSR. Šis dokuments spilgti raksturo antireliģisko politiku Rīgas eparhijā padomju periodā.

Summary

Anti-religious Policy under Khrushchev Persecution Campaign: from the History of One Document of Riga Eparchy

The paper is based on the archival materials from the record group of the USSR Council of Ministers' Chargé d' Affaires of the Russian Orthodox Church in the Latvian SSR. The documents that are kept in the Latvian State Archives – the structural subdivision of the National Archives of Latvia – provide valuable information about tragic aspects of the history of Riga Eparchy of the Russian Orthodox Church during the Soviet period. The analysis of the archival records also provides extensive information about Orthodox parishes, believers, clergy and bishops as well as helps to understand the mechanism of obtaining the information by the Soviet state bodies in order to use it against the Church and the citizens.

According to the “Regulations for the Council of the Affairs Related to the Russian Orthodox Church at the Council of People's Commissars of the USSR” and the instructions of the Government adopted in January 1945, the Charges d'Affaires did not have a right to interfere in administrative and especially in canonical and dogmatic life of the Church. However, this rule had never been observed. The end of 1950 was marked by a large-scale anti-religious campaign in the USSR. In 1959, the Chairman of the USSR Council of Ministers Nikita Khrushchev received a memorandum from the Patriarch of Moscow and All Russia Alexy I (Simansky) and Metropolitan Nikolai (Yarushevich) claiming against “illegal tactics” of the Charges d' Affaires (also in the Latvian SSR). The archival records vividly reveal the ongoing anti-religious policy in the Riga Eparchy during the Soviet period.

Gita Siliņa

Daiļliteratūras lietošana ikdienas dzīvē un sociālā atmiņa: Regīnas Ezeras romāns “Aka” un tās ekranizējums – kinofilma “Ezera sonāte” (rež. Gunārs Cilinskis)*

Atslēgas vārdi: latviešu literatūra, populārā literatūra, R. Ezeras “Aka”, G. Cilinskis “Ezera sonāte”, romantikas naratīvs

Key words: Latvian literature, popular literature, novel “Aka” by R. Ezeras, film “Ezera sonāte” by G. Cilinskis, romantic narrative

Raksts iepazīstina ar pētījuma rezultātiem, kurā veikta gadījuma izpēte (*case study*) – analizēts latviešu autore Regīnas Ezeras (1930–2002) romāns “Aka” (1972) (1. piez.) un tā ekranizējums “Ezera sonāte” (1976, režisors Gunārs Cilinskis, 1931–1992) (2. piez.) mijiedarbē ar preses un publicistikas tekstu analīzi, nozaru ekspertu viedokli un auditorijas viedokli mūsdienās.

Populāro romānu cienītāju aptaujas rezultāti rāda, ka R. Ezeras romāns “Aka” aizvien ir viens no iecienītākajiem latviešu autoru radītajiem darbiem 40–50 gadu veco lasītāju (sieviešu) grupā [29], un filma, kas tapusi pēc šī romāna, ik gadu tiek rādīta Latvijas Televīzijas Pirmajā programmā (LTV 1) pat vairākas reizes gadā [15].

Jēdziens “populārā literatūra” ir samērā nosacīts, jo apzīmē ne tikai kāda izdevuma ļoti plašu izplatību, bet vairāk tieši noteiktus žanrus: detektīvi, fantastika, biogrāfijas, vēsturiskie romāni utt. Populārā literatūra ir populārās gaumes veidojums un vienlaikus tās radītājs. Teksti var tikt uzskatīti par populāriem tikai tad, kad tos cilvēki lieto ikdienā [4, 9; 7, 70; 9, 6].

Populārās kultūras izpausmes un to nozīmes jau kādu laiku ir aktuāls temats Latvijas komunikācijas, kultūras un literatūras pētnieku vidū. Tomēr populārās literatūras vieta kopējā Latvijas literatūras laukā ir neapgūta, tā atzīst literatūrzinātnieks Raimonds Briedis [18]. Literatūrfilozofe Ieva Kolmane norāda, ka populārā literatūra Latvijas gadījumā ir ļoti īpašs fenomens

* Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā “Atbalsts doktora studijām Latvijas Universitātē” un Valsts pētījumu programmas “Nacionālā identitāte” projekta “Latvijas sociālā atmiņa un identitāte” finansējuma ietvaros.

(tāpat kā daudzās citās pēcpadomju valstīs), sevišķi, ja tā tapšana aplūkojama padomju perioda kontekstā un robežas starp *augsto* un starp *populāro* nav nošķiramas ļoti viegli un skaidri. I. Kolmane to dēvē par “pelēko zonu” [17]. Literatūrkritiķis Gunts Berelis, piekritot, ka literatūrā pastāv teksti, kas darbojas kā citu tekstu radītāji, un teksti, kas faktiski veģetē uz visas iepriekšējās literatūras pamata, tomēr pasvītro, ka “precīza robeža, protams, starp šiem abiem veidiem nav novelkama. Tā ir tik izplūdusi, ka lielākā daļa literatūras mīt šajā robežjoslā, kas patiesībā ir attiecīgā laikposma literatūras centrālā straume” [5, 88]. R. Ezeras romānu “Aka” piedāvāju skatīt kā literatūras “pelēkās zonas” pārstāvi, kas apvieno gan populāro, gan augstvērtīgo, tā dēvēto, intelektuālo darbu un “ir attiecīgā laikposma literatūras centrālās straumes” rādītājs.

Šādiem tekstiem ir būtiska nozīme sociālajā atmiņā. Antropologs Džeimss Verčs (*Wertsch*) sociālo atmiņu raksturo kā aktīvu, izteikti dinamisku procesu, mediētu ar tekstuālu resursu palīdzību. Dž. Verčs piedāvā “tekstuālās kopienas” jēdzienu, ar ko saprot specifisku kopienas, kas veidojas, balstoties uz kopēju tekstu par vēsturi lietojumu [32, 178, 62]. Sociologs, sociālās atmiņas koncepta pamatlicējs Moriss Halbvakss (*Halbwachs*) uzsver, ka pastāv sociālie ietvari (*frameworks*), kas veido atmiņas par pagātni. Sabiedrība laiku pa laikam liek cilvēkiem ne vien domās reproducēt agrākos viņu dzīves notikumus, bet arī retušēt, saīsināt vai pilnveidot tos noteiktā veidā [12, 38, 43, 51]. Šeit atzīmējams vēsturnieces un mediju pētnieces Vitas Zelčes uzskats par kultūras produktu – sociālās atmiņas glabātāju – lomu ikdienas komunikācijā: “Teksti vienmēr ir sociāli radīti, tajos eksistē sociālais laiks, ideoloģija, vērtības. To dekodēšana ir kultūras procesa daļa, kura savukārt ļauj jaunas pagātnes šolaiku (re)konstrukcijas” [35, 121].

Iecienīto tekstu pamatsastāvdaļa ir populāri naratīvi. Vārds “naratīvs” ir cēlies no latīņu – *narratus*, tā nozīme ir “darīt zināmu” [6, 4–5]. Antropoloģe Vieda Skultans naratīvu definē kā dabisku diskursa mediju, kura struktūra atkarīga no sociāla un vēsturiska konteksta [30, 21]. Savukārt socioloģijas profesore un naratīva pētniece Katrīna Rīsmāne (*Riessman*) aktualizē naratīvu kā nozīmes veidošanas procesu, pievēršot uzmanību lingvistisku un sociālu likumu kopumiem. Attiecības starp dzīvi un tās atveidojumu stāstījumā pastarpina atmiņa, apziņa, valoda, saziņas situācija, komunikācijas noteikumi, pieredze par citiem stāstiem un zināšanas par sociālajiem procesiem sabiedrībā [26].

Populāro daiļliteratūras darbu pamatā nereti ir vienkāršas stāsta formas, bet, lai iekarotu auditoriju, tām jābūt spējīgām uzrunāt, turklāt šīm “stāstu formām” jābūt atpazīstamām sarunvalodā un ikdienas komunikācijas praksē

rezultātā, tādējādi pietuvinoties lietotāju ikdienas dzīvei un priekšstatiem par pasauli. Sociālo prakšu (*social practices*) jēdzienu skaidro sociologs Entonijs Gidenss (*Giddens*), akcentējot vienu no to pamatīpašībām – spēju būt *rekursīvam*. Sociālās prakses ir uzvedības rutinizēti tipi/veidi, kas sastāv no vairākiem mijiedarbīgi saistītiem elementiem. Tās ir gan ķermeņa, gan prāta aktivitāšu formas, arī emociju un motivāciju stāvokļi. Piemēram, ēdiena gatavošanas, lietu un kultūras produktu patērēšanas, strādāšanas, izzināšanas, sevis un citu aprūpes veidi u.c. [11, 2–25; 25, 245–249]. Mišels de Kartjē (*De Certeau*) raksturo jēdzienu “ikdienas dzīve” kā veidu, kādā cilvēki cīnās, lai saglabātu zināmu kontroli pār viņu tiešās eksistences apstākļiem ar mērķi palielināt savu kontroles sfēru varas sfērā, kas ir ārpus viņu kontroles. Arī Džons Fiske akcentē “ikdienas dzīvi” kā varas un pretestību avotu. Socioloģe Sjūzija Skota (*Scott*) uz ikdienas dzīvi attiecina visu, ko cilvēki dara kopā un pa vienam: emocijas, māja un darbaspēja, laiks, pārtika, veselība, iepirkšanās un brīvais/ baudas laiks, un saista to ar varu, politiku un vēsturi [8, 18; 24; 10, 26; 27, 3–8].

Mūsdienās populārie literatūras darbi tiek izplatīti gan ar rakstīto/drukāto mediju, gan ar radio, TV, kino un interneta starpniecību, veidojot ikdienas kultūru jeb populāro kultūru. Populārā kultūra ir cilvēku grupu ikdienas kultūra. Tas ir dzīvesveids, tā cilvēki dzīvo. Tā ir ikdienas pasaule ap mums. Populārā kultūra nav skatāma kā pretstats kādai varbūtējai nosacītai augstajai kultūrai, bet gan pati ir pētniecības vērtā kultūra [4, 5–9; 14, 122–123; 31, 37; 33, 403–418].

R. Ezeras romāns “Aka” iedvesmoja aktieri un režisoru Gunāru Cilinski 1976. gadā radīt aktierkino darbu pēc romāna sižeta. Tā tapa “Ezera sonāte”. 2013. gada intervijā LTV 1 ētera plānotāja Tamāra Muša atzīst, ka “Ezera sonāte” ir ļoti pieprasīta: “To var redzēt pēc reitingiem, kas parāda, cik šo filmu ir skatījušies. Un vienmēr, kad to rādām, tie ir augsti. Protams, ir arī izteikti skatītāju lūgumi gan telefoniski, gan elektroniski, vēstules tagad gan raksta daudz mazāk” [15].

Rodas interese un nepieciešamība atbildēt uz jautājumu: kas nodrošina romāna un filmas popularitāti Latvijā, kāda ir šo kultūras produktu sociālā nozīmība un kāda loma sociālajā atmiņā? Romāns “Aka” un līdz ar to arī filma “Ezera sonāte” atklāj skaudru romantisku stāstu, ko ietver notikumi padomju Latvijas ikdienā un arī kādas dzimtas likteņa likloču sarežģījumi, kam pamatā Otrā pasaules kara notikumos sakņotas cilvēku izpratnes par dzīvi un attiecībām. Šādu kultūras produktu lietojumi mūsdienās rada auditorijai iespēju domāt, līdzdomāt un censties saprast, piemēram, to, kāpēc mēs esam tādi,

kādi esam. Vita Zelče to dēvē par mācībstundu mūsdienu Latvijas sabiedrībai. Tālab būtiska ir kultūras produktu un to komunikatīvā aspekta/lietojuma šodienā analīze (3. piez.). Šādi literāri darbi veic būtisku uzdevumu – tie pastāsta, “kā bija”, – ikdienā dažādos sabiedrības līmeņos veido priekšstatus par 20. gadsimta Latvijas vēsturi (un ne tikai) [2; 3]. Līdzās literāriem darbiem arī kino un teātri ir nozīmīgi vēstures mediācijas dalībnieki [20, 46]. Vēstures un literatūras mijiedarbi akcentē krievu literatūras pētniece Rozalinda Mārša (*Rosalinda Marsh*): “Vēsture un literatūra ir cieši saistītas ikvienā kultūrā. Sabiedrības priekšstatam par tās pagātņi ir būtiska nozīme sevis šodienas sapratnē un sevis definēšanā. Literatūras analīze vēsturiskā kontekstā ir viens no veidiem, kas visnotaļ labi piemērots pagātnes pieredzes peripetiju skaidrošanai, turklāt rezultāti nododami plašākai auditorijai” [16, 14].

Būtiski ir akcentēt nacionālisma teorētiķa Benedikta Andersona (*Anderson*) uzskatu par kultūras īpašo lomu nacionālās identitātes izgaismošanā. Viņaprāt, drukātie teksti ir viens no iedomātās kopienas “saistvielām”, cilvēku vidū populārie iespieddarbi tiek apspiesti lasītāju vidū un līdz ar to ieņem būtiskāku lomu šo cilvēku ikdienā, kā, piemēram, ekskluzīvā intelektuālā literatūra [34, 403–418]. Sociālajās zinātnēs ir divu veidu pieejas jēdziena “nacionālā identitāte” aplūkošanai. Viena no pieejām to uzskata par pilnībā stabilu un izveidotu. Pēdējās desmitgadēs dominē otrā pieeja, kas atbalsta uzskatu, ka identitāte atrodas veidošanās procesā vienmēr. Tā ir nestabila un atkarīga no dažādām norisēm un ietekmēm. Atsevišķi pētnieki identitāti aplūko kā diskursīvu, sociālu konstrukciju. Biežāk identitātes tiek radītas netieši – stāstu, spriedumu, pieņēmumu un sociālo zināšanu ietekmē vai interakcijas situācijās [13, 595–634; 21; 23]. V. Zelče atzīst, ka populārās kultūras loma ir būtiska Latvijas vēstures mediēšanā un šī resursa potenciāls būtu izmantojams nacionālās identitātes stiprināšanā [19]. Vai darbā analizētā romāna un kinofilmas *stāsts* varētu būt kāds no latviešu nacionālās identitātes kultūrvides attīstītiem/veicinātiem/uzturētiem stūrakmeņiem? Tiešu atbildi šī diskusija piedāvāt nevar, tomēr tendences un skaidrojumus meklēt ir iespēja.

“Aka” un “Ezera sonāte” auditorijai tuva ir sava *stāsta* – emocionālā naratīva dēļ, to apstiprina preses un publicistikas teksti: “Tas ir stāsts par laukiem, lauku cilvēkiem un viņu morāli, kas tuvāka zemei un dabai ar tās īstumu” [1, 3], arī – “Tēlojot nepilna mēneša tiešās norises, Luras un Rūdolfa attiecībās, R. Ezera veido romānu arī par pagātņi šodienā, kas ir viens no caurviju motīviem daudzos rakstnieces darbos. Par skaudro pirmskara laiku, šķiru cīņu kara un pēckara gados. Par neredzamo lāstu, kas joprojām kā lietuvēns tur gūstā Tomariņu mājas, par Luras vīru traktoristu Riču, kas no

cietuma sūta vēstules...” [34, 147]. Šie atzinumi sasauca ar grāmatas lasītāju viedokli – viena no romantisko romānu lasītāju kopienas (skolotāja, 54) norādīja: “Man “Aka” ir tuva, jo tas ir par mani. Es dzīvoju kā Laura”.

“Akas” sociālā loma akcentējama arī tālab, ka vidusskolu programmas mācību priekšmeta “Latviešu literatūra” 12. klases ieteicamās literatūras sarakstā tematiskajā sadaļā “Latviešu literatūra pēc Otrā pasaules kara” apakšnodaļā “Prozas attīstība 20. gadsimta 60.–80. gados” R. Ezeras darbi ir rekomendēto sarakstā [22]. Šeit būtiski norādīt antropoloģes Viedas Skultans teikto, ka literārie darbi, kuri ir iekļauti latviešu literatūras obligātajā krājumā, teorētiski un praktiski iespaido latviešu domāšanas veidu. Skolēnu izlasītā un klasē analizētā literatūra turpmākajā dzīvē tiek izmantota, lai izprastu un skaidrotu gan savu, gan visas sabiedrības dzīvē notiekošo [31]. Sociālantropologs Klāvs Sedlenieks papildina: “Ikdienas situācijās to var novērot bieži, kad cilvēki runā par sevi, salīdzinot pārdzīvoto ar dažādiem notikumiem, kas izlasīti grāmatās vai noskatīti filmās. Bērnībā un jaunības dienās apgūtie teksti sniedz arī sava veida shēmas, pēc kurām domāt un rīkoties attiecīgajās situācijās. Turklāt šīs shēmas zināmā mērā ierobežo rīcības dažādību” [28, 61].

Romāna teksts un filmas sižets auditorijai piedāvā līdzdzīvot romantiskām pāra attiecībām padomju Latvijas ikdienā – naratīvam, kuram pakārtotas emocijas un notikumi. Lai gūtu un piedāvātu dziļāku izpratni, tika veikts pilotpētījums – aptaujāti atsevišķi lasītāji ar mērķi uzzināt romāna un filmas sižeta akcentu nozīmi, auditorijas viedokļos parādās šādi diskursi: “precīza romāna “Aka” atklāsmē”; “iedrošinājums, kas uzrunā personīgi; ikdienas dzīves precīzs atainojums”; “skarti kara, pēckara paaudzei būtiski/pazīstami tematiskie pavērsieni” (4. piez.). Šie auditorijas izvirzītie atzinumi līdz ar akadēmiskās literatūras analīzi piedāvā aplūkot R. Ezeras darba sižetu kā, iespējams, universāla *koda* ietvērēju, kas tuvs dažādu paaudžu grāmatu lasītājiem un ieņem būtisku vietu auditorijas sociālajā atmiņā, jo sižeta ietvaros risinātie paaudžu jautājumi Otrā pasaules kara seku kontekstā nostiprina vienojošos tematus par laiku, ko daudzi nav piedzīvojuši, bet uztur atmiņā ar kultūras produktu (literāru, drukātu teksta un kinofilmas veidolā) palīdzību.

Piezīmes

1. R. Ezeras romāns “Aka” ir drāma, kuras sižeta pamatā stāsts par romantiskām, nepiepildītām pāra attiecībām. Pilsētnieks ārsts Rūdolfs vēlas atvaļinājumu pavadīt lauku klusumā pie ezera, kaimiņmājās sastop jaunu sievieti Lauru. Neskatoties uz Rūdolfa un Lauras savstarpējo simpātiju, Laura paliek uzticīga savam vīram Ričam, kuru gaida atgriežamies no

- cietuma. Rūdolfā iemīlas arī Vija – Lauras vīra māsa, kas savas jūtas neslēpj un izaicinoši cīnās par rīdzinieka uzmanību. Fonā – padomju Latvijas ikdienas dzīve, turklāt sižetu papildina arī Otrā pasaules kara radītie sarežģījumi. Romānā ir jautājumi par izvēlēm un nodevību.
2. Kinofilma “Ezera sonāte” (1976) – režisori Gunārs Cilinskis un Varis Brasla, scenārija autori Regīna Ezera un Gunārs Cilinskis (pēc romāna “Aka” motīviem), operators Gvido Skulte, komponists Imants Kalniņš. Galvenajās lomās: Gunārs Cilinskis, Astrīda Kairiņa, Lilita Ozoliņa, Ģirts Jakovļevs, Lidiņa Freimane u. c.
 3. Valsts pētījumu programmas “Nacionālā identitāte” (Sk.: <http://www.nacionalaidentitate.lv/>) apakšprogrammas – 8. projekta “Latvijas Sociālā atmiņa un identitāte” (2011–2013) ietvaros veikta vairāku literāru darbu analīze, kas tapa Otrā pasaules kara laikā un laikposmā pēc Otrā pasaules kara Latvijā. Teksti skatīti kā sociālās atmiņas nesēji. Latvijā un citviet, piemēram, latviešu scenārista Alvja Lapiņa luga “Atvari” (pirmizrāde Valmieras Drāmas teātrī 2008. gadā) un somu rakstnieces Sofi Oksanenā romāns “Attīrīšanās” (tulkots latviešu valodā 2011. gadā).
 4. Datu vākšana (grāmatu lasītāju anketēšana) promocijas darba “Populārās literatūras lietotprātība “literacy” nacionālās identitātes veidošanā: Vidzemes gadījuma analīze” izstrādei. Anketēšanas laikā bija iespēja runāt ar grāmatu lasītājiem un jautāt niansētākus jautājumus interesējošās tēmās (pilotpētījuma formātā) – šajā gadījumā jautājumi bija par R. Ezeras romānu “Aka”. Pasākuma “Latvijas Grāmatu izstāde 2013” ietvaros. Rīga, 2013. gada 28. februāris; 1.–2. marts.

Bibliogrāfija

1. Akurātere, L. “Saruna ar Gunāru Cilinski.” *Ciņa*, 1977. 2. decembris.
2. Ardava, L., Rozenšteine, A., Siliņa, G. “Alvja Lapiņa drāma “Atvari” – zemsvītras atskats latviešu sāpē ‘1949’”. *Pēdējais karš: Atmiņas un traumas komunikācija*. Red.: M. Kaprāns, V. Zelče. Rīga: Mansards, 2011. 234.–253. lpp.
3. Ardava, L., Rozenšteine, A., Siliņa, G. “Kolaboracionisma diskurss Alvja Lapiņa drāmā “Atvari” un Sofi Oksanenā romānā “Attīrīšanās”.” *Liepājas 18. starptautiskās zinātniskās konferences “Nacionālās identitātes meklējumi Baltijas literatūrā un kultūrā: stabila, mainīgais, zaudētais” krājums*. Liepāja: LiePU, 2013. 9.–27. lpp.
4. Barker, M., Beezer, A. *Reading into Cultural Studies*. London: Routledge, 1992. Pp. 5–9.

5. Berelis, G. "Kanonis un kritēriji." *Karogs*, 2009. 1. janvāris, 88. lpp.
6. Berger, A.A. *Narratives in Popular Culture, Media and Everyday Life*. Thousand Oaks: Sage Publications, 1997. Pp. 4–5.
7. Danesi, M. *Popular culture: introductory perspective*. New York: Rowman and Littlefield Publishers, 2008. Pp. 70.
8. De Certeau, M. *The Practice of Everyday Life*. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 2011. Pp. 18.
9. Fiske, J. *Reading Popular*. London: Routledge, 1989. Pp. 6.
10. Fiske, J. *Understanding Popular Culture*. 2nd ed. London; New York: Routledge, 2011. Pp. 26.
11. Giddens, A. *The constitution of society: Outline of the theory of structuration*. Berkeley; Los Angeles: University of California Press., 1984. Pp. 2–25.
12. Halbwachs, M. *On Collective Memory: Edited, Translated, and with an Introduction by Lewis A. Coser*. Chicago, London: The University of Chicago Press, 2002. Pp. 38, 43, 51.
13. Hall, S. "The question of cultural identity." In: S. Hall, D. Held, D. Hubert, K. Thompson, eds. *Modernity: An Introduction to Modern Societies*. Malden, MA: Blackwell Publishing, 2006. Pp. 595–634.
14. Hartley, J. *A Short History of Culture Studies*. London: Sage Publications, 2003. Pp. 122–123.
15. Intervija ar Latvijas Televīzijas Pirmās programmas (LTV1) ētera plānotāju Tamāru Mušu, intervē G. Siliņa 2013. gada 23. janvārī.
16. Intervija ar Latvijas Televīzijas Pirmās programmas (LTV1) sociologi Liju Milleri, intervē G. Siliņa 2013. gada 23. janvārī.
17. Intervija ar literatūrfilozofi Ievu Kolmani, intervē G. Siliņa 2012. gada 3. oktobrī.
18. Intervija ar literatūrzinātnieku Raimondu Briedi, intervē G. Siliņa 2010. gada 16. maijā.
19. Kaprāns, M., Zelče, V. "Nacionālā identitāte, vēsture un sociālā atmiņa." Grām.: *Latvija. Pārskats par tautas attīstību 2010./2011. Nacionālā identitāte, mobilitāte un ricībspēja*. Red. B. Zepa, E. Kļave. Rīga: LU Sociālo un politisko pētījumu institūts, 2011. 46. lpp.
20. Marsh, R. *Literature, history and identity in post-Soviet Russia (1991–2006)*. Oxford: Peter Lang, 2007. Pp. 46.
21. Mc. Cracken, G. *Transformations. Identity Construction in Contemporary Culture*. Bloomington; Indianapolis: Indiana University Press, 2008.

22. Ministru kabineta noteikumi Nr. 715 (2008. gada 2. septembris) "Noteikumi par valsts vispārējās vidējās izglītības standartu un vispārējās vidējās izglītības mācību priekšmetu standartiem." (minēto mācību priekšmetu programmas paraugi). Valsts izglītības satura centrs. http://visc.gov.lv/vispizglitiba/saturs/dokumenti/programmas/vidskolai/literatura_2variants_200508.pdf (2013.20.03).
23. Morley, D., Robins, K. *Spaces of Identity. Global Media, Electronic Landscapes and Cultural Boundaries*. London; New York; Routledge, 1995.
24. Müller, E. "Interview with John Fiske. From "Ideology" to "Knowledge" and "Power". " <http://www.hum.uu.nl/medewerkers/e.mueller/publications/interview-fiske.htm> (1991.17.09).
25. Reckwitz, A. "Toward a theory of social practices. A developmen in culturalist theorizing." In.: G. Spigel, ed. *Practicing History: New directions in historical writing after the linguistic turn*. New York: Routledge, 2005. Pp. 245–249.
26. Riessman, C.K. "Analysis of personal narratives." <http://alumni.media.mit.edu/~brooks/storybiz/riessman.pdf> (2002).
27. Scott, S. *Making Sense of Everyday Life*. Cambridge: Polity Press, 2009. Pp. 3–8.
28. Sedlenieks, K. "Vai Cibiņš bija lāga zēns?" *Akadēmiskā Dzīve*, 2011/2012, Nr. 48: 61.
29. Siliņa, G. *Romantikas naratīvs Madonas novada lasītāju izvēlēs: romantisko romānu un to lasīšanas paradumu analīze: Maģistra darbs*. Rīga: LU SZF Komunikācijas studijas nodaļa, 2010.
30. Skultans, V. *Order in narrative experience. The Testimony of Lives: Narrative and Memory in Post-Soviet Latvia*, 1998.
31. Storey, J. *Culture Theory and Popular Culture*. Harlow: Person Education, 2001.
32. Wertsch, J.V. *Voices of Collective Remembering*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. P. 178, 62.
33. Wogan, P. "Imagined Communities reconsidered: Is print-capitalism what we think it is?" *Antropological Theory*, 2001, Nr. 1: 403–418.
34. Zeile, P. "Regīnas Ezeras prozas pasaulē." *Karogs*, 1979. 1. marts.
35. Zelče, V. "Dažas 60. gadu (re)konstrukcijas." *Latvijas Arhīvi*, 2003, Nr. 3: 106–124.

Summary

The Use of Literature in Everyday Life and Social Memory: A Case Study of the Novel “Aka” (“The Well”) by Regina Ezera and Motion Picture “Ezera sonāte” (“Sonata of the Lake”), Dir. Gunārs Cilinskis)

The widely renowned (and often criticized) genre of literature – popular novels – plays a significant role in the lives of many people. Writings of popular culture, published in high volume editions and widely read in the past, have a particular importance as they have formed the values, taste, understanding of the good and evil, the meaning of life and other important social issues for a large part of the society.

Particular works of foreign authors take an important place in the discussions of the audience. Likewise, the products of popular literature created by local Latvian writers take a significant place as they are the hits of those days – the novels that reveal everyday life, characters, and places, through which it is possible to recognise the things that are so close and understandable. Moreover, the story of the novel continues to live on the screen – in the movie that is based on the book.

The paper presents the research on the case of the novel “Well” (1972) by a Latvian writer Regīna Ezera and its screen version “The Sonata of the Lake” (1976) by the director Gunārs Cilinskis. The research provides an analysis of the press and the opinion of the audience. Nowadays, the topicality of the works produced in the 1970s can be explained by the research, in which the readers of popular novels in the age group of 40–50 years who rate Regīna Ezera’s novel “Well” as one of the most popular novel have been surveyed. Furthermore, the movie screened after this novel is demonstrated on the national TV channel LTV1 each year (like many other films of the “Golden Stock of Latvian Films”).

The research offers the discussion about the reasons for the popularity of the novel and the film in Latvia, the social importance of these culture products and the role they play in the social memory.

Raitis Simsons

Senprūšu atainojuma historiogrāfija Latvijas vēsturē

Atslēgas vārdi: senprūši, senie balti, aizvēsture, Latvijas historiogrāfija, “Prūsas” kustība

Key words: Old Prussians, Old Balts, pre-history, historiography of Latvia, Brotherhood “Prusa”

Senprūšiem jeb prūšiem Latvijas vēstures historiogrāfijā ir visai neskaidra loma: prūši gan ir, gan nav šīs vēstures sastāvdaļa. No vienas puses, tā ir cita tauta, cita zeme, bet, no otras puses, ir zināms, ka prūši ir latviešiem radniecīga tauta ar daļēji līdzīgu vēsturi, tādēļ prūši un viņu liktenis nereti ticis aplūkots vai pieminēts nacionālajā historiogrāfijā saistībā ar Latvijas vēstures notikumiem.

Kaut arī prūšu vēsturei veltīto pētījumu nav daudz, tomēr var izdalīt vairākas pieejas šī jautājuma atainošanā historiogrāfijā. Šīs pieejas lielā mērā korelē ar attieksmi pret Latvijas aizvēstures jautājumiem, līdz ar to arī te, līdzīgi kā Latvijas aizvēstures historiogrāfijā, var runāt par četriem posmiem – starpkaru periodu, emigrāciju, padomju laiku un laiku pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas 1991. gadā.

Starpkaru perioda Latvijas senāko laiku historiogrāfiju var raksturot kā centienus veidot savu, nacionālu aizvēstures pētniecības tradīciju pretstatā līdz tam dominējušajai baltvācu pētniecības tradīcijai. Sākoties aktīvai Latvijas aizvēstures pētniecībai, palielinājās arī interese par citu Baltijas reģiona zemju aizvēsturi, tai skaitā par senprūšiem, tomēr šajā laika posmā, citējot 1939. gadā “Konversācijas vārdnīcā” minēto par senprūšu vēstures historiogrāfiju: “Abu pārējo baltu tautu, latviešu un leišu vēsturnieki (..) nav vēl nekā šai laukā darijuši, atskaitot dažus populārus rakstus un pāris senprūšu vēstures avotu interpretējumus.” [16, 38212–38213] Šīs vārdnīcas šķirkļa autora dotais verdikts diemžēl ir patiess, tomēr neliedz norādīt uz šajā laika posmā novērojamām tendencēm senprūšu vēstures jautājumu izpētē.

Kā kvalitatīvāko prūšu vēstures atainojumu starpkaru posmā un Latvijas historiogrāfijā vispār ir jāmin senprūšiem veltītie šķirkļi Latviešu konversācijas vārdnīcā, no kuriem kā galvenie minami šķirkļi “Senprūši”, “Senprūšu kultūra”, “Senprūšu rakstu zīmes”, “Senprūšu reliģija”, “Senprūšu valoda” un “Senprūšu vēsture”, kā arī dažādi ar šiem šķirkļiem saistīti citi šķirkļi, piemēram, hroniku autori “Pēteris no Dusbargas”, “Marburgas Vigands”. Šķirkļu, kas savā būtībā ir uzlūkojami kā atsevišķas zinātniskas publikācijas, sagatavošanai

ir izmantots plašs literatūras klāsts [16, 38151–38240]. Šķirkļu autori nav norādīti, tādēļ tos var vienīgi minēt – iespējams, Arveds Švābe (1888–1959) vai Teodors Zeids (1912–1994).

Aplūkojot senprūšu brīvības cīņas, kā viens no galvenajiem rakstītājiem par šo jautājumu noteikti jāmin Aleksandrs Grīns (1895–1941), kurš daudz rakstīja par prūšu cīņām pret Vācu ordeni – gan presē, gan paša sastādītajā “Pasaules vēsturē” [5; 6]. Jāatzīmē, ka uz vispārējā senprūšu vēsturei veltītās latviešu valodā publicētās informācijas trūkuma fona šie raksti ir vērtējami kā patikams izņēmums, jo A. Grīns savā darbā izmantoja gan vēstures literatūru, gan avotus. A. Grīns ir arī pirmais, kas fragmentāri latviešu valodā ir tulkojis Dusburgas Pētera “*Chronicon Terrae Prussiae*” (14. gadsimts), proti, hronikas nodaļu, kas veltīta Durbes kaujai [12]. Grīns ir arī viens no pirmajiem, kas ienes prūšu brīvības cīņu problemātiku Latvijas aizvēstures historiogrāfijā un literatūrā.

20. gadsimta 30. gadu otrajā pusē Latvijā ir vērojama pieaugoša sabiedrības interese par senprūšu brīvības cīņām. 1937. gadā tiek izdots latviski tulkotais Boto Heinriha fon Keizerlinga (*Botho-Heinrich Graf Keyserlingk*, 1895–1942) romāns “Vadonis Munte” (1. piez.), bet 1938. gadā Dailes teātrī Jāņa Munča (1886–1955) režijā tiek iestudēta tāda paša nosaukuma Rolfa Lauknera (*Rolf Lauckner*, 1887–1954) luga. Gadu vēlāk šī luga tiek iestudēta arī Liepājas Pilsētas drāmas un operas teātrī Kārļa Veica (1902–1944) režijā. Senprūšu brīvības cīņu un Erkus Manta (Muntes, vācu *Heinrich Monte*) darbības tematika ideāli iekļāvās tā laika diskusijās par vadonību un zemgaļu brīvības cīņām [1; 14; 17; 20].

Paralēles starp senprūšiem un viduslaiku Livonijas pamatiedzīvotājiem 1935. gadā savā darbā “Latvieši un Livonija 16. gs.” aprakstīja Arnolds Spekke (1887–1972) jeb, citējot viņu pašu: “Lai tiktu pie savu lietu izpratnes, mums [...] jātaisa garāki izlocīti aplinkus gājieni, atkal jāgriežas pie autoriem, kas aprakstījuši galvenām kārtām [...] mūsu asinsradnieču tautu paražas, ticējumus un kultūras. [16, 222]” A. Spekke savā darbā plaši citē 16. gadsimtā Prūsijā sastādītus avotus, kur aprakstītas prūšu bērū paražas, vaideloši, upurēšana un dažādi ticējumi [16, 222–228].

Svarīgi arī citi senprūšu vēstures pētniecībai veltīti avoti starpkaru posmā. Vispirms te jāmin Ērika Vilsone, kas pētījusi senākos Baltijas rakstītos vēstures avotus un analizējusi arī Kēnigsbergā sastādītos Prūsijas senākos vēstures avotus un hronikas [19]. 30. gadu beigās Latvijas Vēstures institūts sāk darbu pie Simona Grunava (*Simon Grunau*, apm. 1470–1530 vai 1537) “Prūsijas hronikas” izdošanas latviešu valodā [13]. Darbs tika uzticēts Vēstures institūta līdzstrādniekam Robertam Malvesam (1905–1982). Hronika tika iztulkota,

taču netika izdota, un šobrīd tulkojums glabājas Latvijas Valsts vēstures arhīvā. Uz arhīva materiālu pamata 20. gadsimta nogalē tika publicēti atsevišķi latviski tulkotās hronikas fragmenti.

Trimdas vēsturnieki A. Spekke, E. Dunsdorfs (1904–2002), E. Andersons (1920–1989) turpināja starpkaru laika posmā iesākto pieeju senprūšu pētniecībai, tomēr te ir manāmas arī jaunas nianšes: iespējams, ietekmējoties no Gustafa Kosinna (*Gustaf Kossinna*, 1858–1931) pieejas vācu tautas aizvēstures pētniecībā, kā arī Marijas Gimbutienes (*Marija Gimbutas*, 1921–1994) pētījumiem [4], nacionālie vēsturnieki Latvijas aizvēstures senāko posmu sāk ar senbaltu vēstures apskatu no pašiem senākajiem laikiem, parādot gan iespējamo seno baltu pirmdzimteni, gan dažādas vēstures liecības par senajiem baltiem. Ja A. Švābe savā 1925. gadā izdotajā “Latvijas vēstures” grāmatas ievaddaļā *latvju pirmdzimtenes* aprakstam velta tikai nepilnu lappusi teksta, tad E. Dunsdorfs “Latvijas vēsturē” to apraksta gari un plaši [2].

Apskatot laika posmu līdz dzelzs laikmetam, īpaša uzmanība pievērsta seno vēsturnieku un ģeogrāfu liecībām par aistiem, kas dzīvojuši Baltijas jūras krastā. Kaut arī tiek atzīts, ka aisti varētu būt bijuši prūši vai prūšu priekšteči [2, 48–49], tomēr tas nekavē vēsturniekiem aistu pazīmes piedēvēt arī latviešu senčiem. 13. gadsimta politiskie notikumi netiek uzlūkoti kā šķērslis baltu tautu kopības šķelšanai un tiek uzskatīts, ka šī kopība kultūras, paražu un ticējumu līmenī saglabājusies vēl vairākus gadsimtus.

Ja nacionālā historiogrāfiskā tradīcija centās uzsvērt latviešu saistību ar senajiem baltiem, tad padomju Latvijas historiogrāfijā senbaltu vēsture un Latvijas vēsture ir dažādi pētniecības virzieni [23, 13]. Šis sadalījums ir vērojams arī šajā laikā tapušajos darbos, kas veltīti Latvijas aizvēstures jautājumiem – galvenais izpētes objekts ir vēsturiskie notikumi Latvijas teritorijā, bet viss, kas noticis ārpus Latvijas teritorijas, kā mazsvarīgs vai nesvarīgs ir pieminēts tikai garāmejot.

Latvijas PSR “oficiālās” vēstures izdevumi lieliski parāda šo attieksmes maiņu – 1953. gadā iznākušajā Latvijas PSR vēstures I sējumā Jānis Zutis (1893–1962), rakstot par aizvēstures laiku, īsumā ir aplūkojis seno baltu cilšu ienākšanu Baltijas telpā, antīko vēsturnieku liecības par aistiem, pieminēti arī senprūši [19, 15–84]. Taču turpmākajās Latvijas PSR vēstures redakcijās (1967, 1986) senajiem baltiem veltītās rindas jau ir izņemtas, bet prūši tikai skopi pieminēti nodaļā par Baltijas tautu cīņām pret vāciešiem.

Arī “Latvijas PSR mazā enciklopēdija” atšķirībā no “Konversācijas vārdnīcas” par senprūšiem neraksta vispār. Prūši pieminēti tikai šķīrkli pie baltu valodām, bet arī tik daudz, cik tas vajadzīgs šī jautājuma filoloģiskajam aspektam.

Kā pozitīvu izņēmumu var minēt T. Zeida grāmatu “Senākie rakstītie Latvijas vēstures avoti”, kur viņš cita starpā aplūkojis arī antīko autoru ziņas par Baltijas jūras piekrastes tautām (aistiem), kā arī divus senprūšu vēstures pētniecībai nozīmīgus avotus – Dusbargas Pētera Prūšu zemes hroniku un Nikolaja Jerošina (*Nikolaus von Jeroschin*, 14. gadsimts) Prūšu zemes hroniku [18, 7–36].

Atjaunojot Latvijas neatkarību 1991. gadā, aktualizējās Latvijas vēstures pētījumi, kas būtu brīvi no padomju ideoloģijas un vērtībām. 90. gadu pirmajā pusē tika pārpublicēti starpkaru laikā un trimdā izdotie darbi (A. Švābes 1925. gada “Latvijas vēsture”, A. Spekkes 1947. gada “Latvijas vēsture”, U. Ģērmaņa (1915–1997) 1959. gada “Latviešu tautas piedzīvojumi”). Gadsimtu mijā tika izdoti Latvijas vēsturnieku sarakstītie darbi par Latvijas aizvēsturi, taču šie autori savus darbus balstījuši uz jau pastāvošajām historiogrāfijas tradīcijām – trimdas vēsturnieku praktizēto senbaltu un baltu tautu iekļaušanu Latvijas aizvēsturē un padomju laikos nostiprināto tradīciju, ka Latvijas vēsturnieki pēta tikai notikumus Latvijas teritorijā.

Pie pirmajiem ir jāmin Induļa Ķēniņa “Latvija gadsimtu lokos”, kur minēti gan senie balti, gan aisti, gan senie prūši, pieminot pat dažādas hipotēzes par prūšu ienākšanu Prūšzemē [9, 135]. Tai pašā laikā I. Ķēniņš nodemonstrē Prūsijas ģeogrāfijas nezināšanu ar savu pārsteiguma pilno izsaucieni par Lielo prūšu sacelšanos: “Prūšu karapulki (..) iebruka arī Kulmā, Pamedē un pat Brandenburgā!” [10, 114] sajaucot Brandenburgas zemi ar 1266. gadā celto Brandenburgas pili Prūsijā (2. piez.).

Pie otrajiem var minēt kolektīvos darbus “Latvijas aizvēsture: 8500. g. pr. Kr. – 1200. g. pēc Kr.” un “Latvijas senākā vēsture: 9. g. t. pr. Kr. – 1200. g.”, kas apskata notikumus tikai Latvijas teritorijā (3. piez.).

Neraugoties uz minēto, pēdējos gados palaikam ticis publicēts kāds atsevišķs raksts vai pētījums par prūšu vēstures jautājumiem, piemēram, Kaspara Kļaviņa raksts par latviešiem un prūšiem vēstures laiku lokos [8], Agra Dzeņa pētījums par prūšu lēņa vīriem kontekstā ar kuršu ķoniņiem [3]. Patikami saturīgi un korekti ir prūšiem veltītie šķirkļi jaunajā Latvijas enciklopēdijā, kuru izveidei ir izmantota jaunākā vēstures literatūra [11, 842].

Līdzās akadēmiskajiem pētījumiem jāmin arī atsevišķas neakadēmiskas aktivitātes, kas varbūt nav devušas fundamentālu ieguldījumu senprūšu pētniecībā Latvijā, taču nav arī ignorējamas.

20. gadsimta 90. gadu sākums Latvijā ir pārmaiņu laiks, kad Latvijas sabiedrība bija atvērta jaunām, netradicionālām idejām. Šajā laikā Latvijā tika izdots žurnāls “Viedas Vēstis”, kas starp daudziem ezotērijai, neopagānismam

u.tml. tēmām veltītiem rakstiem 1993. gadā turpinājumos publicēja Latvijas Valsts vēstures arhīvā atrastās savulaik R. Malvesa latviski tulkotās Simona Grunava hronikas fragmentus [15].

Pie šī pārmaiņu laika parādībām ir jāmin arī starptautiskā “Prūsas” kustība, kas tika izveidota 80. gadu beigās, lai apzinātu un atjaunotu zudušo prūšu kultūru un kultūras mantojumu. Latvijā šī kustība darbojās kā vēstures interesentu neformāla kopa, kas par savu mērķi izvirzīja Prūsas kultūras un vēstures popularizēšanu Latvijā. Šo aktivitāšu rezultātā prūšu vēsturei veltīti raksti parādījās avīzēs “Izglītība un Kultūra”, “Literatūra un Māksla”, žurnālā “Vīri”.

Kopas iekšējai lietošanai tika izdota ziņu lapa “*Prūsas Waīstis*” (1996–2000, kopā izdoti 40 numuri), kur tika publicēti no lietuviešu valodas latviski tulkotie Dusburgas Pētera “*Chronicon Terrae Prussiae*” fragmenti, kā arī no oriģinālajiem avotiem latviski tulkotas “Pamedes tiesības”, Mateja Veiselija (vācu *Matthäus Waissel*, arī *Matthaeus Waisselius*, latīņu *Matthaeum Waisse-lium*, ap 1540–1602) “*Chronica Alter Preusscher, Eifflendischer, vnd Curlen-discher Historien*”, kā arī senkrievu hroniku (pamatā Ipatija (*Ипатьевская летопись*) jeb Galīcijas-Volinijas hronikas) liecības par jātvingiem. Dusburgas Pētera un senkrievu hroniku fragmentu tulkojumi līdz ar A. Dzeņa sagatavo-tajiem R. Malvesa tulkotās Simona Grunava “Prūsijas zemes hronikas” fragmentiem ir publicēti Latvijas Prūšu brālības mājaslapā [7].

Noslēdzot šo rakstu, ir jāsecina, ka senprūšu pētniecība Latvijā šobrīd ir ļoti vāji attīstīta. Var, protams, norādīt uz grūtībām pētniecībā (nav pieejas arhīviem, nav iespējams veikt izrakumus, grūtības ar pieeju zinātniskajai literatūrai u.tml.), tomēr mūsdienu vēstures zinātnes attīstība, informācijas tehnoloģiju attīstība un sabiedrības mobilitāte ļauj daudzus no šiem šķēršļiem pārvarēt, līdz ar to ir cerības, ka arī latviešu vēsturnieki kādreiz dos savu artavu senprūšu vēstures pētniecībā.

Piezīmes

1. Keyserlingk, B. Graf v. *Monte der Rebell, Aufstand in Preußen um 1260*, Görlitz: Verlag, Bokämper, 1936. 334 S.; Keizerlings, B. *Vadonis Munte*. Rīga: Zemnieku Domas, 1937. 270 lpp.
2. *Brandenburg, Brandenburg in Ostpreußen, Ууаково*.
3. Vasks, A., Vaska, B., Grāvere, R. *Latvijas aizvēsture, 8500. g. pr. Kr. – 1200. g. pēc Kr.* Rīga: Zvaigzne ABC, 1997. 224 lpp., Graudonis, J., vad. *Latvijas senākā vēsture, 9. g. t. pr. Kr. – 1200. g.* Rīga: Latvijas vēstures institūts, 2001. 463 lpp.

Bibliogrāfija

1. Bērziņš, A. "Vadonis Munte Dailes teātrī." *Jaunākās ziņas*, 1938. 29. oktobris.
2. Dunsdorfs, E. *Latvijas vēsture: skolām un pašmācībai*. Lincoln: Amerikas latviešu apvienība, 1980.
3. Dzenis, A. "Prūšu lēņavīri Vācu ordeņa valstī." *pusdzīva-vesture-dzenis.blogspot.com/2010/03/dzenis-prusu-lenaviri-vacu-ordena.html* (2013.25.03).
4. Gimbutas, M. *The Balts*. London: Thames & Hudson, 1965. 286 p.
5. Grīns, A., red. *Pasaules vēsture*. 3. sēj. 13.–18. burtn. Rīga: Grāmatu Draugs, 1930. 633 lpp.
6. Grīns, A. "Senprūšu bojā ejas atcerei." *Latvijas kareivis*, 1933. 18. jūnijs.
7. Hronikas par Prūsiju, prūšiem vai to fragmenti, kur skarta šī tēma. *www.rikoyota.oh.lv/?ct=chrono* (2013.25.03).
8. Kļaviņš, K. *Apstāvēšana*. Rīga: Mansards, 2009. 184 lpp.
9. Ķēniņš, I. *Latvija gadsimtu lokos*. 1. daļa, *Aizvēsture un senvēsture*. Rīga: RaKa, 2003.
10. Ķēniņš, I. *Latvija gadsimtu lokos*. 2. daļa, *Viduslaiki, 13.–15. gadsimts*. Rīga: RaKa, 2005.
11. *Latvijas enciklopēdija*. 4. sējums. Rīga: Valērija Belokoņa izdevniecība, 2007.
12. Pētera no Dusburgas Prūsijas zemes hronikas 84. nodaļas fragmenti par Durbes kauju. *www.historia.lv* (2013.25.03).
13. "Senprūšu chroniku izdos latviešu valodā." *Latvijas Kareivis*, 1939. 10. janvāris.
14. "Seno zemgaļu un prūšu brīvības cīņas." *Jaunākās ziņas*, 1937. 22. septembris.
15. "Simona Grūnava sniegtās ziņas par prūšu senvēsturi ("Prūsijas hronika", 16. gs.)." *Viedas Vēstis*, 1993, Nr. 4; Nr. 5; Nr. 6; Nr. 7; Nr. 8; Nr. 9. Minētie hronikas fragmenti vēlāk pārpublicēti interneta vietnē Historia.lv "Simona Grūnava Prūsijas hronika (16. gs.)." *www.historia.lv* (2013.25.03).
16. Spekke, A. *Latvieši un Livonija*. Rīga: Zinātne, 1995. 271 lpp. (Pirmizdevums Rīgā, A. Gulbja apgādā 1935. gadā.)
17. "Stāsts par senprūšu vadoni Munti." *Rīts*, 1936. 29. novembris.
18. Švābe, A., Būmanis, A., Dišlers, K., galv. red. *Latviešu konversācijas vārdnīca*. 150. burtn.: *Senoni – Serviti*. Rīga: Grāmatu apgādniecība A. Gulbis, 1939.
19. Vilsone, Ē. "Par avotiem latvju un senprūšu pagātnes pētīšanai." *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1929. 1. aprīlis.

20. Vindavs, A. "Vadonis Munte." *Kurzemes Vārds*, 1939. 27. augusts.
21. Zeids, T. *Senākie rakstītie Latvijas vēstures avoti līdz 1800. gadam*. Rīga: Zvaigzne, 1992. 215 lpp.
22. Zutis J., red. *Latvijas PSR vēsture*. 1. sējums. Rīga: LPSR ZA Vēstures un materiālās kultūras institūts, 1953.
23. Бирон. А.К., Дорошенко В.В. *Советская историография Латвии*. Рига: Издательство «Зинатне», 1970. 498 с.

Summary

Old Prussian History in the Historiography of Latvia

The aim of the paper is to share an insight into the depiction of Old Prussians in the 20th century historiography of Latvia, taking into account both the few research works devoted entirely to the Prussians and works mentioning the Prussians in the context of the history of Latvia.

During the period between both World Wars, the historians generally emphasized the kinship between the Prussians and the Latvians and the fact that they had had common history until the 14th century. They also accentuated Prussian fights against the Teutonic Order and the significance of the leadership in the battles for freedom.

The exile-based research works concerning the prehistory of Latvia paid great attention to the issues of original Baltic habitat and their migration, as well as to the testimonies of antique authors concerning ancient Baltic tribes, including the Prussians. These research works about Latvian history widely employed the writings of medieval authors.

During the Soviet rule, the research of the prehistory was largely limited to the territory of Latvia, and no contributions to the research of the history of ancient Baltic tribes or Old Prussians were made.

After restoring the national independence in 1991, it is obvious that Latvian researchers still differ as to their attitude towards the issues of the history of ancient Baltic tribes. Some researchers continue to explore the prehistory in the territory of Latvia only, whereas others add also the wider perspective of the Baltic history to that of Latvia. It must be also added that it is during this time that several research works concerning Prussian history have appeared, and that the medieval sources regarding the Old Prussians are finally being translated and published.

Henrihs Soms

Kalupes lauksaimniecības biedrības vēsture (1908–1944) preses skatījumā

Atslēgas vārdi: saimniecības vēsture, Latvijas pagasti, Kalupe, lauksaimniecības biedrība, saimnieciskā kopdarbība

Key words: national economy, parishes of Latvia, Kalupe, agricultural association, economic cooperation

1908. gadā Daugavpils apriņķī tika dibināta Kalupes lauksaimniecības biedrība (KLB). Ar vairākām pārreģistrācijām un nelieliem darbības pārtraukumiem biedrība pastāvēja līdz 1944. gadam. Latvijas preses izdevumi ļauj rekonstruēt KLB darbību atšķirīgos vēstures posmos.

Biedrība dibināta Krievijas impērijas apstākļos 20. gs. sākumā, kad Latgales zemniekiem ievērojami pieauga interese par saimnieciskās dzīves uzlabošanu. Šo periodu vēsturē (1904–1917) vēstures literatūrā sauc par Latgales Pirmo atmodu, kuru raksturoja daudzveidīgas un sazarotas aktivitātes dažādās dzīves jomās, arī saimniecības nozarēs.

Pirmās ziņas par Kalupes lauksaimniecības biedrību atrodamas presē vēl līdz biedrības oficiālai darbības uzsākšanai. Nedēļas laikraksts “Zemkopis”, ko Jelgavā izdeva agronoms Jānis Bisenieks, 1908. gada sākumā nopublicēja ziņu par atturības (toreiz saukta – sātības) biedrības dibināšanu Kalupē 1907. gada 8. decembrī (Piez. 1.) un informēja, ka ir uzrakstīts lauksaimniecības biedrības nolikums, kurš iesniegts Vitebskas guberņas gubernatoram [15, 1908. 16. janvāris]. Informāciju par KLB dibināšanu sniedza latgaliešu laikraksts “Drywa”. Laikraksta 1909. gada 13. janvāra numurā publicēts autora “Leiksnīts” raksts “Kolupa lauksaimnieku bīdrība” par KLB atklāšanas pilnsapulci, pirmās valdes (saukts “komitets”) vēlēšanām 1908. gada 16. decembrī. Autors norādīja, ka KLB, kurā iesaistījušies arī kaimiņu Liksnas un Vārkavas pagasta zemnieki, uzskatāma par pirmo šāda veida biedrību Latgalē [6, 1909. 18. janvāris]. Drīz pēc tam, 1909. gada 28. janvārī, atsaucoties uz laikrakstu “Drywa”, ziņu par Kalupes lauksaimniecības dibināšanu ievietoja arī laikraksts “Zemkopis” [15, 1909. 28. janvāris]. Papildus ziņas par Kalupes biedrības dibināšanu sniedza Latvijā populārais laikraksts “Dzimtenes Vēstnesis”. Tajā tika norādīts, ka kalupiešu dibinātā biedrība reģistrēta 1908. gada 4. novembrī un 1909. gada 20. februārī biedrības sanāksmē pieņemts tuvāko pasā-

kumu plāns [7, 1909. 14. marts]. Starp citu, laikraksts “Dzimtenes Vēstnesis”, tāpat kā agrāk minētie laikraksti, uzskatīja Kalupes zemnieku organizāciju par pirmo lauksaimniecības biedrību Latgalē.

1908. gada 4. novembrī Vitebskas guberņas gubernators apstiprināja KLB statūtus, un 15. decembrī notika biedrības dibinātāju pirmā sapulce, kurā ievēlēja biedrības vadību. KLB pirmā kopsapulce notika 1909. gada 20. februārī, kad tika apspriests biedrības darbības plāns. Biedrība darbību izvērsa ne tikai Kalupes pagastā, bet arī kaimiņos – Līksnas un Vārkavas pagastā. Biedrības turpmākajā darbībā dramatisks bija 1912. gads, kad vienlaidīgi ar biedrības priekšnieka prāvesta Jāņa Velkmes pārcelšanu uz Pēterburgu biedrības veikalā tika konstatēts prāvs naudas iztrūkums (800 rubļ.). Kopīgām pūlēm krīze tika pārvarēta.

Preses materiāli sniedz vērtīgu informāciju arī par tiem faktoriem, kuri sekmēja KLB dibināšanu. Preses skatījumā nozīmīga loma Kalupes pagasta saimnieciskās un garīgās dzīves veidošanā bija vietējai katoļu draudzei. Draudzes prāvestu Jāņa Velkmes (1906–1912), Gregora Zača (1912–1918) un Vitālija Treibšo (1918–1944) darbība Kalupē visciešākajā veidā tika saistīta ar vietējās lauksaimniecības biedrības aktivitātēm. KLB dibinātājs un pirmais priekšnieks bija prāvests Jānis Velkme (1876, Stirniene – 1962, ASV). J. Velkme bija aktīvs Latvijas kooperatīvās kustības dalībnieks, ieņēma Latgales lauksaimniecības biedrību savienības valdes priekšsēdētāja amatu, bija Latvijas Lauksaimniecības kameras vicepriekšsēdētājs [9, 1962. 7. marts]. Viņš vienā no pirmajām Kalupes biedrības kopsapulcēm nolasīja priekšlasījumu par saimniekošanu viensētās un par tās priekšrocībām, salīdzinot ar Latgalē šņoru sistēmu [7, 1909. 14. marts]. J. Velkme 1912. gadā atstāja Kalupi, tomēr turpmāk saglabāja saites ar paša dibināto biedrību, piedalījās biedrības lielākajos pasākumos, sniedza vērtīgas ziņas presē un citiem interesentiem par norisēm Kalupes pagastā un draudzē pirms Pirmā pasaules kara.

Preses materiālos ir vairākas liecības par Kalupes muižas īpašnieku grāfu Plāteru-Zibergu atbalstu un ieinteresētību vietējo zemnieku organizācijas izveidē un darbībā. Sakarā ar biedrības dibināšanu 1908. gadā Kalupes grāfs Andžejš Plāters-Zibergs biedrībai dāvināja 100 rubļus [15, 1909. 28. janvāris].

Vēl viens nozīmīgs faktors zemnieku kopdarbības veidošanā bija izglītība un tās iespējas vietējā pagastā. 1859. gadā Kalupē tika atvērta draudzes skola, un pirmajā gadā tajā lasīt un rakstīt prasmes apguva 103 bērni. Skolēnus mācīja 2 skolotājas, kuras šim amatam tika rūpīgi atlasītas. Par šīs skolas darbību vērtīgas ziņas sniedzis Kalupes draudzes pirmais prāvests Silvestrs Beinarovičs (1818–1890) savās atmiņās, kuras rokrakstā arī tagad glabājas

Kalupes baznīcā. S. Beinarovičs savulaik kā vikārs tika pārcelts uz Kalupi no Ilūkstes. Pārcelšana notika pēc Kalupes muižas grāfa Staņislava Plātera-Zibera (1823–1895) ierosinājuma. Kalupes grāfiene Marija Plātere-Zibera (1834–1875) bija uzņēmusies rūpes par draudzes skolu, apmaksāja uzturu 25 skolēniem, skolotājiem un centīgākajiem skolēniem sagādāja dāvanas – dzīvei noderīgas lietas (audumu, lakatus, priekšautus, cepures). Draudzes skolas tradīcijas turpināja Kalupes tautskola, kas tika dibināta 1868. gadā. Latīņu drukas aizlieguma apstākļos mācības skolā noritēja krievu valodā. Tādēļ 20. gs. sākumā kalupieši atsaucās uz latgāliešu žurnāla “Auseklis” un Latgales atmodas darbinieka Franča Trasuna aicinājumu dibināt Latgalē latviešu skolas. Pēc “Ausekļa” izdošanas pārtraukšanas materiālus par norisēm Latgalē, tostarp arī skolu dibināšanu, publicēja latviešu mēnešraksts “Zemkopis”. Līdz ar to ziņas no Latgales izplatījās arī citos Latvijas novados. “Zemkopja” slejās ir atrodamas arī F. Trasuna atsauksme uz kalupiešu aktivitātēm. “Kolupa pogosts jau ir padarījis isōkumu. Es cerēju, ka cyti gaišōki pogosti is jim pakaļ, kai: Leivonu, Leiksnas, Preiļu, Sakstagola, Borkovas, Stērniņas, Kuļnovas, Michalovas, pogosti un cyti”, tā novērtēja kalupiešu aktivitātes F. Trasuns [15, 1907. 17. oktobris]. Vēlmi dibināt latviešu skolu Kalupē atbalstīja arī grāfs Plāters-Zibergs, piešķirot tās vajadzībām telpas kādā tukšā mājā [1, 1907. 24. maijs]. No preses uzzinām, ka Kalupes prāvests J. Velkme skolu direkcijai rakstījis trīs iesniegumus, tomēr gada laikā apstipriņoša atbilde par latviešu skolas atvēršanu netika saņemta. Vienlaicīgi tika izvirzīta vēl viena prasība – atverot skolu, Kalupē jāaizver alkohola tirgotava (monopoļka) [15, 1908. Nr. 19, 407]. Minētie fakti liecināja par kalupiešu pašapziņas pieaugumu, kas sekmēja ieinteresētu pievēršanos saimnieciskām lietām.

Preses materiālos atrodama arī informācija par svarīgākajiem notikumiem KLB darbībā turpmākajos gados. Pirmā pasaules kara laikā saimnieciskās biedrības darbību pārtrauca. Latvijas Republikas 20. gadu likumdošana atļāva daudzveidīgu saimniecisku organizāciju darbību Latvijas pagastos. Arī Kalupes pagastā tika reģistrētas vairākas lauksaimniecības biedrības. Savu darbību atjaunoja biedrība “Leidums” – vecākā ne tikai Kalupē, bet arī Latgalē. Darbību 1923. gadā uzsāka arī lauksaimniecības biedrība “Sējēju cerība” [14, 1923. 26. februāris].

1936. gada 11. augustā stājās spēkā Latvijas lauksaimniecības biedrību paraugstatūti. Tie paredzēja pārkārtot lauksaimniecības biedrību darbu un izveidot jaunu biedrību tīklu Latvijā. Saskaņā ar paraugstatūtiem bija jāpār-

reģistrē visas pastāvošās saimnieciskās organizācijas un katrā pagastā jāizveido viena saimnieciska apvienība – lauksaimniecības biedrība, kura pārraudzītu laukkopību, mājturību, dārzkopību, biškopību un citas nozares, kā arī sabiedriski kulturālās aktivitātes [14, 1936. 11. augusts]. Tā par Latvijas pagastu saimnieciskās dzīves centriem pakāpeniski kļuva lauksaimniecības biedrības. Visos 518 Latvijas pagastos tika izveidotas šādas biedrības. Tas guva atspoguļojumu arī tā laika preses izdevumos. 1937. gada aprīlī Latvijas Lauksaimniecības kamera sāka izdot lauksaimniecības žurnālu “Sētā un Druvā”, kurš 1937. gada jūlijā ar 13. numuru kļuva par lauksaimniecības biedrību oficiozu [13, 1937. Nr. 13, 203]. Informācija par biedrību darbību, Latvijas lauksaimniecības kameras apkārtraksti un instrukcijas tika publicētas žurnāla sadaļā “Lauksaimniecības biedrību darbs”. 1940. gada maijā žurnāls sāka publicēt pārskatus par Latvijas lauksaimniecības biedrību darbību 1939. gadā, kuru pamatā bija pašu biedrību sniegtās atskaites. Publikāciju autors bija Latvijas Lauksaimniecības kameras Lauksaimniecības biedrību nodaļas vadītājs agromoms Voldemārs Bušs (1905–1959). 1940. gada jūnijā žurnāla izdošana tika pārtraukta, tāpēc materiāls par Daugavpils apriņķa lauksaimniecības biedrībām netika publicēts. Tajā pašā laikā LLK lauksaimniecības biedrību instruktors Leons Liepiņš laikrakstam “Daugavas Vēstnesis” 1940. gadā sagatavoja atsevišķu pārskatu par Kalupes lauksaimniecības biedrību [5, 1940. 22. janvāris].

1938. gada rudenī KLB svinēja darbības 30 gadu jubileju. Šim notikumam uzmanību pievērta laikraksti “Jaunākās Ziņas”, “Brīvā Zeme”, “Latvijas Kareivis”. Tika informēts, ka KLB rīko 30 gadu pastāvēšanas atceri, bet vairākās vietās Latvijā vēl tiekot tikai dibinātas šāda veida biedrības [2, 1938. 7. oktobris; 8, 1938. 6. oktobris; 11, 1938. 8. oktobris]. Latgales pazīstamais publicists, literāts un preses darbinieks Donats Latkovskis (1912–1943) sagatavoja plašu publikāciju “Pirmā lauksaimniecības biedrība Latgalē”, kas svinību priekšvakarā tika ievietota Daugavpilī izdotajā Austrumlatvijas laikrakstā “Latgales Vēstnesis”. D. Latkovskis daudz uzmanības veltīja KLB darbības sākumposmam. Šis periods biedrības vēsturē tika rekonstruēts, balstoties uz laikraksta “Drywa” publikācijām [10, 1938. 6. oktobris]. Biedrības jubilejas svinības notika 1938. gada 9. oktobrī. Svinību aprakstā laikraksts “Latgales Vēstnesis” norādīja, ka pasākumā piedalījušies ap 400 dalībnieku un nozīmīga vieta svinībās bija biedrības dibinātāju stāstījumam par biedrības darbības sākumposmu [10, 1938. 12. oktobris]. Par KLB jubileju informācija bija citos Latvijas laikrakstos – “Jaunākās Ziņas”, “Latvijas Kareivis”.

1943. gadā KLB apritēja 35 gadi. Svinības kara apstākļos nav notikušas, bet Daugavpilī iznākušais laikraksts “Daugavas Vēstnesis” jubilejas sakarā

pievērsa uzmanību būtiskākajiem notikumiem biedrības 35 gadu vēsturē, par biedrības dibināšanu laiku minot 1908. gada 9. oktobri [5, 1943. 7. oktobris]. Šāds biedrības dibināšanas datums tika minēts arī citos Latvijas laikrakstos Otrā pasaules kara laikā. Jāatzīst, ka 1908. gada 9. oktobris kā Kalupes lauksaimniecības biedrības dibināšanas datums nav vēsturiski pamatots. Iespējams, ka versija par biedrības dibināšanu 9. oktobrī bija saistīta ar tām pārmaiņām KLB darbībā 1938. gada 9. oktobrī. 1938. gadā biedrība svinēja ne tikai 30 gadu jubileju, bet vienlaicīgi uzsāka darbību pēc jauniem statūtiem, jo 1936. gada 11. augustā stājās spēkā Latvijas lauksaimniecības biedrību paraugstatūti [5, 1940. 22. janvāris].

Padomju okupācijas gadā (1940. gada jūnijs – 1941. gada jūnijs) lauksaimniecības biedrības turpināja darboties, bet valdes tika nomainītas, to vietā iecelti pilnvarnieki. Presē ir atrodami aicinājumi aktivizēt biedrību darbu jaunos apstākļos. Par to, piemēram, liecināja avīzes “Cīņa”, “Padomju Latvijas” raksti “Zemkopības tautas komisariāta zemkopības daļa aizrāda” [3, 1940. 24. novembris], “Lauksaimniecības biedrībām jāklūst aktīvākām” [12, 1940. 23. novembris], “Vairāk aktivitātes lauksaimniecības biedrībām” [3, 1940. gada 29. augusts].

Vācu okupācijas laikā lauksaimniecības biedrības turpināja darboties, un to darbība tika pielāgota kara apstākļiem. Saglabājot interesi par taupīgas un efektīvas saimniekošanas paņēmieniem, presē tika propagandēta lauksaimniecības biedrību bagātā pieredze. Laikrakstā “Daugavas Vēstnesis” vairākkārt tika ievietotas ziņas par Kalupes lauksaimniecības biedrību, arī pārskati par vairāk nekā 30 gadu vēsturi.

Latvijas lauksaimniecības biedrību darbības virzieni detalizēti izklāstīti LLK apkārtrakstos, kurus publicēja prese 1938.–1940. gadā. LLK prezidijs atzina, ka lauksaimniecības biedrībās būtu vēlams organizēt šādas sekcijas: 1) sabiedriski kulturālo, 2) zemkopības, 3) lopkopības, 4) darba, 5) kopdarbības, 6) dārzkopības, 7) biškopības, 8) tehnisko labierīcību, 9) mājturības un 10) mežkopības sekciju [13, 1938. Nr. 41, 683].

Kalupes lauksaimniecības biedrības darbība 1940. gadā bija organizēta 6 sekcijās. Nozīmīgs bija kopdarbības sekcijas darbs. Saimnieciskās kopdarbības ideja vienoja kalupiešus jau kopš biedrības dibināšanas 1908. gadā. 1909. gada kopsapulcē tika nolemts gavēņa priekšvakarā iepirkt 4 siļķu mucas, eļļu, sāli. Tas bija ekonomiski izdevīgāk, nekā iegādāties šos produktus individuāli. Dažus gadus vēlāk biedrība atvēra savu veikalu. Iegūtā peļņa tika ieguldīta veikala inventāra – svaru, plauktu, bufetes – iegādei [15, 1914.

Nr. 10, 213]. Kopdarbība bija viens no biedrības galvenajiem darbības vadmotīviem visā tās vēsturē. Ar laiku kopdarbība ieguva arvien jaunas formas, un tajā biedrības locekļi iesaistīja arī pārējos Kalupes pagasta lauksaimniekus. LLK 15. apkārtrakstā 1939. gadā ieteica Latvijas lauksaimniekiem iesaistīties akcijā “kaimiņš – kaimiņam” [13, 1939. Nr. 21, 355–357]. 1939. gada beigās Austrumlatvijas laikraksts informēja, ka īpaši atsaucīgi šim aicinājumam bijuši kalupieši. Rakstā “Atsaucīgi kaimiņi Kalupē” minēta statistika – 26 lauksaimnieki ar savām pļaujmašīnām 179 kaimiņu saimniecībās nopļāvuši 749,6 ha labības un āboliņa [5, 1939. 6. decembris].

Kopš biedrības pirmajiem darbības gadiem kalupiešiem bija īpaša interese par lauksaimniecības darbarīku uzlabošanu, dažādu mašīnu iegādi koplietošanas vajadzībām. 1913. gadā Kalupē izveidoja mašīnu koplietošanas punktu. Sākumā tajā bija trīs agregāti – zirga grābeklis, pļavu ecēšas, sēklu šķirojamā mašīna [5, 1942. 1. marts]. KLB bija viena no 12 lauksaimniecības organizācijām valstī, kurām 1938. gada rudens ražas laikā tika piešķirtas sulu spiežamās mašīnas. Biedrības, izmantojot Zemkopības ministrijas aizdevumus, organizēja augļu iepirkšanu un pārstrādāšanu [4, 1938. Nr. 10, 438]. 1939. gadā prese plaši rakstīja par kalupiešu pirkumu – kartupeļu sutināmo mašīnu, kas no bojātiem un sasalušiem kartupeļiem ātri sagatavoja lielos apjomos lopbarību. Daugavpils apriņķī tolaik bija tikai četras tādas iekārtas. Tā maksāja gandrīz divi tūkstoši latu, 33 % pirkuma summas sedza valsts [5, 1940. 10. janvāris].

Rosīgs darbs daudzus gadus noritēja lopkopības sekcijā. 1914. gadā pēc biedrības iniciatīvas tika nolemts Kalupē dibināt lopkopības pārraudzības sabiedrību [15, 1914. Nr. 10, 213]. Pēc Pirmā pasaules kara Kalupē darbojās lopkopības pārraudzības biedrība. Tomēr arī šajos apstākļos KLB nodarbojās ar lopkopības jautājumiem, īpaši tas sakāms par priekšlasījumu organizēšanu. Par lopkopības pieredzi Vācijā kalupieši runāja vakarēšanā 1944. gada janvārī, jo zemkopju delegācijas sastāvā Ziemeļvēstfāleni bija apmeklējis KLB lopkopības pārraudzības sekcijas vadītājs Antons Maskalāns [5, 1944. 26. janvāris].

Dārzkopības sekcija pārraudzīja biedrības augļu kociņu audzētavu. Presē bija norādes, ka audzētava pastāvēja vairāk nekā 20 gadus un tā bija biedrībai ienesīga, nopelnot gandrīz 4 tūkstošus latu. 1938. gadā apkārtnes zemniekiem pārdots 271 augļu koks. Biedrības dārzkopji palīdzējuši iestādīt augļu dārzus pagasta 10 saimniecībās [5, 1940. 22. janvāris]. Sadarbībā ar mežkopības sekciju tika propagandēta mežu atjaunošana un audzēšana. Šis darbības virziens Kalupes pagasta iedzīvotājiem bija īpaši svarīgs, jo pagasta teritorijā bija mazas meža platības. Kalupieši celtniecības materiālus un malku bija

spiesti sagādāt tuvākajā Nicgales mežā vai arī Dvietes mežā Daugavas kreisajā krastā.

Jau pašā darbības sākumā KLB pievērsās lauksaimnieku izglītošanai un organizēja priekšlasījumus par jaunākajiem saimniekošanas paņēmieniem. Pirms Pirmā pasaules kara biedrība bija noorganizējusi bibliotēku ar daudzām grāmatām un abonējusi 8 žurnālus, arī latviešu valodā [7, 1913. 29. oktobris]. Turpmākajos gados sabiedriski kulturālo pasākumu īpatsvars KLB darbībā pieauga, īpaši pēc saimniecisko biedrību apvienošanās pēc 1934. gada. Biedrības sabiedriski kulturālo sekciju vadīja pieredzējis žurnālists, publicists un pagasta aizsargu priekšnieks Jānis Soms (1907, Kalupe – 1976, Tetele). Latgales prese ziņoja, ka 1939. gadā KLB kopā ar aizsargiem Kalupē biedrības mājā ierīkojusi lasāmgaldu, kur bija pieejami lauksaimniecības laikraksti un žurnāli. Lasāmgalds atvērts svētdienās un svētku dienās no plkst. 13 līdz 16. Biedrībai bija iecere veidot savu bibliotēku [10, 1939. 13. februāris]. 30. gadu otrajā pusē populāras Latvijā kļuva vakarēšanas, kas tika balstītas senču tradīcijās – brīvajos ziemas vakaros kopā sanākšana, dažādu rokdarbu kopā darināšana, dziedāšana, dejošana un praktisku lietu pārrunāšana. 30. gados vakarēšanā īpaši tika izcelta tās sabiedriskā nozīme. Vakarešanas kļuva par populāru tēmu tā laika Latvijas presē. 1940. gadā Kalupē bija ieplānotas 11 vakarēšanas [13, 1940. Nr. 5, 75]. Par vairākām vakarēšanām šajā pagastā bija arī preses ziņas. Laikraksts “Daugavas Vēstnesis” 1940. gada 13. janvāra numurā ievietoja rakstu “Kalupieši rīko vakarēšanu”, kurā bija informācija par vakarēšanu norisi deviņās Kalupes zemnieku saimniecībās [5, 1940. 13. janvāris]. Vakarešanas notikušas Kalupes pagastā arī Otrā pasaules kara laikā.

Preses materiālos iespējams arī izsekot KLB biedru sastāva dinamikai. 1909. gadā dibināšanas sanāksmē par iestāšanos biedrībā parakstījās ap 100 kalupiešu [6, 1909. 13. janvāris]. Pēc neilga laika biedru skaits pieauga līdz 150, no tām 5 bija sievietes [15, 1909. Nr. 5, 91]. 1940. gada sākumā biedrībā bija 120 biedri [5, 1940. 22. janvāris].

Kopumā Latvijas prese regulāri informēja lasītājus par Kalupes zemnieku saimniecisko kopdarbību. Kalupes piemērs preses skatījumā liecināja par zemnieku ieinteresētību racionāli un efektīvi saimniekot. Tā rezultātā pieauga lauksaimnieku turība.

Piezīme

1. Šeit un turpmāk 20. gs. datumiem līdz 1918. gadam minēts vecais stils, kas minēts tā laika preses izdevumos.

Avoti (periodika)

1. *Auseklis.*
2. *Brīvā Zeme.*
3. *Cīņa.*
4. *Dārzkopības un biškopības žurnāls.*
5. *Daugavas Vēstnesis.*
6. *Drywa.*
7. *Dzimtenes Vēstnesis.*
8. *Jaunākās Ziņas.*
9. *Laiks.*
10. *Latgales Vēstnesis.*
11. *Latvijas Kareivis.*
12. *Padomju Latvija.*
13. *Sētā un Druvā.*
14. *Valdības Vēstnesis.*
15. *Zemkopis.*

Summary

History of the Kalupe Agricultural Society (1908–1944) in the Latvian Press

The Kalupe Agricultural Society (KAS) of the Daugavpils district was founded in 1908 and functioned until 1944. The materials published in the press of that period allow reconstructing the most significant activities of the society in various periods of history (the time of the Russian Empire, parliamentarism period of the Republic of Latvia, the authoritarian regime, the years of the German occupation). The information about the activities of KAS during the Soviet time (June, 1940–1941) is scanty, when the society formally still existed but all of its leaders had been replaced.

All press publications call KAS the first agricultural society in Latgale. The readers were informed about the events related to the foundation of the society and its first activities via the media of that time – the Latgale newspaper “Drywa”, the agriculture-oriented monthly magazine “Zemkopis” published in Jelgava and the daily “Dzimtenes Vēstnesis”, a political and literary newspaper published in Riga. The initiator of the foundation of the society and its first head was Jānis Velkme, the Dean of the Kalupe Catholic Congregation (1876–1962). The deans of the Kalupe Congregation that followed him were also active supporters of this secular agricultural organization.

Financially, the society was also supported by the owner of Kalupe manor house – Count Andžejš Plāters-Zibergs. The names of the leaders, supporters and more active members of the society were often mentioned in the newspaper columns of that time.

In the 1930s, the agricultural societies were widely spread in Latvia and actually became the organizers of economic and social life of the local community. On the initiative of the Latvian Agricultural Chamber, each local community was to organize an agricultural society with the sections, for instance, such as – socio-cultural, cooperation, technical equipment, farming, cattle-breeding, gardening, bee-keeping, housekeeping and forestry sections. Since 1937, the official press of the Latvian Agricultural Chamber was the journal “Sētai un Druvai”, which informed the readers about the activities of KAS as well.

In 1940, KAS had 120 members organized in 6 sections. Work of the cooperation section was of great importance. The idea of economic cooperation had united the Kalupe population since the foundation of the society in 1908. Initially, the agreement on cooperation in purchasing foodstuffs (herring, salt, oil) had been reached, and later their own shop was opened. The socio-cultural section arranged a table for reading materials – agricultural magazines and newspapers, located in the house of the Kalupe Society. At the end of the 1930s, the farmers’ get-togethers in winter evenings to discuss current economic and social issues became popular. The section of technical equipment was responsible for the cooperation in using machinery. In 1939, the press extensively commented on the purchase which the Kalupe Society had made – a potato steaming machine which could prepare a large amount of feed for cattle. Demonstrations of agricultural machines in the farms of Kalupe local community became especially popular. The population of Kalupe also actively participated in collecting scrap metal. The society organized transportation of the scrap metal to the nearest railway stations in Vabole, Nicgale and Jersika. The activities of the housekeeping section were diverse. There were publications in the press about the week of cleanliness during which the best-kept farm was chosen. The gardening section was responsible for fruit tree nursery. The press informed that this nursery existed for 20 years and was profitable for the society.

Writing about the farmers’ economic cooperation in Kalupe, the press frequently indicated that the agricultural society contributed to the education of farmers and stimulated their interest in rational farming. This resulted in the growth of the prosperity of Kalupe farmers.

Zane Stapķeviķa

Vēstures avotu liecības par Annas Kalnbērziņas (1917–1993) personību

Atslēgas vārdi: vēstures avots, personība, sovjetizācija

Key words: historical sources, personality, Sovietization

Marks Bloks rakstīja, ka labs vēsturnieks līdzinās cilvēkēdājam pasakā. Viņš zina, ka tur, kur smaržo pēc cilvēka miesas, to gaida medijums [10 74]. Vēsture pirmām kārtām ir zinātne par cilvēku laikā un telpā, cilvēka domāšanas un uztveres īpatnībām, darbību un mijiedarbību, kas viss kopā veicinājis vēstures notikumu gaitu. Pētot cilvēku noteiktā sabiedrībā, vēsturniekam atklājas konkrētā laika reālijas, politiskās un ekonomiskās iekārtas iezīmes, cilvēka pasaules uztvere. Pētnieka uzdevums ir izvēlēties un atlasīt avotus, kas visprecīzāk palīdz atklāt personības un laika īpatnības.

Mūsdienu avotu mācības teorijā tiek sevišķi akcentēta kompleksās pieejas nozīme vēstures avotu pilnvērtīgā un vispusīgā izpētē (*kritikā*), to liecību interpretēšanā, savstarpēji saistīto avotu informācijas drošuma un ticamības šķērspārbaudē un izmantošanā pētniecībā [11, 76]. Pētot Daugavpils Universitātes vēsturi, klausoties un ierakstot bijušo augstskolas darbinieku dzīvestāstus, interesi raisīja Daugavpils Pedagoģiskā institūta (DPI) rektores laika posmā no 1962. līdz 1971. gadam Annas Kalnbērziņas (1917–1993) personība. Laikabiedru atmiņas par rektori bija lakoniskas un neviennozīmīgas, tādēļ pētījumā līdzās mutvārdu vēstures avotiem tika apzinātas bijušo augstskolu darbinieku publicētās atmiņas un dokumenti no Daugavpils Pedagoģiskā institūta fonda Daugavpils zonālajā Valsts arhīvā (DZVA), konkrēti A. Kalnbērziņas personas lieta [1]. Minētie avoti veido kompleksu ar divām vienojošajām saitēm: konkrētā personība un institūcija (augstskola). Vienojošais faktors ir arī katrai avotu grupai piemītošā subjektivitātes deva. Laikabiedru atmiņās īstenība tiek atspoguļota caur subjektīvās uztveres prizmu, turklāt mutvārdu vēstures avotos to pastiprina spontānums un emocionalitāte, bet publicētajās atmiņās – koncentrēta doma un filtrēta informācija, kuru tikai reizēm nodot autora valoda, rakstīšanas stils vai konkrētu apzīmējumu izvēle [18, 289]. Dokumentu subjektivitāti nosaka to piederība vienai iestādei un tās ietekme uz sniegtas informācijas daudzumu, proti, valdošajai varai vai ideoloģijai vajadzīgās informācijas paušana. Katrai izmantoto avotu grupai

ir raksturīga sava specifika un informatīvā atdeve, tādēļ kompleksā avotu izpētes pieeja ļauj tuvoties pilnīgākai pagātnes rekonstrukcijai un personības kā sava laika liecības analīzei.

Biogrāfiskās ziņas par 1917. gadā Krievijā, tagadējā Kirovas apgabala teritorijā, dzimušo Annu Titovu sniedz DZVA esošā DPI darbinieka personas lieta [1], kas sastādīta vienas institūcijas ietvaros un satur ne tikai oficiālo informāciju par konkrētas personas darbību institūcijas ietvaros, bet arī atklāj vispārīgus dzīves datus. Personas lietas saturs ir visai tipisks un līdzinās citām Daugavpils Pedagoģiskā institūta personu lietām: kadru uzskaites lapa, izglītības apliecinājumi, autobiogrāfija, raksturojumi, ar konkrēto personu saistītie iesniegumi un rīkojumi, kā arī informācija par personas darba pieredzi.

Izziņā par darba stāžu lasāms, ka, būdama V.I. Ļenina vārda nosauktā Kirovas pedagoģiskā institūta studente specialitātē “Krievu valodas un literatūras skolotāja”, A. Titova no 1935. līdz 1939. gadam pildīja institūta Komunistiskās partijas komitejas tehniskā sekretāra amata pienākumus [1, 57], bet jau 1940. gadā bija komjaunatnes rajona komitejas sekretāre [1, 32], līdz ar to aktīva padomju ideoloģijas popularizētāja jauniešu vidū. Kā liecina bijušo kolēģu un draugu atmiņas, tieši darbojoties komjaunatnes organizācijā, Anna iepazinās ar savu nākamo vīru, latvieti Arnoldu Kalnbērziņu, kura ģimene Otrā pasaules kara laikā bija devusies evakuācijā uz Kirovas apgabalu. Viens no mītiem, kas vēlāk tika uzturēts Daugavpils Pedagoģiskajā institūtā, bija Arnolda Kalnbērziņa radniecība ar LKP CK Pirmo sekretāru Jāni Kalnbērziņu. Annas Kalnbērziņas karjeras izaugsmi daži augstskolas darbinieki skaidroja tieši ar viņas uzvārdu, lai gan patiesībā tā bija tikai uzvārdu sakritība un uz patiesām ziņām nepierādīts pieņēmums. Personas lietas kadru uzskaites personas lapā minēts, ka Arnolds Kalnbērziņš krita frontē un A. Kalnbērziņa apprecējās ar ārstu Viktoru Borisovu [1, 33]. Zīmīgi, ka pēc otrām laulībām A. Kalnbērziņa nemainīja uzvārdu un rūpējās par sava pirmā vīra māti līdz pat viņas dzīves pēdējām dienām. Viens no laikabiedru skaidrojumiem: “Pirmā mīlestība – tādēļ arī saglabāja uzvārdu” [7, tulkojums no krievu valodas]. Bez emocionālā aspekta tam varēja būt arī tīri pragmatisks skaidrojums. Pēc teicēju stāstītā, tieši latviskais uzvārds varēja veicināt A. Kalnbērziņas pārcelšanos uz dzīvi Latvijā 1944. gada decembrī (piez. 1). Šī minējuma apstiprinājumu vai noliegumu palīdzētu atklāt plašākas avotu bāzes izpēte. Bet versijas ticamību nosaka viena no sovjetizācijas izpausmēm Latvijā (un citās padomju republikās) – valdošajai varai lojālu speciālistu (ierēdņu) iepludināšana dažādu darbības sfēru iestādēs un organizācijās [8, 51, 64].

Balstoties uz jau iegūto pieredzi un uzskatiem, kas saskanēja ar komunistisko ideoloģiju, A. Kalnbērziņa bija labs kandidāts sovjetizācijas procesu īstenošanai Latvijas teritorijā, kas pēc 1944. gada sākās ar jaunu sparū (piez. 2). Ierodoties Latvijā, A. Kalnbērziņa tika nozīmēta par Rīgas pilsētas Staļina rajona partijas komitejas Aģitācijas un propagandas nodaļas vadītāju, vēlāk pārgāja darbā uz Latvijas Komunistiskās partijas Centrālo komiteju, no kurienes tika nosūtīta mācībās uz LKP CK Republikānisko partijas skolu (1946–1947). No 1947.–1950. gadam viņa bija Vissavienības Komunistiskās (boļševiku) partijas CK Sabiedrisko zinātņu akadēmijas aspirante. Turpmākos piecus gadus A. Kalnbērziņa vairākkārt mainīja amatus Komunistiskās partijas organizācijas ietvaros (LKP CK Propagandas un aģitācijas nodaļas vadītāja vietniece, Skolu nodaļas vadītāja, vēlāk vadītāja vietniece, LKP CK lektore [1, 60–61]), ko DU profesors Josifs Šteimans savās atmiņās [17] skaidroja ar viņas patvaļīgo rīcību un radītajām konfliktsituācijām. Bet tik pat labi to var saistīt ar nacionālkomunistu aktivizēšanos pēc J. Staļina nāves, kam sekoja nacionālo kadru iesaistīšana partijas un valsts aparātā un vietējo komunistu vērššanās pret pēckara gados atbraukušo vai atsūtīto funkcionāru nekompetenci, latviešu valodu nezināšanu un nevēlēšanos saprast vietējos apstākļus [9, 357–358].

1950. gadā A. Kalnbērziņai tiek piešķirts filoloģijas zinātņu kandidāta grāds, disertācija bija veltīta revolūcijas rakstniekam, boļševikam Dmitrijam Furmanovam (piez. 3). Personas lieta satur pilnu A. Kalnbērziņas zinātnisko publikāciju sarakstu [1, 44–46], kurā minēta arī 1953. gadā izdotā grāmata par D. Furmanovu (*Д.А. Фурманов*) [1, 44] un atsevišķas publikācijas vissavienības un republikāniskajos žurnālos *“Oktobris”* (*“Октябрь”*) un *“Karogs”* par krievu literatūru un izciliem krievu rakstniekiem (A. Puškins, M. Ķermontovs). Jāpiemin, ka pētījuma gaitā izdevās atrast tikai divas A. Kalnbērziņas publikācijas, kas tika ievietotas izdevumā *“Karogs”*: 1951. gada publikācija veltīta Dmitrijam Furmanovam [13], 1953. gada – Staļina tēlam krievu padomju prozā [12]. Pēc nostāstiem, Annas Kalnbērziņas disertācija netika augstu novērtēta, bet raksturota ar frāzi: *“No pasaules pa diedziņam un disertācija”* (*“С миру по нитки и диссертация”*) [4, tulk. no krievu val.].

Pēc disertācijas aizstāvēšanas turpinājās A. Kalnbērziņas karjeras straujā izaugsme, šoreiz akadēmiskajā vidē. No 1953. gada viņa bija Rīgas Pedagoģiskā institūta Krievu literatūras katedras vadītāja un docente, Valodas un literatūras fakultātes dekāne (1955), vēlāk, kad augstskolas apvienoja, P. Stučkas LVU Vēstures un filoloģijas fakultātes Krievu un ārzemju literatūras katedras docente [1, 61]. Laika posmā no 1951. līdz 1953. gadam tika izdotas dažas A. Kalnbērziņas publikācijas *“Skolotāju Avīzē”* un *“Padomju Latvijas Skolā”*

par izglītojošo un audzinošo darbu skolā un skolotāju idejisko un profesionālo līmeni [1, 44].

Ar LPSR Izglītības ministrijas 1962. gada 20. augusta pavēli (ministrs A. Elvihs) A. Kalnbērziņa tika iecelta par Daugavpils Pedagoģiskā institūta rektori. Esot vadošos Kompartijas amatos, A. Kalnbērziņai jau bija izstrādājies savs vadības stils. Stājoties rektores amatā, viņa stingri kontrolēja un pārraudzīja gan pasniedzējus (vēl jo vairāk tos, kas nebija Kompartijas biedri), gan institūta organizācijas (partijas pirmorganizācija, arodbiedrība, komjaunatne). J. Šteimans piemin arī vēl vienu rektores īpatnību – tieksmi vervēt slepenus ziņotājus, kas informēja par kolektīva locekļu sarunām [17, 19]. Rektore runāja tikai krievu valodā, bet, ja ar viņu runāja latviski – neiebilda, klausījās, bet neatbildēja. Mutvārdu vēstures avoti sniedz dažādu, reizēm pat pilnīgi pretēju skatījumu par rektores personību un darbību. No vienas puses, laipna un sabiedriska [7], aktīva, strādīga, prasīga pret citiem [3], no otras puses, negatīvs vērtējums:

Pēc Bauska nāca drausmīgā Kalnbērziņa. Viņa nebija labs cilvēks. Viņa nebija objektīva. Viņa tāda īsti krieviska sieviete [...] Viņa neiederējās pie mums. Necienīja viņu neviens. Nu tikai tas, ka vajadzēja. J. Kalnbērziņa brālēna sieva un rektore. Neko nevarēja darīt, vajadzēja paciest. [5]

Atmiņas apstiprina iepriekš minēto mītu esamību un stereotipizāciju, kas izriet no katra teicēja personīgā skatījuma un norāda uz daudzpusīgo personas vērtējumu.

Atsevišķas nianšes A. Kalnbērziņas personības izpētē atklājas personas lietā sniegtajos raksturojumos [1, 35, 55, 64, 66], kas papildina informācijas daudzumu, neskatoties uz zināmo visām Pedagoģiskā institūta akadēmiskā personāla personas lietām piemītošo šablonisko un formālo raksturu. Piemēram, DPI rektora Gunāra Gulbja un Komunistiskās partijas biroja sekretāra Oļega Roždestvenska (piez. 4) parakstītais raksturojums, kas bija sagatavots iesniegšanai LKP Daugavpils pilsētas komitejai pensijas piešķiršanas nolūkam. Tajā lasāms īss A. Kalnbērziņas profesionālās un politiskās darbības izklāsts, darbība organizācijās un komunistiskās partijas ietvaros. Atsevišķi uzsvars likts uz aktīvu sabiedrisko darbību un ideoloģisko propagandu, pildot rektora pienākumus; norādīts uz viņas lojalitāti pastāvošajai varai, par ko liecina frāzes “politiski izglītota” (*политически грамотна*), “morāli noturīga” (*морально устойчива*). Galvenie viņas kā DPI rektores sasniegumi norādīti aktīva lekciju lasīšana augstskolā un ārpus tās, rūpes par jauno speciālistu sagatavošanu, viņu sadzīves un atpūtas organizēšanu, kā arī institūta materiālās bāzes nodrošināšanu [1, 55]. Bijušie kolēģi arī atceras, ka Anna Kalnbērziņa aktīvi gādāja par bibliotēkas krājumu un sporta inventāru [6, 7]. Tomēr

oficiālie dokumenti klusē par personas rakstura iezīmēm, uzvedības īpatnības, kas reizēm atklājās ikdienišķās situācijās. Daugavpils Universitātes profesors Leonīds Keirāns savās atmiņās Annu Kalnbērziņu starp citiem rektoriem raksturo kā emocionālu un viegli aizvainojamu personu:

Kalnbērziņa – viena oriģināla sieviete, bet es divas reizes redzēju, kad rektore stāvēja visa kolektīva priekšā zālē un raudāja... [...] Nu ziniet, citiem vārdiem, nervi netur. Es domāju, ka rektora darbs ir ļoti smags, ļoti. Un, kad es tā, es divas reizes, man tā iespiedies atmiņā, vai dieniņās, tik tālu noiet, nedod Dievs! [2]

Jāatzīmē, ka sievietes iecelšana augstskolas rektora amatā bija laika posmam un padomju nomenklatūrai reta parādība [8, 46], kas vēl vairāk paspilgtina pētāmās personas nozīmi. Piemēram, visi pieci PSRS laika Latvijas Universitātes rektori bija vīrieši (M. Kadeks, J. Jurgens, V. Šteinbergs, V. Millers, J. Zaķis). Viņi visi bija PSKP biedri, Krievijas latvieši (izņemot pēdējo) un LKP CK nomenklatūras darbinieki [15, 142–143]. Tikai Latvijas Lauksaimniecības akadēmijas vēsturē laika posmā no 1950.–1954. gadam augstskolu vadīja Amālija Cekuliņa [14].

Vēl būdama rektores amatā, kopš 1970. gada decembra A. Kalnbērziņa pildīja DPI Filoloģijas fakultātes Krievu un ārzemju literatūras katedras docentes pienākumus, lasīja lekcijas par 19. gs. krievu literatūru [1, 54]. Lai gan katedras locekļi mēdza kritizēt A. Kalnbērziņas lekciju zemo līmeni, jau 1968. gada februārī viņa tika ievēlēta par PSRS Pedagoģisko zinātņu akadēmijas korespondētājlocekli [1, 43]. Kā atzīmē J. Šteimans, tajā laikā galvenais bija nevis reāli sasniegumi pedagoģijā vai metodikā, bet augstu stāvošo partijas birokrātu atbalsts, kas Kalnbērziņai esot bijis [17, 18]. Kā liecina DPI Filoloģijas fakultātes Krievu un ārzemju literatūras katedras vadītāja Leonīda Čileviča sniegtais raksturojums, no 1971. gada A. Kalnbērziņa atradās DPI vecākā zinātniskā darbinieka amatā un aktīvi strādāja pie doktora disertācijas “Viļa Lāča ceļš uz epopeju” (citur avotos “Reālisms Viļa Lāča daiļradē”) [1, 48, 54]. Kijevas kultūras institūts un Gorkijas universitāte (*Горьковский университет*) novērtēja rokrakstu pozitīvi un rekomendēja to aizstāvēt kā doktora disertāciju. LPSR Zinātņu akadēmijas literatūras sektors atteicās rekomendēt A. Kalnbērziņas rokrakstu publicēšanai vai doktora disertācijas aizstāvēšanai [1, 54]. Zīmīgi, ka DPI vecākā zinātniskā darbinieka amatā uz noteiktu laiku (03.01.1971–03.01.1973) A. Kalnbērziņa tika iecelta izņēmuma gadījumā ar LPSR Augstākās un vidējās speciālās izglītības ministrijas (ministrs I. Andersons) pavēli, balstoties uz DPI lēmumu, tieši doktora disertācijas pabeigšanai [1, 48]. Ar DPI rektora G. Gulbja pavēli A. Kalnbērziņu atbrīvoja no amata 1974. gada 1. janvārī sakarā ar došanos personālajā pensijā [1, 62].

Ziņas par turpmākām A. Kalnbērziņas dzīves gaitām dokumentos nav sastopamas. Pēc bijušo kolēģu atmiņām, pēdējos dzīves gadus A. Kalnbērziņai esot bijušas uztveres un atmiņas problēmas. Mūža nogali viņa pavadīja pie meitas Krievijas ziemeļos, kur arī 1993. gadā mira.

Kopumā vēstures avotu daudzveidība sniedz iespēju pētniekam atklāt un atveidot cilvēka (personības) tēlu. Pētījuma gaitā jāņem vērā, ka katram avotu veidam piemīt sava specifika, informācijas līmeņi un slāņi. Lai gan padomju perioda oficiālos dokumentus raksturo šabloniskums, esošajai politiskajai iekārtai, valdošajai varai un ideoloģijai atbilstošs traktējums, tie veido biogrāfisko pētījumu bāzi. Dokumentu informatīva atdeve ne vienmēr ir pilnīga, reizēm pretrunīga, kas vairo jautājumus, atbildes, uz kuriem tiek meklētas citos avotos. Laikabiedru atmiņas ir vai nu pārdomāts, filtrēts, koncentrēts izklāsts (rakstītas atmiņas), vai spontāns stāstījums (dzīvesstāsts), kas abos gadījumos ir subjektīvs skatījums uz notikumiem un cilvēkiem, balstīts uz teicējiem pieejamo (bieži ierobežoto) informāciju, viņu emocijām, priekšstatiem un interesēm. Tomēr tieši pēc laikabiedru atmiņām veidotais cilvēka tēls ir daudz personiskāks un “dzīvāks”, pilnīgāk atklājot viņa raksturu un uzvedības nianšes.

Piezīmes

1. 1944. gada decembrī, mēnesi pēc iestāšanās VK (b)P CK lektoruursos, A. Kalnbērziņa ar VK(b)P CK kadru daļas rikojumu tika atbrīvota un nosūtīta uz Latviju, lai turpmāk darbotos LKP CK uzdevumā [1, 60].
2. Padomju Savienībai raksturīgo sabiedriskās dzīves iezīmju un darbības metožu ieviešana jeb sovjetizācija Latvijas teritorijā tika uzsākta tūlīt pēc Latvijas ieķļaušanas Padomju Savienības sastāvā 1940. gadā. Okupācijas varu maiņas rezultātā sovjetizācijas procesi tika pārtraukti. Otrreizējā padomju okupācija 1944. gadā turpināja realizēt iepriekš uzsākto politikas, saimniecības un kultūras pakļaušanu komunistiskajam totalitārisma. H. Stroda iedalītajā pirmajā sovjetizācijas posmā (1944–1946) padomju vara pirmām kārtām centās nodibināt savu militāro, politisko un administratīvo varu. Tika izveidotas pārvaldes, izglītības un pārējās iestādes pēc Padomju Savienības parauga [16, 186].
3. Dmitrijs Furmanovs (26.10.1891–15.03.1926) – padomju rakstnieks. Pirmā pasaules kara laikā (1919–1918) bija ķēlsirdīgais brālis, vēlāk anarhists. Piedalījās revolucionārajos notikumos Ivanova-Vozņesenskā. Kopā 1918. gada PSKP loceklis. Pilsoņu kara laikā bija Čapajeva divīzijas komissārs (1919–1921). 1923. gadā iznāca D. Furmanova romāns “Čapajevs”, kas padomju Krievijā tika uzskatīts par vienu no labākajiem 20. gs. 20. gadu padomju prozas darbiem. 1934. gadā pēc romāna motīviem

tika uzņemta filma “Ķapajevs”, kas guva milzīgu popularitāti Padomju Savienībā. 1924.–1925. gadā bija Maskavas Proletariāta rakstnieku asociācijas sekretārs. Furmanova literāro darbu tēli padomju sabiedrībā kļuva par populāriem anekdošu varoņiem, kas profanēja padomju ideoloģijas dogmas [19, 142].

4. Oļegs Roždestvenskis no 1977. līdz 1992. gadam bija Daugavpils Pedagoģiskā institūta rektors. Augstskolas vēsturē ierakstīts kā viens no liberālākajiem rektoriem, kam bija izšķiroša nozīme arī Atmodas procesu rosināšanai Daugavpilī.

Avoti un literatūra

1. Daugavpils zonālais Valsts arhīvs 246. f., 6. apr., 176.l. 31.–68. lapa (LR Izglītības ministrijas Daugavpils Pedagoģiskā universitāte).
2. Leonīda Keirāna dzīvesstāsts, intervēja Zane Stapķeviķa Daugavpilī 2007. gada 4. oktobrī, DU MV: 484.
3. Eleonoras Laudiņas dzīvesstāsts, intervēja Zane Stapķeviķa Daugavpilī 2008. gada 17. janvārī, DU MV: 487.
4. Antona Dauķštas atmiņas, pierakstīja Zane Stapķeviķa Daugavpilī 2012. gada decembrī. Z. Stapķeviķas privātais arhīvs.
5. Brigītas Pētersones dzīvesstāsts, intervēja Zane Stapķeviķa Daugavpilī 2009. gada, 4. decembrī, DU MV: 679.
6. Solomejas Kundziņas dzīvesstāsts, intervēja Zane Stapķeviķa Daugavpilī 2009. gada 7. decembrī, DU MV: 680.
7. Nadeķdas un Valērija Mihaļovu dzīvesstāsts, intervēja Zane Stapķeviķa Daugavpilī 2010. gada 5. februārī, DU MV: 682.
8. Bleiere, D. *Eiropa ārpus Eiropas... Dzīve Latvijas PSR*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2012.
9. Bleiere, D. u.c. *Latvijas vēsture. 20. gadsimts*. Rīga: Jumava, 2005.
10. Bloks, M. *Vēstures apoloģija jeb vēsturnieka amats*. Rīga: Zvaigzne ABC, 2010.
11. Ivanovs, A. “Dokumentu kompleksa apzināšana, rekonstrukcija un izpēte: arheogrāfiskie un avotpētnieciskie aspekti.” *Humanitāro Zinātņu Vēstnesis* / Daugavpils Universitāte. 2006. Nr. 10: 76–88.
12. Kalnbērziņa, A. – J.V. Staļina tēls krievu padomju prozā”. *Karogs*, 1953. 01. jūnijs, 01. jūlijs.
13. Kalnbērziņa, A. “Revolūcijas rakstnieks, cīnītājs un boļševiks”. *Karogs*, 1951. 01. marts.
14. *Lauksaimniecības augstākā izglītība Latvijā (1862–1999)*. Jelgava: LLU, 1999. 373.

15. Strods, H., red. *Latvijas Valsts universitātes vēsture (1940–1990)*. Rīga, 1999.
16. Strods, H. Latvijas sovjetizācija (1944–1959). Grām.: *Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 15. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 173.–193. lpp.
17. Šteimans, J. *Daugavpils augstskolas pedagogi un studenti*. Daugavpils: Saule, 2008. 18.–19. lpp.
18. Соколов А.К., ред. *Источниковедение новейшей истории России: Теория, методология, практика*. Москва: Высшая школа, 2004.
19. Прохоров А.М., ред. *Большая советская энциклопедия*. Т. 3. Москва: Издательство «Советская энциклопедия», 1978.

Summary

Historical Sources about Anna Kalnberzina's Personality (1917–1993)

Sovietization of Latvia began immediately after the occupation of Latvia. It meant the subjugation of the politics, economy and culture (including education) to the needs of the totalitarian regime of the USSR. Although the process of Sovietization had begun in 1940, more consistently it was implemented in 1944–1956.

The Sovietization of Latvia (and the other Soviet republics) required introducing the specialists, who were loyal to the Soviet regime, into different spheres of activities and state bodies. A lot of loyal persons came to Latvia after 1944. One of them was Anna Kalnberzina; she occupied leading positions in the Communist Party (later – in the education sphere). From 1962 until 1971, she was a Rector of the Daugavpils Pedagogical Institute.

The interest about A. Kalnberzina has raised due to the two aspects. Firstly, she was a specific person – a subject of Sovietization. Secondly, there are controversial assessments of her personality in her former colleagues' memories. The memories of those who knew Anna were concise and controversial; therefore, along with oral history sources, written memories of the former Institute staff and records from the Regional State Archives of Daugavpils (A. Kalnberzina's personal files) have been used to conduct this research. Each group of historical sources has specific features; therefore, the research, which is based on different historical sources, brings us closer to the reconstruction of the past and the analysis of personal evidences. The variety of historical sources gives an opportunity to reveal and cognize a personality and specific periods of time.

Geoffrey Swain

Latvia's National Communism Crisis: a Research Note

Key words: history, National Communism, N. Khrushchev, twentieth century
Atslēgas vārdi: vēsture, nacionāļkomunisms, N. Hruščovs, 20. gadsimts

In many ways, William Prigge's two studies of the Latvian National Communist Movement are definitive [4; 5]. However, working on a different topic I came across two sources which throw light on the activities of those opposed to the National Communists. The first was a collection of recently published Russian documents which show the concerns of those within Latvia opposed to the nationalist turn and the measures they took to seek to persuade Moscow to reign in the National Communists. In 2009 the Moscow academic publishers ROSSPEN produced a collection of documents about Khrushchev's regional policy and relations between the Central Committee and local party committees [6]. This rather blandly titled volume contains a series of documents which throw light on the National Communist affair from its opponents' perspective. The second was the memoir of Nuridin Mukhitdinov, who acted as Moscow enforcer and had a personal axe to grind which perhaps meant that he went beyond Khrushchev's brief.

Opposition to National Communist Initiatives

The memoirs of Vilis Krūmiņš make clear that the National Communists were well aware of the fact that the changes they had introduced had resulted in a series of complaints being sent to Moscow. At first the Baltic Sector in the Soviet Communist Party Central Committee paid little attention to them, but in March 1959 one of the complainants was from the former Deputy Prime Minister Nikolai Ponomarev who accused the National Communists of dispersing Russian cadres. The Baltic Sector asked Krūmiņš to investigate, but did not feel the need to send in its own team. For the National Communists it was all very simple: Khrushchev's decision to establish a Latvian Council of the National Economy (sovnarkhoz) had resulted in a drastic reduction in the size of the formally predominant economic ministries: several ministers and deputy ministers had lost their jobs as a result, but more than half of those to lose their jobs were Latvians; it was simply not the case that these changes were being used to clear out Russian cadres. Such a verdict did not satisfy the

complainants. In the middle of May a team from the Central Committee apparatus and Party Control Commission arrived in Riga to investigate. It refused to co-operate with the Latvian leadership, but, helped by Ponomarev, for the course of two weeks received any person or group with a complaint, making contact only with the LCP Central Committee's Department of Party Organs [Organizatsionnyi otdel – Orgotdel] headed by the Russian Latvian Augusts Voss [2; 4, 87].

The team's report was presented to the Moscow Central Committee on 8 June 1959, and it is that report which was published in the 2009 document collection. The report was effectively a catalogue of whinges from those, mainly Russians, whose comfortable life was being upset by the requirement to study Latvian. While it served "the interests of the cause" that cadres study the national language, enforcing this in Latvia had gone too far by making it an absolute requirement, the report made clear. The net result was that in the selection of cadres what counted was not competence but which nationality you belonged to. The report claimed to have identified fourteen incidents where during the re-allocation of cadres, the best qualified person, a Russian, had been replaced by a less qualified Latvian; the case of First Deputy Minister of Communications [Ministr svyazi] Naumov was probably the most blatant case, since the Latvian who had taken on this role was "past it".

It was not only Russians who were mistreated in this way, the report went on, "Russian Latvians" who had come to Latvia after the end of the Second World War were equally badly treated. They felt that they were considered to be "inferior" Latvians, who were not sufficiently versed in the culture and life of real Latvians. Important representatives of this group were not being properly supported by the Latvian Central Committee; Arvīds Pelše and others were singled out for special mention in this regard. After the purge of the National Communists Pelše would, of course, become LCP First Secretary.

The report also made much of the fact that at a joint meeting of the LCP Bureau and Council of Ministers in October 1958 Riga Party Secretary and Deputy Prime Minister Eduards Berklavs had come out against the further development of heavy industry in Latvia, motivating that decision on the dangers of attracting more migrant labour to the republic; there were already 450,000 migrants and if development targets for heavy industry were to be met there would have to be even more. However, the report noted, according to Latvian Gosplan figures, there were tens of thousands of free hands in the Latvian labour market, sufficient to meet these targets. Berklavs's proposals had not received "a suitable evaluation" from the LCP Bureau. In a similar

way the National Communists had not understood their “all state obligations” when the LCP Bureau had twice turned down the USSR Gosplan requests to develop the production of air conditioners.

The report went on to note that Reimanis, the secretary responsible for the Komsomol paper *Padomju Jaunatne* had written a letter to *Pravda* complaining that so many Russians were moving to Latvia as industrialisation expanded that they would soon have a majority and then decide “one sunny day, relying on that majority, to liquidate the republic”. This was the sort of thing the West talked about when it referred to an occupation regime, and it reflected the fact that nationalist elements continued to be active. “In letters addressed to party and soviet officials, in anonymous notes submitted during meetings, on voting papers insultingly anti-soviet statements continued to appear; soviet flags have been torn down and replaced by the flag of bourgeois Latvia.” In such a situation workers had to be educated “in the spirit of soviet patriotism, friendship of the peoples and proletarian internationalism”, but the Latvian Central Committee was not taking measures against incidents of a bourgeois nationalist nature.

Next there was the issue of registration: according to the report, both the Council of Ministers and Riga Soviet were refusing to register people who had a legal right to come to Riga. The Komsomol newspaper *Padomju Jaunatne* had even been allowed to publish an article calling for those inhabitants not legally registered to leave the city and go home. In fact *Padomju Jaunatne* was singled out for special criticism on the grounds that in September 1958 it had accused the authorities in Daugavpils of dismissing people of Latvian ethnicity and had not been reprimanded. This was at a time when young people, especially students were engaged in dubious practices: at university students had started to wear “corporation caps” (a reference to the inter-war student associations), while in July 1958 those students sent to Kazakhstan as part of the Virgin Lands campaign had sung “God Bless Latvia” – and this was happening at a time when the number of non-Latvian students was in sharp decline; in 1956 30% of students in Latvia had been non-Latvians, but by 1959 that figure had fallen to 14%, it was alleged.

The report then moved on to consider the question of language provision in Latvian schools and the National Communists’ resistance to Khrushchev’s plans for a common curriculum. Since this is an aspect of the National Communism affair that has been frequently written about by others, this argument is not repeated here. But schooling led the report’s writers to broader cultural issues, and the fact that “creative organisations were infected with doubtful

people alien to proletarian ideology". The Union of Composers was headed by M. Zariņš "who had co-operated with the Germans", while the Union of Journalists was headed by P. Blaus "who once been an *aizsarg* and had edited a reactionary paper". The tone was set by the Deputy Minister of Culture P. Cherkovskii who had made a speech in Daugavpils at the end of 1958 where he had demanded the dismissal of all cadres who did not know Latvian. In this "non-Party" speech he had made reference to several "non-subjects": he referred to the exiling of leading Latvians under Stalin, to the work of the Latburo from 1944–47, and criticised the way the Latvian Division had been decommissioned; he also suggested that the non-Latvian cadres in Latvia were acting as Russians had done under the tsars. Yet it was not Cherkovskii who was criticised by the Central Committee but those like Comrade Zhigar'kov who had protested about the speech.

The report saw Berklavs as the chief culprit, followed by N. Bissenieks and P. Pizāns; V. Lācis, K. Ozoliņš and V. Krūmiņš "lacked principle" in the discussion of disputed questions and tended to keep quiet [6, 223–231].

Khrushchev and Mukhitdinov

As Prigge has shown, when Khrushchev visited Riga in June 1959 in the company of GDR leader Walter Ulbricht, he made no mention of these complaints and the visit went well until the final day. The two leaders arrived on 9 June, and Ulbricht left on the 12th, leaving Khrushchev to return on the 13th. Khrushchev had talked to Krūmiņš about cadres without the issue of nationality coming up. However during the evening of the 12th Khrushchev was contacted by a war-time friend General N. S. Demin. Demin, accompanied by Ponomarev, told him of the "persecution" of Russians at the hands of the "bourgeois nationalists" running the Latvian party. While the reports coming to the Central Committee had not alarmed Khrushchev, or had simply passed him by, the remarks of his old friend alarmed him. At Riga airport on 13 June, as he prepared to fly back to Moscow, Khrushchev turned on Berklavs shouting "if you are an honest man you'll have to prove it" [4, 218].

On 13 June, the same day as Khrushchev returned to Moscow from Riga, the Presidium reviewed the critical report on Latvia presented to the Central Committee on 8 June. It decided to send Nuridin Mukhitdinov to Latvia to discuss it with the LCP Bureau; Mukhitdinov was accompanied by the authors of the report [6, 232]. Quite what Demin had said to Khrushchev was not recorded, but he would seem to have claimed that the registration laws meant that Russian nurses needed in Riga were not being allowed to

move to the city [1, 374]. When the LCP Bureau met on 20 June 1959 with Mukhitdinov in attendance, the mood was hostile; Mukhitdinov mused “Comrade Berklaivs, Beria was shot for similar views, what do you suggest we do with you?” [4, 223].

This extraordinary intervention can only be understood in terms of Mukhitdinov’s own earlier career, as his memoirs make clear. In the first half of 1953 Mukhitdinov was a rising star among the leadership of the Communist Party of Uzbekistan, serving as Prime Minister of the Central Asian republic since April 1951. However, as his memoirs show, at the end of April 1953 the Uzbek Central Committee received a note from Beria about cadre policy. This was the start of the process of re-evaluating Stalin’s nationality policy which would end with Khrushchev’s June 1953 report calling for a complete re-assessment of cadre policy in Estonia and Latvia. Mukhitdinov, however, did not think Beria’s proposals were suitable for Uzbekistan. In the Uzbek context, insisting that cadres were linked to the place of their birth could unsettle the stability of the country, especially if this was done in the sort of crash campaign envisaged by Beria – although this is not spelled out in his memoirs, Mukhitdinov was thinking not only of the role played by Russians in Uzbekistan, but also the different Central Asian ethnicities within that state.

So Mukhitdinov resisted Beria’s proposals, denounced them as provocative and as a result was sacked in early May 1953. He was only restored to favour after Beria’s arrest and execution. So, Mukhitdinov saw the decision of the June 1953 LCP Plenum on cadres and nationality policy as something associated with Beria, rather than a policy implemented by Khrushchev, and it was an incident which was also linked to a particularly low point in his career [3, 109–115].

Because Mukhitdinov was dismissed in May 1953, and in any case was far removed from the Presidium, he actually misunderstood what had taken place. At Beria’s instigation, Khrushchev presented to the Presidium a report on violations of nationality policy in Latvia which had led to a policy of forced Russification. At the end of June 1953, on Moscow’s instructions, the LCP held a plenum which adopted Khrushchev’s report and, albeit only for a couple of years, made Krūmiņš Second Secretary, ending the practice of the Second Secretary always being a Russian. In July 1953 Beria was arrested and the anti-Russification campaign stalled. However at this time Krūmiņš specifically asked Khrushchev what the status of the decisions taken at that June Plenum were, and Khrushchev told him: “you’ve made the decisions,

carry them out, Beria has nothing to do with it” [2; 3, 90]. So, the decisions taken at the June 1953 LCP Plenum, for all their association with Beria, were not forgotten. Shortly after May 1958 when, at the very start of the National Communist movement, Krūmiņš went to Moscow to be briefed on his re-appointment as Second Secretary, he had specifically asked if the decisions adopted in June 1953 were still in force; he was told that they were. He was also told that in Moscow there was a perceived need to balance the influence of Pelše who was “not a person of the XX Congress” [2; 4, 86].

Ironically, for all he facilitated Pelše’s rise by helping remove the National Communists, Mukhitdinov definitively was “a person of the XX Congress”. In Khrushchev’s early years in power, Mukhitdinov rose to prominence as a Khrushchev aide simply because he was ready to investigate and denounce Stalin’s crimes. He played an active role in helping to prepare for the XX Party Congress [3, 136, 148, 171]. And ironically, he eventually fell out with Khrushchev on the question of nationality policy. For all his role in bringing about the demise of the National Communists, in 1961 Mukhitdinov decided that Khrushchev was not doing enough to resist the ideas of Mikhail Suslov, a close ally of Pelše, about “the merging of nations” and the emergence of a “Soviet People”. For Mukhitdinov this proposal smacked of “Great Nation Chauvinism” against the Uzbek people. An Uzbek nationalist in 1961, he was the slayer of Latvian nationalism in 1959 [3, 5].

Bibliography

1. *Arkhivy Kremlya: Prezidium TsK KPSS 1954–64 gg.* Ed. A.A. Fursenko. Moscow: ROSSPEN, 2003.
2. Krumin’sh, V. “Dolgaya doroga k demokratii.” *Kommunist Sovetskoi Latvii*, 1990, No. 3 & 4.
3. Mukhitdinov, N. *Gody, provedennyye v Kremlе*. Tashkent: Izdatel’stvo narodnogo naslediya imeni Abdully Kadyri, 1994.
4. Prigge, W. “The Latvian Purges of 1959: a Revision Study.” *Journal of Baltic Studies*, 2004, No. 3.
5. Prigge, W. “The Strange Death of Latvian National Communism.” In: D.J. Smith, D.J. Galbreath and G.R. Swain. *From Recognition to Restoration: Latvia’s History as a Nation State*. Amsterdam: Rodopi, 2010.
6. *Regional’naya politika N. S. Khrushcheva: TsK KPSS i mestnye partiinye komitety, 1956–64 gg.* Moscow: ROSSPEN, 2009.

Kopsavilkums

Latvijas nacionālkomunisma krīze: pētnieka komentārs

Balstoties uz divām vēstures avotu grupām – dokumentiem, kuri sniedz liecības par Ņikitas Hruščova īstenoto reģionālo politiku, un PSKP Centrālās Komitejas Prezidija locekļa Nuridina Muhitdinova memuāriem – rakstā tiek piedāvāta jauna informācija par nacionālkomunismu Latvijā 1959. gadā. Uz Maskavu sūtītās sūdzības, kuru 1959. gada maijā Latvijas Komunistiskās partijas krievu biedri izvirzīja pret nacionālkomunistiem LKP vadībā, analīze parāda, ka tieši šī sūdzība varēja kļūt par pamatu apsūdzībai pret Eduardu Berklavu un LKP vadību, kad Ņ. Hruščova pārstāvis N. Muhitdinovs tika nosūtīts uz Rīgu (būtībā abi dokumenti – sūdzība un PSKP CK brigādes ziņojums – ir identiski). N. Muhitdinova naidīgo attieksmi pret Latvijas nacionālajiem komunistiem var izskaidrot, ņemot vērā viņa 1953. gada pieredzi, kad 1953. gada jūnijā Lavrentijs Berija viņu atstādināja no varas par pretošanos reformām nacionālās politikas jomā.

Vitālijs Šalda

Degvīna ražotne Rīgā (1900–1940)

Atslēgas vārdi: valsts degvīna monopols, Rīgas Valsts degvīna noliktava, strādnieki, darba diena, Latvijas Republika

Key words: monopoly of vodka production, Riga State Vodka Warehouse, workers, work day, Latvian Republic

Degvīna ražošana Rīgā tika uzsākta sakarā ar degvīna monopola (*винная монополия, путевная монополия*) ieviešanu Krievijas impērijā 19. gs. beigās. Tās iniciators bija finanšu ministrs S. Vite (*Сергей Юльевич Витте*, 1849–1915). Viens no galvenajiem oficiālajiem argumentiem par labu degvīna monopolam bija tas, ka valsts uzņēmās atbildību par preces kvalitāti un apņēmas pārdot tikai “tīru mantu”. Līdz 19. gs. otrajai pusei tīru, 95° spirtu nebija iespējams rūpnieciski saražot. Stipros dzērienus (konjaku, viskiju, rumu, tekilu, paštecināto utt.) ieguva destilācijas ceļā, tie saturēja dažādus piejaukumus, fūzeļeļļas u.c. 19. gs. industriālā revolūcija izraisīja nepieciešamību pēc tīra etilspirta, ko varētu izmantot ķīmiskajā rūpniecībā, medicīnā u.c. Tika izstrādāti aparāti – rektifikācijas kolonas, kurās varēja iegūt 95 grādu un vēl tīrāku spirtu. Sākotnēji Krievijā tās darbojās, ražojot spirtu galvenokārt eksportam [14]. 1895. gadā Krievijas valdība pieņēma normatīvu aktu par “monopola vīna” (*монопольное вино*), saukta arī par “valsts vīnu” (*казенное вино*), izgatavošanu no rektificēta spirta, atjaukta ar ūdeni, pēc tam filtrēta caur aktīvo ogli. Šim dzērienam – degvīnam – ir simptiem reižu mazāk fūzeļeļļas u.c. toksisko piejaukumu nekā dzērieniem, ko iegūst destilācijas ceļā.

Starp citu, nosaukumus vārds *водка* (degvīns jeb tautas valodā šņabis) pirmo reizi uz etiķetēm parādījās PSRS tikai 1936. gadā. Līdz pat 19. gs. beigām par “vodku” parasti sauca stipra alkohola, visbiežāk maizes vīna (*хлебное вино*), uzlējumus uz dažādām zālītēm un saknītēm [16].

Degvīna monopols attiecās uz spirta attīrīšanu, degvīna ražošana un tā pārdošanu vairumā un mazumā. Jēlspirta ražošana uz valsts noteikumu pamata bija atļauta privātpersonām. Valsts iepirka rektificētu spirtu no spirta brūžiem pēc Finanšu ministrijas ik gadus nosakāmām cenām. Tālāk šis spirts valsts noliktavās tika attīrīts, atjaukts ar ūdeni, jau kā degvīns pildīts traukos un nosūtīts uz vairumtirdzniecības noliktavām un degvīna monopola veikaliem.

Spirta un degvīna tirdzniecība bija stingri reglamentēta un koncentrēta valsts rokās (taču uz attiecīgu noteikumu pamata varēja tikt atļauta arī pri-

vātās tirdzniecības iestādēs). Visus pārējos spirtotos dzērienus varēja ražot un pārdot brīvi, taču tie bija aplikti ar akcīzes nodokli, bet importētie dzērieni vēl arī ar muitas nodokli. Degvīna monopolcenas bija ļabi saskaņotas ar akcīzes un muitas nodokļiem. Masu patērētājs samierinājās ar valsts ražoto degvīnu, turīgākie pircēji deva priekšroku citiem dzērieniem brīvajā tirdzniecībā. Monopols tika ieviests pakāpeniski no 1896. gada, bet pilnā mērā tas darbojās no 1906. līdz 1914. gadam. 20. gs. sākumā tā darbība aptvēra 75, tai skaitā arī Baltijas, guberņas [12, 13]. Ar monopola ieviešanu valsts ieguva stabilu un būtisku budžeta papildināšanas avotu. Monopola darbības 18 gados ienākumi no grādīgo dzērienu pārdošanas valstī auga trīs reizes un 1913. gadā sasniedza ap 26% no visa valsts budžeta ienākumiem [14].

Vidzemes guberņā valsts spirta monopols tika ieviests ar 1900. gada 1. jūliju. Tāpēc arī 1900. gada pavasarī uzsāka darbu Rīgas 1. Valsts degvīna noliktava (krievu valodā *Рижский казенный винный склад № 1*, vācu – *Rigaer Krons Brantwein Niederlage Nr. 1*). Noliktava atradās Rīgā, Cerkovnaja ielā 4^a Rīgas-Aleksandra vārtu (tagad – Zemitāna) dzelzceļa stacijas tuvumā, lai būtu ērti pievest izejvielas un izvest gatavo produkciju. Turpmāk mainījās ielas nosaukums: Pionieru, Marijas, Čaka, bet ražotne palika turpat. Pēc vēlākām (1940. gada) ziņām, vismaz viena no toreiz noliktavas rīcībā esošajām ēkām bija uzbūvēta jau 1900. gadā [2, 1. apr., 98. l., 427. lp.]. Diemžēl LVVA fondos atrodamajos dokumentos ziņas par uzņēmuma darbu ir visai fragmentāras, dod iespēju radīt tikai nepilnīgu tā darbības atainojumu.

Ir saglabāties 1900. gada 30. aprīļa akts par rektificēta spirta kravas pieņemšanu Rīgas 1. Valsts degvīna noliktavā [1, 1. apr. 1. l. 19. lp.]. 1900. gada 2. maijā Vidzemes guberņas akcīzes ievākumu pārvaldnieks (*управляющий акцизными сборами Лифляндской губернии*) deva rīkojumu vietējās valsts degvīna noliktavās, tai skaitā arī Rīgas 1. noliktavā, uzsākt darbu degvīna un spirta attīrīšanā un uzpildē [pārdošanai domātos traukos] ne vēlāk kā 1900. gada 15. maijā [1, 4616. f., 1. apr., 1. l., 20. lp.]. Acīmredzot šis datums arī jāuzskata par ražotnes darbības sākumu.

Latviešu prese, visumā apsviecot agrāko “šeņķu” slēgšanu un kroņa degvīna noliktavu un pārdotavu ierīkošanu [7], tomēr noklusēja Rīgas Valsts degvīna noliktavas ierīkošanu, tikai vēlāk ziņojot, ka 1901. gadā dzērienu tirdzniecība Vidzemes guberņā valstij deva gandrīz 5 miljonus rbļ. tīras peļņas jeb 67% no ietirgotās naudas [11, 360].

1902. gadā apstiprinātajā Vidzemes akcīzes pārvaldes apgabalu (*округе*) un iecirkņu (*участок*) sistēmā, kurā ietilpa visas tabakas fabrikas un noliktavas, visi spirtu, degvīnu un alu ražojšie uzņēmumi, Rīgas 1. Valsts degvīna

noliktava veidoja 2. apgabala atsevišķu 1. iecirkni [1, 1. apr., 3. l., 82. lp.]. Noliktavas ražotā degvīna paraugus Krievijas Finanšu ministrijas Centrālā ķīmiskā laboratorijā Pēterburgā 1903. gada novembrī atzina par “pilnībā apmierinošiem” (вполне удовлетворительными) [1, 1. apr, 4. l., 187. lp.].

1. attēls. Krievijas impērijā ražotā degvīna etiķetes.

<http://www.yaplakal.com/uploads/post-3-12923571708805.jpg>
(17.10.2012).

1903. gada novembrī uzņēmumā strādāja 204 strādnieki, no viņiem 175 bija lasītpratēji. Kā konstatēja Vidzemes guberņas Akcīzes pārvaldes Saimnieciskā komiteja, strādnieku “saprātīga izklaidēšanās” (разумные развлечения) uzņēmumā bija organizēta “uz plašāka pamata” nekā citās pārvaldes padotībā esošajās noliktavās. Minētā Saimnieciskā komiteja, izskatot jautājumu par svētdienas skolas un bibliotēkas ierīkošanu noliktavas strādniekiem, nolēma ķerties pie bibliotēkas-lasītavas ierīkošanas, atstājot jautājumu par svētdienas skolu atklātu. Bibliotēkas ierīkošanai tika piešķirti 134 rbļ. Ievērojot strādnieku interesi par kora dziedāšanu un orķestra izveidi, Saimnieciskā komiteja atzina to radišanu par vēlamu, atļaujot noliktavas vadītājam saligt mūzikas skolotāju. Tika izdalīti līdzekļi arī teātra izrāžu, deju vakaru un citu izpriecu organizēšanai [1, 1. apr., 4. l., 183.–184. lp.].

Kā rāda no 1904. gada spēkā esošie “Noteikumi iekšējai kārtībai” Rīgas 1. Valsts degvīna noliktavā, darbs tajā norisa vienā maiņā, kas ilga no pulksten 7 rītā līdz pulksten 18 vakarā ar 2 stundu pārtraukumu no 12 līdz 14. Taču

“īpašu vajadzību” gadījumos darbu varēja organizēt arī divās maiņās. Strādniekiem bija stingri aizliegta “visāda neģēlība, trokšņošana, lamāšanās un plūkšanās, kā arī tabakas smēķēšana darba laikā”, aizliegts bija arī spēlēt uz naudu vai uz kādām lietām kārtis, orķanku (azarta spēle, kurā jāuzmin, uz kuras puses nokritīs pamesta gaisā monēta), kauliņus utt. Bija “aizliegts uz to stingrāko ierasties pie darba reibonī, kā arī ienest reibinošus dzērienus darba nodaļā”. Ārkārtējos gadījumos, kad sabiedrībā bija liels pieprasījums pēc degvīna, strādnieki nevarēja atteikties “bez ievērojama iemesla no darba svētku dienās”, par ko gan viņi saņēma “īpašu maksu”. “Par bezkaunību, rupjību un par izpalikšanu no darba vairāk kā 3 dienas no vietas bez ievērojama iemesla” strādnieki tika atlaisti [1, 1. apr., 6. l., 90. lp.].

Sākoties 1905. gada revolūcijai, malā nepalika arī Rīgas 1. Valsts degvīna noliktavā strādājošie. 13. janvārī darbs noliktavā tika pārtraukts [1, 1. apr., 5. l., 14. lp.]. Strādnieki iesniedza savas prasības un uzsāka streiku. Atbildot uz to, Vidzemes guberņas Akcīzes pārvaldes Saimnieciskā komiteja piekrita noteikt 8 1/2 stundas ilgu darba dienu, pakāpeniski saīsinot to līdz 8 stundām, ja tiktu saglabāts pastāvošais ražošanas apjoms; tika noteiktas arī jaunas darba apmaksas normas. Darbam noliktavā bija jāatsākas 18. februārī. Finanšu ministrija atļāva izmaksāt algu tiem noliktavas strādniekiem, kuri darbu bija pārtraukuši “nevis patvaļīgi, bet pēc noliktavas administrācijas rīkojuma vai pēc piespiešanas no malas” [1, 1. apr., 5. l., 27., 28. lp.]. Tiem 40 strādniekiem, kas streika laikā vēl 17. janvārī tomēr strādāja uzņēmumā, izmaksāja pusotrkārtīgu dienas algu [1, 1. apr., 5. l., 40. lp.].

Revolūcijas laikā nereti notika uzbrukumi valsts degvīna veikaliem, to ietirgoto līdzekļu ekspropriācija (degvīna monopola ieviešanu, darbību Vidzemē un cīņu pret to 1905. gada revolūcijas laikā īpaši Madonas apkārtnē ir aprakstījis pētnieks I. Zvirgzdiņš [11, 359–379]). Rīgas degvīna noliktavā tika organizētas noliktavas kalpotāju dežūras pie uzņēmuma kases [1, 1. apr., 5. l., 41. lp. (pēc 117. lp. sāktajā otrreizējā numerācijā)]. Taču valsts mērogā šādi pasākumi acīmredzot izrādījās nepietiekami. 1906. gada 27. septembrī Krievijas finanšu ministrs V. Kokovcovs (*Владимир Николаевич Кокцов*, 1853–1943) izdeva rīkojumu par valsts degvīna noliktavu un veikalu pastiprinātu apsardzību. Arī Rīgas 1. Valsts degvīna noliktavā bija jāpalielina sargu skaits, jāpaaugstina viņu algas, jāuzlabo noliktavā pastāvošā signalizācija [1, 1. apr., 8. l., 54.–57. lp.].

1906. gada 17. jūnijā noliktavas strādnieki Vidzemes guberņas akcīzes ievākumu pārvaldniekam atkal iesniedza virkni prasību: uzlabot medicīnisko aprūpi, uzņēmuma iekšējo kārtību, paaugstināt materiālo atbildību [1, 1. apr.,

8. l., 65.–66. lp.]. Šīs prasības izplatīja arī LSDSP [11, 362]. Vidzemes Akcīzes pārvalde vilcināja lietas izlemšanu, izrādot gatavību tikai uz niecīgu piekāpšanos, tāpēc strādnieki atkal uzsāka streiku. Gala rezultātā pārvaldes Saimnieciskā komiteja daļēji apmierināja strādnieku prasības [1, 1. apr., 7. l., 61.–64., 71.–72. lp.].

Arī turpmāk strādnieku algas tika pakāpeniski pārskatītas. Tā, 1913. gada 1. aprīlī akcīzes ievākumu pārvaldnieks Rīgas 1. Valsts degvīna noliktavas melnstrādniekiem-vīriešiem noteica algu 1 rubli dienā, bet dienas strādniecēm-sievietēm – 60 kapeikas dienā [1, 1. apr., 13. l., 35.–36. lp.]. Šāda alga gan attiecās tikai uz dienas strādniekiem un strādniecēm, pastāvīgie darbinieki saņēma augstāku atalgojumu. 1914. gadā pastāvīgs strādnieks vīrietis pelnīja mēnesī vidēji 33 rbļ. 74 kap., pagaidu strādnieks – 25 rbļ. 20 kap., bet kvalificēta strādnieka-amatnieka vidējā alga sastādīja 38 rbļ. 53 kapeikas mēnesī. Vecāko strādnieku un pārdevēju (*пруказчик*) vidējā mēnešalga bija 41 rbļ. 54 kapeikas. Pastāvīgās strādnieces-sievietes vidēji saņēma 20 rbļ. 76 kap., pagaidu strādnieces 14 rbļ. 40 kapeikas mēnesī. 1914. gadā noliktavā kopā 57 578 darba dienas bija nostrādājuši 7 pārdevēji un vecākie strādnieki, 7 sargi, 46 pastāvīgie strādnieki un 134 pastāvīgās strādnieces, kā arī 37 pagaidu strādnieki un 47 pagaidu strādnieces, 39 dienas strādnieki un dienas strādnieces [1, 1. apr., 13. l., 45.–46. lp.].

Pārskati par saražoto dzērienu un denaturētā spirta (1. piez.) apgrozību 1914. gadā rāda, ka noliktavā šai gadā tika saražots 567 981,1625 vedru (2. piez.) jeb 22 719 246,5 grādu (3. piez.) 40° degvīna un 20 904,075 vedru jeb 836 163 grādu 37° degvīna, kā arī 14 579,55 vedru jeb 1 341 318,6 grādu denaturētā spirta [1, 1. apr., 13. l., 23. lp.]. Šeit gan jāņem vērā, ka sakarā ar Krievijas armijas mobilizāciju 1914. gada jūlijā uz laiku pārtrauca spirtoto dzērienu tirdzniecību (atļaujot to tikai 1. kategorijas traktieros), kas pēc oficiālajiem vērtējumiem labvēlīgi ietekmēja sabiedrisko dzīvi. Etilspirtu turpināja ražot vienīgi frontes tehniskajām un medicīniskajām vajadzībām, tāpēc dati par degvīna ražošanu visticamāk attiecas tikai uz apmēram 7 mēnešiem.

Acīmredzot sakarā ar kara darbību Latvijas teritorijā Latvijas Valsts vēstures arhīva fondos trūkst materiālu par Rīgas degvīna noliktavu 1915.–1920. gadā. Zināms vienīgi, ka tā atjaunoja darbību 1920. gadā ar Latvijas Finanšu ministrijas Valsta spirta un degvīna Rīgas noliktavas nosaukumu [2, 1. apr., 98. l., 39. lp.].

Pēc Latvijas Republikas nodibināšanas valsts monopols uz spirta ražošanu, tāpat kā Krievijas impērijā, bija svarīgs budžeta ienākumu avots, tāpēc 1920. gada 17. augustā Latvijas Satversmes sapulces deputāti pieņēma likumu,

kas regulēja alkoholisko dzērienu ražošanu valstī [10, 72]. Latvijas Republikā visa spirta rūpniecība kopš 1920. gada kļuva par valsts fiskālu monopolu (pamatīgāk jautājumu par to, kā Latvijas Republika un sabiedrība 1918.–1940. gadā izturējās pret alkohola lietošanu, apskatījusi pētniece Ineta Lipša [10, 71–95]). Pārtikas un garšvielu rūpniecība, pie kuras piederēja arī grādīgo dzērienu ražošana, ieņēma ievērojamu vietu atdzimstošajā Latvijas Republikas saimniecībā. Rīgā 1925. gadā pārtikas un garšvielu rūpniecības nozares ražojumi sasniedza vislielāko – 47 365 000 Ls vērtību. Tikai otrajā vietā ar 29 485 000 Ls vērtību atradās kokrūpniecība [3, 1. apr., 85. l., 48. lp.]. Valsts ienākumos sava vieta bija arī no akcīzes nodoklim uz spirtu un degvīnu, papildus nodoklim uz dažādiem spirta izstrādājumiem un patenta nodoklim. Ražoto spirtu izmantoja ne tikai dzērieniem, bet arī medicīniskām un tehniskām vajadzībām.

Spirta ražošana bija koncentrēta privātās rokās lielākoties agrāko muižu centros ierīkotās dedzinātavās, kuras uz piešķirto koncesiju pamata strādāja Nodokļu departamenta Spirta monopola nodaļas kontrolē. Spirta ražošanas uzņēmumi nebija lieli. Viņi strādāja līdz 150 dienām gadā, no oktobra līdz martam, kad tika pārstrādāta jaunā kartupeļu raža. Spirta brūžos trīsdesmitajos gados vidēji strādāja ap 560 strādniekiem. No 1932. gada līdz 1938. gadam Latvijā darbojās no 50 līdz 61 spirta dedzinātavai [8].

Dedzinātavas savu ražojumu 90% stipra jēlspirta veidā nodeva Spirta monopola pārvaldei. Spirta monopola nodaļas noliktavās spirts tiks rektificēts un ieguva 94% stiprumu. Noliktavās atradās arī jau rektificētā spirta atūdeņošanas (4. piez.) ietaises. Kopš 1931. gada tika ražots arī 99,8° stiprs absolūtais spirts, paredzēts piejaukšanai auto degvielai, ar ko lielā mērā samazinājās degvielas ievedums no ārvalstīm.

Spirta vairumtirdzniecības tiesības piederēja valstij, kura spirtu un degvīnu pārdeva, apliktu ar akcīzes nodokli. Dzeramā spirta un degvīna cenā bija iekalkulēti 3% nodokļa Ceļu fondam, 3% nodokļa Kultūras fondam un 1% kara invalidu pabalstīšanai. Patērētājiem pārdeva 95% stipru spirtu un 40% stipru degvīnu. Bija parastais degvīns ar vienreizēju rektifikāciju un “dzidrais” ar divreizēju rektifikāciju. Spirts un degvīns tika pildīts 1/2 un 1/4 litra pudelēs, degvīns bez tam vēl arī 1/10 litra pudelēs. Spirta un degvīna iekšzemes tirdzniecība mazumā notika uzņēmumos, kuri bija saņēmuši koncesiju un maksāja īpašu patenta nodokli. Par spirta rūpniecībai iepērkamajiem kartupeļiem lauksaimniecības atbalstīšanai zemniekiem tika maksātas izdevīgas cenas, tāpēc spirta pašizmaksa bija samērā augsta, kas apgrūtināja eksporta iespējas. Eksportēts tika tikai degvīns un pazīstamu, izcilu marku liķieri, kam bija nodrošināts tirgus ārzemēs [4, 1. apr., 3293. l., 39.–40. lp.].

Valsts spirta un degvīna Rīgas noliktava arī izgatavoja, nopildīja un pārdeva vairumā denaturēto spirtu, ar vīna tirgotavu starpniecību apgādājot ar to provinci un daļēji arī Rīgu. Noliktava piesūtīja tirgotavām šo spirtu, ja tas tika pasūtīts ne mazāk par 4 kastēm (120 pudelēm). Par finanšu ministra noteikto cenu valsts noliktava izsniedza denaturēto spirtu tālākai pārdošanai arī privātām laboratorijām, kuras savukārt to pārdeva mazākos daudzumos (sākot no 4 pudelēm) [4, 1. apr., 3419. 1., 15. lp.].

Pēc Rīgas pilsētas statistikas biroja ziņām, Rīgas Valsts spirta un degvīna noliktavā 1923. gada beigās strādāja 256 strādnieki, bet 1924. gadā – 224 strādnieki [3, 1. apr., 85. 1., 35., 40. lp.]. Valsts spirta un degvīna Rīgas noliktavas darbinieki 1930. gada sākumā saņēma šādas algas: priekšstrādnieki un strādnieki-amatnieki – 123,5 Ls, smagu darbu strādnieki–vīrieši – 110 Ls, strādnieki – 104 Ls, strādnieces – 80 Ls mēnesī. Dienas strādniekiem maksāja 3,70 Ls, dienas strādniecēm – 2,30 Ls dienā. Vasaras mēnešos kā praktikanti noliktavā strādāja Rīgas Valsts tehnikuma un Rīgas pilsētas 3. un 4. ģimnāzijas audzēkņi un audzēknes, saņemot 2,20 Ls dienā. Gada laikā bija vairāki gadījumi, kad pastāvīgos strādniekus pārcēla citā darbā un viņu mēnešalga pieauga. Taču, tā kā norisa darba mehanizācija, dažkārt darba rokas kļuva liekas. 1931. gadā sakarā ar pudeļu pildītavas mehanizāciju tika atlaistas 48 pastāvīgās strādnieces. Dažas no tām uzņēmumā strādāja jau no 1921. gada janvāra [2, 1. apr., 30. 1., 1., 3., 5., 7., 11., 28., 33., 35. lp.]. Noliktavā tika uzstādītas no Vācijas firmām iepirkta 2 pudeļu mazgājamās mašīnas ar elektromotoriem, sūkņiem un transportkastēm pudeļu pārvietošanai, vēl 4 papildaparāti, 4 korķējamās mašīnas, korķu sautējamā un korķu susināmā mašīna, “transporta ceļš” (konveijers). Visi ar mašīnu iepirkumu un uzstādīšanu saistītie izdevumi kopumā sasniedza 177 664,54 Ls [2, 1. apr., 37. 1., 27. 1p.]. 1931. gada beigās – 1932. gada sākumā noliktavā tika uzstādīts Francijā ražots spirta atūdeņošanas aparāts [2, 1. apr., 38. 1., 27. lp.].

Pasaules ekonomiskās krīzes laikā ienākumi no spirta monopola ar katru gadu kritās. Neraugoties uz to, ka 1932. gadā diezgan jūtami tika pazeminātas spirta un degvīna cenas, tā patēriņš samazinājās. Ietekmi bija atstājusi iedzīvotāju pirkšanas spēju krišanās. Pastāvot lielai cenu starpībai starp Latvijas preci un Igaunijas un Padomju Krievijas ražojumiem, Latvijas iedzīvotāji krīzes apstākļos plašos apmēros apgādāja sevi ar kontrabandas un mājās brūvētiem spirta dzērieniem. Ne robežsargi, ne policisti nebija spējīgi uzvarēt cīņā ar kontrabandistiem un to atbalstītājiem [8]. 1938. gadā Valsts spirta un degvīna Rīgas noliktavā (ieskaitot tai piederīgās Milgrāvja un Cēsu noliktavas) pavisam darbojās vairāk nekā 100 dažādu mašīnu un ierīču; caurmērā bija

nodarbināts 371 darbinieks, kas kopumā gadā nostrādāja 644 175 stundas. Darbiniekiem “uz rokas” gada laikā bija izmaksāti 445 900 Ls, sociālajās nodevās darba devējs bija nomaksājis 35 775 Ls, darba ņēmēji – 36 434 Ls.

1939. gada 31. jūlijā Rīgas noliktavā pavisam strādāja 292 darbinieki, no tiem vienam bija augstākā, bet 16 – vidusskolas un nepabeigta augstākā izglītība [2, 1. apr., 98. 1., 122. lp.]. Priekšstatu par saražoto produkciju sniedz 1. tabula.

1. tabula

**Valsts spirta un degvīna Rīgas noliktavas saražotā produkcija
1938.–1939. gadā absolūtā alkohola litros
[2, 1. apr., 98. 1., 39.–42. lp.; 96. l., 484.–487. lp.]**

Produkcijas veids	1938. gads	1939. gads
Absolūtais spirts	1 340 657,6	7 803 573,6
Parastais 40% degvīns	3 235 897,6	3 297 142
“Dzidrais” 40% degvīns	391 834,5	273 701,2
“Kristāldzidrais” 40% degvīns	2 782	2 805,4
95% spirts	906 225,875	732 101,55
90% denaturētais spirts	567 245,5	565 780,4
Fūzeļeļa (5. piez.)	24 475	27 904
85% odekolons (tilpumā litros)	11 937,6	2 010,5
Produkcijas kopējā vērtība latos	42 590 959	48 337 368

Noliktava, gan pārdēvēta par Rīgas spirta fabriku, darbību turpināja arī pēc padomju varas pasludināšanas Latvijā un tās inkorporācijas PSRS sastāvā. 1940. gada oktobrī fabrikā strādāja 385 darbinieki, turpinājās visu produkcijas veidu izlaide (ziņu trūkst vienīgi par odekolonu) [2, 1. apr., 96. l., 780. lp.]. 1941. gada sākumā fabrikā strādāja 209 vīrieši un 206 sievietes. Uzskaitē dokumentos atšķirībā no iepriekšējā gada tika vesta tilpuma dekalitros, kas neļauj korekti salīdzināt saražotās produkcijas daudzumu ar iepriekšējiem gadiem. 1940. gadā kopumā bija saražots absolūtā spirta – 438 265, rektificētā spirta 181 480 dekalitru, noplūdis 823 417,45 dekalitru 40% degvīna, 61 111,89 spirta un 19 8093,87 denaturētā spirta dekalitru [6, 1. apr., 1. l., 5. u.c. lp.].

1949. gadā rūpnīca uzsāka arī liķieru ražošanu, un to pārdēvēja par Rīgas liķieru-degvīna rūpnīcu. 1970. gadā uzņēmums ieguva nosaukumu “Latvijas Balzams”. Deviņdesmito gadu vidū tika izveidota valsts akciju sabiedrība “Latvijas Balzams”. 1997. gadā uzņēmums tika privatizēts. No 2000. gada

A/S “Latvijas Balzams” pievienota A/S “Rīgas vīni”, kas ļāva “Latvijas Balzams” attīstīt arī vieglo alkoholisko dzērienu ražošanu. Šobrīd A/S “Latvijas Balzams” ir lielākais alkoholisko dzērienu ražotājs Baltijā [9].

Piezīmes

1. Tehniskajām vajadzībām piemērots etilspirts, kuram piejaukti grūti atdalāmi organiski savienojumi, kas piedod tam nepatīkamu smaku un garšu.
2. Vedri – tilpuma mērs Krievijas impērijā: 1/40 mucas, 12,299 litri.
3. Viena simtdaļa vedra absolūtā alkohola (*absolute alcohol* – bezūdens spirts, etilspirts jeb etanols, kura masa satur ne vairāk kā 1% ūdens) 15 un 5/9° temperatūrā pēc Celsija tiek saukta par grādu.
4. Rektificētā spirta atūdeņošana notiek ķīmiskām metodēm, gala rezultātā iegūstot absolūto spirtu, kurš nemaz nesatur ūdeni.
5. Fūzeļļa jeb sīveļļa (krievu – *сивушное масло*; vācu – *fuselöle*) – spirta raudzēšanas blakusprodukts, tās galvenā sastāvdaļa ir piesātinātie spirti, tāpēc tās daudzumu mērija absolūtā alkohola litros.

Avoti

1. Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 4616. f. (1. Rīgas Valsts [deg]vīna noliktava, Vidzemes guberņa, 1899–1917).
2. LVVA, 4630. f., (Valsts spirta un degvīna Rīgas noliktava, 1920–1944).
3. LVVA, 3076. f. (Rīgas pilsētas Statistikas birojs, Rīga, 1911–1944).
4. LVVA, 1691. f. (Latvijas Tirdzniecības un rūpniecības kamera, Rīga, 1932–1940).
5. LVVA, 5532. f. (Valsts degvīna un spirta izdalīšanas Galvenais kantoris “Izdalītājs”, Rīga, 1922–1936).
6. LVVA, P–107 f. (Latvijas Saimniecības ģenerāldirekcijas Rīgas spirta fabrika, Rīga, 1941–1944).
7. *Dienas Lapa*, 1900. 23. maijs.

Literatūra

8. Aušeiks, G. “Īsumā par rūpniecības attīstību Latvijā Krievijas impērijas sastāvā no 19. gs. vidus un brīvvalsts laikā līdz 1940. gadam.” <http://www.enerta.lv/index.php/publikācijas-un-raksti/42-isuma-par-rupniecibas-attistibu-latvija-krievijas-imperijas-sastava-no-19-gs-vidus-un-brivalsts-laika-lidz-1940gadam-guntars-auseiks> (2012.02.09).

9. “A/s Latvijas Balzams – izpēte.” <http://www.gudrinieks.lv/referati/petniecisks-darbs/a-s-latvijas-balzams-izpete.html> (2012.02.09).
10. Lipša, I. “Sabiedriskā tikumība Latvijā: alkoholisko dzērienu lietošana, 1918– 1940.” *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2010, Nr. 1: 71–95.
11. Zvirgzdiņš, I. “1905. gada revolūcija un cīņa pret degvīna monopolu Madonas apkārtnē.” *1905. gads Latvijā: 100. Pētījumi un starptautiskas konferences materiāli*, 2005. gada 11.–12. janvāris, Rīga. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2006. 359.–379. lpp.
12. «Винная монополия.» http://ru.wikipedia.org/wiki/Винная_монополия (2012.02.09).
13. «Винная монополия: опыт России.» <http://silvert.ru/6/69> (2012.02.09).
14. «Водка.» <http://ru.wikipedia.org/wiki/Водка> (2012.12.10).
15. «Миф о русском пьянстве.» <http://nepsis.ru/bratstvo/nashi-doklady/9-istorija-vinnoj-monopolii-v-rossii.html> (2012.02.09).
16. Родионов Б. «Секрет ее молодости.» <http://www.sovsekretno.ru/magazines/article/2099> (2012.02.09).

Summary

Production of Vodka in Riga

The First Riga State Vodka Warehouse was opened on May 15, 1900 due to the implementation of vodka monopoly in Vidzeme Province. Already in 1901, the State obtained 5 million rubles as a net profit from the beverage sales in Vidzeme Province. In November 1903, the enterprise employed 204 workers; 175 of them were literate. A typical workday lasted for 9 hours. In case of need, the workers had to work also on holidays. Strict discipline was implemented at the Warehouse. “Reasonable entertainment” opportunities (the library was opened, funds were allocated for the establishment of a choir and orchestra as well as for attending theatre performances, etc.) were provided for the Warehouse workers. However, in 1905 during the revolution, there were strikes at the Warehouse; the workers’ demands were partly satisfied. In 1914 due to the beginning of World War I, the authorities temporarily interrupted the beverage sales, while continuing the production of spirits for technical and medical needs. Obviously, due to the War activities in the Latvian territory, materials about Riga Vodka Warehouse in 1915–1920 were not preserved in the Latvian State Historical Archives. What is known is that the Warehouse was reopened in 1920 following the directive of the Ministry of Finance of the Republic of Latvia. At the end of 1923, 256 workers were

employed at the Warehouse. Then, the Warehouse underwent mechanization: the equipment having been purchased from France and Germany. Already in 1938, there were more than 100 pieces of equipment in operation at the Warehouse. The average number of employees was 317. The Warehouse continued to work also after Latvia's annexation to the USSR; however, it was renamed into Riga Spirits Plant. In 1949, the plant launched the production of liqueurs, and it was renamed into Riga Liqueurs-Vodka Plant. In 1970, the enterprise was named Latvian Balsam. In the middle of the 1990s, on the basis of the existing Latvian Balsam, there was established the state joint-stock company Latvian Balsam. In 1997, the enterprise was privatized. Today the joint-stock company Latvian Balsam is the largest alcohol manufacturer in the Baltic States.

Sanami Takahashi

Russian Speakers in Latgale and “the Socialist Rituals” under Socialism

Key words: oral history, Russian speakers, religion, socialist rituals

Atslēgas vārdi: mutvārdu vēsture, krievvalodīgie, reliģija, sociālistiskie rituāli

In this study, I focus on the Soviet experience of religion and atheism, analysing the narratives of the Russian speakers. For my analysis, I mainly relied on the records, which were archived in the Oral History Centre of Daugavpils University. Since 2003, the Centre has systematically conducted interviews with almost a thousand inhabitants of Latgale who were born before the end of World War II. In the Baltic States, oral history is considered to have its own worth, because written sources of the Soviet period often distort historical facts [See 3] (1st note). Contemporary Baltic historians feel an urgent need to record memories of the people, who experienced the short period of independence, prior to the Soviet occupation and deportation in 1941. Individual experiences are considered to show another side of history, on which the Soviet historiography had not focused. Meanwhile, individual narratives also contain many elements, which are at odds with the politically shaped collective memory. Monuments, novels, pictures or other symbols do not always represent individual memories. In fact, they often do not fit public historical awareness, or the “collective memory”, which is generated for political purposes, such as nation building and nationalism.

Latvia is a historically multi-confessional and multi-ethnic country. However, during the Soviet period the percentage of Russian speakers sharply increased, while many Latvians were deported, went to exile, or executed. As a result, the ethnic composition of Latvia changed dramatically. It is not surprising that the stereotyped image of Russian speakers in Latvia is East Slavic people, who moved to Latvia during the Soviet era. In my analysis, I picked up 122 interviews in Russian, and found only 26 migrants among the interviewees. About 50% of respondents are ethnic Russians, while about 25% are Latvians.

At the same time, the narratives frankly show the very different reactions toward religion and atheism: some of the respondents might be called “Soviet people”, who supported the Soviet regime and used their connection to gain opportunities, while others chose to keep their traditional values. I illustrate the following four types of attitudes, which help us to look at the larger picture:

1. Dichotomy of suppression and resistance;
2. “Double standard” and/or “dual belief” in communism and religion;
3. “Freedom of conscience” of people in a marginalized social position;
4. Internalization of Soviet values and acceptance of atheism.

Dichotomy of “suppression and resistance”

The new migrants, who moved from other Soviet Republics to Latgale after the reoccupation of Latvia by the Soviet army in 1944, tended not to be considered as “our people (*svoi*)”, but as “others (*chuzhie*)” [7, 366–368] (2nd note). Anna (b. 1922), a Russian woman and Orthodox believer, mentioning the general situation at the end of the 1940s and 1950s, speaks of migrants as “Soviet people” (3rd note).

They Ru-ssi-fi-cated our Daugavpils, and they send here people to work from every part of [Russia]. There was no room for local people, there was even not a place to live for local people. [...]

They were not called Russian, but Soviet... [DU MV: 5]

According to her statement, the Soviet people were the party members, that is, the rulers, who enjoyed privileges, while locals suffered under the communist rule. She was an elementary school teacher, who was dismissed because of her religious faith. She continued to go to church in secret, veiling herself under a scarf. She remembered that her Orthodox church was usually almost empty, because most of the believers were afraid to go to it, while Catholics were not, and their Catholic church was always packed. Her narrative confirms a research of resistance movements of Roman-Catholic church [4]. The memory of “suppression and resistance” is quite influential. Suppressed people had no chance to tell their memory under the Soviet regime. After the restoration of independence, they earnestly desire to tell their experience of resistance, and these hidden memories could be intensively translated into politicized collective memory [2, 285].

“Double standard” and/or “dual belief” in religion and communism

Many people felt there was a double standard applied in the official and private spheres. Ivan (b. 1943), a Russian Old Believer, recalled that it was absolutely different between school and home in terms of interpretation of religion in his childhood, that is in the beginning of the 1950s.

Religion was isolated from the state, and [people] even had scorn for those, who wanted to believe in God. [...] However, my parents said that anyway God exists, and in secret took us to the chapel and church, etc. [DU MV: 20].

According to Ivan’s narrative, the political anniversaries, such as May Day, Victory Day and October Revolution Day, were sacred for him and, at the same time, the religious holidays were also sacred. Thus, Ivan did not undervalue the significance of Soviet ceremonies. Here, we can find an equivalence of Soviet and religious holidays. Such “Dual belief” was common in Soviet Russia [8, 14]. Some people in Latvia also did not find any contradiction at all in the coexistence of communism and religion.

The understanding of the “double-standard” in Soviet life is still quite common among contemporary researchers. For example, I. Saleniece points out that, unlike the people in other (“old”) Soviet republics, who had much time to form themselves as atheists, it was difficult for many people in Latgale to accept an intolerant attitude toward religion [5, 165]. As a result, most population obeyed to the official policy of atheism in public, while they kept traditional religious practices and traditions in private and in secret. At the same time, it is almost impossible to divide public and private spaces apart. For many people, the religious practice and communist ideal coexisted in one person without serious dilemma.

“Freedom of conscience” of people in a marginalized social position

Evdokiya (b. 1930), an Old Believer, an accountant of a kolkhoz, remembers that most of her neighbors went to a church, respected religious rituals and holidays, and they did not conceal such behavior. Her narrative focuses on the period from the 1960s to the 1980s.

– *Did you baptize your children?*
– *Inevitably.*
– *[...] Did you do it in secret, or everyone could know it?*
– *[...] Why not, it was not only me, but everybody baptized [their kids], and there was no secret [...]. It could be considered as a shame, if a child was not baptized. That was a shame, not a secret [DU MV: 179].*

Evdokiya’s memories have much in common with the memories of a community of Old Believers in Riga. They also exaggerate that they neither felt suppressed, nor found any difficulty to conduct their religious activities. It is partly because Old Believers, unlike Roman Catholics or Lutherans, were not expected to function as one of the channels of Soviet diplomacy. Moreover, the communities of Old Believers were not considered by the Soviet regime as a serious resistant groupe in Latvia. In the late socialist Soviet system, the most important purpose of the religious policy was to control the religious organizations (4th note). In so far as people accepted the Soviet manners and

did not challenge them, many ordinary people could keep religious practices and rituals. In other words, those who did not have influential social status could enjoy a reserved “freedom of conscience”.

Internalization of Soviet values and acceptance of atheism

Veronika (b. 1940), a Polish woman, had worked as a secretary of a *sel’soviet* (village Soviet) for 18 years. She explained that it was because she was the only person in the neighborhood who had got an education. Veronika emphasized that she did not belong to the privileged class. Meanwhile, she also internalized Soviet values and enjoyed her responsible position [DU MV: 382]. We can consider such actors as “Soviet people”, who find meaning of life in devotion, responsible tasks and consideration for the public.

Today, she identifies herself as a Catholic believer, speaks about her religious education in her childhood and says that she goes to church; however, she affirms that she had never entered the church during the Soviet time. She could also vividly recall the celebrations for newborns, Komsomol weddings, and secular funerals with orchestra and poems. Latvia and Estonia were the first republics, which experimented with new Soviet traditions and secular rituals after World War II, denying religious rituals and holidays [6, 40–41]. The new traditions and political festivals played an important role to manipulate the public memory related to the “Socialist revolution” and “liberation” from fascism. It was dependent on the Soviet people, whether these new rituals did take root in the society, or not. As we considered, those people tended to accept the Soviet policies more directly and loyally practiced them more than the Soviet citizens in Russia.

Conclusion

Let us sum up how people deal with Sovietization in the sphere of religion, according to the four categories of reactions.

First of all, the model of the interpretation “suppression and resistance” is often referred to as a “collective memory” especially in the political scene of contemporary Latvia. These individual experiences tend to be used as a testimony of the dependent years, when the State was deprived of its freedom by force. However, we have to be wary of standardization of the “suppression-resistance” model.

In terms of the “double standard” and “dual belief” model, such reactions were quite common for the majority, that is, “ordinary people” not only in Latgale, but also in the Soviet Union at large. We have to understand that these models existed interdependently. One might claim to be an ideal com-

munist, at the same time he/she went to church. Sometimes, he/she felt a necessity to conduct religious activity in secret, however, in another occasion they thought it did not matter.

It was people in a marginal position in the Soviet society who hardly cared to hide their religious practices. They did not feel the suppression not to practice religious traditions, and they could enjoy the Soviet “freedom of conscience” to some extent.

At last, oral history shows the role of the “Soviet people”, which is wiping away from the official history. The more heroic, painful and shocking was the suppression and resistance in the Latvian national historiography; the “Soviet people” could not help but played a bad role and tended to keep a reticent attitude toward the past [2].

Thus, we cannot depict the history of Soviet Latvia as a coherence story. Memories cannot be standardized, or neglected.

Notes

1. There is a considerable disagreement about the interpretation of World War II. Russian historiography has considered World War II as emancipation from fascism and defence of democracy. However, for the most of Central and Eastern European people it meant the beginning of the Soviet occupation.
2. Zubkova points out that there existed the dichotomy “svoi” and “chuzhye” in the political organizations. Here these labels are used in the opposite way.
3. All the interviewees’ names are pseudonyms. Snips in quotations by author are shown in brackets [...].
4. The Soviet Constitution never prohibited organizing and participating in religious groups, if they were registered by administration. Each federative and autonomous republic, region (*krai*) and province (*oblast’*) had a Council of religious affairs. If a religious organization illegally conducted its activities, such as education of children, then the Council issued a warning, or prohibited the organization.

References

1. Daugavpils Universitātes Mutvārdu vēstures centrs (DU MVC).
2. Hashimoto, N. “Ethno-Politics of Memories and Histories: The Challenge of Baltic Countries.” In: *National Integration and Formulation of Multi-Ethnic Society: Experiences in Estonia and Latvia after EU Enlargement*. Kobe: Kwansei Gakuin University, 2009. Pp. 45–49.

3. Onken, E.C. "Memory and Democratic Pluralism in the Baltic States – Rethinking the Relationship." *Journal of Baltic Studies*, 2010, vol. 41, no. 3: 277–294.
4. Saleniece, I. "Mutvārdu vēstures avotu izmantošana 20. gadsimta 60.–80. gadu Latvijas vēstures pētīšanā: reliģiskā dzīve." Grām.: *Latvija un Austrumeiropa 20. gadsimta 60.–80. gados*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2007. 156.–165. lpp.
5. Strods, H. "The Roman Catholic Church of Latvia and the Resistance Movement (1944–1990)." In: *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*. Vilnius: Du Ka, 1999. Pp. 174–181.
6. Геродник Г. *Дорогами новых традиций*. Москва: Издательство политической литературы, 1964. С. 40–41.
7. Зубкова Е. «Проблемная зона: особенности советизации республик Балтии в послевоенные годы: 1944–1952 гг.» В кн.: *Новый мир истории России*. Москва: «АИРО-XX», 2001. С. 355–374.
8. Фурман Д., Каарияйнен К. «Религиозность в России в 90-е гг. XX – начале XXI в.» В кн.: *Новые церкви, старые верующие – старые церкви, новые верующие: Религия в постсоветской России*. Москва; Санкт-Петербург: Летний сад, 2007. С. 6–87.

Kopsavilkums

Krievvalodīgie Latgalē un "sociālistiskie rituāli" sociālisma apstākļos

Rakstā, balstoties uz Latgales krievvalodīgo teicēju dzīvesstāstiem, tiek analizēta padomju pieredze reliģijas un ateisma jomā. Saskaņā ar komunistisko ideoloģiju padomju sabiedrībā reliģijai nebija jābūt vietas. Taču Latgalē reliģiskā piederība bija ļoti svarīgs cilvēka identitātes elements.

Pētījumā izmantoti galvenokārt dzīvesstāstu ieraksti un transkripcijas, kas glabājas Daugavpils Universitātes Mutvārdu vēstures centrā (DU MVC). Kopš 2003. gada DU MVC sistemātiski intervē Latgales vecākos iedzīvotājus (kopumā jau uzkrāts ap tūkstoš interviju). Viņu stāsti parāda ļoti atšķirīgas attieksmes pret reliģiju un ateismu: dažus respondentus var saukt par "padomju cilvēkiem", kuri sadarbojās ar padomju režīmu un tādējādi izmantoja šo izdevīgo gadījumu; tajā pašā laikā citi mēģināja saglabāt tradicionālās vērtības. Pētījumā sniegti piemēri, kas ilustrē četrus attieksmju veidus: (1) apspiešanas un pretošanās dihotomija; (2) "dubultais standarts" un/vai "dubultā ticība" komunismam un Dievam; (3) "apziņas brīvība" marginālajā pozīcijā; (4) padomju vērtību internalizācija (apguve) un ateisma pieņemšana. Tādējādi dzīvesstāstu analīze ir nepieciešama, lai saprastu "sociālistisko dzīvi", tās dažādību Latvijā.

Ilona Teplouhova

Vaska zīmogu kā vēstures avotu sākotnējā analīze: klasifikācija un būtiskākās pazīmes

Atslēgas vārdi: vaska zīmogi, klasifikācija, vēstures avotu pētniecība, sfragistika

Key words: wax seals, classification, study of historical sources, sphragistics

Rakstā atspoguļota sākotnējā avotu analīze, kas veikta projekta “Datu bāze “Latvijas teritorijas 13.–17. gadsimta vaska zīmogi Latvijas Valsts vēstures arhīvā”” ietvaros, izmantojot Latvijas Valsts vēstures arhīva (turpmāk – LVVA) 8. fonda – “Rīgas maģistrāta Iekšējais arhīvs (Vidzemes guberņa)” – dokumentiem pievienotos vaska zīmogus.

Darbs pie LVVA vaska zīmogu izpētes un sistematizācijas tika uzsākts 2011. gadā, paralēli aizsākot arī elektroniskās zīmogu datubāzes izveidi, kuras mērķis ir veicināt informācijas apmaiņu konkrētajā pētniecības jomā ne tikai Latvijas ietvaros, bet arī starptautiskā līmenī.

Vaska zīmogu pētniecība, klasifikācija un sistematizācija ir svarīgs veids, kā saglabāt šo Latvijas vēsturiskā mantojuma daļu, vienlaikus attīstot un ieviešot mūsdienīgas pētniecības metodes tieši avotu sistematizācijas jomā, tādējādi arī veicinot turpmāku šīs jomas izpēti un attīstību.

Sfragistika jeb zīmogu pētniecība ir viena no vēstures palīgdisciplinām, kam pētnieki Latvijā ir pievērsušies salīdzinoši reti, kā rezultātā terminoloģijā ir vērojamas vairākas nepilnības un neprecizitātes, tāpēc ievadā ir būtiski paskaidrot nozīmīgākos rakstā izmantotos terminus:

1. Zīmogs – neatņemama dokumenta sastāvdaļa, kas pierāda tā patiesumu, izmantots paraksta vietā vai kopā ar to. Zīmogi tika izgatavoti sakarsētā vaskā, lakā vai metālā izdarot iespaidumu ar zīmoga matrici (1. piez.).

Pastāv divi galvenie zīmogu pievienošanas veidi dokumentiem: 1) zīmogs pievienots tieši dokumentam, uzlejot sakarsētu zīmogmasu uz dokumenta un tajā iespiežot zīmogu (lakas zīmogi), tāda veida zīmogus pieņemts saukt par uzliktajiem zīmogiem; 2) zīmogs pievienots dokumentam, izmantojot dažādas auklas, lentas vai pergamenta strēmelītes (vaska un metāla zīmogi), šādos zīmogus sauc par piekārtajiem zīmogiem.

Nošķir vienpusēju un abpusēju zīmogu (2. piez.). Vienpusējiem zīmogiem iespaidums veikts tikai vienā pusē, bet abpusēji zīmogi iespiesti no abām

pusēm, kuras apzīmē kā aversu un reversu. Attiecīgi arī zīmogu matrices tika pielāgotas, lai būtu iespējama abpusēju zīmogu izgatavošana.

2. Zīmoga matrice jeb spiedogs ir ierīce, ar ko veic zīmogošanu (3. piez.).

3. Zīmoga kapsula – zīmoga izmēriem pielāgots ietvars, kas var būt izgatavots no vaska (4. piez.), koka, metāla, dārgmetāla, arī no akmens un pusedārgakmeņiem. Kapsulas galvenokārt izmantotas, lai pasargātu zīmogus no bojājumiem.

Zīmogu pirmsākumi ir saistāmi ar senu pagātni. To izcelsme meklējama zīmēs, ko senais cilvēks novietoja uz priekšmetiem, kas viņam piederēja. Attiecīgais attēlojums kalpoja par dzimtas apzīmējumu, kas to atšķīra no citām un tika lietots kā īpašuma piederības apzīmējums dzimtas ietvaros. Pakāpeniski dzimtas simbols tika aizvietots ar ģimenes simbolu, ko novietoja uz priekšmetiem, kas atradās ģimenes īpašumā [10, 37].

Zīmogi kā vēstures avoti atspoguļo daudzas sava laikmeta iezīmes. Tās atspoguļojas tādos parametros kā figūru attēlojums – senākajos zīmos figūras nav attēlotas tik reālistiski kā jaunākos zīmos, to attēlošanas kvalitāte attīstās laika gaitā, kas saistāms ar spiedoga materiāla īpatnībām, arī šī materiāla apstrādes tehnikas pilnveidošanos. Vēl par laikmeta iezīmēm liecināms sniedz zīmos izmantotās leģendas, precīzāk, to atveides stili. Ir izdalāmi četri visbiežāk sastopamie raksta atveidošanas stili: romiešu, gotiskais, lombardiešu un treknie burti [5, 5].

Par zīmoga izgatavošanas īpatnībām un to izmaiņām liecina zīmoga kapsula – senākie zīmogi veidoti bez aizsargājošās kapsulas. Pirmās zīmogu kapsulas sastopamas jau 13. gadsimta beigās un ir veidotas no nekrāsota vaska. 15. gadsimtā sāk parādīties arī koka vai metāla kapsulas. Atsevišķos gadījumos kapsulas izgatavotas no dārgmetāla – sudraba, bronzas, arī no pusedārgakmeņiem un dārgakmeņiem, piemēram, jašmas (5. piez.).

Zīmogs kā vēstures avots, to izcelšanos un attīstību, tai skaitā zīmogu formas, spiedogus, zīmogu vielas un to piestiprināšanas veidu dokumentiem pēta vēstures zinātnes palīgdisciplīna – sfragistika. Runājot par zīmogu pētniecību, pieņemts izmantot arī terminu “sigilogrāfija”, bet tas ir vairāk izplatīts Rietumeiropas pētnieku vidū un Latvijā tiek lietots reti.

Sfragistikas aizsākumi meklējami jau 1275. un 1276. gadā, kad Konrāds fon Mūre (*Konrad von Mure*, ap 1210–1281) sarakstīja savu darbu “*Summa de arte prosandi*”. Par patstāvīgu zinātni tā kļuva 18. gadsimta sākumā, kam par pamatu kalpoja J.M. Heinēcija (*Johann Michael Heineccius*, 1674–1722) 1709. gadā izdots darbs [6, 1–2].

Latvijas teritorijā sfragistikas pētniecība aizsākas salīdzinoši vēlu. Nozīmīgs ir J.K. Broces (*Johann Christoph Brotze*, 1742–1823) veikums, kurš pievērsās seno dokumentu norakstiem, līdzās kam pievienoja arī pārzīmētus zīmogu attēlus. Bet tikai 19. gadsimtā Latvijā sāka veidot plašas, vispusīgas sfragistikas kolekcijas, no kurām dažas ir saglabājušās līdz mūsdienām. Bez J.K. Broces veikuma ir jāmin arī baltvācu vēsturnieku J. Zaksendāla (*Johan Saksendahl*, 1851–1903) un R. fon Tolla (*Robert von Toll*, 1802–1876) darbs, kas ir izdevuma “*Est- und Livlandische Brieflade*” ceturtais sējums [9]. Ir svarīgi saprast, ka J.K. Broces, J. Zaksendāla un R. fon Tolla darbi nevar tikt uzskatīti par absolūti pilnīgiem, jo tajos ir vērojamas vairākas neprecizitātes, kas ir ieviesušās arī citu autoru publikācijās līdz pat mūsdienām. Tas liecina par nekritisku pieeju publicētajiem avotiem, jo netiek pārbaudīti citu pētnieku iepriekš izvirzītie pieņēmumi. Jānorāda arī tas, ka šajos izdevumos nav pieejama informācija par pilnīgi visiem zīmogiem, kas pastāvējuši, ko varētu izskaidrot ar ierobežojumiem to pieejamībā. Minētajos darbos nav pievērsta pietiekama uzmanība tādiem zīmogu parametriem kā izmērs, to piestiprināšanas veids (zīmogs iekārts pergamenta strēmelītē vai auklā) un secība. Kā būtisks trūkums minams tas, ka autori pie katra zīmoga norāda tikai viena eksemplāra formu un krāsu, ko tie izmantojuši pētījumā, kas, salīdzinot ar pieejamajiem oriģināliem, var atšķirties.

LVVA tiek uzglabāti senākie un nozīmīgākie dokumenti, kas attiecināmi uz Latvijas teritorijas vēsturi, un šo dokumentu neatņemama sastāvdaļa ir zīmogi. Laika posmā no 13. līdz 17. gadsimtam sastopami tieši vaska zīmogi, kas pievienoti dokumentiem, lai apliecinātu to patiesumu. Viens no vaska zīmogu skaita ziņā apjomīgākajiem LVVA fondiem ir 8. fonds – Rīgas māģistrāta Iekšējā arhīva fonds. Tas ir unikāls ne tikai ar apjomīgo vaska zīmogu skaitu, bet arī ar to, ka ir veidojies oriģināli. Fonds nav ticis veidots, atlasot atbilstošus dokumentus no arhīva krājuma, kā tas ir noticis ar daudzu citu fondu izveidi, bet gan viss dokumentu kopums pārņemts no Rīgas rātes arhīva un tiek uzglabāts kā nedalāma vienība.

Veicot 8. fonda vaska zīmogu apzināšanu un izpēti, ir noskaidrots, ka tajā atrodami 689 vaska zīmogi, no kuriem 94 ir saglabājušies tikai fragmentāri (sadrupuši, atdalījušies no stiprinājuma un zuduši, pārkaļķojušies un nodiluši), tāpēc to piederību nav iespējams noteikt. Šo vaska zīmogu klasifikācija izveidota, izmantojot varas sadalījuma hierarhiju, t.i., avoti klasificēti, iedalot tos pēc piederības laicīgajai un garīgajai varām. Pie laicīgās varas zīmogiem pieskaitāmi visi tie LVVA 8. fonda zīmogi (kopā 99), kas piederējuši valdnie-

kiem, hercogi un zemju pārvaldniekiem. To piederību konkrētai personai nosaka zīmogā izmantotās apļa leģendas, kurās vienmēr tiek norādīts valdnieka vārds un tituls. (1. att.) Apkopojot informāciju par visiem valdnieku zīmogiem, ir vērojamas šādas būtiskas kopīgās iezīmes:

1. Saskatāmas vairākas kopīgas iezīmes 13.–14. un 16.–17. gadsimtu zīmogos (8. fonda ietvaros nav neviena valdnieka zīmoga, kas būtu datējams ar 15. gadsimtu.). Ja 13.–14. gadsimta zīmogos tiek attēlots tronī sēdošs karalis ar savām regālijām, tad 16.–17. gadsimta zīmogos tiek izmantoti pārvaldīto teritoriju ģerboņi, apvienojot tos ar dzimtas ģerboņiem. Tomēr karaļa attēlojums zīmogos pilnībā neizzūd, atsevišķos gadījumos tas tiek izmantots arī 16. gadsimtā.
2. Valdnieku zīmogu izgatavošanā vērojama vienota pieeja – senākie, t.i., 13.–14. gadsimta zīmogi izgatavoti no nekrāsota vaska, savukārt 16.–17. gadsimta zīmogi – no sarkana vaska.
3. Visā laika posmā saglabājas tradīcija, ka valdnieku zīmogi ir vienīgie, kas pievienoti dokumentam, atšķiras tikai to skaits, bet tas nevienā gadījumā nepārsniedz divus.
4. Visiem valdnieku zīmogiem ir tendence izmēra ziņā būt lielākiem nekā citiem zīmogiem, kas skaidrojams ar to, ka arī zīmoga izmēram bija sava nozīme, tas norādīja uz tā īpašnieka statusu. Uz īpašnieka statusu vēlākajos gadsimtos varēja norādīt arī zīmoga piestiprināšanas veids dokumentam un zīmoga kapsula: ja 13.–14. gadsimtā tie pārsvarā piestiprināti, izmantojot pergamenta strēmelītes, tad 16. gadsimtā sastopami zīmogi, kuru piestiprināšanai izmantotas apzeltītas savīta zīda auklas. Līdzīgi ir arī ar kapsulām: sākotnēji tādas netiek lietotas tīri praktisku apsvērumu dēļ – abpusējiem zīmogiem ir praktiski neiespējami tādu izveidot. 16. gadsimtā zīmogi parasti ievietoti koka kapsulās, retos gadījumos sastopamas arī dārgmetāla kapsulas.

Livonijas pastāvēšanas laikā 11 apdzīvotām vietām Latvijas teritorijā tika piešķirtas pilsētu tiesības, tāpēc atsevišķu avotu grupu veido pilsētu zīmogi. LVVA 8. fonda dokumentiem pievienoti tikai Rīgas un Cēsu zīmogi (Cēsu zīmogs – tikai vienā gadījumā). Starp tiem sastopams vēl arī Tērbatas pilsētas zīmogs. (2. att.) Kā būtiskākās pilsētu zīmogu pazīmes būtu minamas tajos izmantotās figūras, kurās redzama liela vienotība – visos zīmogos ir izmantots pilsētas mūra motīvs, kas atsevišķu pilsētu zīmogos vēl ir papildināts ar apustuļa Pētera simboliku – atslēgām, apustuļu Pētera un Pāvila simboliku – atslēgu un zobenu (Rīgas un Tērbatas zīmogos). Izmantotais mūra motīvs

liecina par Rietumeiropas pilsētu simbolikas ietekmi. Tas ir izplatīts ne tikai Livonijas pilsētu, bet arī daudzu Rietumeiropas pilsētu zīmos [8, 208, 210]. Salīdzinot šos zīmos ar LVVA 8. fondā atrodamajiem Polockas pilsētas zīmiem, var secināt, ka tajos saglabājusies tradīcija izmantot tikai tekstu, kas bija raksturīga senās Krievzemes metāla zīmogu iezīme.

Vienu no lielākajām avotu grupām veido garīgās varas zīmi. Tajā ietilpst arhibīskapu un bīskapu zīmi, garīgo ordeņu un to mestru zīmi, prāvestu, abatu, kā arī baznīcu un citu garīgo institūciju zīmi. Lai vieglāk izprastu šīs lielās avotu grupas būtiskākās pazīmes, ir lietderīgi to sadalīt divās apakšgrupās. Pirmajā apakšgrupā apkopojot arhibīskapu un bīskapu zīmos un otrajā – garīgo ordeņu un to mestru zīmos, kas sastāda visplašāko avotu klāstu garīgās varas zīmogu grupā. Pēc arhibīskapu un bīskapu zīmogu analīzes, to attīstībā ir izdalāmi vairāki posmi, kuros atspoguļotas būtiskākās iezīmes:

1. posms: 13. gadsimta sākuma zīmi, kam raksturīga nekrāsota vaska un apaļas formas izmantošana. Šajā posmā iezīmējas arī pāreja uz smailovālas formas zīmiem.
2. posms: 13. gadsimta vidus un beigu zīmi, ar kuriem iezīmējas pāreja uz sarkana vaska izmantošanu. Turklāt šajā posmā parādās arī pirmie abpusējie zīmi, kam reversā attēloto varētu uzskatīt par mazā zīmoga jeb sekretzīmoga pirmsākumiem. (3., 4. att.)
3. posms: 14. gadsimta zīmi, ar kuriem nomainās zīmos attēlota – līdz tam tika attēlots tronī sēdošs arhibīskaps ar savām regālījām, kas līdzinās 13.–14. gadsimta valdnieku zīmiem, kuros attēlots tronī sēdošs karalis ar amata regālījām. Tāda veida attēlojums tiek nomainīts pret tabernākulā (6. piez.) stāvošu arhibīskapu. Šajā laika posmā arhibīskapu zīmos parādās arī savas dzimtas simbolikas pielietojums – zīmoga laukā tiek iekļauts vai nu viens vairogs, kurā sapludināts amata simbolu attēlojums ar dzimtas simbolu, vai arī divi atsevišķi vairogi, kur vienā attēlota amata un otrā – dzimtas simbolika.
4. posms: 15.–16. gadsimta zīmi, kad arhibīskapi izmanto gan lielos, gan mazos zīmos atsevišķi, tie vairs netiek izmantoti kā viena zīmoga averss un reverss.

Pēc 1562. gada, kad beidz pastāvēt Rīgas arhibīskapija, augstāko garīgās varas pārstāvju zīmi vairs netiek lietoti.

Lai labāk izprastu mūku – bruņinieku ordeņu un to mestru zīmogu veidošanos un to būtiskākās iezīmes, ir noderīgs neliels ieskats mūku – bruņinieku

ordeņu pastāvēšanas vēsturē Latvijas teritorijā. Pirmais mūku – bruņinieku ordenis Latvijas teritorijā tika nodibināts 1202. gadā – Zobenbrāļu ordenis, kas pastāvēja tikai līdz 1237. gadam, kad tas tika sakauts Saules kaujā. Neskatoties uz ordeņa īso pastāvēšanas laiku, līdz mūsdienām ir saglabājušies pieci zīmogi, kas ir attiecināmi uz laika periodu no 1225.–1232. gadam un glabājas LVVA 8. fondā. Pēc Zobenbrāļu ordeņa sagrāves 1237. gadā Livonijā tika izveidots Livonijas ordenis jeb Svētās Marijas Vācu nama Jeruzalemē brālība Livonijā, kas pastāvēja līdz 1562. gadam.

Veicot šīs zīmogu apakšgrupas analīzi, ir izdalāma tāda būtiska pazīme kā reliģisko simbolu attēlojums, kas atkarīgs no zīmoga piederības konkrētai hierarhijas pakāpei. Augstākajā hierarhijas pakāpē (ordeņa mestri) ir raksturīgs tādu reliģisko tēlu kā Dievmātes un Kristus bērna attēlojums, savukārt zemāko hierarhijas pārstāvju (komturi, fogti) zīmogos ir attēloti visdažādākie reliģiskie tēli un simboli (svētie, astoņstaru zvaigzne u.c.). Neraugoties uz to, ka arī landmaršalu zīmogi pieder mūku – bruņinieku ordeņu zīmogu grupai, tomēr tiem raksturīgas vislielākās atšķirības starp šīs grupas avotiem. Šīs hierarhijas pakāpes zīmogi nesatur reliģiska rakstura simbolus un informāciju. Tajos attēlotais vairāk raksturīgs laicīgajai varai (zirgā sēdošs bruņinieks).

Ir izdalāmas būtiskākās atšķirības, kas atšķir abus mūku – bruņinieku ordeņus. Zobenbrāļu ordeņa zīmogi visi ir vienādi un izgatavoti no nekrāsota vaska, bez kapsulas, smailovālas formas, zīmoga laukā ir attēlots zobens, virs kura novietots krusts. Turpretim Livonijas ordeņa pastāvēšanas laikā tā mestru zīmogos vērojamas vairākas izmaiņas – sākotnēji zīmogos tiek attēlota gultā guļoša Marija, gultas kājgalī attēlots stāvošs Jāzeps, kurš liek šūpulī Kristus bērnu. Sākot ar 15. gadsimta vidu, šādi zīmogi vairs netiek lietoti – to vietā zīmogos parādās uz labo pusi soļojošs ēzelis, kuru pie saites ved Jāzeps un kura mugurā sēž Marija ar Jēzu Kristu. Laika gaitā mainās arī šo figūru novietojums – ēzelis soļo uz kreiso pusi, to vairs neved Jāzeps, kā arī zīmoga lejasdaļa tiek papildināta ar diviem vairogiem, no kuriem labajā vienmēr tiek attēlots ordeņa krusts, bet kreisajā – mestra dzimtas ģerbonis.

Par galveno veiktā pētnieciskā darba rezultātu var uzskatīt LVVA 8. fonda materiālos atklāto Kurzemes bīskapijas bīskapa Martina Levica (Martin Lewitz, bīskaps 1473–1500) lielo zīmogu (5. att.), kas datēts ar 1486. gadu, un bīskapa Heinriha fon Bazedova (*Heinrich von Basedow*, bīskaps 1501–1523) lielo zīmogu, kas datēts ar 1512. gadu. Līdz šim tika uzskatīts, ka abu Kurzemes bīskapijas bīskapu zīmogi ir saglabājušies tikai attēlos un publikācijās. Pēc rūpīgas LVVA 8. fonda vaska zīmogu izpētes un sistematizācijas

var droši apgalvot, ka šo bīskapu zīmogi ir atrodamā oriģinālā un pat vairāk nekā tikai vienā eksemplārā. Turpinot darbu pie LVVA fondu izpēti, pastāv liela varbūtība atklāt līdz šim vēl nezināmus vai par zudušiem uzskatītus vaska zīmogus.

Attēli

1. att. Polijas karaļa Sigismunda III
Vāsas zīmogs [1].

2. att. Senākais Rīgas pilsētas
zīmogs [3].

3. att. Rīgas arhibīskapa
Alberta II zīmogs.
Averss [2].

4. att. Rīgas arhibīskapa
Alberta II zīmogs.
Reverss [2].

5. att. Kurzemes bīskapa
Martina Levitas
lielais zīmogs [4]
(7. piez.).

Piezīmes

1. Lai gan zīmogs ir matricas atspiedums, sfragistikā netiek izmantoti tādi apzīmējumi kā “zīmoga nospiedums” vai “zīmoga atspiedums”.
2. Kā abpusējo zīmogu piemēri minami metāla zīmogi jeb bullas, kas galvenokārt tika izmantotas, lai apzīmogotu pāvesta izdotus dokumentus. Tiek uzskatīts, ka abpusējie vaska zīmogi ir šīs tradīcijas turpinājums.
3. Termins zīmogs un spiedogs bieži tiek jaukti vai lietoti kā sinonīmi, parasti apzīmējot zīmogu, kas pievienots dokumentam. Lai nerastos pārpratumi, raksta autore ierīces apzīmēšanai, ar kuru tika veikta zīmogošana, piedāvā izmantot no angļu valodas aizgūtu terminu – zīmoga matrice (*matrix*, *seal matrix*).
4. Zīmogu vaska kapsulas izplatītas tieši Austrumeiropas reģionā (Livonijas, Polijas – Lietuvas sfragistiskais materiāls), citviet Eiropā šāda prakse nav sastopama – viss zīmogs izgatavots no vaska, kam pievienots krāsas pigments, neveidojot aizsargājošu barjeru. Šo faktu iespējams skaidrot ar to, ka krāsas pigmenti bija ļoti dārgi. Tāpēc Austrumeiropas reģionā no sākuma izgatavota nekrāsota vaska kapsula, kurā tikai dokumenta autentificēšanas brīdī plānā kārtā ieliets sakarsēts krāsots vasks, un tajā veikts zīmoga matricas atspiedums. Šo apgalvojumu apstiprina daudzas dokumentiem piekārtas “tukšas” vaska kapsulas, kurās zīmoga matricas atspiedumi nav izdarīti, par ko liecina arī neskartās pergamenta strēmelītes vai auklas kapsulu iekšpusē.
5. Jašma – halcedona jeb necaurspīdīga kvarca paveids, kas atkarībā no piejaukumiem sastopams sarkanā, dzeltenā, brūnā vai zaļā, retāk zilā krāsā.
6. Tabernākuls – pārvietojama celtnē, kurā mājajusi dievišķā klātbūtne. Var skaidrot arī kā pagaidu celtni, kas izmantota līdz tempļa uzcelšanai.
7. Foto: Marika Vanaga (Latvijas Nacionālais arhīvs, Dokumentu preventīvās saglabāšanas departaments).

Avoti

1. Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 8. f. (Rīgas maģistrāta Iekšējais arhīvs (Vidzemes guberņa)), 2.a apr., 39. l. (1589. g., 2. zīmogs).
2. LVVA, 8. f., 2.b apr., 43. l. (1272. g.).
3. LVVA, 8. f., 2.b apr., 74. l. (1225. g., 5. zīmogs).
4. LVVA, 8. f., 3.c apr., 65. l. (1486. g., 4. zīmogs).

Literatūra

5. "An introduction to seals." *Introduction to Archival Materials*. Great Britain, 1996.
6. Grotefend, H. *Ueber Sphragistik*. Breslau, 1875.
7. Ilgen, Th. *Sphragistik*. Leipzig und Berlin, 1912.
8. Laing, H. *Descriptive catalogue of impressions from ancient Scottish seals, Royal, Baronial, Ecclesiastical, and Municipal, embracing a period from A.D. 1094 to the commonwealth*. Edinburgh, 1850.
9. Toll, R. von, Sachssendahl, J. *Est- und Livlandische Brieflade. Viertel Theil. Siegel und Munzen der weltischen und geistlichen Gebietiger uber Liv-, Est- und Curland bis zum Jahre 1561*. Reval, 1887.
10. Каменцева Е., Устюгов Н. *Русская сфрагистика*. Москва, 1974.

Summary

Primary Analysis of Wax Seals as Sources of History: Classification and Essential Features

The article highlights the primary analysis of the seals, which was conducted as a part of the project *Database: 13th–17th century wax seals in the Latvian State Historical Archives* based on the documents that bear wax seals from Latvian State Historical Archives' record group No. 8.

Research, classification and systematization of wax seals is of importance to preserve this part of the Latvian historical heritage, as well as to develop and implement modern research methods, especially those for systematization of the sources, thereby promoting further research and progress in this field.

Wax seals are a valuable part of the cultural heritage as they provide information not only about the compilers of the documents and holders of the seals, but also data related to heraldry, numismatics, genealogy and the history of art and fashion.

The classification of the wax seals has been carried out taking into consideration the belonging of a seal. The sources have been divided into two main groups – secular and ecclesiastical power's seals. Secular power's seals are the ones belonging to kings, dukes and superintendents. Ecclesiastical power's seals are those who belonged to archbishops, bishops, Holy Orders and its masters, deans, abbots, as well as to churches and other religious institutions. The most relevant features of the wax seals were described according to the division into these groups.

Laura Uzule

Latvijas Nacionālā arhīva zonālo valsts arhīvu nozīme pagātnes liecību rekonstruēšanā: padomju periodā izdoto Kurzemes reģionālo laikrakstu redakciju dokumentu izpēte

Atslēgas vārdi: zonālie valsts arhīvi, Kurzemes reģionālie laikraksti, žurnālistika, redakcionālā ikdiena

Key words: regional state archives, Kurzeme regional newspapers, journalism, agenda setting

Pateicoties Latvijas Nacionālā arhīva (LNA) struktūrvienību – zonālo valsts arhīvu (ZVA) – darbībai, tiek saglabātas daudzas pagātnes liecības, kas, gadiem ritot, kļūs aizvien vērtīgākas un nozīmīgākas vēsturisko notikumu rekonstruēšanā. Līdzīgi kā mediji ataino un iemūžina tagadnes notikumus, tā arī arhīvi saglabā pagātnes liecības, kas tiks nodotas vēl daudzām paaudzēm nākotnē. Reģionālie laikraksti Latvijā ir unikāls fenomens lokālajā vidē, tāpēc šo laikrakstu redakciju dokumenti ir viens no visiecienītākajiem informācijas avotiem. Tomēr, kā liecina līdzšinējās publikācijas, reģionālās avīzes un it sevišķi šo avīžu redakciju darbība ir visai maz un fragmentāri pētīta joma, tādēļ šobrīd pētnieku darbā lieti noder ZVA pieejamie dokumenti, kas ļauj pilnīgāk rekonstruēt un izvērtēt reģionālo laikrakstu un žurnālistu darbības mainīgumu, ietekmējošos aspektus un sekas.

Kurzemes ZVA fondos dominē dažāda veida atskaites, rīkojumi un saraksti, tostarp štata darbinieku atalgojumu saraksti, redakcijas ieņēmumu un izdevumu tāmes, prēmēšanu pavēles, komandējumu rīkojumi, arodorganizācijas vietējās komitejas protokoli. Nav pilnvērtīgas informācijas par žurnālistu darba ikdienu, profesionālajiem kritērijiem, ziņu atlasē principiem vai, piemēram, informācijas ieguves metodēm, kas ļautu labāk restaurēt un izanalizēt agrāko reģionālo mediju un žurnālistu darbību.

Latvijas zonālo valsts arhīvu raksturojums

Arhīvniecības kā valsts pārvaldes joma sāka attīstīties Latvijas Republikas laikā (1918–1940), kad eksistēja viens Valsts vēsturiskais arhīvs, kas atradās Rīgā. Līdztekus dokumentu glabāšanai arhīvā tika uzkrāti arī valsts institūciju dokumenti [31, 5–10]. Padomju Savienībai okupējot Latviju, līdz ar 1940. gada

22. augustā izdoto Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas (LPSR) Ministru kabineta lēmumu aizsākās strauja valsts arhīvu tīkla organizēšana. Tā kā LPSR teritorija tolaik bija sadalīta 19 apriņķos, 1940. gada 28. oktobrī LPSR Tautas Komisāru padomes (TKP) pieņemtajā lēmumā tika paredzēts “dokumentāro materiālu koncentrēšanai un sakārtošanai organizēt pie Latvijas PSR Iekšlietu Tautas komisariāta (IeTK) apriņķu arhīvu orgānus visos LPSR apriņķos” [3, 5]. Tādējādi 1940. gadā LPSR tika izveidoti 18 apriņķu arhīvi (izņemot Rīgas apriņķi), kas arī uzskatāmi par esošo zonālo valsts arhīvu priekštečiem.

Tā kā iepriekš dažādu iestāžu dokumenti netika centralizēti uzkrāti un uzglabāti, sākotnēji apriņķu arhīvos strādājošajiem nācās ieguldīt ļoti lielu darbu, lai pašizglītos un apgūtu arhīvniecības specifiku, izveidotu dokumentu klasifikācijas sistēmu un spētu iesūtītos dokumentu apjomus apkalpot – caurskatīt, sistematizēt un fondēt.

Līdz ar Otrā pasaules kara beigām aizsākās jauns posms reģionālo arhīvu attīstībā. Jau 1944. gada 13. jūlijā Maskavā tika izdots LPSR TKP lēmums, kas noteica, ka visiem uzņēmumiem, organizācijām, iestādēm un pašvaldībām ir jānodod visus esošos dokumentus LPSR IeTK arhīvu iestādēm. Savukārt LPSR Valsts drošības tautas komisariāta (VDTK) Arhīvu daļas izveidoto trīs operatīvo darba grupu uzdevums bija “doties uz Latviju tūlīt aiz Padomju armijas un tās pārņemtajos apgabalos nekavējoties organizēt dokumentu savākšanu, uzskaiti un saglabāšanu” [27, 17]. Laika posmā no 1945. gada līdz 1949. gadam līdzšinējais teritoriālais iedalījums skaitliski palielinājās, izveidojot jaunu Alūksnes, Gulbenes, Krāslavas, Limbažu, Ogres un Viļānu apriņķi, tādējādi palielinot arī apriņķu arhīvu skaitu. Arī lielākajās pilsētās (Daugavpilī un Liepājā) tika nodibināti atsevišķi arhīvi.

Tā kā 1949. gadā notika pārmaiņas Latvijas administratīvi teritoriālajā dalījumā (likvidēti apriņķi un pagasti, kuru vietā ieviesta vienota PSRS administratīvi teritoriālā dalījuma sistēma rajonos, ciemos un republikas pakļautības pilsētās), līdz ar to 1950. gada 1. janvārī Latvijā pastāvēja ļoti sadrumstalots arhīvu tīkls – 58 rajonu valsts arhīvi [28, 11]. Saproto, ka administratīvais dalījums ir skaitliski pārāk liels, pakāpeniski rajonu skaits tika samazināts, līdz ar to notika arī izmaiņas arhīvu tīklā. Kopumā no 1956. līdz 1964. gadam rajonu arhīvu skaits samazinājās no 45 līdz 21 [8, 139], līdz ar to rajonu arhīvos uzkrātie dokumenti tika bieži pārvietoti, fondu sastāvs izmainīts un pārkārtots, kā rezultātā radās dokumentu fiziski bojājumi un arī zudumi, problemātiska kļuva to uzskaitē un arī izmantošana, tie kļuva sabiedrībai mazāk pieejami.

1961. gadā tika likvidēta arhīvu sistēmas atkarība no LPSR Iekšlietu ministrijas un izveidota LPSR Ministru padomei (MP) tieši pakļauta Arhīvu pārvalde. Veicot rajonu arhīvu darbības novērtējumu (fondu apjomu un saturu, arhīvu darbinieku profesionalitāti, telpu piemērotību), 1964. gada 17. janvārī tika pieņemts LPSR MP lēmums par arhīvu tīkla reorganizēšanu – izveidot 10 reģionālus arhīvus kā LPSR Centrālā Valsts Oktobra revolūcijas un sociālisma celtniecības arhīva (CVORA) filiāles. Tā, piemēram, šī lēmuma rezultātā likvidēja Tukuma un Saldus rajonu valsts arhīvu un, apvienojot tos, izveidoja LPSR CVORA Tukuma filiāli, kuras pārziņā tika nodoti 227 fondi ar 23 848 glabājamajām vienībām par laiku no 1920. gada līdz 1961. gadam, 232 lietu apraksti, 1735 saiņi un uzskaites dokumentācija: 173 fonda lietas, 225 fondu kartiņas, 3 fondu grāmatas no Saldus rajona valsts arhīva [33, 12–13].

No 1964. gada 1. aprīļa LPSR pastāvēja trīs arhīvi – Latvijas PSR Centrālais Valsts vēstures arhīvs Rīgā, Latvijas PSR Centrālais kinofotofonodokumentu arhīvs Rīgā, Latvijas PSR Centrālais Oktobra revolūcijas un sociālisma celtniecības valsts arhīvs Rīgā ar filiālēm Alūksnē, Cēsīs, Daugavpilī, Jelgavā, Jēkabpilī, Liepājā, Rēzeknē, Tukumā, Valmierā un Ventspilī (1966. gadā tika izveidota filiāle arī Siguldā) [27, 20]. Šāda veida arhīvu tīkls (ar nelielām nosaukuma maiņām) ir saglabājies līdz pat mūsdienām. Pēc Latvijas Republikas (LR) neatkarības atgūšanas 1991. gada 26. martā LR Augstākā Padome pieņēma likumu “Par arhīviem”, tādējādi CVORA filiāles ieguva jaunu nosaukumu – zonālie valsts arhīvi. Izstrādātajos nolikumos norādīti 11 ZVA galvenie uzdevumi: “[...] uzkrāt un veidot Latvijas nacionālā arhīva fondu Arhīva darbības teritorijā; veikt juridisko personu arhīvu uzraudzību un metodisko vadību; nodrošināt Arhīvā uzkrāto dokumentu saglabāšanu un publisko pieejamību” [20].

Saskaņā ar 2010. gada 3. martā izsludināto Arhīvu likumu (stājies spēkā 2011. gada 1. janvārī) ZVA tika reorganizēti. No 2011. gada ZVA kļūst par Latvijas Nacionālā arhīva teritoriālām struktūrvienībām, kuras ir zonālo valsts arhīvu saistību un mantas pārņēmējas. Mūsdienās ZVA glabā ļoti bagātīgas vēsturiskās liecībās – “11 zonālajos valsts arhīvos uzkrāti vairāk nekā 6,6 miljoni padomju okupācijas režīma vietējo valsts un pašvaldību institūciju, uzņēmumu un organizāciju lietu (1944–1991)” [29]. Tāpat ZVA atrodami arī Latvijas Republikas administratīvo rajonu (pašlaik – novadu) valsts un pašvaldību institūciju dokumenti, kā arī likvidēto, bankrotējušo un privatizēto uzņēmumu dokumenti, kas ZVA glabāšanā nodoti pēc LR neatkarības atgūšanas 1991. gadā, protams, arī informatīvi materiāli par reģionālo laikrakstu darbību un strādājošo personālu.

Kurzemes reģionālo laikrakstu redakciju dokumenti

LNA zonālajos valsts arhīvos

Veicot pētniecisko darbu Kurzemes kultūrvēsturiskajā novadā esošajos LNA zonālajos valsts arhīvos (Liepājas ZVA, Ventspils ZVA un Tukuma ZVA), tika analizēti arhīvos saglabātie materiāli par pēc Otrā pasaules kara izdotajiem Kurzemes reģionālajiem laikrakstiem “Komunisti” (1945–1989) / “Kurzemes Vārds” (1989 – šobrīd), “Padomju Dzimtene” (1962–1989) / “Kurzemnieks” (1989 – šobrīd), “Komunisma Rīts” (1962–1988) / “Neatkarīgās Tukuma Ziņas” (2000 – šobrīd), “Padomju Zeme” (1963–1989) / “Saldus Zeme” (1989 – šobrīd), “Padomju Karogs” (1945–1989) / “Talsu Vēstis” (1989 – šobrīd) un “Padomju Venta” (1962–1990) / “Ventas Balss” (1990 – šobrīd).

Pētījuma laikā konstatēts, kāda veida materiāli par reģionālajiem laikrakstiem ZVA tiek uzkrāti, veikta reģionālo laikrakstu redakciju veidoto fondu izpēte, fiksējot un rekonstruējot reģionālo laikrakstu redakcionālo dienas kārtību, profesionālos paradumus un vērtības padomju periodā, redakcionālā sastāva un prēmēšanas sistēmas mainību, kā arī laikraksta satura transformācijas padomju periodā. ZVA fondus, kuros apkopota informācija par reģionālajiem laikrakstiem, pamatā veido avižu eksemplāri, štatu darbinieku saraksti, ieņēmumu – izdevumu tāmes, bilances un pārskati ar pielikumiem, atskaites par darba algu apjomiem, ražošanas – finanšu plāni, arī pavēles par pamatdarbību un arodbiedrības pilnsapulču protokoli.

Apkopojot Ventspils zonālajā valsts arhīvā (VZVA) pieejamo informāciju par reģionālajiem laikrakstiem Talsu rajonā, iespējams izsekot laikrakstu attīstībai, nosaukumu un arī statusa maiņai, ko ietekmējuši savulaik izdotie valdības likumi un teritoriālās reformas. Tā, piemēram, no 1950. gada līdz 1962. gada martam laikraksts “Padomju Karogs” bija Latvijas Komunistiskās partijas (LKP) Talsu rajona komitejas un rajona Darbaļaužu deputātu padomes laikraksts, savukārt no 1962. gada marta līdz tā paša gada decembrim tas bija Talsu kolhozu-sovhozu teritoriālās ražošanas pārvaldes, partijas komitejas un rajona Darbaļaužu deputātu padomes laikraksts [6, 1]. Šāda veida statusa maiņu laikraksts piedzīvojis vēl trīs reizes. Līdz ar Padomju Savienības sabrukumu tiek nomainīts arī laikraksta nosaukums, turpmāk tas saucās “Talsu Vēstis”. Līdzīga veida statusa un nosaukuma maiņas piedzīvoja arī citi reģionālie laikraksti Latvijā.

Reģionālo laikrakstu satura un žurnālistu darbības novērtējums ražošanas apspriežu protokolos

Tā kā Padomju Savienībā bija noteikta obligāta plānveida darbība, šis princips bija jāievēro arī reģionālo laikrakstu redakcijās. Piemēram, reģionālā laikraksta “Padomju Karogs” 1977. gada plānā paredzēts, ka martā tiks rakstīts par kultūras iestāžu tīkla, mākslinieciskās pašdarbības kolektīvu meistariības, masveidības veidošanos un perspektīvu, savukārt oktobrī par zvejnieku kolhoza “Banga” veikumu un iecerēm [20, 2–3]. Plānotais visbiežāk arī tika izpildīts – laikraksta “Padomju Karogs” oktobra numurā lasāms kolhoza “Banga” zvejnieka Edgara Ozola dzīvesstāsts, kas bijis visai iedvesmojošs – “no zvejnieka airu laiviņā līdz kuģa kapteinim” [19, 2]. Tematiskajā darba plānā laikraksta redaktors paredzējis arī katru mēnesi publicēt aprakstus vai atmiņu stāstus par komunistiem, kā arī “veltīt vienu lappusi kādam no rajona lielākajiem administratīvajiem centriem, uz kura fona parādīt padomju dzīves veida priekšrocības” [22, 4]. Ik gadu, godinot Lielās Oktobra sociālistiskās revolūcijas kārtējo gadadienu, tika sagatavots un izpildīts īpašs tematisko publikāciju plāns.

Lai izvērtētu izdoto laikraksta numuru saturu, kritizētu žurnālistu darbību, tēmu vienveidību un atkārtēšanos, norādītu pārrakstīšanās kļūdas, kuras korektors nav novērsis, tāpat lai aizrādītu, ka raksti netiek sagatavoti savlaicīgi, ik nedēļu norisinājās ražošanas apspriedes. “Redakcijas darbinieki par maz nodarbojas ar ideoloģisko audzināšanu, maz lasa padomju rakstnieku darbus, tāpat partijas vēsturi, maz interesējas par savu garīgo augšanu. [...] Presē jāatspoguļo mūsu partijas dzīve, bet mēs šajā jautājumā vēl stipri atpalikuši” [4, 11], 1947. gada 15. jūlija ražošanas apspriedes protokolā citēti laikraksta “Komunisti” redaktora Pētera Bauģa vārdi.

1948. gada 5. janvārī apspriedē tiek iztīrīts laikrakstā “Cīņa” publicētais raksts, kurā bija kritizēts reģionālajā laikrakstā “Komunisti” lasāmais raksts par meža materiālu sagādi. “Cīņa” kritizēja žurnālistu darbu un publikāciju struktūru, jo “katra laikraksta slejās jāparāda ne vien meža darbu pirmrindnieki – zemnieki, bet pats galvenais – jādod arī izcilāko darba organizatoru pieredze un bolševistiski jākritizē atpalicība, atklājot tās cēloņus un norādot, kā tos likvidēt” [1, 2]. Apspriedes dalībnieki piekrita laikrakstā “Cīņa” paustajai kritikai, atzīstot Lauksaimniecības daļas pavarīto darbu – “nodaļas darbinieki gandrīz visu informāciju ievākuši pa telefonu, nav ne reizes izbraukuši apriņķī, lai iepazītos ar apstākļiem un kokmateriālu apgādes gaitu un vietām” [12, 50], lasāms apspriedes protokolā. Atbildīgais redaktors P. Bauģis atzinis, ka pilnībā atbalsta “Cīņā” pausto kritiku, turklāt, viņaprāt,

kritika nav pietiekami skarba, jo rakstā netiek norādīti vēl citi trūkumi – “arī visi par meža darbiem ievietotie pozitīvie raksti ir trešās šķiras raksti, kas aprobežojas ar vispārējām frāzēm” [14, 51]. Apspriedes noslēgumā nolemts, ka tiks izveidota vēstuļu nodaļa, lai piesaistītu ārštata autorus; turpmāk tiks izbeigta informācijas ieguve tikai pa telefonu; tiks pieprasīts, lai nodaļu darbinieki ik dienu sastādītu savu darbu plānu; lauksaimniecības nodaļas darbinieki ik mēnesi sagatavotu vismaz 5 rakstus, kas veidoti, iedvesmojoties no apriņķa dzīves darbinieku sacītā; panākt ciešāku kontaktu ar lauku korespondentiem, kas līdz šim rakstījuši laikrakstam “Komunisti” [13, 50–52].

Arī 1967. gada 23. maija ražošanas apspriedē tās dalībnieki diskutēja par laikrakstā “Ciņa” laikrakstam “Komunisti” veltīto kritiku, kurā tika norādīts, ka redakcija “pietiekami necinās par savos rakstos minēto kritisko piezīmju realizēšanu dzīvē,” kā arī tika nosodīta līdzšinējā pasivitāte, propagandējot gatavošanos Oktobra revolūcijas 50. gadadienai [7, 2]. “Pēdējā laikā mēs tiešām par maz sākam runāt par Okt[obra]. rev[olūcijas] 50. gadadienu. Pavisam no “Komunista” slejām pazudušas attiecīgās rubrikas,” laikrakstā “Ciņa” veltīto kritiku uzskatot par pareizu, norādīja redaktors Kārlis Skruzis. Apspriedes noslēgumā tika nolemts veicināt propagandas materiālu sagatavošanu publicēšanai [11, 2]. Arī citu reģionālo laikrakstu redakcijas ir saņēmušas kritiskas piezīmes par sagatavoto publikāciju kvalitāti, apjomu un arī satura vienveidību.

Reģionālo laikrakstu redakciju dienaskārtība un mijiedarbība ar auditoriju arodbiedrības sapulču protokolos

Pateicoties tam, ka redakcijas arodbiedrības sapulču un komitejas sēžu protokoli tikuši rakstīti, ievērojot lielu precizitāti un norādot ne vien sapulces norises vietu, datumu un laiku, bet arī dienas kārtību, precīzi fiksējot runātājus un viņu teikto, izskatītos jautājumus, pieņemtos lēmumus, balsojumu rezultātus, iespējams konstatēt redakcionālo dienaskārtību – izdarīto un plānoto aktivitāšu novērtējumu, gatavošanos dažādiem sabiedriskiem pasākumiem, žurnālistu jubilejām, lemto par profesionālajiem kritērijiem un žurnālistu atbildību, sociālo atbalstu tiem [15, 1–10]. 1970. gada 24. aprīļa laikraksta “Komunisti” arodbiedrības sēdē tika lemts par finansiālu atbalstu redakcijas kolēģes veselības uzlabošanas nolūkos: “Sakarā ar aiziešanu kārtējā atvaļinājumā un ārstēšanos sanatorijā Jakobsonei Vilmai Kārļa m. piešķirt no redaktora fonda līdzekļiem ārstēšanās pabalstu 50% darba algas apmērā” [16, 14].

1972. gada 3. maijā reģionālā laikraksta “Padomju Zeme” redaktors Gunārs Kroje izdeva pavēli Nr. 11 – “par labu darbu un sakarā ar Padomju

preses dienu” 12 redakcijas darbiniekiem tika piešķirtas no 20 līdz pat 40 rubļu lielas prēmijas, kopsummā 300 rubļu apmērā [5, 5]. Prēmijas reģionālo laikrakstu redakciju darbinieki saņēma gan par labiem panākumiem darbā, sociālistiskajā sacensībā, profesionālajos konkursos, gan arī par rezultātiem saimnieciskajā darbā – plāna rādītāju izpildi un pārsniegšanu.

Arodbiedrības sēžu protokolos saglabātas liecības arī par to, kā redakcijas kolēģi cīnījušies pret dažāda veida atkarībām darba laikā, tostarp alkoholismu. 1970. gada 22. decembrī nācās sasaukt redakcijas arodbiedrības vietējās komitejas sēdi, lai lemtu par kolēģa V. Čēčotkina turpmāko darbību laikrakstā, kas ilgāk kā nedēļu neieradās darbā, aizbildinoties ar slimību, lai gan pēcāk darbnespējas lapu iesniegt nevarēja. Atklājās, ka prombūtnes laikā V. Čēčotkins pastiprināti lietojis alkoholu, turklāt šādi rīkojies jau vairākkārt. Pēc spraigām diskusijām redakcijas arodbiedrības vietējās komitejas sēdē tika nolemts: “Atstāt literāro līdzstrādnieku V. Čēčotkinu darbā, dodot viņam iespēju laboties. Dzeršanai atkārtoties, V. Čēčotkins no darba nekavējoties jāatlaiž” [17, 28–29]. Līdzīga veida situācijas bija jārisina arī citās reģionālajās redakcijās – tika skatīti redakcijas darbinieku pārkāpumi par sev uzticēto darba pienākumu nepildīšanu, par patvaļīgu redakcijas īpašuma (automašīnas, rakstāmmašīnas) izmantošanu personīgiem mērķiem, par neattaisnoti kavētu darbu [24, 17; 25, 2].

Ļoti būtiska liecība par redakcijas darbinieku ciešo sadarbību ar lasītājiem, kā arī ar lokāla un valstiska mēroga literātiem, kas ar savām publikācijām bagātina lokālo laikrakstu saturu, ir vēstules un saņemtie ārstata autoru raksti. Iesūtītās korespondences ir rakstītas gan ar rakstāmmašīnu, gan arī rokrakstā, gan uz izplēstām burtņīcu lapām, gan uz A4 formāta lapām. Reģionālajā laikrakstā “Komunisti” publicējās tādi visā Latvijā zināmi rakstnieki, publicisti, dzejnieki un vēsturnieki kā Olafs Gūtmanis, Māris Čaklais, Mirdza Ķempe, Oļģerts Kroders, Egons Līvs u.c. [10, 169–173]. VZVA saglabātajās lietās atrodami arī literatūrzinātnieka Ilgoņa Bērsona pārskati par dažādu desmitgažu svarīgākajiem notikumiem un personāžiem literatūrā (tostarp Mirdzas Ķempes vēstules pārpublicējums Paulīnai Bārdai) [23, 14–15, 18–21, 31–38, 52–54, 57]. Saglabātie korespondenču oriģināli apliecina, ka iesūtītie raksti, prozas darbi un arī dzejoļi pirms publicēšanas tika laboti (teksts ticis svītrots, labots, papildināts), pielāgojot tolaik valdošajai padomju sistēmas ideoloģijai. Tā, piemēram, dzejnieces Mirdzas Ķempes iesūtītajam dzejoļim “Manai Liepājai” [2, 3] tika pārveidots pēdējais pantiņš, līdz ar to izmainot autore dzejoļi pausto ideju [9, 38].

Apliecinājums tam, ka reģionālajiem laikrakstiem ir būtiska nozīme lokālajā vidē un arī ļoti cieša mijiedarbība ar auditoriju, meklējams VZVA materiālos, kur glabājas liecības par 1988. gada notikumu, kad reģionālajam laikrakstam “Padomju Venta” tika plānots mainīt nosaukumu. “Liksīm savas balsis kopā, pārdomāsim, kāds vārds vislabāk piederētos mūsu pilsētas avīzītei – vai pašlaik esošais, vai kāds no bijušajiem, bet varbūt – pavisam jauns?” mudinot lasītājus izteikt savu viedokli, aizpildot un atsūtot rakstam pievienoto anketu, laikrakstā “Padomju Venta” raksta tās veidotāji [18, 2]. Atsaucība bija necerēti liela – Ventspils ZVA glabājas lieta “Lasītāju vēstules un priekšlikumi laikraksta nosaukuma maiņai” vairākos sējumos, kopumā 5160 lasītāju priekšlikumi! “Iesakām laikraksta nosaukumu “Ventas Balss”. Zem šāda nosaukuma pilsoņi varētu izteikt savus uzskatus, deputāti paust tautas gribu, iestāžu vadītāji atspoguļot paveikto darbu. Turklāt izrādās, ka nosaukums “Ventas Balss” vecākai paaudzei nav sveša,” norādīts kādā no atsūtītajām anketām [26, 95]. Apkopojot visus iesūtītos variantus, ar ļoti lielu pārsvaru tika ieteikts laikraksta nosaukumu nomainīt uz agrāk bijušo, proti, “Ventas Balss”, kas vēl aizvien nav mainījies.

Nobeigums

LNA zonālo valsts arhīvu fondos glabājas bagātīgs apjoms vēstures liecību, kas jo dienas kļūst aizvien vērtīgākas, tomēr netiek pietiekami izmantotas. Arhīvos pieejamie dokumenti lieti noder pagātnes notikumu rekonstruēšanā un vienlaikus arī laikmetu zīmju saglabāšanā. Līdzīgi kā arhīvu pamatzudevums ir uzkrāt un saglabāt dokumentus, tā reģionālo laikrakstu pamatzudevums ir informēt sabiedrību par aktuālāko lokālajā vidē. Ne velti pētījumos pierādīts, ka “reģionālie laikraksti lasītāju vidū tiek uzskatīti par teju vai “vidusšķiras Bībeli”” [30, 10], turklāt ir “saistelements, kas vieno cilvēkus” [32, 23], līdz ar to spēj ietekmēt auditorijas viedokli un piedalīties arī lokālās identitātes, piederības veidošanā.

Analizējot zonālajos valsts arhīvos pieejamos dokumentus par Kurzemes reģionālajiem laikrakstiem, nākas secināt, ka padomju periodā arhīviem nodoto dokumentu saturs atbilda politiskās sistēmas ideoloģijai, ko noteica un kontrolēja politiskais režīms un tā līderi, līdz ar to ir visai sarežģīti rekonstruēt reālu reģionālo laikrakstu dienaskārtību. Trūkst informācijas gan par laikrakstā strādājošajiem, piemēram, nav iespējams konstatēt, kāda bija žurnālistu izglītība un vecums, ģimenes stāvoklis, gan arī par ikdienu redakcijā – rakstu tematu sadali, komandējumos pieredzēto, redakcionālo laika plānojumu. Detalizētāka informācija par redakcionālo ikdienu pieejama laikrakstu

arodorganizācijas vietējās komitejas atskaitēs, kurās atainotas ikdienišķas problēmas, sadzīviski ķīviņi, darba un atpūtas organizācija. Iepazīstoties ar Kurzemes kultūrvēsturiskajā novadā esošo LNA ZVA krājumiem, kuros uzkrāti dokumenti par reģionālajiem laikrakstiem, jāsecina, ka saglabātie un arhīvā nodotie dokumenti ir pamatā ļoti formāli, praktiski nav pieejama informācija par žurnālistu personībām (izņemot štata darbinieku sarakstus); trūkst vizuālā materiāla (izņemot avīžu eksemplārus) – žurnālistu fotogrāfiju, redakcijas darbinieku kopējo pasākumu, komandējumu atainojuma, kas ļautu daudzpusīgāk un pilnīgāk restaurēt reģionālo laikrakstu nozīmi, darbību un dienaskārtību. Tomēr ZVA uzkrātie materiāli ir būtiskas laikmeta liecības, kas sekmē pagātnes rekonstruēšanu un izpratni, tomēr vēl aizvien netiek pietiekami izmantotas un arī novērtētas.

Atsauces

1. “Cīnīties par labāku meža darbu organizēšanu.” *Cīņa*, 1948. 3. janvāris.
2. Ķempe, M. “Manai Liepājai.” *Komunisti*, 1960. 1. janvāris.
3. Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 1163. f., 1. apr., 12. l., 5. lp.
4. Latvijas Nacionālā arhīva Liepājas zonālais valsts arhīvs (turpmāk – LZVA), 464. f., 3. apr., 1. l., 11. lp.
5. Latvijas Nacionālā arhīva Tukuma zonālais valsts arhīvs (turpmāk – TZVA), 177. f., 1. apr., 56. l., 5. lp.
6. Latvijas Nacionālā arhīva Ventspils zonālais valsts arhīvs (turpmāk – VZVA), 329. f., 1. apr., 1. lp.
7. Lediņš, A. “Lai atbalsojas darba ritms.” *Cīņa*, 1967. 17. maijs.
8. LVA, 1163. f., 1. apr., 39. l., 139. lp.
9. LZVA, 464. f., 2. apr., 19. l., 38. lp.
10. LZVA, 464. f., 2. apr., 25. l., 4.–5., 46., 169.–173. lp.
11. LZVA, 464. f., 2. apr., 46. l., 2. lp.
12. LZVA, 464. f., 3. apr., 1. l., 50. lp.
13. LZVA, 464. f., 3. apr., 1. l., 50.–52. lp.
14. LZVA, 464. f., 3. apr., 1. l., 51. lp.
15. LZVA, 464. f., 3. apr., 1. l., 1.–10. lp.
16. LZVA, 464. f., 3. apr., 19. l., 14. lp.
17. LZVA, 464. f., 3. apr., 19. l., 28.–29. lp.
18. “Padomju Ventas” redakcija “Kā gribat mūs saukt?” *Padomju Venta*, 1988. 4. oktobris.
19. Raja, L. “Kapteinis.” *Padomju Karogs*, 1977. 18. oktobris.

20. "Tukuma zonālā valsts arhīva nolikums." <http://www.arhivi.lv/index.php?&657> (2012.10.06).
21. VZVA, 329. f., 1. apr., 49. l., 2.–3. lp.
22. VZVA, 329. f., 1. apr., 49. l., 4. lp.
23. VZVA, 329. f., 4. apr., 25. l., 14.–15., 18.–21., 31.–38., 52.–54., 57. lp.
24. VZVA, 329. f., 4. apr., 44. l., 15. (2), 17. lp.
25. VZVA, 329. f., 4. apr., 57. l., 2. lp.
26. VZVA, 380. f., 1. apr., 273. l., 95. lp.

Literatūra

27. Āboltiņa, M. "Zonālie valsts arhīvi: ieskats vēsturē." *Latvijas Arhīvi*, 2004, Nr. 3: 14–28.
28. Bērze, D., Jelpatjevska, V., Kajone, L., u.c. *Okupētās Latvijas administratīvi teritoriālais iedalījums: Vēsturiskās uzziņas un pārvaldes iestāžu arhīvu fondu rādītājs (1940–1941, 1944–1990)*. Rīga, 1997. 479 lpp.
29. "Laipni aicināti!" <http://www.arhivi.lv/index.php?&443> (2012.10.06).
30. Fleming, C. *An introduction to journalism*. London: Sage Publications, 2006. 245 p.
31. Pelkaus, E. "Arhīvi neatkarīgajā Latvijā (1918–1940)." *Latvijas Arhīvi*, 1994, Nr. 1: 5–10.
32. Pietiläinen, J. *The regional newspaper in post-soviet Russia: Society, press and journalism in the Republic of Karelia (1985–2001)*. Tampere: Tampere University Press, 2002. 532 p.
33. Voitusika, A. "Tukuma arhīva kolektīva veikums 40 darba gados." *Latvijas Arhīvi*, 2004, Nr. 4: 12–20.

Summary

Significance of the Latvian National Archives' Regional State Archives for the Reconstruction of the Evidences of the Past:

A Case Study of the Regional Newspaper Documents in Kurzeme during the Soviet Period

Substantial evidences that are significant for the reconstruction of historical facts and events are provided by materials that are stored in the Regional State Archives – territorial subdivisions of the National Archives of Latvia. Regional newspapers in Latvia are a unique phenomenon – they are still one of the most popular sources of information related to the local history.

Regional newspapers are little studied; therefore, the Regional State Archives offer valuable sources, which are very useful for the researchers who reconstruct and evaluate variability, affecting factors, and implications of regional newspapers and journalism. Archives have preserved different kinds of documents related to the press, namely, reports, orders, correspondence, pay lists, editorial revenue and expenditure, bonus orders, travel orders, and local committee protocols. However, information about the daily work of journalists, professional criteria for news selection, data mining techniques, etc. cannot be found in the Regional State Archives.

Guna Vainovska

Izmaiņas Rīgas Cenzūras komitejas darbā 19. gs. otrajā pusē

Atslēgas vārdi: Rīgas Cenzūras komiteja, Atsevišķais Rīgas cenzors, Vidzeme, cenzūra

Key words: censorship, Censorship Committee of Riga, Separate Censor in Riga, Vidzeme, Russian Empire

Šodien cenzūru (latin. *Censura*) definē kā politiski, reliģiski, ētiski vai morāli nevēlamas informācijas izņemšanu no aprites, varas iestāžu liegumu izplatīt materiālus vai informāciju, kurus tā atzīst par nevēlamiem valdošajai ideoloģijai [10, 879]. Tā ir varas kontrole pār informācijas saturu un izplatīšanu. 18. gadsimtā, Latviju pievienojot Krievijas impērijai, cenzūra parādījās kā valsts kontrole pār informācijas saturu un tā izplatīšanu. Tomēr 19. gadsimta otrās puses likumdošanas aktos Krievijas impērijā bija teikts, ka cenzūras pienākums izskatīt zinātnes, mākslas un literāros darbus, kas bija paredzēti publicēt valstī ar iespiešanas, gravēšanas vai litogrāfijas palīdzību, tāpat arī ārzemju izdevumus, kurus paredzēja pārdot valstī. Tā bija valsts iestāde, kuras pienākums bija nepieļaut nevēlamas informācijas parādīšanos [8].

Cenzūras vēsture Latvijā pētīta literatūras un grāmatniecības vēstures kontekstā. Plašākais pētījums ir Alekseja Apīņa (1926–2004) apcerējums par latviešu grāmatniecības un cenzūras vēsturi [9]. Pētījumā autora uzmanība fokusēja uz latviešu nacionālo grāmatu cenzoru darbu. Kopējo cenzūras iestāžu struktūra un likumdošana raksturota tikai pamatvilcienos, radot vēsturisko fonu, bet sīkāk to neanalizējot. Atsevišķas ziņas par 19. gadsimta otrās puses cenzūras iestādēm Latvijā atrodamas vispārējos Krievijas cenzūras vēstures pētījumos. Piemēram, Natālijas Patruševas (*Наталья Генриховна Патрушева*) monogrāfijā [11] analizēta cenzūras daba organizācija un cenzoru sociālais stāvoklis 19. gadsimta otrajā pusē un 20. gadsimta sākumā. Tādējādi cenzūras iestādes Latvijā pētītas nepilnīgi. Raksta mērķis ir izpētīt Rīgas Cenzūras komitejas darba struktūru un izmaiņas tajā 19. gadsimta otrajā pusē.

Rīgā Cenzūras pagaidu komiteja nodibināta 1848. gadā, bet kopš 1850. gada tā dēvēta par Rīgas Cenzūras komiteju (turpmāk – РСК) [9, 22]. Juridiski komiteja bija pakļauta Galvenajai Cenzūras pārvaldei, kas savukārt atradās Tautas Izglītības ministrijas pakļautībā. 1862. gadā likvidēja Cenzūras pārvaldi,

bet 1863. gadā visas cenzūras komitejas, t. sk. RCK, nodeva Iekšlietu ministrijas pakļautībā, pie kuras bija izveidota jauna institūcija – Galvenā Preses lietu pārvalde (turpmāk – GPLP) [7]. GPLP uzdevums bija pārraudzīt Cenzūras komiteju un atsevišķo cenzoru darbu gan iekšzemes, gan ārzemju izdevumu cenzūras gaitā [8]. Šādu juridisko pakļautību cenzūras iestādes saglabāja līdz 1917. gada 27. aprīlim, kad darbu beidza GPLP likvidācijas komisija [12].

Nozīmīgs pagrieziena punkts cenzūras iestāžu darbā un struktūrā bija 1865. gada 6. aprīlis, kad Krievijas imperators Aleksandrs II (1818–1881, tronī no 1855–1881) apstiprināja ukazu “Par izmaiņām un papildinājumiem esošajā cenzūras kārtībā” (turpmāk – *Pagaidu noteikumi*) [8]. Tie neatcēla 1828. gadā pieņemto cenzūras likumu, bet tikai grozīja tā atsevišķus punktus. Atbilstoši apstiprinātajiem *Pagaidu noteikumiem* 1865. gada 1. septembrī RCK sadalīja divās daļās. Izveidoja Rīgas Ārzemju cenzūras komiteju (turpmāk RĀCK) un Rīgas atsevišķā cenzora amatu (turpmāk – RAC). Turpmāk valdības administrācijas sarakstē abas jaunās struktūrvienības joprojām dēvēja par RCK. Turklāt visus iespieddarbus latviešu, igauņu un vācu valodā cenzēja arī atsevišķi cenzori Tallinā, Jelgavā, Tartu un Pērnāvā [1, 17]. Rīgas un Tērbatas atsevišķajam cenzoram saskaņā ar apstiprināto štatu sarakstu katram bija paredzēts viens palīgs latviešu un igauņu valodā izdodamo darbu cenzurai. Pirmais RAC bija Karls Teodors Kestners (*Karl Theodor Kästner*, 1819–1882). Viņa palīgs bija Jozefs Maksimiliāns Grēdingers (*Joseph Maximilian Grödingner*, 1817–1886), kurš kopš 1868. gada ieņēma RAC amatu. GPLP priekšnieks Mihails Pohvisņevs (*Михаил Николаевич Похвиснев*, 1814–1882) 1868. gada nogalē ziņoja iekšlietu ministram Aleksandram Timaševam (*Александр Егорович Тимашев*, 1818–1893), ka nebija izdevies sameklēt RAC atbilstošu palīgu, kas nebūtu vācu izcelsmes un labi pārzinātu krievu, vācu un latviešu valodu [1, 2]. Izvērtējot cenzoru iesniegtās 1868. gada darba atskaites, GPLP priekšnieks secināja, ka Pērnavas un Jelgavas cenzoriem bija neliels darba apjoms, bet Tartu cenzors gada laikā izskatījis tikai 8 sacerējumu latviešu valodā [1, 10]. Būtiski bija uzlabot cenzūras darba kvalitāti, tāpēc latviešu un igauņu darbu cenzūra jākoncentrē vienā vietā. 1869. gadā iekšlietu ministrs izdeva rīkojumu, ka turpmāk igauņu un latviešu izdevumu izskatīs Rīgā, jo Jelgavā un Pērnāvā iespieddarbu izdošana nebija attīstīta tādā apmērā, lai tur algotu cenzoru. Turpmāk RAC pakļautībā bija divi līguma darbinieki, kas gadā saņēma 300 rbļ. lielu atalgojumu.

1872. gadā RCK bija šāda struktūra: Rīgas Ārzemju cenzūras komitejas vadītājs bija vecākais cenzors Aleksandrs de la Kruā (*Alekasnder de la Croix*,

1816–1891), kurš līdz tam bija Vidzemes gubernatora īpašo uzdevumu ierēdnis tipogrāfiju un grāmatu tirdzniecības uzņēmumu uzraudzībai, bet kopš 1875. gada RCK priekšsēdētājs. Viņam bija pakļauti divi jaunākie cenzori Georgs Tornau (*Georg Tornauw*, ?–1873) un Gustavs Blēze (*Gustav Blaese*, 1818–1887), kas šos amatus ieņēma kopš 1869. gada. RĀCK strādāja cenzora palīgs G. Millers (*G. Miller*) un sekretārs V. Burgmanis (*V. Burhmann*, 1829–?). Savukārt RAC J. Gredingeram bija pakļauti divi palīgi Rīgas Garīgā semināra skolotāji Adrians Ruperts (1837–1907) un Mihails Suigūsārs (*Михаил Суйгусар*) un sekretārs I. Donabergs (*И. Донаберг*) [5, 16]. Cenzūras darbinieki bija Iekšlietu ministrijas ierēdņi. Saskaņā ar izveidoto struktūru visi amati bija sadalīti t.s. civildienesta amata pakāpēs (*класс должности/чин*). Tas bija dienesta un sabiedriskā stāvokļa apzīmējums. Attiecīgo pakāpi noteica izglītība, izcelšanās un valsts pārvaldē nokalpotie gadi. Parasti cenzūras iestādēs vakantās amatu vietas aizpildīja esošie iestādes darbinieki, tā bija iespēja ierēdņiem pakāpties pa dienesta kāpnēm atbilstoši rangu tabulā noteiktajai pakāpju sistēmai [11, 38]. RCK ierēdņi bija iedalīti V–VIII amatu pakāpēs, attiecīgi saņemot atalgojumu no 600 līdz 2500 rbļ. gadā [11, 82]. 1879. gada decembrī RĀCK atbrīvojās cenzora palīga amats. Tāpēc RCK priekšsēdētājs A. De la Kruā rakstīja GPLP, ka cenzora palīga atalgojums ir visai niecīgs – 600 rbļ. gadā, kad Rīgā kā tirdzniecības pilsētā cilvēks, kurš zina vairākas svešvalodas, saņem ap 2000 rbļ. algu. Salīdzinājumam: skolotājs Rīgā vidēji gadā saņēma 600 rbļ. lielu algu [5, 265]. Cenzūras darbinieku atalgojums nebija mainījies kopš 19. gadsimta 60. gadiem, tāpēc grūti bija atrast atbilstošas kvalifikācijas darbiniekus. Esošos ierēdņus pretendēt uz šo amatu atturēja lielais darba apjoms. Piemēram, RAC daba apjoms 1882. gadā bija dubultojies, salīdzinot ar 1872. gadu. (skat. 1. tabulu).

1. tabula

RAC izskatīto iespieddarbu skaits

Valoda	Oriģinālsacerējumi		Periodisko izdevumu numuri		Kopā	
	1872. g. [2, 118–123]	1882. g. [4, 29]	1872. g.	1882. g.	1872. g.	1882. g.
Krievu	5	27	328	600	333	627
Vācu	376	432	1304	1682	1680	2114
Igauņu	58	28	123	126	181	142
Latviešu	85	139	283	766	368	905

Meklējot jaunus darbiniekus, 1880. gadā RCK ievietoja sludinājumu laikrakstā “Rīgas Ziņotājs” (*“Рижский Вестник”*). Darbam cenzūras iestādēs pieteicās vairāki pretendenti, piemēram, Limbažu apriņķa skolas krievu valodas skolotājs N. Mačevskis (*Н.В. Мачевский*, 1844–?) [5, 281]. Tomēr RCK noraidīja visus kandidātus, jo viņi nebija kalpojuši valsts dienestā vai arī neatbilda VIII amata pakāpes prasībām. RCK struktūrā tā bija zemākā ierēdņa amata pakāpe.

Cenšoties sakārtot cenzūras iestāžu darbu, gubernators vērsās GPLP ar lūgumu nozīmēt atsevišķu ierēdni periodisko izdevumu pārraudzībai. 1881. gadā Vidzemes gubernators Aleksandrs fon Ikskils-Gildenbands (*Alexander von Üxküll-Güldenband*, 1840–1912), analizējot situāciju cenzūras jomā, vairākās vēstulēs GPLP lūdza nomainīt RAC J. Grēdingeru un pakļaut iekšzemes cenzūru vicegubernatora tiešai kontrolei [3, 88]. Viņš rakstīja, ka 19. gadsimta 70. gados vietējā nacionālā prese sāka pieņemt tādus apmērus un tik ļoti satraukt tautu, ka radīja vajadzību mainīt esošo kārtību, lai nepakļautu briesmām mieru un kārtību Baltijas guberņā [3, 106]. Gubernators norādīja arī uz to, ka visus latviešu izdevumus cenzē Rīgā, bet igauņu ne vien Tallinā, bet arī Rīgā. Viņš uzskatīja, ka, veidojot jauno sistēmu, vajadzētu atjaunot cenzora amatu Jelgavā. Būtiski būtu jāpalielina cenzoru atalgojums, lai varētu piesaistīt labi izglītotus cilvēkus. Gubernators uzskatīja, ka optimālais atalgojums katram cenzoram būtu 1 500 rubļ. gadā [3, 2]. Izvirzītos priekšlikumus GPLP noraidīja, jo no savas puses neredzēja pamatotus iemeslus, kāpēc palielināt cenzora atalgojumu un skaitu [3, 6]. Nākamajā 1882. gadā Vidzemes gubernators iesniedz jaunus priekšlikumus cenzūras sistēmas uzlabošanai. Viņš arī cerēja, ka senatora Nikolaja Manasiena (*Николай Авксентьевич Манассеин*, 1835–1895) sāktā revīzija apstiprinās reformu nepieciešamību. Steidzamai situācijas risināšanai viņš lūdza pieņemt pagaidu mērus:

1. Visas cenzūras institūcijas guberņā būtu nodotas vicegubernatora Hermanis fon Tobiesena (*Herman von Tobiesen*, 1846–1915?) pārziņā;
2. Atbrīvojot cenzoru J. Grēdingeru no latviešu un igauņu izdevumu cenzēšanas.
3. Viņa palīgus tulkus aizstāt ar patstāvīgiem cenzoriem, kuru kandidatūras izraudzītos vicegubernators;
4. Trūkstošo naudas summu, piemērotu kandidātu algošanai, ņemt no Vidzemes Bruņniecības kases [3, 13–14].

Izskatot iesniegtos priekšlikumus, iekšlietu ministrs Nikolajs Ignatjevs (*Николай Павлович Игнатьев*, 1832–1908) nolēma atbrīvot RAC no latviešu

un īgauņu izdevumu pārraudzības, jo viņš bija pārāk noslogots ar saviem pienākumiem. Turpmāk šos izdevumus izskatīs divi viņa palīgi, kurus izraudzījās no Rīgas pareizticīgo Garīgā semināra pasniedzēju vidus. Visus iespieddarbus, ko izdeva Vidzemē, pakļāva Vidzemes vicegubernatora īpašai pārraudzībai [3, 101]. Apspriežot finansējumu, vienojās par šāda modeļa izveidi: valsts kase atvēlētu 900 rbļ. jauno cenzoru algošanai, bet trūkstošo sumu 2100 rbļ. piemaksātu Vidzemes bruņniecība [3, 53]. Tādējādi katrs cenzors saņemtu 1400 rbļ. atalgojumu gadā. Izmaiņas stājās spēkā 1882. gada maijā.

Vidzemes gubernators izvirzīja divas kandidatūras cenzoru amatiem. Īgauņu izdevumu cenzēšanai izraudzījās kolēģijas asesoru (*коллѣжский ассесор* – VIII pakāpe Rangu tabulā, kura atbilda pakāpei starp kapteini un apakšpulkvedi armijā) Vilhelmu Amendi (*Vilhelm Amenda*, 1839–?), kurš Tērbatā studēja tiesību zinātnes un kopš 1861. gada kalpoja Vidzemes guberņas kancelejā [3, 32–42]. Savukārt latviešu izdevumu cenzēšanai izvirzīja atvaļināto kolēģijas padomnieku (*коллѣжский советник* – VI pakāpe Rangu tabulā, kura atbilda armijas pulkvedim) Augustu fon Keisleru (*August von Keuāler*, 1842–?), kurš pabeidza Tērbatas universitāti un 1866. gadā sāka strādāt Rīgas apgabaltiesā par sekretāru. 1870. gadā viņš bija Vidzemes gubernatora īpašo uzdevuma ierēdņa jaunākais palīgs, bet ar 1871. gadu pārraudzīja Rīga tipogrāfijas, litogrāfijas u.tml. uzņēmumus, no valsts dienesta atbrīvots 1881. gadā [3, 22–32]. Pirms apstiprināšanas amatā GPLP pieprasīja izziņas no Imperatora kancelejas III nodaļas, kurā izvērtēja katra kandidāta politisko uzticamību. Tā V. Amendi raksturoja kā godprātīgu un uzticamu, derīgu darbam cenzūras iestādē. Toties A. fon Keislera kandidatūru noraidīja, jo bija izplatītas baumas, ka pastāv vienošanās starp viņu un vācu muižniecību. Tika uzskatīts, ka viņš kā cenzors kalpos vācu interesēm, par to saņemot attiecīgas subsīdijas [3, 44]. Vēlāk Vidzemes žandarmērijas priekšnieks ziņoja, ka sarunā ar Vidzemes gubernatoru noskaidrojis, ka fon Keislera kandidatūru ieteicis vicegubernators H. fon Tobiesens, un pats viņu labi nepazīstot [3, 51]. Cenzora amatā apstiprināja tikai V. Amendi, bet otru kandidatūru nelabvēlīgo atsauksmju dēļ noraidīja. Vēlāk latviešu izdevumu cenzora amatam izraudzījās Rīgas guberņas ģimnāzijas krievu valodas skolotāju Georgu Pasīti (1836–1908).

Tomēr jau 1883. gadā Vidzemes vicegubernators sūdzējās GPLP: “Es esmu ļoti sarežģītā stāvoklī attiecībā pret tautas presi, jo esmu atbildīgs par tās pārraudzību, bet esmu atkarīgs tikai no personām, kas to cenzē, un viņu lēmumiem. Atbildību varētu uzņemties vienīgi tikai tādā gadījumā, ja pats

izvēlētos personas, kas cenzē tautas izdevumu, tad būtu pilnīgi pārliecināts par domu virzienu, kas izteikts presē” [3, 114]. Vidzemes gubernators Ivans Ševičs (*Иван Егорович Шевич*, 1838–1912) piekrita šiem uzskatiem. Viņš, 1882. gada nogalē izvērtējot esošo situāciju, atzīmēja, ka nepieciešama cenzūras pastiprināšanai. Gubernā administrācijai nebija iebildumu pret V. Amendi darbu, jo lielāko daļu izdevumus cenzēja Tallinā. Toties lielu neapmierinātību izraisīja RAC darbs, kura pārraudzībā bija visa vācu prese, bet latviešu izdevumus cenzēja viņa palīgs cenzors G. Pasītis. Palīgs savā darbā respektēja brīvo domu un nacionālās idejas, tomēr dažreiz aiz piesardzības un bez īpaša iemesla aizliedza vai izkropļoja autora tekstu. Darbā cenzors rīkojās pēc saviem ieskatiem. Bieži Rīgā aizliegtie raksti pēc pāris dienām parādījās Kurzemes vai Igaunijas presē [3, 98]. Nākamās izmaiņas RAC darba organizācijā notika 1883. gada otrajā pusē. GPLP izvērtēja RAC palīga, igauņu iespaiddarbu cenzora, darba apjomu un nolēma likvidēt šo štata vietu Rīgā. Turpmāk šos pienākumus veica Tallinas atsevišķā cenzora palīgs. Izmaiņas pamatoja ar darba slodzes izlīdzināšanu un finanšu resursu taupību. Cenzors Tallinā, kurš veica gan ārzemju, gan iekšzemes darbu cenzūru, saņēma 1 200 rbļ. un viņa palīgs 400 rbļ. gadā. Savukārt Rīgā igauņu iespaiddarbu cenzora alga bija 1 400 rbļ., un tas viņam bija papildus darbs [3, 143]. Vicegubernatoram bija būtisks uzdevums sameklēt jaunu latviešu iespaiddarbu cenzoru. 1883. gada nogalē G. Pasīti atstādināja no amata un viņa vietā iecēla Hermani Vilkeni (*Herman Wilcken*, 1843–1903). RAC J. Grēdingeru atstādināja no amata 1885. gadā veselības stāvokļa dēļ, bet viņa vietā iecēla Andreju Šlēziņu (1845–1892), kura palīgs bija amatā atjaunotais A. Ruperts. Vēlāk 1886. gadā kā tiešu cenzūras iestāžu sastāvdaļu izveidoja tipogrāfiju un litogrāfiju inspektora amatu. Pirmais to ieņēma igauņu žurnālists Henris Valdemārs Jannsens (*Henrih Voldemar Amandus Jannsen*, 1851–1813). Šāda iekšzemes cenzūras iestāžu struktūra saglabājās līdz 20. gs. sākumam.

Kopumā 19. gs. otrajā pusē cenzūras iestādes Vidzemes gubernā darbojās tikai lielajās pilsētās un gubernatoram vajadzēja organizēt to darbu, kā arī kontrolēt periodiskos izdevumus, pārraudzīt tipogrāfiju, bibliotēku un grāmatu tirdzniecības uzņēmumu darbu. Pārmaiņas RCK darbā skāra tikai iekšzemes cenzūras darbu organizāciju, aizstājot RAC palīgus – līguma darbiniekus ar patstāvīgām cenzoru štata vietām. RCK struktūra mainījās atbilstoši valsts politikai un izmaiņām likumdošanā, bet iestāžu darbinieku štati un atalgojums pieauga neproporcionāli darba apjomam un iespaidprodukcijas daudzumam.

Avoti

Nepublicētie avoti

1. Krievijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – KVVA), 776. f. (Galvenā Prese lietu pārvalde), 4. apr., 57. l. (О порядке цензирования латышских и эстляндских изданий в Прибалтийском крае, 1868–1871 г.).
2. KVVA, 776. f., 11. apr., 108. l. (Об отчете по цензрному ведомству за 1872. г.).
3. KVVA, 776. f., 20. apr., 438. l. (Дело о поручении Лифляндскому вице губернатору надзора за периодическими изданиями на латышском и эстонском языках и об организации цензуры в Прибалтийском крае. 1881–1906 г.).
4. KVVA, 776. f., 20. apr., 548. l. (Отчеты Главного управления по делам печати. 1882 г.).
5. Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 9. f. (Rīgas Ārzemju cenzūras komiteja), 4. apr., 63. l. (Рижский комитет цензуры иностранной. Переписка о личном составе, 1872–1888 г.).

Publicētie avoti

6. «Некоторые перемены и дополнения в действующих ныне цензурных постановлениях», № 41990. *Полное собрание законов Российской империи* (turpmāk – ПСЗ.) Собрание 2-ое. Т. 40. Санкт-Петербург, 1867. www.nlr.ru/e-res/law_r/descript.html (2013.08.01).
7. «Указ о передаче Цензурных Комитетов и отдельных Цензоров из Министерства Народного Просвещения в Министерство Внутренних дел», № 38040. ПСЗ. Собрание 2-ое. Т. 38. Санкт-Петербург, 1866. www.nlr.ru/e-res/law_r/descript.html (2013.08.01).
8. «Устав о Цензуре», № 1979. ПСЗ. Собрание 2-ое. Т. 3. Санкт-Петербург, 1830. www.nlr.ru/e-res/law_r/descript.html (2013.08.01).

Literatūra

9. Apinis, A. “Latviešu grāmatniecība un cenzūra līdz 1918. g.” Grām.: *Cenzūra un cenzori latviešu grāmatniecībā līdz 1918. gadam*. Rīga: LNB, 2004. 111 lpp.
10. *Latvijas enciklopēdija*. 3. sējums. Rīga: V. Belokoņa izdevniecība, 879 lpp.
11. Патрушева Н. *Цензор в государственной системе дореволюционной России (вторая половина XIX начало XX века)*. Санкт-Петербург: Северная звезда, 2011. 267 с.

12. Патрушева Н. «Цензурный аппарат России во второй половине XIX — начале XX века.» <http://www.pseudology.org/Tsenzura/TsensuraOffices.htm> (2009.04.06).
13. Сурова Е. *Социодинамика отечественной культуры: Эволюция российской цензуры*. Москва: ВГНА МНС России, 2003. 24 с.

Summary

Changes in the Work of Riga Censorship Committee in the Second Half of the 19th Century

In the second half of the 19th century in the Russian Empire, censorship was a governmental body whose task was to examine scholarly and literary works. The Riga Censorship Committee was established in 1850 and it was subordinated to the Chief Censorship Directorate, which, in its turn, was subjected to the Ministry of Public Education.

The turning point in the censorship work was 1865 when “Interim Rules for the Press and Censorship” were issued. According these rules, the Riga Censorship Committee was subjected to the Ministry of the Interior and was divided into two parts: there were established the Foreign Censorship Committee of Riga and, for inland censorship, the so-called Separate Censor. The Governor of Vidzeme had to organize the work of the local censorship. Due to the increasing of the quantity of printed materials, the amount of censors’ work increased. In the early 1880s, the Governor of Vidzeme advanced a series of proposals to improve the work of inland censorship and to increase censors’ wages. The assistants of the Separate Censor were replaced with the permanent censors. Applicants for this position were looked for among the teachers of the Orthodox Ecclesiastical Seminary in Riga.

Манвидас Виткунас

Следы вооружённых конфликтов X — начала XIII веков на территории восточной и южной Литвы

Ключевые слова: X—XIII века, Литва, вооружённые конфликты, городища

Key words: 10th–13th centuries, Lithuania, military conflicts, hillforts

В статье рассматриваются вопросы так называемой «археологии конфликтов» — следы вооружённых столкновений X — начала XIII века (то есть от времени зафиксированного в письменных источниках начала организованной экспансии восточнославянских княжеств на территорию балтских племён до образования Литовского государства), произошедших на территории южной и восточной части современной Литвы. Эти земли в то время являлись ареной вооружённых конфликтов между балтскими племенами ятвягов и их соседями, в первую очередь — восточными славянами (Полоцким, Волынским, Киевским княжествами), также, возможно, и с Польшей, а в начале XIII века — и с орденом Меченосцев.

Данные о военных походах на земли литовцев и ятвягов встречаются в письменных источниках, но в них, как правило, отсутствуют данные о конкретных местах военных столкновений. Попробовать локализовать эти места хотя бы отчасти позволяют данные исследований археологических памятников. В статье сделана попытка привести краткий обзор, данные каких исследований археологических памятников (Рис. 1.) на территории нынешней восточной и южной Литвы предоставляют больше всего информации о военных конфликтах прошлого и какие интерпретации найденного археологического материала существуют на сегодняшний день.

Следует отметить, что военная активность литовцев и ятвягов в данный период была довольно высокая. Особый подъём воинственности, рост интенсивности военных походов этих балтских племён отслеживается с восьмидесятых годов XII столетия. В то же время, как и в более ранний период, жители соседних земель сами ходили военными походами на земли литовцев и ятвягов.

Далеко не всегда ясно, достигали ли военные походы соседей той части литовских и ятвяжских земель, которая находится на территории современной Литовской Республики. Письменные источники упоминают походы на ятвягов, но остаётся неясным, о какой части, например, ятвяжского ареала того времени идёт речь, как глубоко входили вражеские военные отряды в ятвяжские земли. Анализ археологических данных может помочь ответить на такие вопросы.

Каукай: конфликт ятвягов со славянами или монголо-татарами?

Первые упоминания о военных конфликтах ятвяжских племён с военными отрядами князей Киевской Руси известны с 983 года, в летописи «Повесть временных лет»: «Пошёл Владимир на ятвягов и взял землю их» [7, 56]. Вызывает сомнение, на самом ли деле киевский князь Владимир Святославович (ок. 960—1015) завоевал земли ятвягов. Скорей всего это был грабительский набег, взята дань. Позже летописные источники говорят, что другим князьям снова приходилось ходить на ятвягов. Так, сын Владимира Ярослав Мудрый (978—1054) выступил походом на них. Под 1038 г. в «Повести временных лет» читаем следующее: «Ярослав пошёл на ятвягов» [7, 105]. В 1112 г., по свидетельству «Повести временных лет», Ярослав Святополкович (1072—1123) «ходил на ятвяги и победил их» [7, 175].

С конца XII столетия и особенно в начале XIII столетия немало внимания войнам с ятвягами уделяло Галицко-Волынское княжество. В Ипатьевской летописи под 1196 г. есть такое сообщение: «Той же зимой ходил Роман Мстиславич (1150—1205) на ятвягов мстить, ибо они опустошили волость его. И вошёл Роман в землю их, а они, не имея возможности стать против него, бежали в свои твердыни. А Роман, поपालив волость их и отомстив, вернулся к себе» [8, 701—702].

Есть ли на территории Литвы свидетельства, что от нападений восточных славян потерпели ятвяжские городища? Как известно, территория ятвяжских племён была большая, она простиралась на территории современной южной Литвы, западной Белоруссии и северо-восточной Польши.

Самым ярким подтверждением того, что отряды князей восточных славян в XI—XII веках достигли территории современной Литвы, являются результаты исследований городища Каукай (*Kaukai*) в Алитусском районе [16, 48—51]. Раскопки этого городища, находящегося в северной части бывших ятвяжских земель, проводились в 1967—1969 годах Прана-

сом Куликаускасом (*Pranas Kulikauskas*) [15, 49–76, 85–88]. Археологический материал городища ясно свидетельствует о имевшем место здесь вооружённом конфликте: в верхнем горизонте культурного слоя городища, датируемом X–XI веками, найдены следы сильного пожара, раздробленные человеческие кости (около 120 фрагментов костей, принадлежавших примерно 30 индивидам; большинство погибших были мужчины, но найдены и останки женщин и подростков), 126 наконечников стрел лука (Рис. 2.), а также фрагменты кольчуги. П. Куликаускас, опираясь на типологию наконечников стрел, созданную Александром Медведевым [4], наконечники стрел различных типов датировал довольно широко — от VIII до XIII века. Археолог Витаутас Казакявичюс (*Vytautas Kazakevičius*) провёл детальный анализ наконечников стрел из Каукай и установил, что большинство наконечников относятся к X–XIII векам, а хронологические рамки отдельных типов наконечников расширяются от VIII до XIV века. Наконечники стрел в большинстве случаев характерны для обширного региона Восточной Европы, а некоторые из них имеют аналогии и в скандинавском (викингском) или степном (кочевническом) материале [14, 19–74; 99–111]. Некоторые типы наконечников стрел близки к восточным и похожи на монгольские наконечники стрел. Это позволило историку Ромасу Батуре (*Romas Batūra*) предположить, что городище Каукай было уничтожено во время похода монголов под предводительством Бурундая в 1258 г. [12, 143]. Это предположение не отверг и археолог Алексей Лухтан (*Aleksiejus Luhtanas*) [3, 17]. Вопрос о том, достигли ли монгольские завоеватели во время своих восточноевропейских походов территории сегодняшней Литвы, является окончательно не разрешённым. В Ипатьевской летописи упоминается, что в 1258 году монгольское войско вместе с волынскими отрядами под предводительством брата Даниила Галицкого (*Даниїл Ромáнович*, 1201, по др. данным, 1204–1264) Василько (Василия) (*Василько Романович*, 1203–1269) произвело поход в Литву, а позже татары появились на землях ятвягов [12, 130]. Известно, что отдельные отряды литовских и ятвяжских воинов вместе с монголо-татарским войском участвовали в походе на Польшу [11, 39]. Но в летописях нет данных о боях между ятвягами и монголо-татарами. Нужно отметить, что на территории Литвы до сих пор не найдено никаких явных следов пребывания здесь монголо-татарских войск.

Мог ли стоявший на городище Каукай деревянный замок стать объектом нападения кочевников и их союзников? Автор этой статьи провёл

детальное сравнение найденных в Каукай наконечников стрел с опубликованным материалом раскопок из хорошо датированных восточнославянских городищ, как выявлено, уничтоженных именно монголо-татарскими войсками (например, Золотаревского поселения (Россия, Пензенская область)) [2, 51–65]. Некоторые типы наконечников схожи с наконечниками, характерными кочевникам, но они также имеют широкие аналогии и в восточнославянских землях [4; 5, 51–60]. Среди найденных в Каукай наконечников не выявлено ни одного типично монгольского наконечника. Поэтому версия о разорении городища Каукай кочевниками не является достаточно обоснованной. Надо согласиться с мнением археологов Гинтаутаса Забелы (*Gintautas Zabiela*) и Зенонаса Баубониса (*Zenonas Baubonis*), что скорее всего на это городище напали и сожгли стоявший здесь деревянный замок во время военного похода восточные славяне. Г. Забела и З. Баубонис это событие датируют XI веком. Может быть, это произошло немного раньше, ещё в конце X века, во время правления упомянутого ранее Киевского князя Владимира Святославовича. Интересная находка, найденная на городище Каукай — серебряная геральдическая подвеска (Рис. 3.) с изображением двузубца с крестовидной ножкой, принадлежавшего Ярополку Святославичу (?–978) [1, 443–444]. Он как раз был предшественником Владимира Святославовича на Киевском престоле. Возможно, эта подвеска потеряна во время штурма городища одним из киевских воинов.

Похоже, что защитники городища Каукай были некоторое время осаждены, так как здесь найдено непривычно много для слоев городищ костей лошадей (они составили 25 процентов всех костей животных) [21, 12].

Следы пожаров и немногочисленные наконечники стрел также найдены на некоторых других ятвяжских городищах Литвы — в Рудамине (*Rudamina*; Ляндияйский район) [17, 36–39] и Кумялёнис (*Kumelionys*; Мариямпольский район) [17, 50–53]. Они имеют аналогии в материале городища Каукай. Эти находки, наверное, тоже связаны с походами славян на ятвяжские земли, происходившими в X–XI веках, во время которых были совершены нападения на данные городища.

Ятвяги неоднократно сталкивались и с поляками, но нет данных, которые позволили бы утверждать, что столкновения между поляками и ятвягами до середины XIII века могли происходить на территории современной Литвы.

Мажулонис: конфликты литовцев со славянами или с ливонцами?

В северо-восточной части Литвы, вблизи бывшего пограничья между племенами литовцев и селов, недалеко (примерно 42 км) юго-западнее озера Друкшяй (*Drūkšiai*, белор. *Дрысвяты*) расположено городище Мажулонис (*Mažulonis*; Игналинский район). Первые раскопки здесь ещё в 1907—1908 годах проводил Владимир Каширский. В 2011 г. в Мажулонис работала экспедиция Вильнюсского университета (руководитель исследовательской группы — Довиле Балтрамеюнайте (*Dovilė Baltramiejūnaitė*)). Городище датируется XI веком — началом XIII века. Стоявший здесь деревянный замок сгорел во время штурма. Обнаружены следы сильнеешего пожара, также останки троих людей, видимо, погибших во время штурма городища [13, 16—40]. В. Каширский обнаружил на городище пять наконечников стрел. Один из наконечников был от стрелы арбалета (1 тип по Г. Рацкявичусу (*Gintautas Rackevičius*)) [20, 68—7]. Ещё один наконечник арбалетной стрелы найден в 2011 г. [10, 55]. Археологи Г. Забела и З. Баубонис датируют уничтожение замка в Мажулонис началом — первой половиной XIII века [16, 164]. Польский историк Ежи Охманский (*Jerzy Stanisław Ochmański*) выдвинул версию, что замок сгорел во время войн литовцев с полочанами в конце XII века или в начале XIII века [19, 19]. Но надо иметь в виду, что арбалеты в XIII веке не были характерны для вооружения полочан. Найденные в Белорусском Подвинье болты арбалетов, по мнению белорусского археолога Владимира Плавинского, являются следствием военных действий членов ордена в этом регионе [6, 218].

Мы считаем наиболее реальной версию, что замок в Мажулонис принадлежал литовской знати и был разрушен во время военного похода Ливонского ордена на Нальшу в начале XIII века. Из Рифмованной Ливонской хроники известно (стих 01805: «er vûr zû Alsen in daß lant»), что в 1229 году войско ордена Меченосцев под руководством магистра Фолквина (*Volkwin von Naumburg zu Winterstätten*, ? — 1236) напало на литовскую землю Нальша (*Nalšia*) [9], на северной окраине которой как раз находится городище Мажулонис. Сожжение замка на городище связать с событиями 1229 года пытался и Г. Рацкявичюс [20, 172—173]. В войске ордена Меченосцев были и отряды ливов, эстонцев, латгалов. Быть может, болт арбалета относится к войску Ордена, а втулчатые наконечники стрел с шипами — к их союзникам?

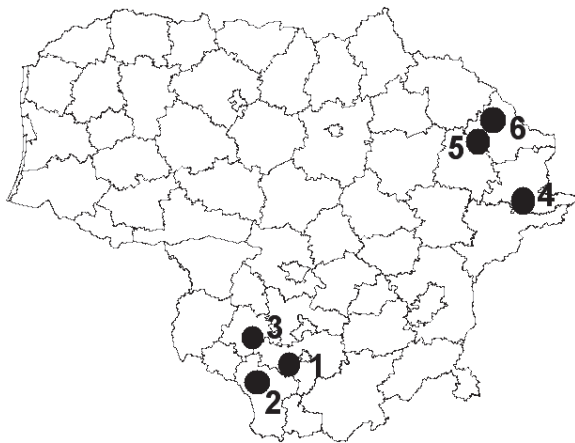
Наконечники стрел и болты арбалетов (2 экземпляра), также найдены сравнительно недалеко (58 км) од Мажулонис в сторону Латвии, на го-

родище Восгеляй (*Vosgėliai*; Зарасайский район) [18, 442–443]. Не являются ли они следами одного и того же военного похода со стороны Ливонии?

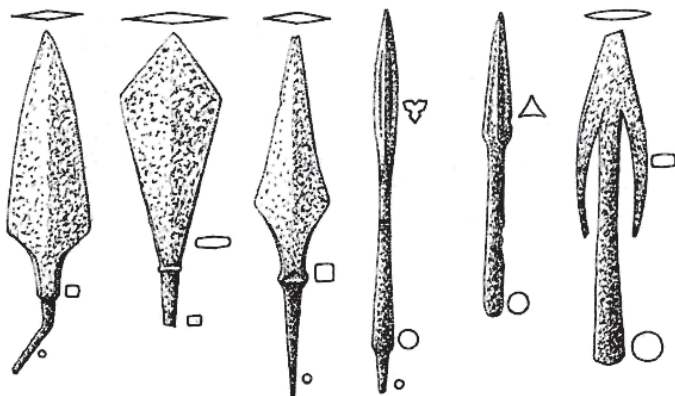
Ещё одним интересным примером следов военного конфликта на территории северо-восточной Литвы, уже на территории племени селов, является городище Великушкес (*Velikuškės*; Зарасайский район), в котором в 1933 году при раскопках Пятрасом Тарасенкой (*Петр Фёдорович Тарасенко*, более известен как *Petras Tarasenka*) и были найдены два костяка мужчин (Рис. 4.) [18, 432–436]. По мнению археолога Г. Забелы, это останки защитников крепости, погибших в XIII веке [22, 53]. Вероятно, это могут быть останки людей, погибших во время вторжения войск ордена Меченосцев, хотя других явных следов военных действий (например, наконечников стрел) во время раскопок городища не было найдено.

Накопленный в Литве археологический материал позволяет развивать исследования археологии конфликтов и дает важную информацию для исследования военной истории племён балтов и средневековой Литвы. Интерпретация археологического материала требует не только детального анализа, но и сравнения с археологическими материалами других стран, и детального анализа письменных источников.

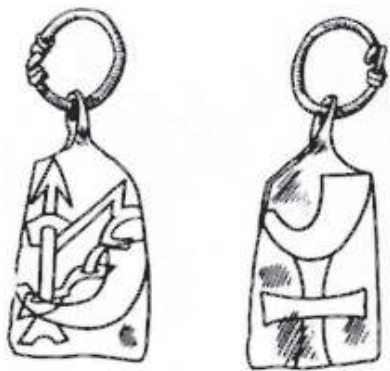
Иллюстрации:

1. рис. **Схема расположения городищ** (1. Каукай (*Kaukai*); 2. Рудамина (*Rudamina*); 3. Кумялёнис (*Kumelionys*); 4. Мажулонис (*Mažulonys*); 5. Восгеляй (*Vosgėliai*); 6. Великушкес (*Velikuškės*)).

2. рис. Наконечники стрел из городища Каукай.

3. рис. Серебряная геральдическая подвеска из городища Каукай.

4. рис. Два костяка мужчин, погибших во время пожара на городище Великушкес (раскопки 1933 года).

Источники и литература

1. Белецкий С. «Древнейшая геральдика Руси.» В кн.: *Повесть временных лет*. Перевод Д. Лихачева, О. Творогова. Санкт Петербург: Вита Нова, 2012. С. 431–506.
2. Белорыбкин Г. *Золотаревское поселение*. Санкт-Петербург, 2001.
3. Лухтан А. «Война V века в Литве.» В кн.: *Гістарычна — археалагічны зборнік*. Т. 11. *Беларусь у сістэме Еўрапейскіх культурных сувязяў*. Мінск: Інстытут гісторыі АН Беларусі, 1997. С. 15–18.
4. Медведев А. «Татаро-монгольские наконечники стрел в Восточной Европе.» В кн.: *Советская археология*. Но 2. Москва: Наука, 1966. С. 51–60.
5. Медведев А. *Ручное метательное оружие. Лук и стрелы, самострел VIII–XIV вв. Археология СССР. Свод археологических источников*. Вып. Е1–36. Москва, 1966.
6. Плавинский В. «О времени появления арбалета на западе Белорусского Подвинья.» В кн.: *Археология и история Пскова и Псковской земли*. Москва; Псков: ИА РАН, 2011. С. 210–224.
7. *Повесть временных лет*. Перевод Д. Лихачева, О. Творогова. Санкт-Петербург: Вита Нова, 2012.
8. *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. *Ипатьевская летопись*. Санкт-Петербург: типография М.А. Александрова, 1908.
9. Рифмованная Ливонская хроника. <http://www.livonia.veles.lv/chronicles/rifma/german/01005-02016.htm> (2013.03.11).
10. Baltramiejūnaitė, D. “Mažulonių piliakalnis.” In: *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2011 metais*. Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija, 2012. P. 52–56.
11. Baronas, D. “Miškų lietuvių ir stepių totorių susidūrimas Mindaugo laikais.” In: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*. Т. 30. Vilnius: LKMA, 2007. P. 27–42.
12. Batūra, R. *Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą*. Vilnius: Mintis, 1975.
13. Daugudis, V. “Mažulonių piliakalnis.” In: *Iš lietuvių kultūros istorijos*. Т. 3. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961. P. 52–56.
14. Kazakevičius, V. *Geležies amžiaus strėlės Lietuvoje (II–XII–XIII amžius)*. Vilnius: [Б.и.], 2004.
15. Kulikauskas, P. *Užnemunės piliakalniai*. Vilnius: Mokslas, 1982.
16. *Lietuvos piliakalniai. Atlasas*. I tomas. Sud. Z. Baubonis, G. Zabiela. Vilnius: [Б.и.], 2005.

17. *Lietuvos piliakalniai. Atlasas*. II tomas. Sud. Z. Baubonis, G. Zabiela. Vilnius: [Б.и.], 2005.
18. *Lietuvos piliakalniai. Atlasas*. III tomas. Sud. Z. Baubonis, G. Zabiela. Vilnius: [Б.и.], 2005.
19. Ochmański, J. *Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*. Seria "Historia", Nr. 96. Poznań, 1981.
20. Rackevičius, G. *Arbaletas ir lankas Lietuvoje XIII–XI a. Vilnius: [Б.и.], 2002.*
21. Vitkūnas, M. "Gyvulininkystė Pietryčių Lietuvoje XIII–XIV a." In: *Gyvulininkystė: mokslo darbai*. T. 47. Baisogala: Lietuvos veterinarijos akademijos Gyvulininkystės institutas, 2006. P. 3–22.
22. Zabiela, G. "Velikuškių piliakalnio "kapai"." In: *Gyvenviečių ir keramikos raida baltų žemėse*. Red. A. Girininkas. Vilnius: Savastis, 1994. P. 46–60.

Kopsavilkums

X–XIII gadsimta sākuma bruņoto konfliktu liecības Lietuvas austrumu un dienvidu teritorijā

Rakstā aplūkotas X–XIII gadsimta sākuma bruņoto konfliktu, kas risinājās mūsdienu Lietuvas teritorijas austrumu un dienvidu daļā, atstātās liecības. Šīs zemes tolaik bija bruņotu konfliktu arēna starp baltu ciltīm: lietuviešiem, jātvingiem un viņu kaimiņiem austrumslāviem, kā arī, iespējams, ar Poliju, bet XIII gadsimta sākumā arī ar Zobenbrāļu ordeni.

Pirmie jātvingu militāro konfliktu ar Kijevas Krievzemes kņazu vienībām pieminējumi zināmi jau no 983. gada. Ar austrumslāvu karagājieniem uz jātvingu zemi var saistīt arī bruņotu sadursmju pēdas, kuras atrastas vairāku Dienvidlietuvas pilskalnu: Kauķu (*Kaukai*), Kumeļonis (*Kumelionys*), Rudamina (*Rudaminas*) arheoloģiskajos izrakumos. Kaujas liecības īpaši spilgtas ir Kauķu pilskalnā, kur atrasti daudzi bultu uzgaļi, ugunsgrēka pēdas un cilvēku kauli.

Pagaidām Lietuvas teritorijā nav iespējams identificēt iespējamo poļu karagājienu liecības uz jātvingu zemēm.

Lietuvas ziemeļaustrumu daļā atrodas Mažulonis (*Mažulonys*) pilskalns, kurš tiek datēts ar XI–XIII gadsimta sākumu. Šeit esošā koka pils sadega uzbrukuma laikā. Atrastas stipra ugunsgrēka pēdas, tāpat triju cilvēku atliekas, kuri acīmredzot sadega. Poļu vēsturnieks J. Ohmanskis ir izvirzījis versiju, ka pils nodega lietuviešu kara ar poločāņiem (krievu *полочане*, poļu *połoczenie*) laikā XII gadsimtā vai XIII gadsimta sākumā. Pēc šī raksta autora

domām, tuvāka realitātei ir versija, ka pils gāja bojā Zobenbrāļu ordeņa karagājiena laikā uz *Nalšia* zemi 1229. gadā. Ordeņa karaspēkā bija arī lībiešu, igauņu un latgaļu vienības. Iespējams, ka atrastā skrūve no arbaleta attiecināma uz ordeņa vīriem, bet iedurtie bultu uzgaļi uz viņu sabiedrotajiem. Tādas pašas ieroču detaļas atrastas Vosģēļu (*Vosgēliai*) pilskalnā. Iespējams, šie atradumi ir paliekas no viena un tā paša Zobenbrāļu ordeņa karagājiena. Vēl viens interesants militāra konflikta piemērs Lietuvas ziemeļaustrumu daļā, jau sēļu teritorijā, ir Velikuškes (*Velikuškės*) pilskalns, kur arī atrastas divu vīriešu skeletu paliekas un ugunsgrēka pēdas.

Summary

Traces of Military Conflicts in Eastern and Southern Lithuania in the 10th – Early 13th Centuries

The paper analyses archaeological research-based traces of military clashes that took place in the period from the 10th century to the early 13th century in the eastern and southern parts of the present-day territory of Lithuania. At that time, it was an arena of Lithuanian-Yotvingian fights with the East Slavs and the Poles as well as the Livonian Order since the beginning of the 13th century. The first records of the East Slavs' marches to the Yotvingians' lands date back as far as 983 AD. The traces of the fights discovered at some mounds in the southern part of Lithuania (Kaukai, Rudamina, and Kumelionys) are related to the mentioned fights. Particular traces of the fights have been explored at Kaukai mound – such finds as barbs, traces of fire and human bones.

Thus far, there has not been a possibility to identify the traces of Polish military movements to the Yotvingians' lands in the present territory of Lithuania.

The eastern part of Lithuania has a significant object – the Mažulonys mound where major finds, such as the remains of three humans, who died during fights, and barbs of bows and crossbows have been discovered there. Some historians (e.g., Jerzy Ochmański) affirm that the castle on this mound was burnt during the fights with the Duchy of Polotsk. The author of the paper considers the castle on the Mažulonys mound to have been burnt in 1229 when the Livonian Order set off on a march to *Nalšia* in the territory of Lithuanian tribes. Other wooden castles on the mounds in Vosģēliai and Velikuškės in the northeastern part of the present-day territory of Lithuania could have been burnt during the mentioned march also.

Māris Zvaigzne

Latvijas sovjetizācijas vēstures aspekti: ieskats Indriķa Pinkša politiskajā darbībā 1950.–1959. gadā

Atslēgas vārdi: Latvijas sovjetizācija, padomju modelis, Latvijas PSR, nacionāl-komunisti, padomju arodbiedrības

Key words: Sovietisation of Latvia, Soviet model, the Latvian SSR, national communists, Soviet trade unions

Balstoties uz redzamāko Latvijas PSR nomenklatūras pārstāvju, šajā gadījumā – Latvijas Republikāniskās arodbiedrību padomes (LRAP) priekšsēdētāja 1958.–1959. gadā Indriķa Pinkša (1910–1991) – politiskās darbības analīzi, ir iespējams noskaidrot ar Latvijas sovjetizācijas gaitu saistītas detaļas, tai skaitā kadru politiku un arodbiedrībām atvēlēto lomu padomju modeli (1. piez.). Šī pieeja varētu paplašināt mūsu teorētiskos priekšstatus gan par padomju modeli un Latvijas PSR vietu tajā, gan par svarīgu pagrieziena punktu Latvijas sovjetizācijas vēsturē 50. gados – latviešu nacionālkomunistu darbību un 1959.–1960. gada notikumiem, kad viņi visi viens pēc otra tika izstumti no LPSR varas elites. 50. gadu otrās puses projektiem par sabiedrisko organizāciju, īpaši arodbiedrību, lomas un patstāvības palielināšanu bija, ir un būs jāskata arī plašākā vēsturiskā kontekstā – kāda loma un vieta bija nacionālajam faktoram padomju modeļa izveidē un attīstībā, un bojāejā, bet pats būtiskākais – kāda bija šī modeļa daba.

Kas attiecas uz šī sovjetizācijas posma izpēti mūsdienu Latvijas historio-grāfijā, tad jāatzīst, ka tā joprojām ir tikai sākuma stadijā un bez šaubām pelnījusi lielāku uzmanību [21; 30]. Joprojām pastāv virkne problēmjautājumu, kuriem būs jāpievērš lielāka uzmanība. Daļa no tiem saistās ar fenomena cēloņiem. Piemēram, kāpēc 1953. gada vasarā Maskavā tika pieņemti lēmumi, kas faktiski ļāva izvērsties nacionālajiem kadriem Baltijas republikās, un kāpēc šī politika tika turpināta arī pēc galvenā iniciatora Lavrentija Berijas (1899–1953) gāšanas? Būtu arī jāņem vērā, ka nacionālo kadru jautājums un tā saucamās “iesakņošanas politikas” vadlīnijas attiecībā uz Latvijas PSR tika sagatavotas 1953. gada pavasarī Nikitas Hruščova (1894–1971) vadībā vēl pirms sazvērestības pret L. Beriju [35, 281; 33, 327]. Tas varētu nozīmēt, ka tieši Maskavas lēmumi sākotnēji veicināja nacionāli domājošo komunistu

pozīciju nostiprināšanos padomju republikās. Savukārt 1959. gada vasarā atkal tieši no Ņ. Hruščova un PSKP CK Prezidija lēmuma bija atkarīgs sākt vai nesākt radikālu nomenklatūras kadru nomaiņu Latvijā. Maz ticams, ka viņš būtu pakļāvies kāda grupējuma intrigām un mirkļa niknuma uzliesmojumam pret LPSR Ministru padomes priekšsēdētāja vietnieku Edvardu Berklavu (1914–2004). Ja viņam tika nodota visa informācija par E. Berklavu, I. Pinksi un viņu domubiedru aktivitātēm un lēmumiem kopš 1956. gada, tai skaitā arī divu PSKP CK pārbaužu komisiju ziņojumi 1957. un 1959. gadā (20, 54; 30), tad viņa reakciju nebūtu jāuzskata par negaidītu. Tas arī nozīmē, ka vēsturniekiem vajadzētu pievērst uzmanību ne tikai tam, kā evolucionēja Maskavas un Latvijas PSR politiskās attiecības apskatāmajā laika posmā, bet arī tam, kādas izmaiņas iezīmējās PSRS politiskās vadības nacionālajā politikā kopumā, kā arī noskaidrot, cik lielā mērā tā bija diferencēta katrā konkrētā gadījumā. Šajā kontekstā ir svarīgi atzīmēt 1955. gada maija un jūlija PSKP CK plēnumu lēmumus, kas iezīmēja ne tikai Ņ. Hruščova reformu sākumu, bet paredzēja arī republiku tiesību un funkciju palielināšanu [35, 252–253]. Nav šaubu, ka iekšpolitisko pārmaiņu simbols PSRS bija 1956. gada oktobrī notikušais PSKP XX kongress, tomēr radikālākais pagrieziena miera laika valsts pārvaldes un tautsaimniecības vadības vēsturē notika gadu vēlāk, kad tika izveidotas Ņ. Hruščova iniciētās PSRS Tautas saimniecības padomes [35, 156–157]. Latvijas gadījumā blakus administratīvi politiskajam Latvijas nosaukumam – Latvijas PSR – tika ieviests un līdz pat 1965. gadam paralēli pastāvēja arī cits nosaukums – Latvijas PSR Ekonomiskais administratīvais apgabals [32; 61]. Maskavā pieņemtie lēmumi organizatoriski un administratīvi tika noformēti ar LKP CK biroja 1957. gada aprīļa lēmumu “Par Latvijas PSR rūpniecības un celtniecības vadības struktūru”, saskaņā ar kuru tad arī tika izveidota Latvijas Tautas saimniecības padome (Latvijas TSP) [16]. Latvijas TSP tika mēģināts īstenot nostādnes par reģionālo specializāciju, vietējo resursu racionālu un efektīvu izmantošanu, kas veicinātu darba ražīguma pieaugumu, produkcijas kvalitātes uzlabošanos un, protams, tautsaimniecības piegādu plānu izpildi. Vairāk nekā puse Latvijas rūpniecības uzņēmumu, kuri ražoja ap 74% visas produkcijas, tika pakļauti Latvijas TSP [24, 329]. Rezultātā tam vajadzēja novest un arī noveda pie reāla republikas līmeņa tautsaimniecības vadības pilnvaru un atbildības palielinājuma, bet vienlaicīgi – arī pie neizbēgamām domstarpībām ar PSRS augstāko politisko vadību – PSKP CK, PSRS MP un PSRS Valsts plāna komiteju.

Pēc 1945. gada PSRS politiskā vadība faktiski bija neatrisināmas dilemmas priekšā. Jautājums bija – cik ilgi valsts un tās iedzīvotāji var dzīvot un

strādāt mobilizācijas gatavībā, turklāt neizbēgamās konkurences cīņas ar Rietumiem apstākļos? Tātad, saglabājot visus padomju modeļa virsbūves un ekonomiskās politikas elementus, notika visai strauja taktikas maiņa. Komunisti mēģināja atrast veidu, kā panākt strauju ekonomiskās attīstības tempu un efektivitātes pieaugumu, kas beigu beigās radikāli uzlabotu padomju pilsoņu dzīves līmeni. Tieši šajā kontekstā 1957. gada PSKP CK plēnumā, kurā tika izvērtēta padomju arodbiedrību darbība, nonāca pie secinājuma, ka tas izdarāms, iesaistot arodbiedrības gan valsts pārvaldes, gan ekonomikas vadības struktūrās, kam saskaņā ar komunistu uzstādījumiem vajadzēja veicināt strādājošo ieinteresētību, entuziasmu un pašaieliedzību [35, 389–394]. Te gan jāuzsver, ka jau kopš 1928. gada arodbiedrības PSRS bija tieši pakļautas tur pastāvošajai lēmumu pieņemšanas sistēmai un kā tādas tika iekļautas valsts pārvaldes, tautsaimniecības vadības un sabiedrības organizācijas modeļi [28, 211]. Tām bija paredzētas stingri noteiktas funkcijas un precīzi aprakstīti uzdevumi. Kā galvenie figurēja nevis strādājošo tiesību un interešu aizstāvība, bet gan strādājošo iniciatīvas un darba ražīguma veicināšana darba vietās. Lai īstenotu šos uzdevumus, arodbiedrības bija atbildīgas par vairākām tautsaimniecības nozaru un sabiedrības organizācijas jomām, sākot no sociālistiskās sacensības organizāciju, racionalizatoru un izgudrotāju kustības vadību un beidzot ar valsts sociālās apdrošināšanas sistēmas, strādājošo atpūtas, sporta un tūrisma sistēmas pārraudzību [18]. Jāatzīmē, ka padomju tipa arodbiedrību modelis tika izveidots un pat sāka funkcionēt jau Latvijas okupācijas pirmajā gadā. Šajā laikā izveidotā organizatoriskā struktūra – Latvijas Arodbiedrību centrālā padome (LCAP) tika saglabāta arī padomju aizmugures apstākļos kara laikā. 1944. gada vasarā un rudenī Sarkanās armijas ieņemtajos Latvijas rajonos blakus Kompartijas un padomju iestādēm nekavējoties tika atjaunota arī padomju arodbiedrību darbība. Laika posmā no 1945. gada līdz 1960. gadam piedzīvoja ļoti strauju izaugsmi. Masveidības ziņā tām konkurentu nebija – skaitliskā izteiksmē tās jau 50. gados pārliecinoši pārsniedza 90% robežu no visiem rūpniecības uzņēmumos un iestādēs strādājošajiem. Piemēram, 1950. gadā kopējais strādnieku un kalpotāju skaits LPSR bija vairāk nekā 391 tūkstoši cilvēku, no tiem par arodbiedrību biedriem bija kļuvuši 355 tūkstoši [1, 5–7]. Saskaņā ar 1957. gada PSKP CK decembra plēnuma lēmumiem bija paredzētas visai radikālas reformas, kas saistījās ar arodbiedrību iesaistišanos Tautas saimniecības padomju darbā [2, 7]. Latvijas gadījumā arodbiedrību pārstāvji tika kooptēti Latvijas TSP, LPSR Valsts Plāna komitejas struktūrvienībās, attiecīgo nozaru ministriju un iestāžu sastāvā [2]. Tika mēģināts izveidot funkcionējošu, praktiska rakstura instrumentu – tā

saucamo Ģenerālo vienošanos starp LRAP un Latvijas TSP, kas formāli sāka darboties no 1958. gada 1. janvāra [29, 272]. Ņemot vērā priekšā stāvošā darba apjomus, I. Pinkša izvirzīšana un ievēlēšana par LRAP priekšsēdētāju 1958. gada maijā nebija nejauša. Reformu laikā bija vajadzīgi aktīvi vadītāji ar lielu praktiski darba pieredzi, un tāda viņam bija. Nav arī nekā pārsteidzoša apstākļi, ka I. Pinksis gan toreiz, gan mūsdienā publikācijās, tajā skaitā arī vēstures mācību grāmatās, tiek minēts starp ietekmīgākajiem latviešu komunistiem. Ar I. Pinkša viedokli rēķinājās vismaz no 1944. gada, kad viņš kļuva par LĻKJS CK I sekretāru. Pirms ievēlēšanas par LRAP priekšsēdētāju I. Pinksis bija tajā laikā otrās lielākās Latvijas pilsētas – LKP Liepājas pilsētas komitejas I sekretārs [23, 125]. Cita starpā par to liecina arī viņa kritiskais raksts par V. Lāča romānu “Uz jauno krastu” 1951. gadā [20]. Rakstnieks Pēteris Bauģis (1914–1999) atceras to kā vienu no lielākajiem skandāliem LPSR preses vēsturē. Publikācija esot izsaukusi panikai līdzīgu reakciju visos Latvijas PSR nomenklatūras līmeņos [3]. Viss esot nomierinājies tikai pēc tam, kad laikrakstā “*Pravda*” tika nopublicēts anonīmas “biedru grupas raksts” V. Lāča aizstāvībai. Vēlāk izrādījās vai arī no raksta stila varēja atšifrēt, ka aiz tā stāvējis Staļins [25, 137]. Vai šī epizode I. Pinkša biogrāfijā bija netipiska? Autorprāt – nē, jo ideoloģiskās nostādnes (V. Lācim faktiski tika pārņemts partiskuma trūkums un ideoloģiska tuvredzība gan romāna sižeta veidošanas, gan galveno varoņu raksturu atspoguļojuma viedokļa) šajā rakstā neatšķīrās no tām, par kurām viņš iestājās, piemēram, 1958. gadā. Šī idejiskā aizrautība, kas bija raksturīga arī citiem nacionālkomunistiem, tomēr netraucēja izvirzīt jautājumus par Latvijas PSR interešu ievērošanu. Vēl būdams LKP Liepājas pilsētas I sekretārs un LPSR AP deputāts, viņš iestājās par tautsaimniecības nozaru, īpaši rūpniecības un celtniecības efektīvu vadību uz vietas Latvijā [19]. I. Pinksis vienā no saviem rakstiem uzstāja, ka jāorientējas uz vietējo resursu pilnīgu izmantošanu, tai skaitā atsakoties no ekonomiski neizdevīgajiem pasūtījumiem citās republikās, kas negatīvi ietekmējot ražošanu un produkcijas noietu, piemēram, Liepājas “Sarkanajā metalurgā” [13]. Šī pieeja – orientācija uz vietējo resursu izmantošanu – tika attiecināta arī uz kadru jautājumu tautsaimniecībā, kas, kā zināms, bija viens no latviešu komunistu bažu objektiem. Vienā no saviem rakstiem I. Pinksis kā negatīvu raksturoja praksi aicināt speciālistus no citām republikām apstākļos, kad pašiem jau ir izveidota sava profesionālo kadru sagatavošanas sistēma [12, 54].

Viens gads īss laika posms, lai varētu pilnīgi raksturot I. Pinski kā LPSR arodbiedrību lideri, viņa darbības stilu un izpratni par arodbiedrībām paredzēto lomu padomju modeli. Viņš spēja iezīmēt galvenās vadlīnijas, kuras

pilnībā sakrita ar PSKP CK 1957. gada decembra plēnuma un 1959. gada PSRS arodbiedrību kongresa lēmumiem. No runas Latvijas PSR arodbiedrību III kongresā 1958. gadā izriet, ka I. Pinkša uzmanības lokā bija jaunās iespējas pēc rūpniecības un celtniecības vadības pārkārtošanas un Tautas saimniecības padomju sistēmas izveidošanas. Var noprast, ka lielas cerības viņš saistīja ar LRAP un Latvijas TSP Ģenerālās vienošanās sistēmas izveidošanu, kurā tika fiksētas apņemšanās par pasākumiem darba un sadzīves apstākļu uzlabošanai rūpniecības uzņēmumu darbiniekiem, kā arī strādājošo materiālās un morālās stimulēšanas sistēmas izveidošanai [8]. Tiesa, jaunajā amatā joprojām ļoti skaidri izpaudās viņa komunistiskā pārliecība. 50. gadu otrā puse PSRS iezīmējās ar vispārējām entuziasma piepildītām cerībām uz panākumiem sociālisma celtniecībā un pat komunistiskās sabiedrības stadijas sasniegšanu pārskatāmā nākotnē [18]. Sekojot obligātajām vadlīnijām no Maskavas, I. Pinksis bija viens no aktīvākajiem komunistiskās celtniecības ideju propagandistiem. Savās 1958.–1959. gada publikācijās viņš pilnībā atbalstīja nostādnes, saskaņā ar kurām šis sociālisma celtniecības posms noslēgsies ar to, ka neizbēgami notiks vairāku valsts funkciju pārņemšana arodbiedrību pārraudzībā. Tas attiektos, piemēram, uz sabiedriskās kārtības nodrošināšanu, balstoties uz brīvprātīgajām kārtības sargu vienībām un biedru tiesām [9]. Turklāt jautājums nebūt nebija par naivumu. Nevar tā vienkārši pieņemt, ka tos latviešu komunistus, ko mēs vēlāk nodēvējām par nacionālkomunistiem, kāds būtu ar varu spiedis pieņemt komunistisko pārliecību. Bet vienlaicīgi, kā jau atzīmēts, viņiem – arī I. Pinksim – bija savs viedoklis par to, kā būtu jāattīstās Latvijai PSRS sastāvā. Vairākas reizes 1958.–1959. gadā I. Pinksis savu nostāju demonstrēja visaugstākajā līmenī. Viņš balsoja pret Maskavā apstiprinātā F. Kašņikova kandidatūras apstiprināšanu LKP CK II sekretāra amatā LKP CK plēnumā 1958. gada janvārī, kas bija unikāls gadījums PSRS kopumā [20, 55]. Ne bez viņa ietekmes pēc IV LPSR arodbiedrību kongresa LRAP plēnumā 1958. gada maija beigās pirmo reizi kopš 1945. gada padomes vēlēšanās vairākumu ieguva latvieši, bet viņš pats nomainīja LRAP priekšsēdētāja amatā 1944. gadā uz Latviju atsūtīto latviešu izcelsmes padomju arodbiedrību funkcionāru Kārli Voltmani (1899–1984). Interesanti, ka šis fakts nebija pagājis garām arī pazīstamajiem baltiešu emigrācijas vēsturniekiem R. J. Mišunas un R. Taagepera uzmanībai [12, 135]. Visbeidzot viņš bija viens no nedaudzajiem, kuram 1959. gada LKP CK jūlija plēnumā no tribīnes pietika drosmes noraidīt izvīrītās apsūdzības un nepiekrīst atbrīvošanai no LRAP priekšsēdētāja amata [27, 137].

Tas, ka Maskava iejaucās un pavēlēja sākt kadru tīrīšanu, protams, neizrietēja ne no publiskām runām, ne rakstiem, kas nāca no, piemēram, I. Pinkša, E. Berklava vai Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Ekonomikas institūta direktora P. Dzērves (1918–1961), vai kāda cita puses. Novirzīšanos no oficiālā kursa varēja atrast tikai paši sagatavotākie cilvēki. Acīmredzamais bija tas, ka cilvēki, kas pauda šos uzskatus un idejas, bija nokļuvuši pie reālas varas un, neskatoties uz pretdarbību no LKP CK ortodoksālā spārna ar Arvīdu Pelši (1899–1983) priekšgalā, bija noskaņoti aizstāvēt republikas un latviešu nācijas intereses. Turklāt divi P. Dzērves vadībā sagatavotie dokumenti – 1959. gada pētījums “Latvijas PSR tautas saimniecības attīstības perspektīvas” un LKP CK adresētais materiāls “Jautājumā par darbaspēka resursiem Latvijas PSR lauksaimniecībā” – jau jāuzskata par programatiskiem [23; 22, 52]. Tajos tika pievērsta uzmanība ne tikai zināmajām problēmām sabiedrībā (nekontrolētā darbaspēka migrācija) un ekonomikā (plaša patēriņa preču trūkums), bet iezīmēti ceļi to pārvarēšanai, tātad turpmākās politikas aprises. Tieši tas pats attiecās uz I. Pinkša runām un publikācijām presē. Nomainīt viņus bez Maskavas iejaukšanās nebija iespējams. Tad, kad Maskava pēc vairākkārtējām pārbaudēm beidzot saprata situācijas nopietnību, tā, kā parasti, reaģēja tam laikam atbilstošā garā. 1959. gada 1. jūlijā PSKP CK Prezidija sēdē tika pieņemts lēmums nomainīt LPSR politisko vadību un 7.–8. jūlijā LKP CK šo lēmumu izpildīja, atceļot uz nacionālo interešu aizsardzību orientētos lēmumus un atlaižot no ieņemamajiem amatiem E. Berklavu [24, 351]. Savukārt 5. augustā pienāca I. Pinkša kārta – atceļšana no LRAP priekšsēdētāja amata un nosūtīšana darbā uz Madonu [15, 126]. 1962. gadā viņš bija mēģinājis tikt skaidrībā par izvirzītajām apsūdzībām un ticies pat ar PSKP CK Partijas kontroles komitejas priekšsēdētāju, bijušo VDK priekšsēdētāju A. Šeļepinu (1918–1994), kuru pazinis personīgi no darba komjaunatnē pirmajos pēckara gados [4]. Saskaņā ar pēdējo gadu pētījumiem laika posmā 1959. gada līdz 1961. gadam pret nacionālkomunistiem vērstas kampaņas ietvaros no darba dažāda līmeņa vadošos amatos tika atlaisti ap 200 latviešu komunisti [24, 352]. Pats I. Pinksis uzskaitījis, ka no amatiem atbrīvoti 11 LKP CK locekļi, 22 LPSR Augstākās padomes deputāti un 10 bijušie LĻKJS sekretāri [15, 127]. Skaidrs, ka šajā gadījumā apzīmējums “sagrāve” ir ļoti piemērots un neizskatās, ka runa šajā gadījumā būtu tikai par stihisku personīgo rēķinu kārtošanu latviešu komunistiskās elites vidū vai staļinista A. Pelšes intrigām. Mūsu rīcībā nav faktu, ka I. Pinksim, E. Berklavam vai kādam citam būtu bijuši plāni apvienoties vienotā grupā. Vienīgais vienojošais elements – apziņa par latviešu nācijas vietu komunisma celtniecībā atbilstoši tā saucama-

jai ļeņinskajai nacionālajai politikai, kura tika pretstatīta Staļina īstenotajai praksei. Viņi bija pārliecināti par savu taisnību, bet izrādījās, ka pārstāv nacionālos aizspriedumus, kas tika pastiprināti ar apvainojumiem “buržuāziskajā nacionālismā”. Tas I. Pinksim bija šoks un aizvainojums. Viņa publicētie atmiņu fragmenti liecina, ka ar to viņš nespēja samierināties līdz pat savai nāvei [4; 15]. Nacionālkomunistu opozīcijas sagrāve piesaistīja arī demokrātisko valstu masu saziņas līdzekļus, kā arī latviešu emigrācijas preses interesi. Piemēram, “Londonas Avīze”, izmantojot BBC ziņu apskatu, sagatavoja publikāciju, kurā latviešu nacionālkomunisti nosaukti par titoistiem, t.i., procesi Latvijas PSR tika pielīdzināti sociālistiskās Dienvidslāvijas vadītāja J.B. Tito (1892–1980) neatkarīgajai politikai, bet I. Pinksis minēts kā aktīvākais šīs politikas pārstāvis Latvijā [6].

Secinājumi

Nacionālkomunisti ar E. Berklavu un I. Pinski priekšgalā uzskatīja, ka sociālisma celtniecība iespējama, ievērojot nacionālo specifiku. Domājams, ka tieši tas, kā latviešu komunisti izprata sociālisma celtniecību LPSR, tai skaitā arī arodbiedrību lomu, noveda pie tā, ka Maskavā sāka saprast, ka veidojās zināma alternatīva politika, kas vairs nevarēja nodrošināt PSKP efektīvu sovjetizācijas procesu vadību un kontroli. Šie notikumi Latvijā 1959.–1960. gadā iekļāvās kopējā tendencē – pakāpeniski pārskatīt 50. gadu vidū skaļi deklarētās PSRS politiskās sistēmas un tautsaimniecības reformas un atstādināt no amatiem šo reformu virzītājus. Pēc būtības šīs reformas bija pretrunā ar padomju modeļa totalitāro dabu – vienas ideoloģijas un viena varas centra bezierunu monopolstāvokli. Neskatoties uz nevainojamajām biogrāfijām un ideoloģisko pārliecību, tādi vietējie komunisti kā I. Pinksis sovjetizācijas īstenošanas plānos vairs neiekļāvās, tāpēc bija nomaināmi ar citiem, uzticamākiem padomju nomenklatūras kadriem.

Piezīmes

1. Indriķis Pinksis, Otto dēls, dzimis 1910. gadā. Latvijas kreiso arodbiedrību aktīvis no 1927. gada, pagrīdnieks, 30. gados arestēts 8 reizes. 1931. gadā transportstrādnieks I. Pinksis bija iekļauts LR IV Saeimas vēlēšanu Latvijas sociāldemokrātu opozicionāro strādnieku Rīgas sarakstā. Nelegālās LKP biedrs no 1939. gada. Aktīvs 1940. gada vasaras notikumu dalībnieks, masu demonstrāciju organizators Rīgā 1940. gada jūlijā – augustā. Otrā pasaules kara frontinieks – Sarkanās armijas 201. strēlnieku divīzijas, vēlāk 43. gvardes strēlnieku divīzijas politdarbinieks, 2 reizes ievainots. 1944.–1949. gadā LĻKJS CK I sekretārs. Bijis LKP

Jūrmalas pilsētas komitejas I sekretārs, LKP Cēsu pilsētas komitejas I sekretārs un LKP Liepājas pilsētas komitejas I sekretārs. LKP CK loceklis, LKP CK biroja locekļa kandidāts. 50. gados – LPSR AP deputāts. Apbalvots ar PSRS ordeņiem un medaļām. PSKP XX kongresa delegāts. Pēc atcelšanas no LRAP priekšsēdētāja amata sāka vadīt Madonas Ceļu ekspluatācijas rajonu, bet 70. gadu sākumā tika pārcelts darbā par priekšnieku Jelgavas Ceļu ekspluatācijas rajonā. Bija Latvijas Ceļu būves muzeja dibinātājs. 1988.–1991. gadā bija aktīvs Trešās atmodas notikumu dalībnieks.

Saīsinājumi

BBC – British Broadcasting Company

LCAP – Latvijas Centrālā arodbiedrību padome

LKP – Latvijas Komunistiskā partija

LKP CK – Latvijas Komunistiskās partijas Centrālā komiteja

LĻKJS – Latvijas Ļeņina komunistiskā jaunatnes savienība

LPSR – Latvijas Padomju sociālistiskā republika

LRAP – Latvijas Republikāniskā arodbiedrību padome

Latvijas TSP – Latvijas Tautas saimniecības padome

PSKP – Padomju Savienības Komunistiskā partija

PSKP CK – Padomju Savienības Komunistiskās partijas Centrālā komiteja

VDK – PSRS Valsts drošības komiteja

Avoti

1. Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvs, 425. f. (LRAP), 1a. apr., 133. l. (Statistiskie datu apkopojumi, 1956.–1960. g.).
2. Krievijas Federācijas Valsts arhīvs, R-5451. f. (Vissavienības arodbiedrību centrālā padome), 25. apr., 6089. l. (LRAP protokoli, plāni un atskaides, 1955.–1960. g.).
3. Bauģis, P. “Mana pavasara atbalss.” *Karogs*, 1979, Nr. 5.
4. “Indriķis Pinksis. Stāsta A. Pelšes upuris.” *Arods*, 1990. 1.–7. marts.
5. “Latvijas arodbiedrību republikāniskās padomes VII plēnums.” *Cīņa*, 1958. 8. februāris.
6. “Latviešu titoistu savrupceļi.” *Londonas Avīze*, 1959. 30. oktobris.
7. “Par rūpniecības un celtniecības vadišanas organizācijas tālāku uzlabošanu.” *Cīņa*, 1957. 30. marts.
8. Pinksis, I. “Arodbiedrības – liels spēks.” *Cīņa*, 1958. 17. augusts.
9. Pinksis, I. “Brīvprātīgo vienībām un biedru tiesām cildeni pienākumi.” *Cīņa*, 1959. 24. marts.

10. Pinksis, I. "Īstenosim arodbiedrību 12. kongresa lēmumus." *Padomju Latvijas Komunisti*, 1959, Nr. 5: 19–24.
11. Pinksis, I. "Lielas pārmaiņas arodbiedrību darbā." *Rīgas Balss*, 1958. 26. jūlijs.
12. Pinksis, I. "Mūsu pieredze pilsētas rūpniecības vadīšanā." *Padomju Latvijas Komunisti*, 1956, Nr. 1: 52–56.
13. Pinksis, I. "Partijas organizācijām nopietnāk jāiedziļinās uzņēmumu ekonomikā". *Cīņa*, 1954. 3. aprīlis.
14. Pinksis, I. "Piezīmes par Viļa Lāča jaunāko romānu "Uz jauno krastu".” *Cīņa*, 1951. 15. novembris.
15. "Tas drūmais piecdesmit devītais gads." *Karogs*, 1988, Nr. 10: 125–137.
16. "Uzlabot tautas saimniecības vadīšanas metodes." *Cīņa*, 1957. 21. aprīlis.
17. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов*. Т. 9. Москва: Политиздат, 1985. 542 с.
18. *КПСС о профсоюзах*. Москва: Профиздат, 1974. 502 с.
19. *Советские профсоюзы: Роль в обществе, функции, права*. Москва: Профиздат, 1977. 190 с.

Literatūra

20. Bleiere, D. *Eiropa ārpus Eiropas... Dzīve Latvijas PSR*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2012. 160 lpp.
21. Bleiere, D. "Nacionālkomunisms Latvijā. Historiogrāfija." *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2003, Nr. 1: 110–130.
22. Karnīte, R. "Latvijas tautsaimniecība 1944.–1959. gadā: saimniecība, politika, tās izpausmes un sekas." *Latvijas Vēsture*, 2002, Nr. 3: 45–57.
23. "Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās komitejas VII slēgtā plēnuma pilnīgi slepenais lēmums "Par nopietniem trūkumiem un kļūdām darbā ar kadriem un nacionālās politikas praksē republikā."” <http://www.historia.lv/> (2013.03.01).
24. *Latvijas vēsture. 20. gadsimts*. Rīga: Jumava, 2005. 444 lpp.
25. Misiunas, R.J., Taagepera, R. *The Baltic States, Years of Dependence (1940–1980)*. California: University of California Press, 1983. 333 p.
26. Prigge, W. "The Latvian purges of 1959: A revision study." *Journal of Baltic Studies*, 2004, Volume 35, Issue 3: 211–233.
27. Riekstiņš, J. "Latviešu nacionālkomunistu cīņa pret Latvijas kolonizāciju un rusifikāciju." Grām.: *Nevardarbīgā pretošanās. Latvijas neatkarības atgūšanas ceļš (1945–1991)*. Rīga: LZA. 639 lpp.

28. Sorenson, J.B. *The Life and Death of Trade Unionism in the USSR (1917–1928)*. Aldine Transaction, 2009. 311 p.
29. Swain, G. “Before National Communism: Joining the Latvian Komsomol under Stalin.” In: *Europe-Asia Studies*, 2012, Volume 64, Issue 7: 1239–1271.
30. Šteimans, J. “Nacionālā politika Latvijā 1953.–1959. gadā.” Grām.: *Daugavpils Universitātes Humanitārās fakultātes XII Zinātnisko lasījumu materiāli. Vēsture VI. II daļa*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes izdevniecība “Saule”, 2003. 79.–82. lpp.
31. Zubkova, J. ““Cita PSRS”? Padomju projekta realizācijas īpatnības Baltijas republikās. 1950–1960.” Grām.: *Okupācijas režīmi Baltijas valstīs (1940–1991): Latvijas Vēsturnieku komisijas 2008. gada pētījumi un starptautiskās konferences materiāli, 2008. gada 30.–31. oktobris*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2009. 677.–695. lpp.
32. Zvaigzne, M. “Latvijas sovjetizācija: padomju arodbiedrību vēstures piemērs (1940–1960)”. *Latvijas Vēsture*, 2011. Nr. 3: 56–70.
33. Зубкова Е. *Прибалтика и Кремль*. Москва: РОССПЭН; Фонд ППР Б. Ельцина, 2008. 351 с.
34. Кимене З. «Мероприятия Компартии Латвии по повышению роли профсоюзов в управлении промышленности. 1956–1961.» В кн.: *Учен. записки ЛГУ*. Т. 50. 1963. С. 251–297.
35. Пыжиков А. *Хрущевская «Оттепель»*. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. 509 с.

Summary

History of the Sovietization of Latvia: Insight into Political Activities of Indriķis Pinksis in 1950–1959

Based on both published and unpublished documents, the article presents an analysis of the influence of the so-called Latvia's National Communists on the attempts to reform the Soviet system. After Stalin's death in 1953, conditions for a greater national autonomy improved. In Latvia, a group of the National Communists lead by E. Berklavs launched a serious program of changes in the second half of the 1950s. Indriķis Pinksis (1910–1991) – one of the most well-known Latvian communists of the 1940s–1950s and the leader of the trade unions of Soviet Latvia from 1958 until 1959 – had a profound impact on these events. While being the 1st secretary of the Liepāja branch of the Communist Party of Latvia and a Deputy of the Latvian SSR

Supreme Soviet, Pinksis was eager to improve the management of the economic sector, especially industry and construction, the organization of regional cooperation, etc. He believed that the Latvian SSR should be oriented towards the maximum use of local resources thereby avoiding unprofitable activities in other republics. The main issues addressed by I. Pinksis as a Chairman of Latvian Trade Union Council were the new opportunities of trade unions after the establishing of the Latvian National Economy Council and creation of the General Agreement System between the government and Trade Union Council in January 1958. The activities and initiatives of the National Communists were not supported in Moscow and a purge of about 200 leading and the most gifted National Communists was initiated. On July 15, 1959, E. Berklavs was dismissed, and on August 5, a decree was issued to relieve I. Pinksis of all his duties related to the Communist Party and trade unions.

ZIŅAS PAR AUTORIEM / AUTHORS

Tamāra Abrosimova

Vēstures zinātņu kandidāte
Krievijas Zinātņu Akadēmijas
Sanktpēterburgas Vēstures
institūts
tabrosimova@mail.ru

Ilga Apine

Habilitēta vēstures doktore
Latvijas Universitātes
Filozofijas un socioloģijas
institūts
anna.f@apollo.lv

Dagnija Baltiņa

Maģistra grāds Pasaules
mantojuma studijās
UNESCO LNK (Latvija)
baltina.dagnija@gmail.com

Tatjana Bartele

Vēstures doktore
RISEBA (Latvija)
tmb@inbox.lv

Kristīne Bekere

Vēstures maģistre
Latvijas Zinātņu akadēmijas
Baltijas stratēģisko pētījumu
centrs
kribek@inbox.lv

Jānis Brente

Sociālo zinātņu maģistrs
politikas zinātnē
Jelgavas Valsts ģimnāzija
(Latvija)
mitauer.aa@inbox.lv

Edgars Ceske

Vēstures maģistrs
Siguldas Novada vidusskola
(Latvija)
ceske@inbox.lv

Valda Čakša

Vēstures maģistre
Rēzeknes Augstskola (Latvija)
caksa@tvnet.lv

Ineta Didrihsone-Tomaševska

Vēstures maģistre
Latvijas Universitāte
ineta@didrihsone-tomasevska.lv

Guntis Dišlers

Teoloģijas maģistrs
Latvijas Kristīgā akadēmija
guntis66@gmail.com

Jevgenijs Grebeņš

Vēstures zinātņu kandidāts
Baltkrievijas Valsts agrārā
tehniskā universitāte
greben.evgenij@gmail.com

Sandra Grigaravičiute

Humanitāro zinātņu doktore
vēsturē
Lietuvas Edukoloģijas
universitāte
sandra.grigaraviciute@vpu.lt

Elina Guščika

Vēstures maģistre
Latvijas Universitātes aģentūra
“LU Latvijas vēstures institūts”
elinaguscika@inbox.lv

Aleksandrs Ivanovs

Vēstures doktors
Daugavpils Universitāte
aleksandrs.ivanovs@du.lv

Gaļina Jakovļeva

Vēstures zinātņu kandidāte
P. Mašerova Vitebskas Valsts
universitāte (Baltkrievija)
gnyakovleva@mail.ru

Ģintauts Jakštis

Ģen. Žemaiša Lietuvas kara
akadēmija
gintautasjakstys@gmail.com

Ilze Jermacāne

Vēstures maģistre
Latvijas Universitāte
jermacane@inbox.lv

Reinis Kalniņš

Vēstures maģistrs
Latvijas Republikas Ārlietu
ministrija
kalnins.reinis@gmail.com

Viesturs Kanders

Vēstures maģistrs
Daugavpils Universitāte
viesturskandars@inbox.lv

Anete Karlsonē

Vēstures doktore
Latvijas Universitātes aģentūra
“LU Latvijas vēstures institūts”
anete.karlsonē@gmail.com

Elina Krupoviča

Humanitāro zinātņu maģistrs
mākslās
Prāgas Kārļa Universitāte
(Čehija)
elinakrupovica@inbox.lv

Maija Krūmiņa

Vēstures maģistre
Latvijas Universitātes
Filozofijas un socioloģijas
institūts
m_krumina@inbox.lv

Salvijus Kulevičius

Humanitāro zinātņu doktors
vēsturē
Šauļu Universitāte
salvijus4@gmail.com

Andris Kupšāns

Vēstures maģistrs
Daugavpils Universitāte
andriskupsans@inbox.lv

Toms Ķikuts

Vēstures maģistrs
Latvijas Nacionālais vēstures
muzejs
toms.kikuts@inbox.lv

Ainis Lociks

Vēstures maģistrs
Latvijas Kara muzejs
lociks.ainis@inbox.lv

Sigitas Lūžys

Filoloģijas maģistrs
Vitauta Dižā universitāte
(Lietuva)
sluzys@yahoo.com

Ruslana Marceņuka

Vēstures zinātņu kandidāte
T. Ševčenko Kijevas Nacionālā
universitāte (Ukraina)
ruslana-martseniuk@rambler.ru

Monika Mihališina

Filoloģijas doktore
Varšavas Universitāte (Polija)
m.michaliszyn@uw.edu.pl

Jevgenija Nazarova

Vēstures zinātņu kandidāte
Krievijas Zinātņu Akadēmijas
Vispārējās vēstures institūts
ezis08@gmail.com

Zane Nemme

Vēstures maģistre
Andreja Pumpura Lielvārdes
muzejs
zane.nemme@inbox.lv

Valērijs Nikulīns

Vēstures zinātņu doktors
I. Kanta Baltijas federālā
universitāte (Kaļiņingrada,
Krievija)
nikuliny@mail.ru

Reinis Norkārklis

Teoloģijas maģistrs
Latvijas Universitāte
reinisn@gmail.com

Guntis Pakalns

Filoloģijas doktors
Latvijas Universitātes aģentūra
“LU Literatūras, folkloras un
mākslas institūts”
guntis.pakalns@lulfmi.lv

Mikalajs Plavinskis

Vēstures zinātņu kandidāts
Baltkrievijas Republikas
Nacionālais vēstures muzejs
plavinsky_arc@mail.ru

Vida Pukiene

Humanitāro zinātņu doktore
vēsturē
Lietuvas edukoloģijas
universitāte
pukiene@gmail.com

Dāvis Pumpuriņš

Vēstures maģistrs
Latvijas Okupācijas muzejs
davis.pumpurins@gmail.com

Tālis Pumpuriņš

Vēstures doktors
Daugavpils Universitāte
talis.pumpurins@cesis.lv

Andis Rasums

Vēstures maģistrs
Latvijas Universitāte
andis.rasums@inbox.lv

Daina Roze

Bioloģijas maģistre
Nacionālais Botāniskais dārzs
(Latvija)
daina.roze@gmail.com

Inna Rozentāle

Vēstures maģistre
Latvijas Universitātes aģentūra
“LU Latvijas vēstures institūts”
inna.rozentale@gmail.com

Irēna Saleniece

Vēstures doktore
Daugavpils Universitātē
irena.saleniece@du.lv

Gaļina Sedova (māsa Jefrosīnija)

Teoloģijas maģistre
Latvijas Pareizticīgā Baznīca
ort.loza@gmail.com

Gita Siliņa

Sociālo zinātņu maģistre
Latvijas Universitātē
silina.gita@gmail.com

Raitis Simsons

Vēstures maģistrs
A/s “Rietumu Banka” (Latvija)
raitiss@btv.lv

Henrihs Soms

Vēstures doktors
Daugavpils Universitātē
henrihs.soms@du.lv

Zane Stapķeviča

Vēstures maģistre
Daugavpils Marka Rotko
mākslas centrs
zane.stapkevica@gmail.com

Geoffrey Swain

PhD
Glāzgovas Universitātē
(Lielbritānija)
geoffrey.Swain@glasgow.ac.uk

Vitālijs Šalda

Habilitēts vēstures doktors
Daugavpils Universitātē
vitsalda@gmail.com

Sanami Takahaši

PhD
Hokkaido Universitātē
takahashi.sanami@gmail.com

Ilona Teplouhova

Vēstures maģistre
Latvijas Nacionālais arhīvs
ilona.teplouhova@inbox.lv

Laura Uzule

Sociālo zinātņu maģistre
Latvijas Universitātē
laurauzule@inbox.lv

Guna Vainovska

Vēstures maģistre
Rīgas vēstures un kuģniecības
muzejs
guna.vainovska@gmail.com

Aleksejs Varfolomejevs

Matemātikas un fizikas zinātņu
kandidāts
Petrozavodskas Valsts
universitātē (Krievija)
avarf@psu.karelia.ru

Manvids Vitkūns

Humanitāro zinātņu doktors
vēsturē
Ģen. Žemaiša Lietuvas kara
akadēmija
manvydas.vitkunas@gmail.com

Māris Zvaigzne

Vēstures maģistrs
Rīgas Valsts vācu ģimnāzija
maris_zvaigzne@inbox.lv

Izdevējdarbības reģistr. apliecība Nr. 2-0197.
Parakstīts iespiešanai 7.01.2014. Pasūtījuma Nr. 2.
Iespiests DU Akadēmiskajā apgādā «Saule» —
Saules iela 1/3, Daugavpils, LV-5400, Latvija.